

2696

श्रीहिमांशुविजयजीना लेखो.

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈનગ્રંથમાળા પુ. ૪૬

શ્રીહિમાંશુવિજયજીના લેખો

લેખક :

ન્યાય-સાહિત્યતીર્થ, તર્કાલંકાર

સ્વ. મુનિરાજ શ્રીહિમાંશુવિજયજી

સંપાદક :

બ્યાખ્યાતૃચૂડામણિ-શાસનદીપક

મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી

વીર સં ૨૪૬૪

ધર્મ સં. ૧૬

સં. ૧૯૯૪

મૂલ્ય ૧-૮-૦

પ્રકાશક :

દીપચંદ બાંડીયા

મંત્રી : શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા

છોટા શરાદા, ઉજ્જૈન (માલવા)

મુદ્રક :

ખીમશંકર મોહનલાલ દ્વિવેદી

પ્રભાત પ્રેસ, ડેન્સો હોલ, કરાચી

સ્વ. શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજ

A M. A. S. B; H. M. A. S. I; H M. G. O. S.

अनुक्रमणिका

१	कंक	६
२	श्रीदिभांशुविजयल स्मारक कंक	१५
३	स्व० श्रीदिभांशुविजयलनो कंक परिचय	१७

संस्कृत-प्राकृत विभाग

१	ईश-प्रार्थना	१
२	जिनेन्द्रस्तवः	२
३	श्रीशान्तिनाथस्तुतिः	३
४	श्रीपार्श्वनाथस्तुतिः	४
५	श्रीमहावीरस्तुतिः	५
६	श्रीमहावीरप्रशस्तिः	६
७	महावीरमोक्षविलापः	८
८	श्रीमहावीरजन्मपञ्चकम्	१०
९	श्रीबुटेरायजीमहाराजस्य स्तुतिः	११
१०	सिखिबुद्धिचन्द्रमुणीसराणं शुई	१२
११	श्रीबुद्धिचन्द्रमुनीश्वराणां स्तुतिः	१३
१२	यथार्थगुरुः	१४
१३	सिरीविजयधर्मसूरिपसत्थी	१५
१४	काव्यारामकलिका	१७
१५	जैनागमसाहित्ये दर्शनशास्त्रम्	२४
१६	सत्य-धर्मः	३१

१७	ब्रह्मचर्यमहाव्रतम्	३३
१८	जैनशासनोन्नतिः	३४
१९	कृतकर्मक्षयो मोक्षः	३४
२०	शरच्चन्द्रवर्णनद्वादशकम्	३५
२१	वर्षाकालवर्णनम्	३७
२२	अन्योक्तिपञ्चकम्	३९
२३	प्रवासवर्णनम्	४१
२४	अर्बुदाचलवर्णनम्	४१
२५	सुभाषितम्	४५

हिन्दी विभाग

२६	महाराजा कुमारपाल चौलुक्य	४९
२७	हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा कब और कहाँ हुई?	८०
२८	महाकवि शोभन और उनका काव्य	८५
२९	मण्डपदुर्ग और अमात्य पेथड	११६
३०	झांसी का इतिहास	१४०
३१	भगवान् महावीर	१५१
३२	जैन साहित्य की प्रौढ़ता और समृद्धता	१६०
३३	महाकवि वाग्भट के जैनग्रन्थों की व्याख्या में गडबड	१६३
३४	अर्धमागधी और प्राकृत	१७५
३५	छपा हुआ अनूठा जैन साहित्य	१८३

૩૬	बनारस में निर्णित भा० दि० जैनपाठ्यक्रम की समालोचना और मत	૧૮૮
૩૭	जैनसमाज और पाठ्यक्रम का सम्बन्ध	૧૯૮
૩૮	शिक्षा और परीक्षा	૨૦૩
૩૯	आचार्य हेमचन्द्रसरि और उनका साहित्य	૧૧૬
	ગુજરાતી વિભાગ	
૪૦	શલપાણિયક્ષતો ઉપસર્ગ	૨૫૯
૪૧	મારવાડનું એક પ્રાચીન નગર-આહડમેર	૨૭૫
૪૨	માલાણીનું મુખ્ય ગામ આડમેર	૨૮૬
૪૩	“ અર્હન્તો ભગવન્ત ઇન્દ્રમહિતાઃ ” પદ્યના કર્તા કોણ ?	૨૯૮
૪૪	આમણી ડાક	૩૦૨
૪૫	મંત્રી દયાલશાહના કિલ્લાનો લેખ	૩૦૭
૪૬	અણહિલપુર પાટણનો ભૂતકાળ	૩૧૫
૪૭	જૈન સાધુઓના વિહારની મહત્તા	૩૩૩
૪૮	શ્રુતઓધ ઉપર જૈન ટીકા	૩૩૯
૪૯	મેવાડ રાજ્યના પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝિયમ	૩૪૭
૫૦	પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો	૩૫૭
૫૧	સોલંકી રાજાઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ	૩૬૬
૫૨	ચાક્રાદમંજરીના ન્યાયો	૩૭૭
૫૩	પ્રાચીન ગ્રંથ પરિચય	૩૯૨
૫૪	સકલાર્હતની મહત્તા અને આલોચના	૩૯૭
૫૫	શિલ્પના બે જૈનગ્રંથો	૪૧૧
૫૬	જેસલમેરના ભંડારોના જુના ગ્રંથોના ફોટા	૪૨૫
૫૭	જૈની સંપ્રદાયો	૪૩૪
૫૮	શ્રીયશસ્વત્ સાગરગણિ	૪૪૩

૫૯	શ્રીજિનસહસ્રનામ	૪૪૭
૬૦	શ્રીયશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ	૪૫૨
૬૧	સ્વાદ્વાદમંજરી	૪૬૩
૬૨	જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન	૪૭૮
૬૪	હેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્	૪૯૧
૬૫	શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની કૃતિ	૫૧૦
૬૬	આજનું સ્ત્રીશિક્ષણ	૫૨૬
૬૭	શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ	૫૩૭
૬૮	શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનું સ્થાન	૫૪૪
૬૯	ધાર્મિક શિક્ષણ અને તેની પરીક્ષા	૫૪૮
૭૦	જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા	૫૫૨

કં ઇ ક

“ તેઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વિગેરે ભાષાઓમાં પ્રવીણ હતા. અનેક શાસ્ત્રોના અવગાહી હતા. પ્રાચીન શોધખાતામાં પ્રીતિવાળા હતા. અનેક લેખો લખવાથી જૈન અને જૈનેતરોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા હતા. ...ચરિત્ર પાળવામાં પૂરેપૂરા તત્પર હતા. અન્ય જનોને ચારિત્રના આદર્શ રૂપ હતા. વક્તા હતા, કવિ હતા, લેખક હતા, અને જે આયુષ્ય વિશેષ હત, તે જૈન શાસતને દીપાવે તેવા હતા.”

‘જૈનધર્મ પ્રકાશ’ પુ. ૫૩, અંક રજ્જે.

“મૃત્યુ પર્યન્ત વરાવર આપ જ્ઞાનવૃદ્ધિ ઔર ધર્મ સાધનામેં લગનપૂર્વક કાર્ય કરતે રહે । સર્વતોમુખી જ્ઞાનકી અભિલાષા આપકી અમર સહચરી થી । જો આપકે સમ્પર્કમેં આયે હૈં, વે આપકી જ્ઞાનશક્તિ, નિરભિમાનતા, ઔર શોધક વૃત્તિકા પ્રભાવ પ્રદર્શિત કિયે બિના નહીં રહ સકતે । લેજન ઔર વક્તૃત્વ શક્તિકા મો આપમેં અછ્છા વિકાસ હુવા થા । સંસ્કૃતમેં કોવ્ય પ્રણયનકી મો આપકી યોગ્યતા વઢી વિકસિત થી ।.....”

‘ઓસવાલ નવયુવક’ વર્ષ ૮, સંખ્યા ૧

“આટલી ન્હાની વયમાં કાવ્ય, ન્યાય, સાહિત્ય, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષાના નિષ્ણાત થવા સાથે વિશાળ વિદ્વતા, કવિ, વક્તા, ઇતિહાસપ્રેમી અને અનેક લેખક હતા. ચારિત્રનું પાલન પણ સુંદર હતું. જૈન સાધુઓમાં ગરુડા ગાંડયા વિદ્વાન્ મુનિઓમાં તેઓશ્રીનું સ્થાન ચોક્કસ હતું. મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજના હાથ નીચે કેળવાઈ પોતાની અનુપમ સુગંધ જનસમાજને આપતા હતા.”

‘આત્માનંદ પ્રકાશ’

ઉપરના અભિપ્રાયો, એ સ્વયં મુનિ શ્રી હિમાંશુવિજયજી સંબંધી અભિપ્રાયો છે. મુનિ શ્રી હિમાંશુવિજયજીના, ભર યુવાવસ્થામાં, જ્ઞાન-સાગરની પૂર ભરતી સમયે થએલા અકાળ અવસાન પછી, ભારતવર્ષનાં લગભગ પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ પત્રોએ પોતાની સ્વતંત્ર નોંધો લખી, તેમનો જો પરિચય આપ્યો હતો, તેમાંના ઉપર માત્ર ત્રણ નમૂના જ આપ્યા છે.

સાધુતા અને વિદ્યા-એ એકજ વ્યક્તિમાં લગભગ બહુજ ઓછાં દેખાય છે, અને તેમાં જે માત્ર ત્રીસ વર્ષ જેટલી ન્હાની વયમાં, ભારતના જૈન જૈનેતર વિદ્વાનોની પ્રશંસા મેળવવી, એ તો શ્રીહિમાંશુ-વિજયજીના ભાગ્યમાં નિર્માણજ થએલું હશેને ?

વધારે ખુબી તો એ છે કે મારવાડ જેવા પ્રદેશમાં-અને મારવાડના જે જોરા-મગરા તરીકે ઓળખાતા-કે જે પ્રદેશમાંથી વિદ્યા પાકવાની કાંઈ કલ્પના માત્ર પણ ન ફરી શકે, એવા પ્રદેશમાં જન્મ લેવો, મારવાડીનું સાધારણ જ્ઞાન લીધા પછી, મુંબઈમાં સ્ટોડિયાઓના સમુદાયમાં અથવાયું, ૧૮ વર્ષની ઉંમરમાં એક પુસ્તકના વાંચનમાત્રથી જીવનજ્યોતિ પ્રકટ થવી, અને એક જગદ વિખ્યાત મહાપુરુષ ગુરુદેવ શ્રીચિત્રવર્ધનસૂરેજી મદરાજી સેવામાં ઉપરિચિત થઈ પિતાની આજ્ઞા મેળવી દીક્ષિત થયું, એટલું જ નહિં, પરંતુ ૧૯૭૮થી ૧૯૮૮-લગભગ દશ વર્ષના ગાળામાં તો સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના વિદ્યાન થવા સાથે વિદ્વ જગત્માં વિખ્યાત થયું, એ કેટલી બધી પુણ્ય પ્રકૃતિ, કેટલો બધો ઉત્સાહ અને કેટલા બધા ખાંતનું પરિણામ હોયું જોઈએ, એ સહેજે કહી શકાય તેમ છે.

સ્વ. મુનિશ્રીનો ટુંકો પરિચય ગ્રંથપ્રકાશકે આ સાથે આપ્યો છે; ઉપરાંત એમના વ્યક્તિત્વ માટે, એમનો સંક્ષેપમાં સંક્ષેપ પરિચય પ્રારંભના ત્રણ ઉતારાથી સહેજે થઈ જાય છે, એટલે મારે તેમના સંબંધમાં કંઈ કહેવા જેવું રહેતું નથી.

શિવપુરીમાં-શ્રીવીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળમાં અભ્યાસ કરવા સાથેજ જેમ સંસ્કૃતની પરીક્ષાઓ આપવાનો તેમને શોખ લાગ્યો હતો, તેમ સારાં સારાં પ્રસિદ્ધ પત્રોમાં લખવાનો પણ તેમને ઉત્સાહ ખૂબ હતો. મહત્ત્વાકાંક્ષા, એ એમના જીવનમાં વણાઈ ગયેલી વસ્તુ હતી. એમ કહીએ તો ચાલે. ભણવાની ઇચ્છા રાખનારા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા, સારા વિદ્વાનો સાથે જ્ઞાનચર્યાઓ કરવી, સ્વયં ખૂબ-નવીન નવીન જ્ઞાન વધારવું જુદી જુદી દિશાઓમાં પ્રગતિ સાધવી, અને જે જે વિષયમાં વિચારો સફૂરે, તે જગત્ સન્મુખ ધરવા, એ એમના જીવનની મુખ્ય ક્રિયાઓ હતી. એજ કારણ હતું કે એમણે જૈનધર્મપ્રકાશ, આત્માનંદપ્રકાશ, જૈન, જૈનજ્યોતિ, વીર, પ્રભાત, જૈનમિત્ર, જૈનસત્યપ્રકાશ, આદિ જૈનપત્રો ઉપરાન્ત સરસ્વતી, માધુરી, ગંગા, કૌમુદી, પ્રજ્ઞાંધુ, પુસ્તકાલય, સાહિત્ય, શારદા, બુદ્ધિપ્રકાશ, આદિ અજૈન માસિકો અને વર્તમાન પત્રોમાં લિન્ન લિન્ન વિષયના અનેક લેખો લખી, વિદ્વદ્ સમાજમાં ખ્યાતિ મેળવવા સાથે, તેમણે વિદ્વાનોને અનેક વિષયો ઉપર વિચાર કરતા-શોધખોળ કરતા કર્યા છે.

તેમનો સ્વર્ગવાસ, એ ન કેવળ મારા માટે, ન કેવળ અમારા સમુદાય માટે, બલકે સમસ્ત વિદ્વદ્ સમાજ માટે દુખનું અને મોટામાં મોટી ખોટનું કારણ બન્યું હતું. અને તેમાંથી શ્રી કરાચીના જૈન સંઘને તો એટલું બધું આઘાત ઉપજાવનારું બન્યું હતું કે જેનું વર્ણન શબ્દોદ્ધારા ન કરી શકાય. અને તેટલા માટે કરાચીના સંઘની અને બીજાં સ્નેહીઓ, મિત્રો, ભક્તોની પ્રેરણાથી તેમનું સ્મારક ફંડ ખોલવામાં આવેલું. આની શરૂઆત કરાચીમાંથી થઈ, અને કરાચીના સંઘે સારી જેવી રકમ ભેગી કરી, કમીટી નીમી, કામ આગળ ચલાવ્યું.

પરંતુ એ ફંડનો ઉપયોગ શો કરવો? એ વિચારણીય પ્રશ્ન હતો. અનેક મહાનુભાવો તરફથી અનેક પ્રકારનાં સૂચનો થયાં; પરંતુ

જેના નામનું સ્મારક ખોલવામાં આવ્યું છે, એમના વ્યક્તિત્વનો, એમના જીવનના પ્રિય વિષયનો ખ્યાલ કરીને એ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે એ ફાંડનો ઉપયોગ 'શ્રી હિમાંશુવિજય સ્મારક ગ્રંથમાળા' તરીકે કરવો. અને તે ફાંડમાંથી સાડાં સાડાં સાહિત્ય પ્રકટ કરવું અને તે શ્રીવિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાળાની પેટા ગ્રંથમાળા તરીકે રહે.

શ્રીહિમાંશુવિજયજીએ, પોતાની ટૂંકી જીંદગીમાં જે કંઈ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરી છે, તે ખાસ કરીને ગ્રંથોના સમ્પાદન કરવામાં કરી છે. ઉપરાન્ત મેં ઉપર કહ્યું તેમ-જુદાં જુદાં માસિકા અને પત્રોમાં તેમણે જે લેખો લખ્યા તે, અને જે લેખો તેમના સંગ્રહમાં અપ્રસિદ્ધ પડ્યા હોય, તે પણ એક સંગ્રહ રૂપે પ્રકાશિત થઈ જાય, તો સાડાં, એમ મને અને મારા માનનીય ગુરુભાઈ શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીને પણ લાગ્યું. આથી એ બધા લેખો યત્ર તત્ર વિખરાએલા હતા અથવા કંઈક એમના સંગ્રહમાં કટિંગો ફાપ્પલ કરેલાં હતાં, એ બધા એકત્રિત કર્યા. અને તેનુંજ આ પરિણામ છે કે લગભગ ૭૦ જેટલા લેખોનો સંગ્રહ આજે વિદ્વાનોની સમક્ષ મૂકવાને હું લાગ્યશાળી થાઉં છું.

આ લેખોની છાંટણી અને લેખોના વિભાગો કરતી વખતે એ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે કે જે લેખો થોડાક જ ફેરફાર સાથે લગભગ એકજ જાતના હતા, એવા વધારાના લેખો આમાં નથી આપવામાં આવ્યા; તેમજ કેટલાક એવા લેખો, કે જેમાં ઐતિહાસિક કે સાહિત્યિક કંઈ મહત્ત્વ નહિં જોવાયું, એવા લેખો પણ અલગ કરી દેવામાં આવ્યા છે.

એ કહેવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે શ્રી હિમાંશુવિજયજીન માતૃભાષા મારવાડી હતી, ગમે તેટલો વિદ્વાન માણસ હોય, છતાં બીજી ભાષામાં લખતાં, માતૃભાષાની થોડી ઘણી ઝલકનો ભોગ બન્યા

વિના નથી રહી શકતો. કદાચ તેમ ન બને તો પણ, ખીણ પ્રાન્તિક લાવામાં સર્વથા નિર્દોષ તો નજ લખી શકે. શ્રી હિમાંશુવિજયજીના ગુજરાતી હિંદી લેખોમાં જ્યાં જ્યાં મને લાપાદોષ જેવું જણાયું, ત્યાં ત્યાં મેં બનતો સુધારો કર્યો છે.

કેટલાક લેખોમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનો થએલો ઉલ્લેખ લેખનકળાને અનુકૂળ ન ગણાય, છતાં, હમણાં હમણાં અનેક લેખકોમાં એ ટેવ દેખાતી હોઈ, એ ત્રુટિ ક્ષન્તવ્ય છે, એમ ધારી, મેં તેમાં કંઈ ફેરફાર કર્યો નથી.

આમાં આપેલા લેખો પૈકી ઘણા ખરા લેખો તો ઘણાજ વિકૃતા-પૂર્ણ, અને અપૂર્વ શોધખોળના પરિણામે લખાએલા છે, અને વિદ્વાનોને-શોધખોળ કરનારાઓને એમાંથી ઘણું ઘણું જાણવાનું મળે તેમ છે.

કેટલીક વસ્તુઓનું સ્પષ્ટીકરણ પુટનોટોમાં કરવામાં આવ્યું છે, છતાં પણ કેટલાક લેખો અમુક વર્ષો પહેલાં લખાએલા હોઈ, તે પછીના સમય દરમિયાન તે વસ્તુમાં ફેરફાર થયો પણ હશે. જો કે જે જે વસ્તુની માહિતી મને મળી હતી, તે તે વસ્તુમાં તો ફેરફારો મેં મૂળમાં અને કોઈ કોઈ નોટમાં પણ કરી નાખ્યા છે.

મારો વિચાર હતો કે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના કોઈ સારા વિદ્વાન સાહિત્યકાર પાસે લખાવવી, પરંતુ તેમ કરવામાં તૈયાર થએલું પુસ્તક લાંબો સમય રોકી રાખવું પડે તેમ જણાયાથી, અને વધારે વખત રોકી રાખતાં, તૈયાર થએલાં ફાર્મોને પણ હાનિ પહોંચે તેમ હોવાથી, એની ન્યૂનતાવાળી સ્થિતિમાંજ પુસ્તક બહાર પાડવું યોગ્ય ધાર્યું છે.

મુનિ શ્રી હિમાંશુવિજયજીના આમાં આપેલા લેખો વિદ્વાનોને ઉપયોગી થાય એ ઇચ્છી અહિંજ વિરમું છું.

જૈનમંદિર, રણછોડલાઈન,

કરાચી

વિદ્યાવિજય

જા.વે. વ-૮, ૨૪૬૪, ધર્મ સં ૧૬

શ્રીહિમાંશુવિજયજી સ્મારક ગ્રન્થ ૨ જો.

શ્રી હિમાંશુવિજયજી સ્મારક ફંડ

સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન, વકતા, લેખક અને સંસ્કૃતના કવિ ન્યાય-સાહિત્યતીર્થ તર્કાલંકાર, મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજીના ગત વર્ષમાં હાલા મુકામે થએલા સ્વર્ગવાસથી સમસ્ત જૈનકામને જે આઘાત લાગ્યો હતો, એ કાષ્ઠથી અગ્નિયું નથી. પ્રથમ તો સિંધ જેવા માંસાહારી અને વિકટ પ્રદેશમાં, મોટા રેગીસ્તાનને પસાર કરી, સેંકડો વર્ષોના આંતરા પછી મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી અને મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીએ, સિંધમાં જવાનું સાહસ કર્યું, અને તેમાં હાલા જેવા એક સિંધના ગામમાં, આવા ભર યુવાન વયે એક તેજસ્વી સાધુનું ચાલ્યા જવું, એ સમસ્ત કામને ભારે દુઃખકર્તા થાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. છતાં જે કાળે જે બનવાનું હોય છે, તેમાં કાષ્ઠ મિથ્યા કરી શકતું નથી. એટલે આપણું કર્તવ્ય તો એજ રહે છે કે એ સ્વર્ગવાસી આત્માની શાન્તિ ચાહવી, અને તેમની સ્મૃતિ કાયમ રહે એવું કંઈ સ્મારક રાખવું.

તે પછી ત્યારે મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી અને મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી કરાચી પધાર્યા, ત્યારે તેઓશ્રીના ઉપદેશથી શ્રી કરાચીના સંઘે એક કમીટી મુકરર કરી, શ્રી હિમાંશુવિજયજી સ્મારક ફંડ ખોલ્યું, અને આ ફંડમાં જે રકમ થાય, તેનો ઉપયોગ શ્રી હિમાંશુવિજયજી સ્મારક ગ્રંથમાળા તરીકે કરી, સારાં સારાં પુસ્તકો, કે જે ઉક્ત બન્ને મુનિરાજને પસંદ કરે, તે કાઢવાં, અને આ ગ્રંથમાળા શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા ઉજ્જૈનની પેટા ગ્રંથમાળા તરીકે રહે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

અત્યાર સુધીમાં આ ફંડમાં લગભગ સાતેક હજાર રૂાની રકમ થઈ છે, જેમાં

૨૦૦૦ લગભગ શ્રી કરાચી જૈનસંઘમાંથી

૧૧૦૦ પાડીવવાળા શેડ તારાચંદ્ર સાકલચંદ્ર માર્કિત
૧૦૦૦ મોખ્યાસાવાળા ભાઈ મગનલાલ જાદવજી તરફથી.

આ મોટી રકમો મુખ્ય છે. તે સિવાય જુદા જુદા ગામોની અને મુંબઈમાં પણ લગભગ પંદરસો જેટલી રકમ થઈ છે આ બધી રકમોનો નામવાર હિસાબ એના રિપોર્ટમાં બહાર પાડવામાં આવશે.

શ્રી હિમાંશુવિજયજીના સ્મારકમાં આ અગાઉ એક સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે: દ્વાદશાવત કથાસંગ્રહ. આ સંસ્કૃત કથાઓનો ગ્રંથ શ્રી હિમાંશુવિજયજી મહારાજે પોતાની વિદ્યમાનતામાં પોતે જ સંપાદન કરવો શરૂ કર્યો હતો. તે બહાર પડે, તે અગાઉ તેમનો દુઃખદ સ્વર્ગવાસ થયો, એટલે એમનું અધૂરું રહેલું કામ શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજશ્રી જયન્ત-વિજયજીએ પૂરૂ કરી આપવાથી તે ગ્રંથ બહાર પડી ચૂક્યો છે, કે જે સાધુ મુનિરાજને બ્યાખ્યાનમાં વાંચવાને માટે ઘણો ઉપયોગી છે.

બીજો ગ્રંથ ‘શ્રીહિમાંશુવિજયજીના લેખો’ બહાર પાડવા માટે અમે ભાગ્યશાળી થઈએ છીએ. સ્વર્ગસ્થના લેખોને જ્યાં ત્યાંથી ભેગા કરી, તેની ભાષા અને વિષયવાર ગોઠવણ કરી, વ્યવસ્થિત રીતે સંપાદન કરવાનું કામ સ્વર્ગસ્થના ગુરૂશ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજે કર્યું છે, એ વધારે ખુશી થવા જેવું છે.

આમ એક પછી એક સારાં સારાં સામાજિક અને ધાર્મિક પુસ્તકો આ ગ્રંથમાળામાં બહાર પાડવાની અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ.

કરાચી જેવા સિંધ પ્રદેશમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીનાં જોડતાં સાધનો નહિ મળવા છતાં ‘પ્રભાત’ પ્રેસના માલીકાએ, આવો સારો ગ્રંથ બહાર પાડવાની જે સગવડ કરી આપી, એ બદલ અમે તેમના આભારી છીએ. પ્રાન્તે-મહુમના સ્મારક ફંડની વૃદ્ધિ થાય, અને તેમાંથી સંખ્યાબંધ ગ્રંથો બહાર પાડવાની ગુરૂદેવ અમને શક્તિ પ્રદાન કરે, એટલું ઇચ્છીએ છીએ.

પ્રકાશક

स्व. श्रीहिमांशुविजयजी

સ્વ૦ શ્રી હિમાંશુવિજયજીનો ટૂંક પરિચય.

આમાં આપેલા લેખોના લેખક સ્વ. મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજીના જીવનનો ટૂંક પરિચય, તેમના સ્વર્ગવાસ વખતે અનેક પત્રોમાં પ્રકટ થયો હતો, તેમાંથી સારરૂપે અમે અહિં આપીએ છીએ.

સ્વ. શ્રી. હિમાંશુવિજયજીનો જન્મ મરુભુમી (મારવાડ)ના પાઠીવ ગામમાં સંવત્ ૧૯૬૦ વૈશાખમાં થયો હતો. માતાનું નામ પાર્વતી, પિતાનું નામ વનેચંદ્રજી હતું. વીશા પોરવાડ જ્ઞાતિના હતા. તેમનું નામ હિંમતમલજી હતું. હિંમતમલજીએ ૧૧ વર્ષની ઉમરે મારવાડી ભાષાનું જ્ઞાન સાધારણ મેળવી સંવત્ ૧૯૭૧માં હિંમતપૂર્વક પિતાજી પાસે કર્નુલ જવાનું નક્કી કર્યું અને જે સ્થળે પોતાના પિતાજી વેપાર કરતા હતા તે સ્થળે (કર્નુલ ગામ) પોતે ગયા અને પિતા સાથે નાની ઉમરમાં વેપારમાં જાંપલાવ્યું. વળી સાથે ઉર્દુ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૪માં તેમના પિતાજીએ મુંબઈમાં દુકાન કરી. હિંમતમલ પણ મુંબઈ આવ્યા. તેમને સમર્થ અભ્યાસી તરીકે પંકાતા શ્રીયુત ચુનીલાલ કાનુનીનો સમાગમ થયો. કાનુનીની વાતોએ હિંમતમલના દીલને ત્યાગ-તપ-વૈરાગ્ય માટે ઉત્તેજિત કર્યું; તેવામાં વળી ખીજું નિમિત્ત આવી મળ્યું. શાસ્ત્રવિશારદ નવયુગ પ્રવર્તક શ્રી. વિજયધર્મસૂરિજી કૃત “અભ્યાસ્ય દિગ્દર્શન” તેમના ત્રાંચવામાં આવ્યું. અઠાર વર્ષની ઉમરે જીવનભર કુમાર વ્રત જાળવવાનો નિર્ણય કર્યો. વળી આ પ્રસંગે શ્રી વિજયધર્મસૂરિશ્વરજી મુંબઈમાં પધાર્યા. હિંમતમલ ત્યાં પહોંચી ગયા. સેવાભક્તિ કરવા લાગ્યા. સાધુપણાની માંગણી કરી; પણ સાધુપણું એમ ક્યાં મળે તેમ હતું ? પિતાની રજા ને પોતાની પરીજ્ઞા કરાવવાની જરૂર હતી. હિંમતમલ એ વર્ષ સુધી સૂરિજીની પાછળ ફર્યા. અખરે એ સમર્થ સૂરીશ્વરજીએ ઇંદોરમાં સંવત

૧૯૭૮ના વૈશાખ સુદ ૩ (અક્ષય તૃતીયા)ના શુભ દિવસે દીક્ષા આપી. હિંમતમલ મુનિરાજ શ્રી હિમાંશુવીજયજી અન્યા. સૂરીશ્વરજીના હસ્ત-દીક્ષિત તરીકે શ્રી હિમાંશુવીજયજી અંતિમ રહ્યા. સૂરિજીનો હુંક સમયમાં સ્વર્ગવાસ થયો. આ પછી આગ્રામાં ઉ. શ્રી ઇંદ્રવિજયજીની આચાર્ય પદવી થયા પછી શિવપુરીમાં તેમની વહી દીક્ષા થઈ ને તેઓ જૈનસમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ વક્તા ને વિચારક મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજીના શિષ્ય થયા.

અભ્યાસની તો તેઓશ્રીને અજખ લગની લાગી હતી. સાથે સાધુ-ધર્મની તમામ ક્રિયાઓ પણ ચીટવપુર્વક જાળવતા. તેઓશ્રીએ મુનિરાજ શ્રી. જયંતવિજયજી મહારાજ પાસે સંસ્કૃત વ્યાકરણનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. સાથે સાથે જૈન સૂત્રો પણ ભણત્રાં શરૂ કર્યા, પણ તેમને તો વિશેષતઃ મુખ્ય જ્ઞાનની જીતાસા હતી. તેમણે કાવ્ય અને અસંકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન્યા. વિ. ન્યા. તીર્થ મુનિરાજશ્રી ન્યાયવિજયજી પાસે કર્યો. કાવ્ય અને સાહિત્ય શાસ્ત્રનો ઉંડો અભ્યાસ તેમણે કવિ રત્ન પં. શિવદત્તજી પાસે પૂરો કર્યો. વળી દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શ્રી વીરત્વપ્રકાશક મંડળમાં મંડળના પ્રધાનાધ્યાપક પડદર્શનવેતા પં. શ્રી રામગોપાલાચાર્યજી પાસે કર્યો. સન્મતિ તર્ક સુધી જૈન ન્યાય-ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. તે ઉપરાંત નૈયાયિક, વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને સાંખ્યદર્શનના સ્વતંત્ર ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું.

કલકત્તા સંસ્કૃત એસોસીએશનની ન્યાયતીર્થ તથા સાહિત્ય(કાવ્ય) તીર્થની પરીક્ષાઓ આપી. જૈનસમાજમાં એ તીર્થ થયેલા સાધુઓમાં તેઓ શ્રી એક જ છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર અને વ્યાકરણશાસ્ત્રની પણ મધ્યમાં પરીક્ષાઓ તેમણે આપી. તેઓશ્રીને હાલના દેવાસ મહારાજના વરદ સહસ્તે શીવપુરી ખાતે એક મોટા ઉત્સવ પ્રસંગે ‘તર્કાલંકાર’ની પદવી પણ એનાયત કરવામાં આવી હતી.

અનેક પત્રોમાં, જેવા કે સરસ્વતી, માધુરી, અનેકાન્ત, પ્રભાત, આત્માનંદ પ્રકાશ, વીર, સ્વેતાંબરજૈન, જૈનધર્મ પ્રકાશ, જૈન મિત્ર, શારદા, બુદ્ધિપ્રકાશ, પીયુષ, જૈન પ્રકાશ, મહારાષ્ટ્રીય જૈન, દેશીમિત્ર, ખેડા વર્તમાન, મુંબઈ સમાચાર, સાંજવર્તમાન, ગુજરાત સમાચાર, વિગેરે સાપ્તાહિક, દૈનિક, માસિક, ત્રૈમાસિક વિગેરેમાં ઇતિહાસ, સમાલોચના તેમજ સમાજ વિષયના એમના મહત્વના સંખ્યાબંધ લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

તેઓશ્રીએ પોતાના ગુરૂ શ્રી વિદ્યાવિ. મહારાજશ્રી સાથે રહી ભાષણો દ્વારા ઠેરઠેર જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. માળવા, યુ. પી. વ્રજભૂમી, બુદ્ધેશ્વર, મહારાષ્ટ્ર અને ખાનદેશ તેમજ ગુજરાતમાં ગુરૂની સાથે વિહાર કરી સાધુતાનું પાલન કર્યું હતું.

મુનિશ્રીએ મુખ્યત્વે શિવપુરી, મુંબઈ અને ઇદારને પોતાનાં વિદ્યાભ્યાસના ક્ષેત્રો બનાવ્યા હતાં.

તેમણે ધર્મવિયોગમાળા, જ્યંતપ્રબંધ, સિદ્ધાન્તરન્તિકા, પ્રમાણુનય તત્વાલોક, સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન લઘુવ્રતિ (સંશોધિત), જૈની સંપત્તિપદાર્થો વિગેરે ગ્રંથો લખ્યા ને સંપાદન કર્યા છે.

છેલ્લે મુનિ સંમેલન વખતે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં મહારાજ શ્રી પધાર્યા હતા, ત્યારે દરેક ઉપાશ્રયે ફરી જ્ઞાનનો વિનિમય કર્યો હતો, જેઓ જ્ઞાની હતા, જ્ઞાન તરફ અભિરૂચિ રાખતા હતા, તેમને મુનિશ્રીની જ્ઞાસાથી ઘણો આનંદ થયો હતો, જેઓ પોતા જ્ઞાની હતા, તેમને એ

ના ગમ્યું. અમદાવાદથી તેઓ ગુરૂશ્રી. વિદ્યાવિજયજીની સાથે મારવાડ તરફ ગયા; છેલ્લું ચતુર્માસ ખરલુટમાં કર્યું. ત્યારબાદ સીધ જોવા માંસાહારી પ્રદેશમાં અહિંસાનો બોધ આપવા પોતાના ગુરૂશ્રી વિદ્યાવિજયજીની સાથે તે તરફ વિહાર કર્યો અને અધવચ તેઓશ્રી ક્રૂર પાર દિવસના તાવમાં જ સં ૧૯૯૩ ના ચૈત્ર વદ ૫ તા. ૧-૫-૩૭ના રોજ હાલા ગામમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. સ્વર્ગવાસના સમાચાર જ્યાં જ્યાં મળતા ગયા, ત્યાં ત્યાં શોક દર્શાવવા સભાઓ મળી, તેમને લોકોએ આપેલી શ્રદ્ધાંજલિઓમાંની એકજ શ્રી ખનારસીદાસ જૈનની, આ નીચે આપી, તેઓશ્રીના આત્માને શાંતિ મળે એટલું ઇચ્છી વિરમીએ છીએ.

વો ગયા, વો ગયા, સંસાર સાગર का सहारा वो गया ।

रंग में भंग कर गया, दिल का प्यारा वो गया ॥

बाल, ब्रह्मचारी था वो, वैराग्य सत् धारी था वो,

न्याय का तीर्थ था वो, आखिर सत् धारा वो गया ॥

विद्याविजय का शिष्य था, जैन का गौरव था,

काव्य का फाजल था, लेखन हारा वो गया ॥

काम, मोह और क्रोध को बचपन से जीता था मगर,

समय जब आकर पड़ा आखिर सहारा वो गया ॥

नाम था हिमांशुविजय, जल्लरत थी इस वक्त में,

धोखा दिया है वक्त पर, चेतन हारा वो गया ॥

ग्रन्थों की रचना करी तो विद्वान् घबरा गये,

काव्य जब निकले जबाँ से, वो गया तो वो गया ॥

“बागी” पे ऐसा हाथ था, लेखन नहीं इस कलम में,

शान्त था, गम्भीर था, जैन दोधारा वो गया ॥

શ્રીહિમાંશુવિજયજીના લેખો

❁ संस्कृत विभाग ❁

—: १ :—
ईशप्रार्थना*

हिनस्मि^१ जीवं मनसाऽपि नाऽहं
 भाषे न मिथ्या वचनं कदाऽपि ।
 न चोरयेऽहं च परस्य वस्तु
 न खण्डयामीश ! मदीयवीर्यम् ॥
 परोपकारे हि भवामि सज्जो
 महत्सु चित्तेन भवामि नम्रः ।
 प्रीतिं च धर्मे मम देशजात्योः—
 संपादयन्त्वीश ! हितावहां भोः ! ॥

* आत्मानन्द प्रकाश—भावनगर, पु. २९, अंक ७.

१ अत्र भविष्यत्कालो वेद्यः 'वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वा' इति व्याकरणविधानात् । एवं भाषे, चोरये, भवामि, इति स्थलेष्वपि बोध्यम् । अयं श्लोकः, छात्रालयस्थछात्राणां प्रार्थनाकरणायोप-युज्यते विशेषतः, सरलार्थकत्वात्, आत्मभावद्योतकत्वाच्च ।

२

जिनेन्द्रस्तवः

—: २ :—

जिनेन्द्रस्तवः*

अनन्तसौन्दर्य !^१ जिनेन्द्रचन्द्र !तमः प्रणाशिश्च ! सुयोगिमुद्द !^२ ।

यदा तदा त्वं मम दृष्टिमार्ग-

मुपैषि मुद्, सा वदितुं न शक्या ॥१॥

जिनेन्द्ररूपस्तु^३ जिनेन्द्र एवजिनाऽऽस्यतुल्यं च जिनास्यमेव^४ ।

नभोनिमं स्यान्नभ एव नान्य—

देतादृशां नहमुपमानवस्तु ॥२॥

सद्भक्तपूज्यपादाय^५ ऽपङ्कशोषयशस्वते ।सच्चित्ताऽऽकाशकाशाय^६ नमोऽस्तु जिनभास्वते^७ ॥३॥

पूज्यानामपि पूज्यं हि व्रतेष्वग्रेसरं तथा ।

दानेष्वपि बृहद्दानं ब्रह्मचर्यं समस्ति यत् ॥४॥

*आत्मानन्द प्रकाश, भावनगर, पु. २९ अंक १.

१ श्लोकेऽस्मिन् रूपकानुप्रासालंकारौ । २ हर्षद ! ।

३ जिनतुल्य, अत्रानन्ययालंकारः । ४ जिनमुखं । ५ जिनपदो
 क्रमौ, सूर्यपक्षे किरणाः, ६ कर्दमः, पार्यं च, । ७ प्रकाशकाय । ८ भास्वान्वित
 जिनः, जिन एव भास्वान् वा तस्मै ॥ अत्र वृत्तेरूपकमुपमावाल्ङ्कृतिः
 अन्त्यानुप्रासादिकाश्च शब्दालङ्कारा जाग्रति ॥

શ્રીશાન્તિનાથસ્તુતિ:

૩

ધર્મકીર્તિશિવાનાં યત્ પ્રૌઢપુષ્ટિપ્રકારકમ્ ।
 બ્રહ્મચર્યં ભજધ્વં તદ્ વાગ્મટેનાપિ ^૧ભાષિતમ્ ॥૫॥
 દયાદાનક્ષમાધર્મા ભક્તિમંત્રાદયઃ પુનઃ ।
 બ્રહ્મચર્યાદિના વિશ્વે ન સિધ્ધ્યન્તિ સતામપિ ॥૬॥
 ન દુષ્કરં દુષ્કરકાર્યસાધનં,
 ન દુષ્કરં દુષ્કરકષ્ટમર્ષણમ્ ^૨ ।
 વહ્નૌ પ્રવેશોઽપિ ન દુષ્કરઃ સ્મૃતો,
 બ્રહ્મવ્રતં દુઃકરદુઃકરં ત્વહો ॥૭॥

—: ૩ :—

શ્રીશાન્તિનાથસ્તુતિ:*

શાન્તિજિનસ્તુતિ:— ^૩શાન્તિઃ શાન્તિઃ ।
 દયાત્ શીઘ્રમ્ ॥૧॥
 સાધારણતીર્થકરા:— તીર્થેશા વઃ ।
 સમ્યક્ પાન્તુ ॥૨॥

* આત્માનન્દ પ્રકાશ, ભાવનગર, પુ. ૨૮ અં. ૮.

૧ વાગ્મટકૃતેઽષ્ટાઙ્ગહૃદયે ગ્રન્થે । ૨ સહનમ્ ।

૩ 'અત્યુક્તા' જાતિના જન્દને 'છી' નામના પ્રથમ જન્દમાં આ થાય છે. આના કુલ ૪ ભેદો પ્રસ્તારથી થાય છે. તે પૈકી આ પહેલો ભેદ છે. આ 'છી' જન્દને કેટલાક આચાર્યો પદ્મજન્દ પણ કહે છે.

૪

શ્રીપાર્શ્વનાથસ્તુતિ:

વાગ્દેવોસ્તુતિ:—

જૈનીગીર્મે ।

કુર્યાદ્ બોધિમ્ ॥૩॥

શાસનદેવોસ્તુતિ:—

નિર્વાણી સ્યાદ્ ।

વસ્સૌખ્યાય ॥૪॥

—: ૪ :—

શ્રીપાર્શ્વનાથસ્તુતિ:

પાર્શ્વનાથસ્તુતિ:—

પાર્શ્વ^૧ તં શક્રાચર્યમ્ ।

સદ્ગુણં વન્દેઽહમ્ ॥૧॥

સાધારણજિના:—

અર્હન્તઃ શ્રીમન્તઃ ।

નિર્મોહા દદ્યુઃ શમ્ ॥૨॥

જ્ઞાનમ્:—

સજ્ઞાનં કલ્યાણમ્ ।

ભવ્યાનાં કુર્યાદ્વઃ ॥૩॥

જીએ! સર્વશકલ્પ શ્રી હેમચન્દ્ર પ્રભુનું સ્વોપસી ત્રીકાયુક્ત છન્દોઽનુ-
શાસનમ્ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૫ ‘અત્યુક્તાર્યા ગૌ સ્ત્રી’...પદ્યમિત્યેકે ।
“વીરં દેવં નિત્યં વન્દે” નામની પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ પણ આજ છન્દમાં
સમજવી. આ છન્દના દરેક પાદમાં બે ગુરૂ વર્ણ હોય છે.

૧ છન્દના મૂળ ૨૭ (સતાવીશ) ભેદોમાં મધ્યા ભેદના આઠ
ભેદો પૈકી નારી નામના પહેલા છન્દમાં આ સ્તુતિ છે. જીએ
સર્વશાસ્ત્રપારંગત આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિનું સ્વોપસી છન્દોઽનુ-
શાસનમ્, અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૦ ‘મધ્યાર્યા મો નારી’ આ છન્દના
એક પાદમાં ત્રણ જ ગુરૂ અક્ષર હોય છે.

શ્રીમહાવીરપરમાત્મસ્તુતિ:

૫

પાર્શ્વયશ્વ:—

શ્રીપાર્શ્વો યક્ષેશ: ।

ધત્તાં માં ધર્મે સઃ ॥૪॥

—: ૫ :—

શ્રોમહાવીરપરમાત્મસ્તુતિ:

મહાવીર:—

‘પાપૈસ્ત્યક્તં દુઃસ્વૈર્દુક્તમ્ ।

વીરં નાથં વન્દે વન્ધમ્ ॥૧॥

સાધારણતીર્થકરા:—

સર્વે સાર્વા: સિદ્ધાર્થા યે ।

યુષ્માકં તે સિદ્ધિં દદ્યુઃ ॥૨॥

જ્ઞાનમ:—

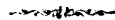
જ્ઞાનજ્યોતિ-વિશ્વદ્યોતિ ।

જૈનાસ્યાબ્જં પ્રાજ્ઞ્યં સ્તૌમિ ॥૩॥

સિદ્ધાદેવી:—

સિદ્ધાદેવી માતૃજ્ઞશ્ચ ।

ભવ્યાનાં સત્ સૌખ્યં કુર્યુઃ ॥૪॥

૧પ્રતિષ્ઠા નામની છન્દની વ્યતિતો ‘કન્યા’ નામના પહેલા છન્દમાં આ થાય છે. આના ૧૫ ભેદો થાય છે. બુદ્ધો કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનું છન્દોડનુશાસનમ્ ‘પ્રતિષ્ઠાયાં ગૌ કન્યા’ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૪. આ છન્દના પ્રત્યેક પાદમાં ૪ ગુરુ અક્ષર થાય છે.

૬

શ્રીમહાવીરપ્રશસ્તિ:

—: ૬ :—

શ્રીમહાવીરપ્રશસ્તિ:*

વન્ધો વીરવિભુ: સદૈવ જિસને તોડે સભી કર્મકો
 બોધી ગૌતમ આદિ વિપ્ર વિબુધો, રસ્તો બતાયો મલો ।
 દુક્કમ્મપ્પવણા જણા વિ બહુસો સંતારિદા સઘ્વધા
 શે વંદિજ્ઞાદિ મે હિમંસુવતનો લોગુત્તલો ગાંડ્ઞિનો ॥૧॥

નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય ધ્યેયાય ધ્યાનિનાં તથા ।
 વન્ધ્યાનામપિ વન્ધાય સ્તુત્યાનાશ્ચ સ્તવાર્હતે ॥૨॥

નેત્રે ચ વક્ત્રં ચ જિનેશિતુશ્ચેત્
 કીર્તિસ્તદા પંકજનુ: શ્રિયા: કા ? ।
 વિશ્વપ્રતોષી ચ જિનસ્વરશ્ચેત્
 મૂલ્યં ઘનસ્યાસ્તિ ન વર્હિતોષ: ॥૩॥

નિસર્ગસૌગન્ધ્યયુતે જિનેન્દ્ર !
 મુખે ત્વદોયે ત્વરવિન્દજિષ્ણૌ ।
 સરોજવુદ્ધયા ભ્રમરા ભ્રમન્તિ
 તથાઽપિ ચિત્રં ન મમાઽસ્તિ કિશ્ચિત્ ॥૪॥

*આત્માનન્દ પ્રકાશ, भावनगर, पु. २८, अंक ९.

૧આ શ્લોકમાં કવિએ અનુક્રમે સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી, મારવાડી, પ્રાકૃત, શૌરશેની, માગધી, પૈશાચી, અગ્રેણ, યુલિકા પૈશાચી ભાષા આપી છે.

श्रीमहावीरप्रशस्तिः

७

१ भक्तामरप्रणतमौलिमणिप्रभाणां

कान्त्या सुरञ्जितपदाब्जयुगं श्रयेऽहम् ।

भवाम्बुधौ शिवजुषस्त्रिशलाङ्गजस्य

पोतायमानमभिनभ्य जिनेश्वरस्य ॥५॥

सार्द्धं स्वचित्तैर्मुमुचे जलं शुभे

सैद्धान्तिदेहे सुरपर्वते सुरैः ।

स्नात्राम्बुलक्ष्यात् नयनाम्बुभिस्तदा

हर्षोद्गतैर्देवमुदा युतो गिरिः ॥६॥

२ यः संस्तुतः सकलवाङ्मयतत्त्वबोधा-

रुत्पन्नधीधनजनैः सुमनोभिरामैः ।

स्याद्वादतत्त्वप्रतिपादनकौशलेन

निष्पक्षपातसमताधृतितोऽन्तिमेशः ॥७॥

मेरुः किं प्रभया स्वया दिविषदः पीतान् विधत्ते हि नः ?

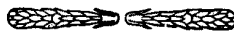
किं वा दिक्कुमरीद्यतिः सुरगिरौ तद्धारजा किं नभः ? ।

किं देहो नु जिनेशितुः कनकभं कान्त्या स्वया लिम्पते

आशङ्का मनसीति चित्रविषया स्नात्रेऽजनि स्वर्भुवाम् ॥८॥

नैते^३ कजे किंतु जिनेन्द्रनेत्रे नेदं सरोजं तु जिनेन्द्रवक्त्रम् ।

भ्रान्तोद्विरेफोऽसि तिरस्कृतोऽभूत् इत्यप्सरोभिर्भ्रमरस्सहासम् ॥९॥

१ भक्तामरादिपदकल्याणमंदिरचरमपदसमस्यापूर्तिः ।

२ भक्तामरद्वितीयश्लोकपादपूर्तिः ।

३ आ अन्ते श्लोको प्रभु श्री महावीरना मेरु पर्वत उपर
नभस्तात्राभिषेक प्रसंगना छे.

८

महावीरमोक्षविलापः

—: ७ :—

महावीरमोक्षविलापः*

(अनुष्टुप्)

हा (!) देव ! किं कृतं स्वामिन् ! अस्माकं चित्तचन्द्रमः ।
जाता निर्नायकाः सर्वे कलौ हालाहलोपमे ॥१॥

अहो (!) स्वर्भू-भुवोलोक-त्राता यातोऽधुना शिवम् ।
'त्रैलोक्यभावतीक्ष्णांशुर्भास्वरो' भगवान् गतः ॥२॥

नन्दिवर्धनभूपाद्या गौतमादिमहर्षयः ।
वीरा धीरा भवन्तोऽपि विलपन्ति सुराधिपाः ॥३॥

(उपजाति)

क वीर ! यातो बहुकष्टकाले
धन्वन्तरिस्त्वं बहुरोगयुक्तान् ।
मुक्त्वा, दयालो ! यदि नः समं हि
तिष्ठेस्तदा का क्षतिराऽऽस्पृशेत्त्वाम् ॥४॥

अस्तोऽद्य लोके जगतीप्रदीपो
जातश्च तेनैव महान्धकारः ।
सर्वे च भूताः स्वमनोऽनुकूला
न धर्मतत्त्वं प्रविदन्ति मूढाः ॥५॥

*आत्मानन्द प्रकाश भावनगर पु. २९ अंक ४.

१ त्रिलोकस्थपदार्थप्रकाशने—(ज्ञाने) सूर्यः ।

२ दीप्तः

३ स्वच्छन्दचारिणः ।

महावीरमोक्षविलापः

९

केचित्तु धर्मं ^१प्रलपन्ति कामे

केचिच्च हिंसाकरणे वदन्ति ।

केचिद्विवादे कपटे च केचि-

दित्थं लपन्तो विवदन्ति पापाः ॥६॥

ईर्ष्यादिदोषैश्च परस्परं ही (!)

दुराशयाः श्वान इव स्वजात्या ।

भक्तायमाना जिन ! शासनं ते

^३प्रनिन्दयिष्यन्ति हहा (!) किमु स्यात् ? ॥७॥

एवं प्रदीप्तो ^४दवपावकोऽत्राऽऽ-

लंभामहे कं जलरूपमीश ! ?

ब्रवीतु वीर ! प्रहताऽखिलाय ! ।

किं त्वत्समोऽत्र ^५क्षमकोऽस्ति कोऽपि ? ॥८॥

सूर्यप्रभे ^६वीरविभौ प्रयाते

लोकादमुष्मात्तु शिवं, कलौ हा ! ।

पापान्धकारः ^७प्रसरीसरीति

^८भव्याब्जवारा

^९मलिनीभवन्ति ॥९॥

१ अत्रार्थतः प्रलपिष्यन्तीति भविष्यत्कालो वेद्यः 'वर्तमानसामीप्ये भूतं भविष्यति च वर्तमानवद्वेति व्याकरणनियमात् एवमन्यत्राऽपि ।

२ भक्ता इवाचरन्तीति भक्तायमानाः, वस्तुतस्तु न भक्ता इत्यर्थः ।

३ शासननिन्दायोग्यं व्यर्थक्लेशादिकार्यं कृत्वान्यैर्द्वारा कारयित्वा निन्दायोग्यं करिष्यन्तीतिभावः । ४ दवाग्निः । ५ शान्तिकर्ता ।

६ सूर्यतुल्ये । ७ पापमेवान्धकारः । ८ भव्या एव कमलसमूहाः ।

९ संकोचं—अवनतिं प्राप्नुवन्ति ।

१०

श्रीमहावीरजन्मपञ्चकम्

मोहादिचौराश्च यदृच्छयैव

सत्तत्त्वलक्ष्मीं भविनां हरन्ते ।

पाखण्डिघूकाः प्रबलं सुलभ्य

१सम्यक्त्वहंसं बहुदुःखयन्ति ॥१०॥

युग्मम्

श्रयामहेऽद्य कं नाथं कञ्चाऽघं^२ ब्रूमहे स्वकम् ।

कञ्च नत्वा स्वमौलिं च पवित्रीकूर्महे विभो ! ॥११॥

३भावोद्द्योते प्रभौ याते हस्तिपालादिकैर्नृपैः ।

द्रव्योद्द्योतः^४ कृतो दीपैस्ततो^५ दीपालिकोद्भूता^६ ॥१२॥

— O —

— : ८ : —

श्रीमहावीरजन्मपञ्चकम् *

यस्योपदेशाज्जगदाप शान्तिं,

यस्योपदेशात् सुदया ससार ।

असारलोकश्च गतः ससारतां,

तं स्तुत्यकृत्यं प्रणमामि वीरम् ॥१॥

१ मिथ्योपदेशेनान्ये मतान्तरीयाः सद्धर्मं दूषयन्तीतिभावः । २ अपराधं दुःखं वा । ३ सत्यप्रकाशे (वीरप्रभौ) । ४ तेजःकायजन्य आलोकः ।

५ तद्दिनादभ्य । ६ उद्भूता दीपालिपर्वत्वेन जातेति भावः ।

*त्रैनधर्मप्रकाश, भावनगर.

श्रीबुटेरायजीमहाराजस्य स्तुतिः

११

सत्याग्रहस्य प्रभवोऽभवद् यः

सज्ज्ञानसूर्यः कृतिसाधुधुर्यः ।

साम्यस्य मूर्तिः स्तवनीयकीर्ति-

वीरं तमीडेऽचलतुल्यधीरम् ॥२॥

अहो ! प्रभावो जिनजन्मजन्यो

वाचां परः सम्प्रबभूव धन्यः ।

नद्यो नभः संसृतिजाश्च भव्याः

सद्यः प्रसेदु स्म भवन्ति नव्याः ॥३॥

सिद्धार्थवंशोऽभवदद्य वन्द्यः

सिद्धार्थभावं च गतः प्रभावम् ।

माता सुसाता त्रिशलाऽपि जाता

वीरं प्रसूय त्रिदशाऽर्च्यं पुण्या ॥४॥

धन्या तिथिर्यत्र तु वीरजन्म,

मान्यं स्थलं यत्र च वीरजन्म ।

कालोऽपि शाली सुभगश्च देशः

शस्या वयं यत्र च वीरजन्म ॥५॥

—: ९ :—

श्रीबुटेरायजीमहाराजस्य स्तुतिः

मोहान्धयारण्यविणाससुज्जं

सम्मत्तचारित्तवियाणधुज्जं ।

पमायसत्तुं मुणिवग्गमित्तं

वन्दे गुरुं बुद्धिविजेउ पुज्जं ॥१॥

१२

श्रीबुद्धिचन्दमुणीसराणं थुईं

संदिक्खिया जेण महाणुभावा
 संसिक्खिया जेण जडाजणा वि ।
 संरक्खिओ जेण जिणस्स धम्मो
 विजेउ सो बुद्धिविजेउ भिक्खू ॥२॥

—: १० :—

श्रीबुद्धिचन्दमुणीसराणं थुईं*

आवालाउ विरागी,
 दुक्खतत्तजणाण किवासमुदो ।
 किवारामो खु गिम्हे,
 भविअमोअबुद्धिचन्दो वा ॥१॥

अणेगगुणगणजुत्तो,
 अणेगतवस्सिसेविअपयपउमो ।
 अणेगबुहरायथुओ,
 आसि सिखिबुद्धिचन्दमुणिपो ॥२॥

परमसुक्खहेउ तं, सन्तिभाविअमाणसं ।
 वन्दे परमलाहत्थं, बुद्धिचंद मुणीसरं ॥३॥

*श्रीजैनधर्मप्रकाश, भावनगर.

श्रीवृद्धिचन्द्रमुनीश्वराणां स्तुतिः

१३

—: ११ :—

। श्रीवृद्धिचन्द्रमुनीश्वराणां स्तुतिः* ।

आद्याल्याद्वैराग्यवान् दुःखतप्तजनानां कृपासमुद्रः ।
कृपाऽऽरामः खलु ग्रीष्मे भविकमोदवृद्धचन्द्रो वा ॥१॥

अनेकगुणगणयुक्तोऽनेकतपस्विसेवितपदपद्मः ।
अनेकबुधराजस्तुत आसीच्छ्रीवृद्धिचन्द्रमुनिपः ॥ २ ॥

परमसौख्यहेतुं तं, शान्तिभाषितमानसम् ।
वन्दे परमलाभार्थं, वृद्धिचन्द्रं मुनीश्वरम् ॥ ३ ॥

यस्य शान्तिगुणो महान्
मुदिरवत् क्रोधाग्निसंशामकः,
यस्याहो चरितामृतांशुकिरणै-
स्तापो भुवां नाशितः ।
श्रुत्वा यस्य कथां शुभां
जनगणो मुक्तौ सदोत्तिष्ठते,
सोऽयं वो वितनोतु भद्रपदवीं
श्रीवृद्धिचन्द्रः प्रभुः ॥१॥

*जैनधर्मप्रकाश भावनगर, पु. ४९, अंक ६

१४

यथार्थगुरुः

—: १२ :—

यथार्थगुरुः*

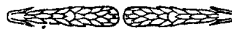
शिष्यस्य कल्याणकरो गुरुः सन्
 निःस्वार्थभावात्सुखमार्गदर्शी ।
 शुद्धात्मशक्त्या च तपोबलेन
 शिष्योपदेशी, न तु शिष्यतापी ॥१॥
 दिव्यार्थदत्वात् गुरुरस्ति देवो
 निष्कारणप्रीतिकरः पिता च ।
 इष्टार्थसंयोजितया तु मित्रं
 सर्वास्तरूपः कथितो गुरुः सन् ॥२॥
 त एव वेद्या गुरवो यथार्थं
 शिष्यस्य कीर्तिं च समुन्नतिं ये ।
 कुर्वन्ति नीरागदृशा समन्तात्
 पितेव तं क्षेमपथे धरन्ति ॥३॥
 शिष्यस्य शक्तिः सुयशो गुणा वा
 गुरुप्रसिद्धयै भुवि सम्भवन्ति ।
 अतः समिच्छेत्सुयशोऽभिलाषी
 स्वतोऽधिकं शिष्ययशो विधातुम् ॥४॥
 सर्वस्येच्छेद् यशो हर्तुं शिष्यस्य तु विवर्धयेत्
 पराजयोऽपि शिष्यात् स्वात्, भूयसे श्रेयसे भवेत् ॥५॥

*उद्यनपत्रिका संस्कृत पु. ७ अंक ८-१०.

सिरीविजयधम्मसूरिपसत्थी

१५

गुरुत्वं न प्रभुत्वाय न स्वसौख्यस्य सिद्धये ।
किन्तु शिष्यमहोत्कर्षं कर्तुं कर्तव्यमादिमम् ॥६॥

—: १३ :—

॥ सिरीविजयधम्मसूरिपसत्थी ॥

(आर्याछन्दः)

जम्मो जस्स सोरडु—

देसम्मि रामचन्दस्स गेहम्मि ।

दिक्खेसिवुद्धिचन्दा

संबुत्ता विरत्ता बुत्तीआ ॥१॥

सेविऊण गुरुचरणा

मणवायकायप्पजोगा जेण ।

आसि पाविअ तेसिं

बुद्दीहूय बोद्दिआ बहुणो ॥२॥

जेण बहुदुक्खमालं

सहिउं कासीअ ठाविआ साला ।

पादिअ सावगवाला

गंथाण विकसिआ माला ॥३॥

विज्जसहासुं जेणं

जइणं तत्तं पगासिअं सम्मं ।

१६

सिरीविजयधम्मसूरीपसत्थी

मुणिओ मग्गो रम्मो

धम्मस्स य दंसिओ मम्मो ॥४॥

ठाणे ठाणे विज्जा

गारा ठविआ विज्जबुद्धीण ।

देसिआ णाण राणा

अधम्मिणो वि बोहिआ जेण ॥५॥

जो अखंडिअसुकम्मो,

जं बुहा नया, जेण कहिओ धम्मो ।

जा पढिउण पसिद्धा

सिस्सा जस्स जहिमज्जगुणा ॥६॥

चउपणवरिसाउसं य

पूरिअ सिवउरीअ मंगलपायं ।

निव्वाणमहेसि जस्स

स धम्मसूरी विजेइ सया ॥७॥

समायण्णसोहयस्स

सुगुरुणो गुणरयणरयणायरस्स ।

धम्मसूरिस्स चन्दो-

जलजसस्स णमो त्थु पुज्जस्स ॥८॥

કાવ્યારામકલિકા

૧૭

—: ૧૪ :—

કાવ્યારામકલિકા. ।*

આદિજિનસ્તુતિ:-

નામેયો બહુશાસ્ત્રવર્ણિતયશા નામ્યઙ્ગજં સ્તૌમ્યહમ્ ।

નામેયેન સુદર્શિતઃ શિવપથસ્તસ્મૈ નમો મે સદા ॥

નામેયાત્સુખદં મતં પ્રકટિતં તસ્ય પ્રભાવો બહુઃ ।

નામેયે સુમતિં ધરન્તુ ભવિનો નામેય ! નર્ન્દિ દિશ ॥૧॥

આદિમજિનસ્તુતિ:-

આદિં તીર્થકરં વન્દે, વિશ્વદુઃખપ્રણાશકમ્ ।

એકેનાઽપિ કૃતો યેન ,પિતુર્વશઃ પ્રકાશવાન્ ॥૨॥

કલ્યાણકન્દસ્ય પાદપૂર્તિયુક્તા પ્રથમજિનેદ્રસ્તુતિ:-

૧નિર્યાતિતન્દ્રં નનુ ચન્દ્રજિણું,

પાદપ્રચારૈર્જગતીં પુનાનમ્ ।

ભવ્યાબ્ધિવદ્ધિજિણુકમાનમામિ,

કલ્યાણકન્દં પ્રથમં જિનેન્દ્રમ્ ॥૩॥

શ્રીશાન્તિજિનસ્તુતિ:-

૨શાન્તિર્વિશ્વભયપ્રણાશનપટુઃ શાન્તિં સ્તવીમીશ્વરં,

શાન્તીશેન વિનાશમેતિ દુરિતં શ્રી શાન્તયે મે નમઃ ।

*જૈનધર્મપ્રકાશ પુ. ૪૫, અંક ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨ તથા પુ. ૪૭, અં ૨

૧ આ શ્લોકમાં વ્યતિરેકાલંકાર છે. ૨ આ શ્લોકમાં વૃત્યનુપ્રાસ
આદિ અલંકારો છે (તથા આઠે વિભક્તિઓ છે.)

૧૮

કાવ્યારામકલિકા

શાન્તેઃ શાન્તિકરો ભવેદનુભવઃ શાન્તેશ્ચરિત્રં શુભં,
શાન્તૌ સન્તિ હિમાંશુર્નિર્મલગુણાઃશાન્તે! સુશાન્તિં દિશ ॥૩॥

શ્રીપાર્શ્વનાથસ્તુતિ:—

^૧દૃષ્ટોઽય કાલે પ્રકટપ્રભાવઃ,

શ્રીપાર્શ્વનાથઃ પૃથુપુણ્યલભ્યઃ ।

દુઃસ્વાગ્નિદગ્ધાસુમતેઽમ્બુવાહો,

મવાબ્ધિમીતાય મહાન્ હિ પોતઃ ॥૫॥

શ્રીપાર્શ્વનાથસ્તવનમ્:—

પાર્શ્વપ્રભો ! પ્લુષ્ટપરારિપુઞ્જ !

ત્રૈલોક્યકાઙ્ક્ષ્યામલપાદપદ્મ ! ।

અનન્યસામાન્યગુણપ્રસિદ્ધ,

ગુણાસ્રયે ત્વાં પ્રણમामિ નાથ ! ॥૬॥

^૨શ્રીવર્દ્ધમાનતીર્થકૃત્સ્તુતિ:—

વીરો યોગિવિલાસિપૂજિતપદો વીરં ભજધ્વં જનાઃ ।

વીરેણ સ્ફુરિતા નૃદેવવિહગા વીરાય કુર્વેં નમઃ ॥

વીરોન્નેશુરશેષપાપપટલા વીરસ્ય ધર્મો મહાન્ ।

વીરેઽનન્તગુણા વિશેષસુખદાઃ શ્રીવીર ! મુક્તિં દિશ ॥૭॥

૧ આ શ્લોકમાં ૩૫કાલંકાર છે.

૨ આ શ્લોકમાં આડે વિભક્તિ છે અને ‘અનુપ્રાસ’ આદિ અલંકારો છે.

વર્ધ્ધમાનપ્રભુસ્તુતિ:—

યસ્યેચ્છા કિલ સૌખ્યસ્ય સેવતાં સ પ્રભું વિભુમ્ ।
મહાવીરં નૃદેવેશં સકલાર્થપ્રદાયિનમ્ ॥૮॥

વીરજિનસ્તુતિ:—

^૧ચરાચરપ્રાણિમયૂરમેઘં, વિદ્વન્મનોઽમ્ભોજવિકાસસૂર્યમ્ !
મોહાદિરોગાદિતમર્ત્યવૈદ્યં, ઘન્દે હિ વીરં સુરસેવિતં તમ્ ॥૯॥

ભક્તામરસમસ્યાપૂર્તિ: વીરસ્તુતિ:—

^૨સિદ્ધાર્થનન્દન ! વિભો ! વિગતાશિલાઽઘ ! ।

દુઃખસ્પૃશાં મરણજન્મજરાઘરૂપે ॥

ત્વાં પોતવન્મુનિગણોઽઘવતાં પ્રચષ્ટે ।

આલમ્બનં ભવજલે પતતાં જનાનામ્ ॥૧૦॥

^૩પ્રભુરિતિ ગૌતમમુનિભિઃ કામ ઇતિ તરુણીભિર્મહાવીરઃ ।

બૃહસ્પતિરિતિ સુરેન્દ્રૈર્વૈદ્ય ઇતિ રોગિભિશ્ચ મેને ॥૧૧॥

સંસારદાવાજલદાહનીરસ્ય પાદપૂર્તિયુક્તા વીરસ્તુતિ:—

^૪આતઙ્કનીહારહરં પતઙ્કં, પાપૌઘપઙ્કપ્રવિશોષકં ચ ।

સદ્બ્રજવણ્ડસ્ય વિકાશહેતું, નમામિ વીરં ગિરિસારધીરમ્ ॥૧૨॥

૧ આ શ્લોકમાં રૂપકાલંકાર છે. ૨ આ શ્લોકમાં ઉપમા,
અનુપ્રાસ આદિ અલંકારો છે. ૩ આ શ્લોકમાં ઉલ્લેખાલંકાર છે.

૪ આ શ્લોકમાં ઉપમારૂપક છે અને સંસારદાવાનલદાહનીરં
એ ગાથાની પદપૂર્તિ છે.

૨૦

કાવ્યારામકલિકા

‘કૃતાપરાધેઽપિ જને’ પાદપૂર્તિરૂપા વીરસ્તુતિ:—

૧ સર્વાતિશયબોધાય, સર્વાતિશયશુદ્ધયે ।
સર્વવાગીશપૂજ્યાય, શ્રોવોરસ્વામિને નમઃ ॥૧૩॥

સાધારણપ્રભુસ્તુતિ:—

૨ પ્રભો ! વિધૂતાખિલદોષરાશે ! નિઘ્રાન્તવિજ્ઞાનસમુદ્રચન્દ્ર !
વિમોચયાષ્ટાદશદોષજાતૈ—દુઃખૈર્વિચિત્રૈઃ કવલીકૃતં મામ્ ॥૧૪॥

સાધારણજિનસ્તુતિ:—

૩ અપાર્થજન્માનમવૈમિ તં તુ,
યેન સ્તુતા નો જિનચન્દ્રપાદાઃ ।
સંપ્રાપ્ય લક્ષ્મીમિવ દાનભીતં,
સત્યાં ચ મત્યાં વિમુખં તુ (વ) શાસ્ત્રાત્ ॥૧૫॥

ઈશ્વરલક્ષણમ્:—

મોહદ્વેષસ્મયત્યક્તઃ સર્વકર્મવિવર્જિતઃ
યઃ સમસ્તાર્થદર્શી ચ સ ઈશઃ પૂજ્યતે બુધૈઃ ॥૧૬॥

જૈનધર્મ:-

જિનકથિતોઽયં હિતકરધર્મઃ
નરપતિનન્દ્યો બુધપતિવન્દ્યઃ ॥૧૭॥

૧ આ શ્લોકમાં અતિશયોક્તિ છે અને ‘કૃતાપરાધે’ સકલાર્હત્ સ્તોત્રના સત્તાવીશમાં શ્લોકની પાદપૂર્તિ છે. ૨ આ શ્લોકમાં અનુપ્રાસ અને ૩૫૩ છે. ૩ આ શ્લોકમાં વિના શબ્દ સિવાય ‘વિનક્તિ’ ‘તુલ્યયોગિતા’ ‘ઉપમા’ અને અનુપ્રાસના ભેદો છે.

કાવ્યારામકલિકા

૨૧

- ^૧વિના શ્રીજૈનધર્માત્તુ જન્મ વ્યર્થ મનીષિણામ્ ।
 વિનાઽર્કે દિવસસ્યેવ નિશાયાઃ શશિના વિના ॥૧૮॥
- સર્વદુઃખવિનાશી યઃ સર્વસિદ્ધિપ્રદાયકઃ ।
 શાન્તિદો યશ્ચ જૈનઃ સઃ ધર્મોઽસ્તુ મે ભવે ભવે ॥૧૯॥
- ^૨શિરીષપુષ્પસંમૃદ્ધી- સ્ત્રીરાજ્યસ્વર્ગજં સુખમ્ ।
 ન યાચે જૈનધર્માત્તુ વિના ભોગિભયંકરમ્ ॥૨૦॥

જિનધર્મવાણીસ્તુતિ:—

સૌરવ્યદં ત્રિજગત્સેવ્યં પ્રસ્તુત્યોર્હતશાસનમ્ ।
 વન્દેઽહમર્હતીં વાણીં ત્રૈલોક્યાઽઽતાપહારિણીમ્ ॥૨૧॥

અનેકાન્તવાદસ્ય (સ્યાદ્વાદસ્ય) સ્તુતિ:—

एकान्तेऽघटमानत्वाद् वस्तुतत्त्वस्य सर्वथा ।
 અનેકાન્તસ્તતઃ કાન્તઃ સ્વીકાર્યઃ કાન્તમિચ્છતા ॥૨૨॥

अनेकान्तोपदेष्टारमनेकान्तस्य पालिनम् ।
 અનેકાન્તસ્ય નેતારં નમસ્કુર્વે ક્ષણે ક્ષણે ॥૨૩॥

^૩ર્કિં કર્ણેન્દ્રિયલબ્ધિર્હિં વિના જૈનાગમશ્રુતિમ્ ।
 (કા) નેત્રપ્રાપ્તિર્યયા હીષ્ટં દૃશ્યં દૃષ્ટં ન વૈ કદા ॥૨૪॥

૧ આ શ્લોકમાં માલાવિનોકિત, ઉપમા, તુલ્યયોગિતા અને અનુપ્રાસ છે. ૨ આ શ્લોકમાં વિનોકિત અને હુપ્તોપમા છે. ૩ આ શ્લોકમાં વિનોકિત, અર્થાન્તરન્યાસ અને શ્રુત્યનુપ્રાસ અલંકારો છે.

૨૨

કાવ્યારામકલિકા

વિદ્યા (સરસ્વતી) સ્તુતિ:—

^૧ગર્વાત્તુ નાપ્યતે વિદ્યા સતી સાતકરા નૃણામ્ ।
વિના વિદ્યાં ન તત્ત્વં ચ તત્ત્વાદતે કૃતઃ સુખમ્ ॥૨૫॥

^૨નિર્મલં દર્શનં વિદ્યા નવીનો હિ દિવાપતિઃ ।
અદાર્યા શ્રીઃ ક્ષલુ ચોરૈર્વિના સ્વર્ણેન ભૂષણમ્ ॥૨૬॥

^૩યા કૃત્સ્નાસુમતાં સદા સુખકરા યાં સેવતે સદ્ગુણો
ભારત્યા લભતે મુદં શિશુગુણસ્તસ્યૈ કુરુધ્વં નમઃ ।
યસ્યાઃ પૂજ્યતમા ભવન્તિ ભવિનો યસ્યાઃ પ્રભાવો મહાન્
યસ્યામસ્તિ શુભો બૃહદ્ગુણગણઃ સા ગીઃ પ્રદયાન્મતિમ્ ॥૨૭॥

^૪સ્તાવં સ્તાવં સુગુણકલિતાં ભારતિ ! ત્વાં સદાઽહં
ધારં ધારં હૃદિ ચ યતનાત્સાર્વવક્ત્રાબ્જપૂતામ્ ।
સ્મારં સ્મારં કૃતિજનનુતાં ભવ્યસૌખ્યપ્રદાત્રીં
યાત્રે માતઃ ! સુવચનનિધે ! જ્ઞાનદાનાય શીઘ્રમ્ ॥૨૮॥

જ્ઞાનવિરુદ્ધજીવાનાં સૌખ્યં નાસ્ત્યેવ કિઞ્ચન ।
શર્મણાં કારણં જ્ઞાનં વદન્તિ હિ મનીષિણઃ ॥૨૯॥

૧ આમાં વિનોકિત અને અનુગ્રાસાલંકાર છે. ૨ આમાં
લિતરૂપક, વિભાવના, વ્યતિરેક અને વિરોધાભાસ છે. ૩ આમાં
સાત વિલકિત છે. ૪ આમાં રૂપપ્રાલંકાર છે.

કાવ્યરામકલિકા

૨૩

૧વિદ્યા પ્રાપ્યતે દ્રવ્યં, વિદ્યા લભ્યતે યશઃ ।
વિદ્યા જ્ઞાયતે શાસ્ત્રં, વિદ્યા મુચ્યતે ભયમ્ ॥૩૦॥

૨સૌન્દર્યધનસંયુક્તા અપિ સજ્જાતિવંશજાઃ ।
નિર્વિદ્યા ન હિ શોભન્તે, નિસ્તેજા ઇવ ચન્દ્રમાઃ ॥૩૧॥

૩ત્રિનયો વિદ્યા યુક્ત-શ્વેદ્ બુધૈઃ શસ્યતે વહુ ।
સિતાયોગો યથા ક્ષીરે, પેશ્વર્યે નમ્રતા યથા ॥૩૨॥

સાધારણદેવગુરુધર્મસ્તુતિઃ—

૪પ્રોક્તાખિલારોગ્યધનં પ્રમુક્તં,
ત્યક્તાખિલાશં કરુણાબ્ધિપૂર્ણમ્ ।
સર્વત્ર પથ્યં ચ સદા ચ તથ્યં,
દેવં ગુરું ચ પ્રણમामિ ધર્મમ્ ॥૩૩॥

૫સ્તવ્યો ભાવાજ્ઞિનેન્દ્રશ્ચ, ગુરુઃ સેવ્યો મહાવ્રતી ।
કાર્યો યત્નઃ સતા નિત્યં, જ્ઞાનશક્તેઃ પ્રવર્દ્ધને ॥૩૪॥

શત્રુઞ્જયતીર્થાધિરાજસ્તુતિઃ—

*આત્માનમાતઙ્કગતં મયેભ્યઃ,
શાન્તિપ્રદો મોચયિતું ક્ષમો યઃ ।
વાહ્યાન્તરારેશ્ચ વિજાપકો યઃ
શત્રુઞ્જયો નામ યથાર્થનામા ॥૩૫॥

૧ આ શ્લોકમાં પ્રતિવસ્તુપમાલંકાર છે. ૨ આમાં વિનેશિત
અને ઉપમા છે. ૩ આમાં સંમ તથા શ્રૌતીમાલોપમાલંકારો છે.
૪ આમાં રૂપક છે. ૫ આમાં કૃત્યપ્રત્યયોના ઉદાહરણ છે.

२४

जैनागमसाहित्ये दर्शनशास्त्रम्

सोऽयं गिरिश्रित्तविशुद्धहेतु-

न्याय्यो मया मोचयितुं करात्तु ।

कर्तव्यमेतत् प्रथमं हि मे तत्,

स्वप्राणनाशोऽप्यनुपेक्षणीयः ॥३६॥

युग्मम्

—: १५ :—

जैनागमसाहित्ये दर्शनशास्त्रम्*

भोः ! भोः ! दर्शनविमर्शनदत्तचित्ताः ! चेतस्विनः !
दर्शनशास्त्रं नाम स्वर्गापवर्गमार्गदर्शनप्रदीपः, सर्वविद्यासु
शेखरायमाणा विद्या, मानवजन्मवृक्षस्याक्षुण्णं फलं, ग्रीष्मेऽ-
प्यतापकरः प्रकाशः, अकम्पकरं शैत्यं, अक्लेदकरं स्नानं
अनास्यक्लेशकरं हास्यं, अनौषधमारोग्यमस्ति । तदेव
विविधमततर्कमार्गाणां कुलपर्वत इव नदीवेगानां जनकमज्जनि ।

भगवतस्तीर्थकृतः श्रीऋषभदेवस्यानन्तरं जैनदर्शनमा-
विर्बभूव । ततश्च यथाप्रयोजनं यथापात्रं यथाबुद्धिं च
कपिलादिभ्यः सांख्यादीनि नैकानि मतान्युद्भवन् । तेषु
कतमद्दर्शनं प्राचीनं कतमच्चार्याचीनमिति निर्णेतुं नास्तीदा-
नीमसर्वज्ञस्य कस्यचित्पार्श्वे निर्बाधं साधनमतो^१ न वयं

*पीयूषपत्रिका—पु. १, सं. १२, दर्शनाङ्के ।

१ त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे, १ पर्वणि ।

२ वैदिकादीनां मुख्यग्रन्थेषु परस्परदर्शनोद्देशदर्शनात् । यथा ब्रह्म-
सूत्रे द्वितीयाध्याये, ऋग्यजुर्वेदादिषु जैनदर्शनोल्लेखो नैकशो दृश्यते ।
जैनग्रन्थेषु च साङ्ख्यनैयायिकाचार्याकिवेदान्तादिदर्शनोल्लेखो वरीवर्ति ।

दर्शनानां प्राचीनवर्णनत्वसाधनऽवधिकृत्येवं कर्महे ।

जैनागमसाहित्ये

कालप्रवाहाऽपेक्षया जैनदर्शनमनादिनिधनमपि वर्तमानावसर्पिणीकालभवचतुर्विंशतितीर्थकराऽपेक्षया ^१श्रीऋषभदेवाद् भगवत् उदपद्यतातः सादिकमित्यपि वक्तुं शक्यते । पूर्वतीर्थकरस्य सिद्धान्तविनष्टे सति सर्वत्र धर्मशैथिल्ये च प्रसृतेऽपरस्तीर्थकरः समुत्पद्य स्वकालदेशस्थलोकेभ्यस्तत्कालक्षेत्रस्वभावादिकमपेक्ष्य तदेव प्रमाणप्रमेयादि निर्वाधं तत्त्वं तत्तत्काललोकानुकूलया सरण्या परेभ्य उपदिशति; यत् पूर्वतीर्थकरैः प्रतिपादितमिति जैनप्रणाली ।

एवं क्रमशः षोडशतीर्थकरश्रीपार्श्वनाथशासनस्य विच्छेदे सति ज्ञानतपश्चर्यादिश्रिया वर्धमानः श्रीवर्धमानापरनामा महामनाश्चतुर्विंशतीर्थकरः श्रीमहावीरप्रभूः प्रभूय केवलाऽऽलोकेन यत् प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेयादितत्त्वं प्रकटीचकार तदेव श्रीन्द्रभूतिगोतमगणधरादिभिस्तच्छिष्यैर्भूरिसूरिभिश्च ^२सूत्रग्रन्थादिरूपेण संगृहीतं; तस्य संग्रहस्य जैनागमश्रुतिसूत्रसमयसिद्धान्तादीनि नामधेयानि सन्ति, स च संग्रहो मूलभेदाद् ^३द्वादशधा, मूलेतरभेदैश्चानेकधा वर्तते ।

१ श्रीमद्भागवते अं. २-६ ऋषभदेवस्य चरित्रं कीर्तितम् ।

२ अर्थे भासद् अरहा सुत्तंगंथत्त गणदरा निउणं ।

सासनस्य हियङ्गाए ओ सुत्तं पवत्तेई ॥ विशेषावश्यकभाष्ये गाथा

१११९ । ३ तत्त्वार्थभाष्ये अध्या० १-२० ।

आगमेषु दर्शनशास्त्रोल्लेखः

जैनागमसाहित्यस्य सर्वमुमुक्षुजीवमोक्षप्रापकत्वात् सरलाथप्रतिपादकत्वाच्च तत्र दर्शनशास्त्रस्याऽतीव संक्षेपात् खण्डशश्च निर्देशो दृश्यते । तथाऽपि ^१ सूत्रकृताङ्गनाम्नि सूत्रं बौद्धचार्वाकसाङ्ख्याद्वैतज्ञानवादिक्रियावादिप्रभृतिनैकदर्शनानि निर्दिश्य निराकृतानि । ^२ भगवतीसूत्रे नाम्नि पञ्चमाङ्गे राजप्रश्नकृते चोपांगे प्रमातृविषयस्य; ^३ अभिनिबोधिकश्रुतादिप्रमाणनयज्ञानविषयस्य प्रमाणचतुष्टयस्य च विस्तरात् प्रतिपादनं समस्ति । स्थानाङ्गसूत्रे द्विविधं प्रमाणं प्ररूपितम् । ^४ दृष्टिवादनाम्नि द्वादशमूलागमे तु गोर्वाणगिरा नैकदर्शनानां प्रमाणनयस्याद्वादानां च वादाश्चर्चिता इति ^५ ग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञायते । ^६ नन्दीसूत्रे ग्रन्थे तु संपूर्णे प्रमाणत्वेनाभिमतस्वपरव्यवसाये स्वरूपमत्यादिपञ्चविधज्ञानस्य वादो विस्तरतो विलोक्यते, मतिश्रुतयोर्विस्तृतः परोक्षत्वेऽपि इन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनमतिज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्ष निक्षेपो विहितः पञ्चविधज्ञानस्य च प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां समासाद्वैविध्यमुक्तं परोक्षप्रतिपादनप्रसङ्गे मतिश्रुतयोर्मुख्यगौणतो भूयांसो भेदप्रमेदाः

१ प्रथमाध्ययने । २ अष्टमे शतके । ३ अभिनिबोधिकं मतिज्ञानस्य नामधेयमस्ति, तच्चैन्द्रिकमानसप्रत्यक्षस्य वाचकमवधेयम् । ४ दृष्टीनां—दर्शनानां वादा यत्रेति दृष्टिवादः । अयं महत्तरो ग्रन्थोऽस्ति परन्त्रस्मदैवदोषाद् विच्छिन्नो बहुकालत इति श्रूयते ५ नन्दीसूत्रं ५६ सूत्रं तटीका च । ६ नन्दीसूत्रं , अनुयोगद्वारं च ४५ सूत्रगणनायां गण्यते ।

निरूपिताः । श्रुतज्ञानावसरे च आचाराङ्गादिमूलद्वादशाङ्गी-
विषयो तत्प्रमाणादिश्च विस्तराद्व्याख्यातः । प्रज्ञापनायां सूत्रे
च प्रमाणभूतज्ञानविषयकविचारो वीक्ष्यते । अनुयोगद्वारे
ग्रन्थेऽपि प्रमाणादिचर्चा नातिसंक्षेपाल्लक्ष्यते । श्रीमहावीरोप-
दिष्टेषु द्वादशाङ्गेषु मूलग्रन्थेषु कस्को विषयो वरीवर्ति
तन्नन्दीसूत्रकारस्तत्रोल्लिख दिङ्मात्रेणात्रोल्लिख्यते । तद्यथा-
“इच्छेयस्मि दुवालसंगे गणिपिडगे अणंताभावा, अणंता
अभावाः; अणंता हेऊ, अणंता अहेऊ, अणंता कारणा, अणंता
अकारणा, अणंता जीवा, अणंता अजीवा, अणंता भवसिद्धिया,
अणंता अभवसिद्धिया, अणंता सिद्धा, अणंता असिद्धा
पणन्ता । १ नन्दीसूत्रम् ५७, पृ० ११७

आचारङ्गनामनि प्रथमे सूत्रे : ज्ञानाचारगता ज्ञानच-
र्चाऽपि ज्ञानवर्धिष्णुरस्ति । चतुर्दशपूर्वेषु च १ उत्पादपूर्वे
४ आस्तिकनास्तिकवादपूर्वे, ५ ज्ञानप्रवादपूर्वे, ७ आत्मप्रवाद-
पूर्वे च क्रमतो ३द्रव्यप्रयायिसप्तनयप्रमाणस्याद्वादपूर्वकवस्तु-
स्थापनप्रमाणज्ञानात्मादिविषयाः स्पष्टिताः ।

१ इत्येतस्मिन् द्वादशाङ्गे गणिपिटके अनन्ता भावाः अनन्ता अभा-
वाः, अनन्ता हेतवः, अनन्तानि कारणानि, अनन्तान्यकारणानि, अनन्ता
भव्याः, अनन्ता अभव्याः, अनन्ता सिद्धाः, अनन्ता असिद्धाः (प्रतिभादिता
इत्यर्थः) इति संस्कृतच्छाया ।

२ नन्दीसूत्रम् ४४, पृ० ९४ । ३ नन्दीसूत्रम् ५६, पृ० १०९ ।

२८

जैनागमसाहित्ये दर्शनशास्त्रम्

आगमसम्बन्धिग्रन्थेषु दर्शनशास्त्रम्

समस्तागमानां निर्युक्तिवृत्तिचूर्णिटीकासु श्रीमद्रवा-
हुस्वामि-हरिभद्रसूरि-श्रीअभयदेवसूरिप्रमुखैर्भूरिस्वरिभिर्युक्त्या
श्रुत्या, अनुभूत्या च विस्तराद्दर्शनतर्कचर्चा चर्कराश्रके,
यामवलोक्य सत्तर्ककर्मशास्तार्किका अपि नतमस्तका भवेयु-
रिति मन्मतिः ।

आगमरीतिपक्षपातिनि श्रीविशेषावश्यकभाष्ये पुनर्गाथा
६१ तः १४०० गाथापर्यन्तं, गाथा १५४९ तः २६७२
गाथान्तं च प्रमाणभूतमत्यादिपञ्चविधज्ञानतद्भेदप्रभेदविषय
स्वामिविषयशक्त्यनुयोगनयगौतमाद्येकादशगणधरशङ्कातत्स-
माधानवैदिकमन्त्रार्थसप्तविधनिहवदर्शनतत्खण्डनादिकमख-
ण्डपाण्डित्यतः प्रकृतवन्तः श्रीजिनभद्रक्षमाश्रमणपादाः । एवं-
श्री उमास्वातिपादैर्निष्पादिते तत्त्वार्थाधिगमे १सूत्रे तद्भाष्ये
च सकलमागमसाहित्यमवगाह्य तदनुकूलया गंभीरप्रणाल्या
जैनदर्शनाभिमततत्त्वप्रमाणप्रमातृकर्मबन्धनिर्जरामोक्षादिविषय-
स्तत्प्रणेत्रा संस्कृतसूत्ररूपेण संक्षेपेण समाख्याताः सन्ति ।

१ सूत्रं सूचनकृत्, भाष्यं सूत्रार्थप्रपञ्चकम् इति हैमः २-१६८
यथा वेदान्तदर्शनस्य संस्कृतसूत्रबद्धं 'ब्रह्मसूत्रम्' प्रौढग्रन्थस्तथा जैनसिद्धा-
न्तस्य प्रतिपादकमेतत् सूत्रमस्ति, दिगम्बराः श्वेताम्बराश्चोभावाप्येनं ग्रन्थं
ग्रन्थकारं चाभिमान्यन्ते पूज्यदृष्ट्या तथाच सर्वशास्त्रसूत्रधारः श्रीहेमचन्द्रप्रभुः
स्वे व्याकरणग्रन्थे व्याख्यौ, 'उपोमास्वातिं संगृहितारः' हैम
व्याकरणे २-२-३९, पृ. ७२ ।

आगमातिरिक्ता जैनदर्शनग्रन्थाः

२९

१तान्येव सूत्राणि तत्पश्चाद्भाविनां श्रीसिद्धसेनदिवाकर-समन्त-
भद्र-मल्लवादि-हरिभद्रसूरि-विद्यानन्दस्वामि-प्रभाचन्द्रा-ऽकलङ्क -
भट्टाभयदेवसूरि-वादिदेवसूरि-यशोविजयवाचकादीनां विदुषां
जैनतार्किकविचारोद्भावस्थापनविकासादिविधौ शाखोद्भाव-
विकासादिविधौ मूलमिव जीवातुः समजनिषत ।

आगमातिरिक्ता जैनदर्शनग्रन्थाः

आगमसाहित्यस्यैव प्रस्तुतत्वात् तदतिरिक्तदर्शनग्रन्थ-
चर्चा यद्यपि नात्रोपपन्ना । तथाऽप्यनेकजैनेतरदार्शनिक-
विपश्चितां जिज्ञासासाधनार्थं आगमान्नाना कतिपयदार्शनिक-
विशिष्टजैनग्रन्थानां तत्कर्तृनामपूर्वकानि नामधेयानि लिख्यन्ते ।

तद् यथा—

ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	प्राप्तिस्थानम्
सम्मतिर्तर्कः (षड्भागाः)	श्रीसिद्धसेनदिवाकरः	गूर्जरग्रन्थरत्न- कार्यालय, गांधीरोड, अमदावाद.
न्यायावतारः	”	जैनधर्मप्रसारकसभा भावनगर
द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकाः	”	”

श्रीउभास्वातिकृततत्त्वार्थसूत्राणि ।

३०

आगमातिविता जैनदर्शनग्रन्थाः

ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	प्राप्तिस्थानम्.
गन्धहस्तिटीका	„	अमुद्रिता.
नयचक्रवालः	श्रीमल्लवादिसूरिः	„
गन्धहस्तिमहाभाष्यम्	श्रीसमन्तभद्रसूरिः	„
शास्त्रवार्तासमुच्चयः	श्रीहरिभद्रसूरिः	श्रीगोडीजी जैनमंदिरः पायधुनी मुंबई.
षड्दर्शनसमुच्चयः	„	आगमोदयसमितिः; सूरत.
अनेकान्तजयपताका	„	श्रीयशोविजयग्रन्थमाला, भावनगर.
अनेकान्तप्रवेशः	„	श्रीहेमचन्द्रग्रन्थमाला; पाटण.
अष्टसहस्री	श्री विद्यानन्दस्वामी नाथारङ्गजावजी;	सोलापुर.
आप्तपरीक्षा	„	„
स्याद्वादरत्नाकरः (५भागः)	श्रीवादिदेवसूरिः	आर्हतमतप्रभाकरः; पुना.
प्रमाणमीमांसा	श्रीहेमचन्द्रसूरिः	„
रत्नाकरावतारिका	श्रीरत्नप्रभसूरिः	श्रीयशोविजयग्रन्थमाला; भावनगर.
स्याद्वादमञ्जरी	श्रीमल्लिषेणसूरिः	आर्हतमतप्रभाकरः; पुना.
न्यायालोकः (नव्यन्यायः)	श्रीयशोविजयोपाध्यायः	मनसुखभाई भगुभाई; अमदावाद.
खण्डनखाद्यम्	„	„
स्याद्वादकल्पलता	„	„
भाषारहस्यम्	„	„
प्रमेयकमलमार्तण्डः	श्रीप्रभाचन्द्रसूरिः	निर्णयसागरप्रेस, मुंबई.

इत्यागमसाहित्ये दर्शनशान्त्रस्योल्लेखो दर्शितः, स च तत्र प्रतिपादनशैल्यैव वर्तते, न धिक्कारतिरस्कारादिनिन्दापद्धत्या, तत्कर्तृणामेकान्तमुमुक्षुत्वात् तत्त्वप्रतिपादनैकप्रयोजनत्वाच्चातो तत्त्वं जिज्ञासुभिरात्मकल्याणं कर्तुं जैनागमसाहित्यमवश्यं दृश्यम् । आगमातिरिक्तजैनतर्कग्रन्था अपि दर्शनान्तरग्रन्थेभ्यो न खलु लेशतोऽपि न्यूनाः अतः सत्तर्ककर्मशशेमुषीशालिभिर्दर्शनतुलनादृष्ट्या स्वमनीषोन्मेवकरणाय वाऽध्येतव्या द्रष्टव्याश्चेति मामकी सूचनाऽस्ति ।

सत्य-धर्म*

यथाश्रुतं यथाज्ञातं, वस्तुतत्त्वं स्वया धिया ।
तथा निरूपणं तद् हि, सत्यं सत्यविदा विदुः ॥१॥

धर्मस्य मूलं प्रवदन्ति सत्यं,
मूलाद्विना का फलपुष्पसम्पद् ? ।
सत्याद् यशः सौख्यपरम्परां च,
शास्त्रेषु सन्तः प्रतिपादयन्ति ॥२॥

हरिश्चन्द्रादयो भूपाः, पुराऽभूवन् महाशयाः ॥
सत्येनैव भुवि ख्याताः, सत्यात् किं किं न लभ्यते? ॥३॥
यो जनोऽनृतभाषी स्यात्, कपटे यश्च लम्पटः ।
तथैव मन्यतेऽन्यान् सः, सतीं वेश्येव पुंश्चलीम् ॥४॥

*जैनधर्मप्रकाश ज्येष्ठ, -१९८९

३२

सत्य-धर्मः

असत्यमुक्तं यदि धर्महेतवे,
 पापाय सन्दुःखनिबन्धनं च तद् ।
 स्वार्थाय पापाय तदुच्यते पुनः,
 शंका तदा दुःखनिबन्धनेऽस्य का ? ॥५॥

कुत्राऽस्ति तथ्यं तु परं न पथ्यं,
 स्यात् काऽपि पथ्यं नहि तत्तु तथ्यम् ।
 तथ्यं च पथ्यं भवतस्तु यत्र,
 हितप्रमोदौ भवतो हि तत्र ॥६॥

लोके प्रभावः समयस्य लाभो,
 मिथ्याऽऽख्यदोषस्य च संभवो न ।
 इत्यादि लाभाः प्रभवन्ति भव्या
 मितं च सत्यं वदतां जनानाम् ॥७॥

श्राम्यन्ति सन्तोऽपि च यत्कृते तु,
 तपन्ति यस्मै च तर्पांसि घोरम् ।
 नमन्ति नम्याः खलु यद् गरिष्ठं,
 को नाम सत्यं न हि सेवते तद् ? ॥८॥

सतां वा कर्मभावो वा,
 मुद्रैव परमात्मनः ।
 निकषः सर्वधर्माणां,
 सत्यं विजयते भुवि ॥९॥

ब्रह्मचर्य महाव्रतम्

३३

—: १७ :—

॥ ब्रह्मचर्यमहाव्रतम्* ॥

आरोग्यलाभो यशसश्च भावो,
 दुःखेऽपि धैर्यं मनसश्च ^१वीर्यम् ।
 ओजोविकासः प्रतिभाप्रकाशो
 ब्रह्मव्रतात् ^२पुण्यति चन्द्रिकेव ॥१॥
 तिलेषु तैलं च मणौ सुकान्ति-
 र्वनस्पतौ सत्त्वपरिस्थितिश्च ।
 यथा तथास्त्याऽऽत्मनि वीर्यसत्ता
 नष्टे तु वीर्ये क्षयमेति सोऽपि ॥२॥
 यञ्जने विद्यते ब्रह्म
 तस्योच्चैश्च यशस्तथा ।
 दोषास्तमांसि नश्यन्ति
 भासमाने रवाविव ॥३॥
 यद्विना नाप्नुयाञ्जीवः
 प्रकामाः सौख्यसंपदः ।
 नीराद्विना यथा मत्स्यो
 भजेऽहं ब्रह्म तद् व्रतम् ॥४॥

*आत्मानन्द प्रकाश, पु. २८ अंक ११ ।

१ उत्साहः । २ ब्रह्मचर्यतः । ३ यथा द्वितीयाचन्द्रकला क्रमतो वर्द्धते तथा ।

३४

जैनशासनोन्नतिः

—: १८ :—
जैनशासनोन्नतिः*

विस्मृत्य भेदभावान् स्वान्
त्यक्त्वा गर्वान् कदाग्रहान् ।
संभूय साधवो ! विश्वे
तनुध्वं शासनोन्नतिम् ॥१॥

कार्येण लोके जिनधर्मगर्हणा
विचारचर्याऽऽचरणेन येन ।
स्यात्, तन्न कार्यं स्वहितावहं भव—
दपीह रम्यं स्वविचारदृष्टितः ॥२॥

विचार्य सम्यक् समयस्य पद्धतिं
युक्त्याऽनुभूत्या च समन्ततो भुवि ।
सुश्रावकैः साधुगणैः सुसाधनैः
प्रचारणीया जिनधर्मभावना ॥३॥

—: १९ :—
कृतकर्मक्षयो मोक्षः*

तृष्णासमाप्तिर्जगतां भवेद्यदि,
शुष्यन्ति हेतुञ्च विनैव सागराः ।
सदागतिश्चेत् स्थिरतां भजेत् सदा,
मोक्षस्तदा कर्मविनाशनाद्विना ॥१॥

*जैनज्योति अमरावाद; वैशाख, १९८७ *जैनधर्मप्रकाश.
१ पवन.

उदेति सूर्यो यदि पश्चिमस्या-
 मुत्पद्यते चेद् गगने^१ कजौघः ।
 बन्ध्याऽपि पुत्रं जनयेत् स्वतश्चेद्
 भवेत्तदा मोहयुतस्य मोक्षः ॥२॥

—: २० :—

शरच्चन्द्रवर्णनद्वादशकम्*

शैत्येन कान्त्या च गुणैरगण्यै-
 राह्लादकस्त्वं जगतः सुधांशो !
 लोके कलाभिर्धवलीकरोषि
 तत् सत्कृतः सत्कविभिः कवित्वे ॥१॥

योगिनो भोगिनश्चैव चकोरान् कुमुदान्यपि ।
 मोदं ददासि सर्वत्र सन्तः सर्वस्य मोददाः ॥२॥

शान्तिदोऽपि लघुर्नित्यं पूर्यते स्तूयते जनैः ।
 इतीवाऽऽवेदयन् बाल-चन्द्रः सकलतां गतः ॥३॥

सर्वत्र जृम्भते तेजः संख्या वयो न स्थूलता ।
 एकश्चन्द्रस्तमोनाशी सिंहपोतो गजान्तकृत् ॥४॥

*जैनज्योति अमदावाद, वर्ष २ अंक १३ ।

१ उभयतो समूहः

૩૬

શરચન્દ્રવર્ણનદ્વાદશકમ્

एको भाति सुसत्त्वश्चेन्निःसत्त्वा बहवोऽपि न ।
 एकोऽपि भ्राजते चन्द्रस्तारालक्षो न दीप्यते ॥५॥
 चन्द्र ! त्वं वियुतान् लोकान् दुःख्यस्यहो ! निरागसः ।
 अतस्तज्ज्ञेन मन्येऽहं चिह्नितो हृदि पाप्मना ॥६॥

(ચન્દ્રસ્યોપમાનોપમેયતા)

चन्द्र ! त्वं विश्ववक्त्राणां यास्युपमानतां, तु ते-
 उपमेयविधौ हेकमुपमानं जिनाननम् ॥७॥

(ચન્દ્રેણ સહ તીર્થંકરમુખસ્યોપમાનં ઘટતે)

जिनवक्त्रेण सदृक्षश्चन्द्र इत्युपमाऽधिका ।
 चन्द्रतुल्यं जिनास्यं तु ³हीनोपमा विडम्बना ॥८॥

(ચન્દ્રકલકે કવિકલ્પના)

वदन्ति लक्ष्म केचिज्ज्ञाश्चन्द्रमध्ये ³शशं स्थितम् ।
 कवन्ते कवयः केचिच्चन्द्रे ⁴छायाऽवनेरिति ॥९॥

केचिद्वियुक्तलोकानां ⁵शापं ⁶सत्यापयन्ति तत् ।
 विदग्धाः केचिदाहुश्च ⁷राहुमन्ये ततोऽपरम् ॥१०॥

(નિજકલ્પના)

वयं मन्यामहे किन्तु वित्तसत्ताभिमानिनाम् ।
 अनधिकारचेष्टानामयशः ⁸पुञ्जितं हि तत् ॥११॥

૧ હીનોપમા અને અધિકોપમા ઉપમાના દોષો છે । ૨ ચન્દ્ર-
 કલકે । ૩ સસલું । ૪ રઘુવંશમાં કાલિદાસ કવિ. ૫ નૈષઘકવ્યમાં ।
 ૬ સાખીત કરે છે । ૭ શ્રીહર્ષકવિઃ । ૮ ભોગો થયેલો અયશઃ-અપકીર્તિ ।

वर्षाकालवर्णनम्

३७

(चन्द्रस्य विद्वत्स्पृहणीयत्वम्)

लाभेन शान्तेर्मुनयश्च सज्ज्ञाः

विद्योदयाच्छात्रगणाः सहर्षम् ।

रतिप्रमोदाच्च विलासिलोका

विश्वे हिमांशो ! बहुमन्यते त्वाम् ॥१२॥

—: २१ :—

वर्षाकालवर्णनम्*

कलापिकेकारवमाददाना

१ताम्राक्षगीताच्च मुदं दधाना ।

वनाग्निवेगं च निवारयन्ती

समागता प्रावृडहो ! सुखर्तुः ॥१॥

कामाऽऽकुलान् कामिजनान् समन्ताद्

ध्यानान्वितान् ध्यानिजनांश्च सम्यक् ।

करोति सानन्दरवांश्च भेकान्

यनागमः कस्य ३सुखाकरो न ? ॥२॥

३छात्रानधीतिनः शास्त्रे कृपकांश्चोत्तितत्परान् ४ ।

हरित्फलामिलां कुर्वन् भाति वर्षागमः शुचिः ॥३॥

*आत्मानन्द प्रकाश पु. ३० अंक १

१ कोलिलगीतान् । २ अमुखं सुखं करोतीति सुखाकरः ।

३ अध्ययनवतः । ४ बीजवपनकार्यतत्परान् ।

३८

वर्षाकालवर्णनम्

नदीनां कुलटानां च मेकाऽध्रपङ्कविद्युताम् ।

^१औधत्यं मद्यवन्मेघो जनयन् जुम्भते जवात् ॥४॥

^२कमलं ^३समलं मेघो ^४भामिनीं ^५भामवामिनीम् ।

^६ज्योत्स्नामहो! ^७तमिस्रावत् करोति ^८पुष्पितां लताम् ॥५॥

स्थले स्थलेऽम्भोभृतपुष्करिण्यः

सुगन्धनीरा वकमेकतीराः ।

^९जलौकआभाः कुमुदाऽब्जशोभाः

प्राणन्दयन्ते न मनांसि केषाम् ? ॥६॥

आहारं च ^{१०}विहारं च ^{११}निरुध्य यतितलजाः ।

वाणिज्यं ^{१२}वणिजश्चेह धर्मकर्मसु ^{१३}कर्मठाः ॥७॥

१ महत्त्वं, निर्मर्यादत्वं, उद्भूतत्वं च । २ अम्बुजं, अम्बु, मृगं च “कमलं क्लोम्नि मेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।” इति हैमानेकार्थकोषः [काण्डे ३-६४] ३ सम्-सम्पर्क, अलं-समर्थम् । अम्बुपक्षे मलयुक्तम् । मृगान्तरपक्षे तु, मलेन दुःखेन रोगेण-पङ्केन वा सहितं समलम् । ४ स्त्रीम् । जातावेकवचनम्, एवमन्यत्राऽपि । ५ मामेन कृत्रिमेन रतिकोपेन वामशीलाम् । पक्षे भामस्य वामनकारिणी-कोपत्यागिनी-मित्यर्थः । ६ ज्योत्स्ना तु पूर्णिमारात्रिस्ताम् । ७ तमिस्रा-अमावास्यारात्रि-स्तद्वत्, धाराभ्रान्धकाराविलत्वात् । ८ पुष्पाणि जातान्यत्र तां पुष्पितां लतां, पक्षे रजस्वलाम् । ९ जलजन्तुशोभावत्यः ।

१० ग्रामान्तरगमनम् । ११ संवृत्य । १२ वणिजो वाणिज्यं निरुध्येति सम्बन्धः । १३ कुशलाः-तत्पराः, भवन्तीति शेषः । इह-वर्षासु ।

અન્યોક્તિપદ્યકમ્

૩૧

શ્યામપ્રભામણ્ડિતમેઘમણ્ડલી-

લક્ષ્મીં હરન્તી વત ^૧પાર્વતીં ક્વચિત્ ।
 તડિદ્વતી, ^૨સૂર્યવિરોધિની ક્વચિત્-
 સગર્જના ભાતિ મયૂરનર્તનીમ્ ॥૮॥

કુર્વન્તુ મુસ્તાશ્વતિમાશુ શૂકરા:

પ્રશાન્તયન્તાં સ્વતૃષાં ચ ચાતકા: ।
 તન્વન્તુ નૃત્યં શિશ્વિન: ^૩પ્રિયામુખં
 ઘનાગમે વિશ્વજનપ્રિયે સુખમ્ ॥૯॥

સમૌક્તિકા કિં જલસીકરાન્વિતા ?
 કિમિન્દ્રગોપૈશ્ચ સકુઙ્કુમાઽવનિ: ? ।
 હરિતૃણાઙ્કૂરવિભૂષિતાઽધુના
 હરિન્મણીભિર્વનિતેવ ભૂષિતા ॥૧૦॥

—: ૨૨ :—

અન્યોક્તિપદ્યકમ્*

^૧પુષ્પાણિ પ્રતિ—

દદ્મોઽર્થવાદાન્ સુમનોહરાણિ ! ભો: !
 પુષ્પાણિ ! વ: સદ્ગુણમોહિતા વયમ્ ।
 સકળ્ટકોઽપ્યાશ્રયણે સ્થિતાન્યહો (!)
 ન સ્ખણ્ડિતાન્યાર્થગૃહોચિતાન્યત: ॥

*જૈનજ્યોતિ અંક ૯.

૧ પર્વત-સમ્બન્ધિનીં લક્ષ્મીં શોભામ્ । ૨ સૂર્યાઽઽચ્છાદિની ।

૩ મયૂરીસમ્મુખં ।

૪ આ ૧લોકમાં વિશેષોક્તિ:; ઉત્પ્રેક્ષા, અપહ્નુતિ: પુનઃસ્તવવાદા-
 ભાસ અને અનુપ્રાસ અલંકારો છે. ૫થે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા છે.

४०

अन्योक्तिपञ्चकम्

भ्रमरं प्रति—

यस्याः कृते क्लाम्यसि सर्वदाऽले !

यस्यां च दुःखं सहसे विमुग्धः ।

सौगन्ध्यमत्ता खलु केतकी भोः !

सा दास्यते त्वाऽऽधिमधोविधात्री ॥२॥

खद्योतं प्रति—

खद्योत ! माऽभिमंस्था भो !

नास्ति यन्मादृशो भुवि ।

त्वत्तोऽधिकप्रभावन्तौ

चन्द्राकौ स्तो निशा दिवा ॥३॥

श्वानं प्रति—

स्वामिभक्ताप्रमत्तादि-

गुणौघैर्भूषितोऽपि सन् ।

श्वन् ! त्वं जुहोषि तान् सर्वान्

जातिमात्सर्यपावके

॥४॥

काकं प्रति—

कटुस्वरस्त्वं परभृत् ! तथाऽपि

श्लाघ्योऽसि सम्यक् पिकपुत्रपालनात् ।

आह्लादनाच्चन्द्र इवात्तलक्ष्मा

कस्तूरिका गन्धभृतेव कृष्णा ॥५॥

प्रवासवर्णनम्

४१

—: २३ :—

प्रवासवर्णनम्*

अपूर्व-शोभा गिरि-देशवर्त्तिनी

सद्वृक्षवृन्दानि कुलानि पक्षिणाम् ।

१ धामोददुर्गं च पयोदमालिका

यच्छन्ति मोदं नहि कस्य चेतसे ? ॥१॥

आनन्ददायीनि वनेचराणां

योषिज्जनानां रसगायनानि ।

गिरौ क्वचिच्चातिभयङ्करास्तु

कर्णातिथीस्युर्ध्वनयो हरीणाम् ॥२॥

—: २४ :—

अर्बुदाचलवर्णनम्*

अचिन्त्यशक्त्यौषधजातिजातै—

रोगापहारी बहुचित्रधारी ।

*जैनज्योतिः

१ धामोदाख्यग्रामस्यदुर्गम् ।

*यद्यपि कुभारसंभवपद्यमुपजातौ वृत्ते एकादशाक्षरं, परन्तु अत्र पृथग्
वृत्तत्वात् अस्माभिः— मानदण्डकः इति लिखितमस्ति

४२

अर्बुदचलवर्णनम्

सद्गन्धशैत्येन विनोदकारी
नाम्नाऽर्बुदोऽद्रिर्जनतापहारी ॥१॥

यः—

श्रितोयतीन्द्रैः कवितः कवीन्द्रैः
स्तुतो मतीन्द्रैः प्रणतो द्विजेन्द्रैः ।
पुलिन्दवृन्दारकभूपगोप—
कलत्रवृन्दैरभिनन्दितो यः ॥२॥

कुमारसम्भवपद्यपादपूर्तिः—

संधारयेद् यो युगपत् सुगूर्जरं
मरुं च देशं निजपार्श्वभागतः
भागं विधातुं दिशयोर्द्वयोः किमु ?
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डकः ॥३॥

यम्—

व्याघ्राश्च सिंहा हरिणाश्च शूकरा
ऋक्षास्तरभुर्गवलाश्चवारणाः ।
हिंसा वृका वानरजम्बुका अपि
यमर्बुदं प्रीतिनता भजन्त्यहो ! ॥४॥

येन—

मत्ता हंसमयूरकोकिलशूकाः पाशवताः सारसाः
क्रौञ्चाः खञ्जनचातकाश्च चटकाश्चाषाश्च भासातपाः ।

अर्बुदाचलवर्णनम्

४३

जीवजीवचकोरटिटिभमुखाः कोकाश्च घूका द्विका
मन्यन्तेऽर्बुदकेन येन निजकं धन्यं जनुस्तद्भवम् ॥५॥

यस्मै—

अर्धं ददन्ते कुसुमैर्लताः फलै—
द्रुमाश्च यस्मै स्वकलैः पिकाः शुकाः ।
पद्मैश्च पद्मिन्य उपायनं मुदा
संसाधनैः स्वैः स्वबलानुसारतः ॥६॥

यस्मात्—

गुणैर्विचित्रैर्हि परस्सहस्रैः
ख्यातो यतो भारतनामदेशः ।
धन्याऽर्बुदाद्रेर्मरुदेशभूमी
स तु प्रसिद्धो जिनचैत्ययुग्मात् ॥७॥

यस्य—

यस्यास्ति कीर्त्तिर्जगतीप्रसिद्धा
गुहाश्च कान्ताः प्रतिशब्दभीमाः ।
वनानि नानानगराजिवन्ति
तुङ्गानि शृङ्गाणि रविं स्पृशन्ति ॥८॥

यत्र -

जगद्विशिष्टं नतशिष्टमौलि
द्रष्टुश्च नेत्रातिफलप्रदायि ।
देहीभवन्मन्त्रियशःशरीरं
यत्राऽशुभद् वा जिनचैत्ययुग्मम् ॥९॥

४४

अर्बुदाचलवर्णनम्

कुभारसम्भवपद्यपादपूर्तिः-

अनेककोटीधननिर्मिताभ्यां

१ताभ्यामथ २तेन च शोभते ते ३ ।

अन्योऽन्यशोभोजननाद् वभूव

साधारणो

भूषणभूष्यमावः ॥१०॥

भूमीश्वराः किन्नरदेवसिद्धा

भोगाय योगाय च सन्ति यत्र ।

ग्रामा वसन्ति स्म दशाधिका द्वौ

लभ्यानि वस्तून्यखिलानि सम्यक् ॥११॥

फलानि पुष्पाणि जलं स्थलानि च

सदृक्षवृन्दानि कुलानि पक्षिणाम् ।

अधित्यका चात्र पयोदमालिका

यच्छन्ति मोदं नहि कस्य चैतसे ? ॥१२॥

मयूरनृत्यं हरिणोत्प्लुतिश्च

शुद्धोऽनिलो वान् हरिगर्जना च ।

नदीसरोनिर्झरपक्षिवृक्षा

एते विशेषा गिरिकाननेऽत्र ॥१३॥

ग्रीष्मो जनान् तापयतेऽन्यदेशे

ज्वलेद् वनानि स्थलभागदारी ।

१ द्वाभ्यां आदिनाथनेमनाथजैनप्रासादाभ्याम् । २ अर्बुदगिरिणा ।

३ ते द्वे मन्दिरे ।

सुभाषितम्

४५

सोऽप्यहि चित्र शिशिरायतेऽत्र
कुर्वन्ति सन्तो हि सतोऽसतोऽपि ॥१४॥

नाम्नाऽर्बुदोऽसौ जनचित्तनन्दनो
गिरिर्गरीयान् सुपरास्तनन्दनः ।
ख्यातः पुराणेष्वपि नन्दिवर्धनो
जीयाद् जगत्यां कविवुद्धिवर्धनः ॥१५॥

— O —

—: २५ :—

सुभाषितम्

मौनं विभर्ति यः साधुर्यश्चात्माभिमुखो भवेत् ।
सत्यं प्रियं च यो वक्ति स मुनिर्मुनिभिर्मतः ॥१॥

गुशब्दो मलवाची य रुशब्दस्तन्निवारकः ।
गृणाति यो गिरं पथ्यां स सता गीयते गुरुः ॥२॥

गुरोराज्ञा सदा रक्षेत् धर्मोपेताभवेद् यदि ।
शुश्रूषको विनीतो यः सरलः शिष्य उच्यते ॥३॥

धृष्टो मत्तो विनीतश्च मायावी गुरुदोषदृग् ।
निद्रालुर्जडवाचालः शिष्याभास उदीरितः ॥४॥

7

४६

सुभाषितम्

मातरं प्रति याचन्ते पुत्रं हत्वान्यपुत्रकम् ।
अहो ! दत्ते कथं माता पशुपुत्रेषु वत्सला ? ॥५॥

धमार्थमपि हिंसन्ति पशून् ये निर्दयास्तके ।
अग्नेः शैत्यं सुधां नागाद् याचन्ते तमसः पथम् ॥६॥

❁ हिन्दी विभाग ❁

—: २६ :—

महाराजा कुमारपाल चौलुक्य*

इतिहास के साथ राजाओं का घनिष्ट सम्बन्ध है। राजाओं का कार्यक्षेत्र व जीवन-चरित्र विशेष व्यापक होने की वजह से उनके इतिहास से बहुत सी समकालीन घटनाओं का पता लग सकता है।

प्रस्तुत लेख में हम महाराजा कुमारपाल का वृत्तान्त प्रमाण पुरस्सर संक्षेप से लिखेंगे, जिनका सम्बन्ध समस्त गुजरात के साथ तो है ही, परन्तु, मेवाड़, मारवाड़ और दक्षिणादि देशों से भी है और जो चौलुक्य वंश के प्रतापी राजाओं में यशस्वी और अन्तिम राजा हुए हैं।

*महामहोपाध्याय गौरीशंकर हीराचन्द ओझा के सम्मान में समर्पित 'भारतीय-अनुशीलनग्रन्थ' से उद्धृत।

चावडावंश के भूपाल

विक्रम संवत् ८२१ में चापोत्कटवशीय (चावडावंशके) क्षत्रिय वनराज^१ ने गुजरात में जैन मन्त्रों से अणहिलपुर (पाटण) की स्थापना की और वहीं पर अपनी राजधानी

१. यह गुजरात और चावडावंश का प्रथम राजा है । शील-गुणसूरि जैनाचार्य ने इस में उत्तम संस्कार डाले थे : देखो प्रबन्ध-चिन्तामणि फावससभा, १९३२, पृ० १९ ।

जैन युग में (पुस्तक १ अंक २ वि. सं. १९८१ आश्विन) छपी हुई राजवंशावली में भी अणहिलपुर का स्थापना-काल वि० सं० ८२१ वैशाख सुदि २ सोमवार रोहिणी नक्षत्र लिखा है । मेरे पास जो एक अमुद्रित राजवंशावली है उस में वि० सं० ८०२ लिखा है —

अब्दे युगमनभोमदालयमिते चापोत्कटो भूपति

दाताऽभूद् 'वनराज' इत्यभिमतो विद्वज्जनैराश्रितः ।

षष्ठ्यब्दप्रमितं सुराज्यमखिलं भुक्तं च तेनाऽतुलं

व्यक्चश्रीरणहिलपतनपुरं सन्निर्मितं भूतले ॥२६॥

श्रीमान्तुङ्गसूरि ने भी विचारश्रेणि (जो प्रबन्धचिन्तामणि के पश्चान् लिखी गई है) में वनराज की राज्य-स्थाना वि० सं० ८२१ ई० ७६४) से लिखी है । और यही साल ठीक है, ऐसा श्रीमान् रा० ब० पं० गौरीशंकर ओझाजी का मत है । देखो राजपूताने का इतिहास भाग १ ।

चापोत्कट, चावडा, चावरा ये एक ही अर्थ के पर्याय हैं ।

श्रीमान् ओझाजी का कहना है कि चावडावंश परमारों की शाखा है । दे० टॉड रा० की टिप्पणी ।

कायम की। इस प्रदेश की सुन्दरता और सुरक्षितता के कारण करीब ६०० वर्ष तक चावडा और चौलुक्यवंशीय राजाओं की यह राजधानी बनी रही। अभी तक यह पाटण^१ हजारों धनी और यशस्वी व्यापारियों का प्रसिद्ध नगर है। इस समय यह शहर महाराजा गायकवाड बड़ौदा के राज्य में है। महाराजा कुमारपाल के वरुत्त में इस शहर में १८०० कोड़पति थे^२। टांड साहब का कहना है कि 'उस वरुत्त भारत के सभी शहरों में यह पाटण अधिक समृद्ध था जहां पूर्वीय और पश्चात्य वस्तुएं मिलती थीं।'

बड़े २ विद्वानों और कवियों ने इस नगर की भूरि-भूरि प्रशंसा की है^३।

वनराज के बाद योगराज, क्षेमराज, भूवड़राज, वयरसिंह, रत्नादित्य, सामन्तसिंह, ये छः राजा चावडावंश के हुए। इन सातों राजाओं का राज्यकाल १९६ वर्ष है। ऐसा गुर्जरदेश-भूपावली^४ से मालूम होता है। टांड-

१. वर्तमान में इस को सिद्धपुर पाटण कहते हैं। जो अहमदाबाद से उत्तर दिशा में है।

२. कुमारपाल चरित्र (जिनमंडनकृत)

३. संस्कृत और प्राकृत द्वयाश्रय काव्य, कुमारपाल-प्रबन्ध, मोहपराजय नाटक, कुमारपाल चरित्र, प्रभावक चरित्र आदि.

४. श्लो० ३३; यह ग्रन्थ अभी तक छपा नहीं है। मेरे पास इसकी प्रेस कापी है।

राजस्थान में १८४ वर्ष लिखे हैं। परन्तु हमें यह ठीक नहीं जँचता।

चौलुक्यवंश के राजा

चौलुक्यवंश का मूलराज वि० सं० ९९८ में गुजरात का पहला राजा हुआ, जिसने ५५ वर्ष पर्यन्त राज्य किया^१। इसके बाद क्रमशः चामुण्डराज, वल्लभराज, दुर्लभराज, भीमराज (प्रथम), कर्णराज, ये छः राजा हुए, जिन्होंने गुजरात में राज्य कर के प्रजा का पालन किया।

सिद्धराज जयसिंह

कर्णदेव^२ का उत्तराधिकारी गुजरात का राजा उसी

१. मूलराजस्ततो जज्ञे वसुनन्दाङ्कहायने।

पञ्चपञ्चाशद्वारदां स्वच्छं राज्यं चकार सः ॥ गु० दे० सू० ३४ ॥
टांड महोदय ने मूलराज का राज्यकाल ५८ वर्ष लिखा है। टा० रा० पृ० ७०५।

चौलुक्य, चालुक, चालुक, चौलुक और सौलङ्की ये पाँचों एक ही अर्थ के वाचक हैं। चौलुक्यों ने पहले अयोध्या में, बाद दक्षिण में और पीछे गुजरात में राज्य किया। प्रथम जयसिंह (ई० स० ५०७) के करीब से सोलङ्कियों का गृह्यलावद्ध इतिहास मिलता है जो दक्षिण का राजा था। ऐसा श्रीमान् ओझा जी का मत है।

२. इसका राज्यकाल वि० सं० ११२० से ११५० तक है। यह भीमदेव का पुत्र था। महाकवि वाग्भट इसका प्रिय मित्र था। इसने 'वाग्भटालङ्कार' में सिद्धराज की कई जगह स्तुति की है। इस राजा का सम्पूर्ण इतिहास आचार्य श्री हेमचन्द्र ने संस्कृत द्वयाश्रय काव्य में लिखा है। प्रबन्धचिन्तामणि में इसका प्रबन्ध स्वतन्त्र है।

का पुत्र सिद्धराज हुआ। इसका राज्याभिषेक वि० सं० ११५० पौष वदि ३ को हुआ। यह राजा बड़ा प्रतापी और विद्वान् था। अतएव पण्डितों का योग्य सत्कार करने का भी इसको पूरा शौक था। इसी शौक के कारण इसने कई विद्वानों को सहारा दिया और आचार्य हेमचन्द्र जैसे सर्वदेशीय विद्वान् से सङ्गति करके उनसे एक महान् पञ्चाङ्गी व्याकरण बनाने की नम्र प्रार्थना की। आचार्य हेमचन्द्र ने भूपाल की प्रार्थना को स्वीकार करके “सवा लाख श्लोक-प्रमाण “सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन” नाम का संस्कृत आदि सात भाषाओं का अद्वितीय व्याकरण बना कर गुजरात का, सिद्धराज का और अपना गौरव बढ़ाया^१। और भी विश्वेश्वरदेवबोध, श्रीपाल, वाग्भट, वादिदेवस्वरि प्रभृति जैन विद्वानों के ऊपर उसकी बहुत भक्ति थी। इसी कारण यद्यपि पहले उसकी जैन धर्म पर रुचि नहीं थी परन्तु जैन विद्वानों के समागम से उसने कई जैन मन्दिर भी अपने खर्चे से बनवाए थे और जैन धर्म पर प्रेम रखता था^२। सोमनाथ के ऊपर इसकी विशेष भक्ति थी।

१. ‘प्रभावकचरित्र’ में हेमचन्द्र सूरि-प्रबन्ध श्लो० ७९ से ११५।

२. प्रभावकचरित्र। टांड साहब ने और इट्टिसी ने, जैन बौद्ध को एक मान कर, सिद्धराज को बौद्ध-धर्मी माना है। पर यह बात ठीक नहीं है। यह शैव-धर्म को पालता था और जैन-धर्म का उत्तेजक व प्रशंसक था। बौद्ध-धर्म तो उस समय विलीनप्राय था। भारत के बहुत विद्वानों ने जैन मन्दिर, मूर्ति; साधु व राजाओं को बौद्ध मानने की पहले गम्भीर भूलें की हैं।

सिद्धराज के कोई पुत्र नहीं था। इसलिए वह हमेशा चिन्ताकुल रहता था कि मेरा उत्तराधिकारी कौन होगा। इस बात का समाधान कई ज्योतिर्विदों और श्री हेमचन्द्राचार्य से राजा ने पूछा। सबसे यही उत्तर मिला कि तुम्हारे पीछे राज्याधिकारी त्रिभुवनपाल का पुत्र कुमारपाल होगा जो बड़ा प्रतापी और न्यायी होगा^१।

महाराजा कुमारपाल

कुमारपाल के पूर्वजों के विषय में भिन्न-भिन्न ग्रन्थों के जुड़े-जुड़े उल्लेख मिलते हैं। प्रबन्धचिन्तामणिकार भीमदेव का पुत्र हरिपाल, हरिपाल का त्रिभुवनपाल और त्रिभुवनपाल का पुत्र कुमारपाल बताते हैं। साथ साथ यह भी बताते हैं कि भीमदेव ने चउलादेवी नाम की वाराङ्गना रक्खी थी, जो सदाचारिणी और नीतिमती थी, उस से हरिपाल का जन्म हुआ। परन्तु यह बात और कहीं देखने में नहीं आती।

प्रभावकचरित्र में लिखा है कि देवप्रसाद, कर्णराज

१. 'प्रभावकचरित्र' में लिखा है कि हेमचन्द्रसूरि ने तीन उपवास और ध्यान कर के अम्बा देवी को प्रत्यक्ष किया, और सिद्धराज के उत्तराधिकारी के विषय में पूछा। देवी ने उत्तर दिया कि इस राजा के भाग्य में संतति नहीं है। अतः इस राजा के भाई का पुत्र कुमारपाल, जो पुण्य प्रताप और महिमा से युक्त है, राजा होगा; दूसरे राज्यों को अपने अधीन करेगा और जैन-धर्म को पालेगा। श्लो० ३५२।

का भाई (भीम का पुत्र) था, उसका पुत्र त्रिभुवनपाल, और उसका पुत्र कुमारपाल राजा के उत्तम लक्षणों से युक्त था। कुमारपालप्रतिबोध के कर्ता भीम का पुत्र क्षेमराज, उसका पुत्र देव प्रसाद और देवप्रसाद के पुत्र त्रिभुवनपाल का पुत्र कुमारपाल बतलाते हैं^१। कुमारपाल चौलुक्यवंशी प्रथम भीम के कुल का और त्रिभुवनपाल का पुत्र था। इस में तो किसी का मत भेद नहीं है।

कुमारपाल छत्तीस प्रकार की शस्त्रकला में प्रवीण, बहादुर, कृतज्ञ और उद्यमी था।

कुमारपाल का भविष्य

सिद्धराज ने जब सुना कि मेरे सन्तान न होगी

१. एक राज वंशावली में जाभेयः सिद्धराजस्य अर्थात् कुमारपाल सिद्धराज का भागेज था, लिखा है, परन्तु यह बात सत्य नहीं मालूम होती, क्योंकि सभी तत्कालीन प्राचीन ग्रन्थों में कुमारपाल को भीमवंशीय चौलुक्य बतलाया है। और जाभेय लिखनेवाला ग्रन्थकार बहुत पीछे का (अर्वाचीन) है। टॉड-राजस्थान के कर्ता कुमारपाल को चौहानवंशी लिखकर सिद्धराज का उत्तराधिकारी लिखते हैं। और एक जगह पर दत्तक पुत्र लिखते हैं। यह बात किसी ग्रन्थ में देखने में नहीं आती। सभी प्राचीन लेखक कुमारपाल को चौलुक्य ही बतलाते हैं। सं० द्वयाश्रय के टीकाकार अभयतिलक लिखते हैं — सिद्धराज त्रिभुवनपाल का चचा लगता था अतः कुमारपाल का सिद्धराज पितामह हुआ।

और कुमारपाल उत्तराधिकारी होगा तब उसको बहुत दुःख हुआ। कुमारपाल को किसी तरह वह अपने राज्य का मालिक बनाना नहीं चाहता था। सम्भव है कि कुमारपाल के एक पूर्वज के वेश्या से उत्पन्न होने के कारण वह उसको भी नीच समझकर घृणा करता हो। कुछ भी हो, कुमारपाल को मारने का विचार कर के उसने चारों ओर अपने सिपाही दौड़ाए^१।

हेमचन्द्राचार्य से भेंट

जब कुमारपाल को यह मालूम हुआ कि सिद्धराज मुझे मारना चाहता है तब वह पाटण से निकलकर गुप्त वेष में इतस्ततः परिभ्रमण करने लगा। कई बार वह करीब करीब दुश्मन के हाथ पड़ गया परन्तु अपनी चालाकी से बचा। कई बार इसे अपने प्राण बचाने को काँटों की बाड़ों और निभाडे में छिपना पड़ा। जङ्गलों में एकाकी भूखे प्यासे घूम कर के इस ने बहुत कष्ट उठाए। पास में खर्च को कौड़ी भी नहीं थी। घूमता-घूमता यह खम्भात में उदयन मन्त्री के यहाँ खाने-पीने का कुछ

१. आचार्य हेमचन्द्र ने इस बात का उल्लेख कही पर नहीं किया है, परन्तु प्रबन्धचिन्तामणि आदि ग्रन्थों में कुमारपाल के प्रति, सिद्धराज का कोप स्पष्ट दिखता है। विशेष में जिनमंडनगणि कुमारपाल-प्रबन्ध में लिखते हैं—कुमारपाल के पिता त्रिभुवनपाल को सिद्धराज ने मरवा दिया था। इनके प्रति सिद्धराज के प्रचण्ड कोप का कोई कारण हमारी समझ में अभी तक नहीं आया।

साधन माँगने पहुँचा । 'उदयन उस समय आचार्य हेमचन्द्र के पास बैठकर धर्म-चर्चा कर रहे थे । कुमारपाल वहाँ पौषधशाला में गया । उदयन से बातें हुईं । हेमचन्द्राचार्य ने उसके लोकेतर लक्षण देख कर मन्त्री के आगे कहा कि यह बहुत बड़ा राजा होगा । कुमारपाल बहुत थक गया था । निराश भी बहुत हो गया था । हेमचन्द्रसूरि ने विश्वास दिलाकर कहा कि यदि वि० सं० ११९९ कार्तिक^२ वदि २ को तुम को राज्य न मिलेगा तो मैं ज्योतिष और निमित्त शास्त्र को देखना छोड़ दूँगा^३ ।

१. यह मारवाड़ का जैन वणिक् था, पर बड़ा ही वीर, चतुर और प्रतिभासम्पन्न था । इसलिए गुजरात में आकर इस ने बहुत लक्ष्मी और कीर्ति प्राप्त की । यह सिद्धराज और कुमारपाल का मुख्य मन्त्री (महामात्य) हुआ । महाकवि वाग्भट इसी का पुत्र था ।

२. जिनमण्डनगणि ने कुमारपाल का राज्यारोहण-काल वि० सं० ११९९ मार्गशीर्ष कृष्ण ४ पुष्य नक्षत्र और मीन लग्न लिखा है । पं० शिवदत्तजी ने हेमचन्द्राचार्य के लेख में ११९९ मार्गशीर्ष कृष्ण १४ मालूम नहीं, किस आधार पर लिखा है । प्र० चि० (पृ० १२५) में तो वि० सं० ११९९ कार्तिक कृष्ण २ का उल्लेख है ।

३. तं पौषधशालामागतमाकर्ण्य तन्नागते तस्मिन्दयनेन पृष्ठः— श्रीहेमचन्द्राचार्यः प्राह—लोकोत्तराणि तदङ्गलक्षणानि वीक्ष्य सार्वभौमोऽयं नृपतिर्भावीत्यादिशत् ।...सं० ११९९ कार्तिक वदि २ रवौ हस्तनक्षत्रे यदि भवतः पट्टमिषेको न भवति तदातः— परं निमित्तावलोकसंन्यास इति पन्नमालिख्यैकं मन्त्रिणेऽपरं तस्मै समारोपतत् । प्र० चि० पृ० १२६ ।

आचार्य का निर्णय सुन कर कुमारपाल बहुत चमत्कृत हुआ। उसके मन में बड़ी श्रद्धा हुई। प्रसन्न हो कर उस ने हेमचन्द्रसूरि से कहा—आपकी बात सिद्ध होगी तो आप ही राजा हैं, मैं तो आपका दास रहूँगा^१। आचार्य ने कहा कि हम तो निःस्पृही हैं। हमें राज्य से कोई प्रयोजन नहीं। कामिनी-काञ्चन को हम स्पर्श तक नहीं करते। साहित्य-सेवा और धर्मोपदेश हमारा व्यवसाय है। तुम अपनी कृतज्ञता के लिए जैन-धर्म और देश की सेवा करने का प्रयत्न करना। आचार्य का वचन बड़ी श्रद्धा से कुमारपाल ने स्वीकार किया। कुमारपाल और हेमचन्द्र की यह पहली ही मुलाकात थी। परन्तु इन में गुरु-शिष्य का सम्बन्ध जुड़ गया, जो दिन-बदिन इतना बढ़ा कि चाणक्य और चन्द्रगुप्त की दूसरी आवृत्ति जैसा हो गया।

मन्त्री उदयन ने हेमाचार्य के कहने से कुमारपाल का योग्य सत्कार कर कुछ धन दे कर उस को रवाना किया। कहा जाता है कि हेमचन्द्र भी इस की रक्षा के लिए सावधान रहते थे। कई बार हेमचन्द्र ने अपने उपाश्रय में छिपाकर इसको बचाया।

कुमारपाल मालवे में उज्जैन गया। वहाँ कुडङ्गेश्वर^२

१. यद्यदः सत्यं तदा भवनेव नृपतिः, अहं तु त्वच्चरणरेणुः ।
प्र० चि० कुमारपाल-प्रबन्ध—पृ० १२६ ।

२. यह महाकाल का मन्दिर होना चाहिए। जैन इतिहास कहता है कि इस का निर्माता जैन था। इस में अवन्ती पार्श्वनाथ की मूर्ति थी, परन्तु ब्राह्मणों ने उस को उठा कर अपनी सत्ता जमा ली दे० प्रबन्धचिन्तामणि ।

मन्दिर में उस ने एक शिलालेख देखा, जिसमें निम्न गाथा लिखी थी—

पुन्ने चांससहस्से सयम्मिवरिसाण नवनवअहिण ।

होही कुमर नरिन्दो तुह विक्रमराय सारिच्छो ॥१॥

अर्थात् हे विक्रम ! ११९९ वर्ष के बाद तुम्हारे जैसा कुमारपाल राजा होगा^१ । कुमारपाल को यह गाथा पढ़ने से साश्चर्यानन्द हुआ और आचार्य हेमचन्द्र के वचन पर विशेष विश्वास हुआ ।

वि० सं०^२ ११९९ में जब सिद्धराज जयसिंह का स्वर्गवास होने का समाचार कुमारपाल ने सुना, तब वह बड़ी ही शीघ्रता से पाटण में पहुँचकर अपने बहनोई कान्हडदेव के यहाँ जा कर ठहरा, जो सिद्धराज का दस हजार घोड़ों का सेनपति था ।

१. प्रबन्धविन्तामणि के अन्तर्गत विक्रम-प्रबन्ध में लिखा है कि जब विक्रम ने सिद्धसेन दिवाकर से पूछा कि मेरे जैसा कोई अन्य राजा होगा ? तब सिद्धसेन ने विक्रम के आगे 'पुन्ने वाससहस्से' गाथा कही थी । दे० विक्रम प्र० पृ० १३ ।

२. टॉड-राजस्थान में सिद्धराज का राज्यकाल १२०१ विक्रम तक लिखा है, जो प्रमाण से बाधित है ।

राज्य प्राप्ति

राज्याभिषेक किस का करना ? इसका निश्चय करने के लिए जब सभा हुई तब कान्हडदेव, कुमारपाल को स्नान करवा कर वस्त्रादि से अलंकृत कर के राज्य-कचहरी में ले गया । पहले दो क्षत्रिय युवक भी राजा बनने के लिए वहाँ आए थे, परन्तु उन में वीरता और प्रभाव की योग्यता न देख कर लोगों ने उन्हें पसन्द न किया । कान्हडदेव के इशारे से कुमारपाल ऊँचे आसन के ऊपर चढ़कर अच्छी तरह से दुपट्टे का आसन बिछा कर प्रतापयुक्त नेत्र करके बड़ी कुशलता से तलवार घुमाने लगा । लोगों ने पूछा, राजा होकर क्या करोगे ? उत्तर में कुमारपाल ने कहा कि पृथ्वी का शासन करूँगा । बस अब क्या था ! सब लोगों ने समझा कि यही प्रभावशाली है, अतः राज्य के योग्य है । सबने एकमत होकर समारोहपूर्वक कुमारपाल का राज्याभिषेक किया । वि० सं० ११९९ कार्तिक कृष्णा २ को उच्च ग्रहों के आने पर कुमारपाल सिद्धराज की राजगद्दी पर बिठाया गया था उस वक्त यह करीब ५० वर्ष का था ।

कृतज्ञता

आज कुमारपाल की कई दिनों की आशा सफल हो गई । उस ने राज्य प्राप्त कर के जो जो उसके उपकारी थे, उन की, यथायोग्य बदला देकर कृतज्ञता, प्रकट की । उदयन को मुख्य मंत्री, वाग्भट को नायब दीवान, निभाडे

में छिपाकर रक्षा करनेवाले आलिङ्गराज को सात सौ गाम वाली चित्तोड पट्टि का मालिक, कांटे में छिपाकर बचाने वाले को अङ्गरक्षक, जङ्गल में भोजन देने वाली एक बाई को धोलेरा की स्वामिनी और अन्न देने वाले एक वैश्य को बड़ोदे का राजा बनाकर कुमारपाल ने प्रत्युपकार किया ।

कान्हडदेव, जो कुमारपाल का उपकारी और बहनोई था, मना करने पर भी ऑफिसरों के सामने खुल्लमखुल्ला बार बार कुमारपाल को उपालम्भ देता तथा उपहास करता था । अतः कुमारपाल ने उस का अङ्गच्छेद करवाया, ताकि आयन्द्ः, अग्नि की तरह, और कोई मेरा अपमान न करे ^१ । जो हो, जैसे श्रीरामचन्द्रजी ने सीताजी को एकाकिनी जङ्गल में भेजकर अन्याय किया, वैसे कुमारपाल ने इस उपकारी के प्रति कृतघ्नता कर के अपने शुभ्र यश को जरा कलङ्क लगाया है, ऐसा मेरा मत है ।

शत्रुओं का प्रयत्न

कुमारपाल के राजगद्दी पर आते ही सिद्धराज के दुश्मन राजा, कुमारपाल को दवाने का और गुजरात के राज्य को छीनने का चारों ओर यत्न करने लगे । आचार्य

१. आदौ मयैवायमदीपि नूनं न तद्वहेन्मामवहेलितोऽपि ।

इति भ्रमादङ्गलिपर्वणाऽपि स्पृश्येत नो दीप इवावनिपः ॥

प्र० १२७ ॥

हेमचन्द्र के संस्कृत द्वयाश्रय काव्य^१ से पता चलता है कि उत्तर से सपादलक्ष के आन्त राजा ने शिवहार नदी के तटः वर्ती छोटे बड़े राजाओं के साथ लेकर लड़ने की तैयारी की। दक्षिण के राजाओं के साथ अचन्ती के बल्लाल राजा ने पाटण पर आक्रमण करने का विचार किया। कांथकहद, अरण्यदेश, शिवरूप, पूर्व मद्र, अपरेय, कामशम, गोमती, गोण्ड्या, तैक्या, यकूलोमन्, पटच्चर, शूरसेन-वाहोकराट्, रोमकराट्, नैकेती, काण्व, द्राक्ष, चैकीय, कोशीय राजाओं के भी दुश्मन राजाओं ने अपने पक्ष में करके कुमारपाल पर आक्रमण करने का उत्तेजित किया। इधर कुमारपाल के चार (गुप्तचर) चारों ओर घूमा करते थे। एक दूत ने कुमारपाल को दुश्मनों की इस तैयारी के हाल कह सुनाए^२।

१. सिद्धहेम नामक हैम व्याकरण-सूत्रों के उदाहरणार्थ यह ग्रन्थ भट्टिकाव्य की पद्धति का बनाया गया है। इस में श्रीमूलराज से गुजरात का विस्तृत इतिहास निबद्ध है। सोलहवेंसर्ग से कुमारपाल-चरित्र का प्रारम्भ होता है। बम्बई गवर्नमेंट सिरीज में यह सम्पूर्ण ग्रन्थ सटीक दो भागों में छपा है। महाराजा गायकवाड ने इस का गुजराती अनुवाद भी प्रकाशित कराया है। कुमारपाल का शेष जीवन प्राकृत द्वयाश्रय काव्य में इन्हीं आचार्य ने लिखा है। यह भी उपर्युक्त 'सिरीज' से प्रकाशित हुआ है। ये दोनों ग्रन्थ सोलहवीं शताब्दी के विषय में बहुत प्रकाश डालते हैं। क्योंकि ये सिद्धराज और कुमारपाल के जीवनकाल में लिखे गए हैं। **सिद्धहेम व्याकरण** की ३२ श्लोकों की प्रशस्ति भी सोलहवीं इतिहास के लिए उपयुक्त है।

२. आचार्य हेमचन्द्र-रचित संस्कृत द्वयाश्रय सर्ग १६ के श्लोक ५ से १६ तक।

इस तरफ कुमारपाल के कुछ अधिकारी^१ और माण्डलिक (जागीरदार) भी विरुद्ध होने लगे।

दुश्मनों का दमन

इन सब बातों को जान कर कुमारपाल ने क्रोध को दबा कर गम्भीरता से विचार किया। विचार करने के बाद उसने सब शत्रुओं का सामना कर उनका अभिमान मिटाने का निश्चय किया। छोटे-बड़े माण्डलिक सामन्तों को एकत्र करके उन की परीक्षा करने के बाद सांकाश्य, फाल्गुनीवह, नांदीपुर आदि के राजाओं को अपने सेनापति के साथ बल्लाल के प्रति युद्ध करने को खाना किया। ऐरावत, अत्रिसार, दर्वि, स्थल, धूम आदि प्रदेशों के राजाओं को और वीर सेना को लेकर खुद कुमारपाल सपादलक्ष के आन्त्र^२ राजा का दमन करने चला।

१. प्रबन्धचिन्तामणि में लिखा है कि वाग्भट मन्त्री, जिस को सिद्धराज ने पुत्र समान समझा था, ईर्ष्या से कुमारपाल के विरुद्ध हो कर सपादलक्षीय राजा के पक्ष में सेनापति हो कर गया था। सं० द्वयाश्रय में भी (सर्ग १६ श्लोक १४) यह बात इशारे से मिलती है। पर वहाँ पर चाहूड नाम लिखा है, जो वाग्भट का भाई था। दे० प्र० वि० १५३। वाग्भट को कुमारपाल ने नायब दीवान बनाया था। मेरुतुङ्ग लिखते हैं—आनाक राजा गुजरात की सीमा तक युद्ध करने को आ पहुँचा था। पृ० १२८।

२. प्र० वि० में इस का नाम आनाक और प्रभावक—चरित्र में अर्जोराज लिखा है। सपादलक्ष देश अजमेर के आस-पासके प्रदेश का नाम है।

समुद्र समान इन की—हाथी, घोड़े, रथ और पैदल सेना मीलों तक फैल गई। बीच में जो जो उद्धत राजा माण्डलिकादि आते थे उन को साम-दाम-दण्ड-भेद से अधीन करता गया। कई राजा अपनी अपनी सेना शस्त्रादि सहित कुमारपाल के साथ मिलते गये, जैसे कि सरहजोर के साथ गदर के बाद दूसरे राजा मिलते गये थे। कुमारपाल के सामने कौन टिक सकता था? इस तरह चक्रवर्त, युगन्धर, साल्व और कुरु आदि के कई राजाओं की सेना कुमारपाल में मिलने से कुमारपाल को बड़ी खुशी हुई।

इस तरह सर्वत्र विजयी होता हुआ राजा आवू पहाड़ पर आया। वहाँ चन्द्रावती का विक्रमसिंह^१ राजा था। उसने डर कर के भक्ति-पूर्वक नम्र हो कर कुमारपाल से प्रार्थना कर कहा कि 'यह राज्य आपकाही है। मैं तो आपका सेवक हूँ। आप मेरे मालिक हैं।' राजा ने आवू से सपादलक्ष में जा कर आन्न के साथ युद्ध शुरू किया। आन्न भी अपने गोविन्दराज सरदार और सेना के साथ

१. प्रभावकचरित्र के हेमचन्द्राचार्य प्रकरण में लिखा है कि अन्दर से विक्रमसिंह अणोरराज के पक्ष में हो गया था और उस ने कुमारपाल को धोखे से मारने की कोशिश की थी। विक्रमसिंह को कुमारपाल ने कैद कर लिया और उस के भाई रामदेव के पुत्र यशोधवल को राज्य दिया। यह प्रसङ्ग वि० १२०७ के करीब का है ऐसा श्रीमन् मुनि कल्याणविजयजी का मत है।

युद्ध में उतरा । दोनों का घमासान युद्ध हुआ । आन्न की सेना पीछे हटती गई, सामने के शत्रुओं को हटाता हुआ कुमारपाल हाथी^१ पर चढ़ कर शत्रु राजा आन्न के हाथी के पाम जा पहुँचा । बड़ी ही शीघ्रता और कुशलतापूर्वक^२ लोहशर (शस्त्र-विशेष) का प्रहार आन्न के ऊपर कुमारपाल ने किया । आन्न मूर्च्छित हुआ । सब शत्रु-सेना तितर-बितर हो गई । राज-नीति-विरुद्ध होने से कुमारपाल ने कृपया आन्न को जान से नहीं मारा, परन्तु उस के हाथी-घोड़े आदि युद्ध का सामान छीन कर स्वाधीन कर लिया । कुमारपाल की विजय हुई, यह बात चारों तरफ फैल गई ।

जिस को जबरदस्त गर्व था वह आन्न राजा भी कुमारपाल से हार गया । अन्त में आन्न ने दूत भेज कर माफी मांगी । अपने अच्छे-अच्छे हाथी-घोड़े आदि कुमारपाल को भेंट किए और अपनी कन्या का कुमारपाल से विवाह करने की प्रार्थना की । कुमारपाल ने उसको उदारता से माफी दी और कन्या तथा भेंट पाटण लाने को कहा ।

१. इस हाथी का नाम कलह पञ्चानन था । प्र० चि० में लिखा है कि राजा ने वाग्भट को भी घायल कर दिया और सैनिकों ने उसे पकड़ कर स्वाधीन किया ।

२. कुमारपाल ने ३६ प्रकार के शस्त्र पास में रखे थे । आवश्यकतानुसार उन के काम में लाता था । उस की युद्ध-शस्त्रकला में प्रवीणता प्रसिद्ध थी ।

समारोहपूर्वक राजा सत्सैन्य पाटण आया और आन्न की कन्या से विवाह किया^१ ।

बल्लाल^२ की तरफ जो कुमारपाल की सेना भेजी हुई थी वह भी अन्ततोगत्वा विजयी हुई । उस के सेनानियों ने बल्लाल को मार डाला, ऐसा वृत्तान्त राजा कुमारपाल ने दूत से सुना । यह सुन कर वह बड़ा प्रसन्न हुआ और दूत को इनाम में शिरपाव दिया^३ ।

इस प्रकार जो दुश्मन खड़े हुए थे उन का सम्पूर्ण रीत्या दमन कर के राजा स्वस्थ हुआ ।

राज्य मिलने के बाद राज्य का काम कुमारपाल खुद ही करने लगा । मन्त्रियों का भरोसा कम रखता था, इसलिए कुछ मन्त्री आदि कलहकारों ने कुमारपाल का षडयन्त्र रचा, परन्तु आत सेवकों से मालूम होने के बाद कुमारपाल ने उन सब को कड़ी सजाएँ दीं और मार डाला ।

जब आचार्य हेमचन्द्र को यह मालूम हुआ कि कुमारपाल राजा होकर विजयी हुआ है, तब वे अपने दिल में प्रसन्न हुए । अपने शिष्य का पुरुषार्थ जानकर भला कौन खुश न होगा ?

१. हेमचन्द्राचार्य का द्वयाश्रय काव्य, १९वां सर्ग ।
२. अवन्ती का राजा ।
३. द्वयाश्रय काव्य, सर्ग १६ ।

आचार्य और सम्राट् की मुलाकात

उस वक्त कुमारपाल मालवे में था। जहाँ उसका डेरा था, वहाँ पैदल चल कर हेमचन्द्राचार्य पहुँचे। आचार्य ने उदयन द्वारा राजा का समाचार जाना और राजा को पूर्वोपकार का उदयन द्वारा स्मरण करवाया। राजा को सब याद आया। उसने आचार्य का बड़े चाव से सत्कार किया और कहा कि भगवन्^१, मैं धीरे-धीरे आप की सभी आज्ञाओं का पालन करूँगा, इस के लिए मैं आपका संग चाहता हूँ। उस के बाद भूपाल की प्रार्थना से आचार्य हमेशा कुमारपाल के पास जा कर धर्म, नीति और राजधर्म समझाने लगे। आचार्य के चारित्र्य और पाण्डित्य का असर कुमारपाल पर बढ़ता गया।

१. भवदुक्तं करिष्येऽहं सर्वमेव शनैः शनैः ।

कामयेऽहं परं सङ्ग निधेरिव तव प्रभो ! ॥

‘कुमारपाल-प्रतिबोध’ में सोमप्रभसूरी लिखते हैं—

राज्यादि सुख को देने वाले सच्चे धर्म को जानने की कुमारपाल की आकांक्षा हुई। यज्ञादि-हिंसा-धर्मोपदेश से उस की जिज्ञासा पूरी नहीं हुई। इसलिये वह धर्म का सच्चा तत्त्व जानने का अभिलाषी था। उस के मन्त्री वाग्भटदेव ने राजा को श्रीहेमचन्द्राचार्य का परिचय दिया। राजा ने पहली बार यहीं हेमचन्द्राचार्य से मुलाकात की और पीछे से सम्बन्ध बढ़ा।

गुजरात आने पर भी इन दोनों का सम्बन्ध प्रगाढ़ होता गया। इस तरह हेमचन्द्र सूरि की बढ़ती हुई कीर्ति को कुछ ईर्ष्यालु अन्ध-श्रद्धालु लोग सहन नहीं कर सकते थे। इस का कारण यह था कि जैन साधु के आदर्श उपदेश को राजा समझेगा तो उनकी खुशामद और गणोर्ध्व की कीमत कम हो जायगी। इसी लिए कई लोगों ने हेमचन्द्र जैसे पवित्र महात्मा की और जैन धर्म की कई बार निन्दा^१ राजा के आगे की, परन्तु राजा समझदार और हेमचन्द्राचार्य का प्रायः शिष्य था; अतः उसका समाधान हेमचन्द्र से ही पूछ लेता था।

कुमारपाल का धार्मिक जीवन

एक दिन कुमारपाल ने हेमचन्द्र से पूछा कि मेरा यश विक्रम की तरह चिरस्थायी होने का उपाय बताइए। आचार्य ने दो उपाय बतलाए। एक तो विक्रम की तरह जगत् को ऋण से मुक्त करने का, और दूसरा सोमनाथ

१. प्रबन्ध-चिन्तामणि, प्रबन्ध-चतुर्विंशिकादि ग्रन्थों में ऐसे कई प्रसंग हैं। सिद्धराज के आगे भी इन लोगों ने हेमचन्द्र की निन्दा करने में कमी नहीं की। इसी झूठी निन्दा के आधार पर अथवा अपनी कपोलकल्पित कल्पनाओं से आज भी कुछ लोग इस आचार्य और जैन धर्म की निन्दा करने की धृष्टता करते हैं। इसमें श्रोयुत के० एम० मुंशी और झमोर के लेखक मुख्य हैं। बीसवीं सदी के उदार जमाने में ऐसा काम करना किसी तरह से योग्य नहीं है।

महादेव के मन्दिर का जीर्णोद्धार कराने का । जगत्प्रसिद्ध सोमनाथ का मन्दिर उस वक्त जीर्ण-शीर्ण हो गया था, ऐसा प्रबन्धचिन्तामणिकार लिखते हैं^१ । कुमारपाल को इस निष्पक्ष सलाह से हेमचन्द्र के ऊपर बहुत श्रद्धा हुई । उस ने सोमनाथ का जीर्णोद्धार शुरू करवाया । जब तक सोमनाथ के मन्दिर पर ध्वजारोपण न हो तब तक हेमचन्द्र के कहने से राजा ने मांस-मद्य का त्याग किया । दो वर्ष में सब कार्य हो गया; ध्वजा चढ़ाई गई । राजा ने हेमचन्द्र से महादेव की स्तुति करने की प्रार्थना की । आचार्य ने खुशी से नई स्तुति बना कर कही । राजा बहुत प्रसन्न हुआ । मन्दिर में साक्षात् शिवजी ने आकर दर्शन दिए । कुमारपाल ने वहां पर यावज्जीवन हेमचन्द्र के उपदेश से मांस का त्याग किया^२ ।

१. 'मिराते-अहमदी', 'आईन-इ-अकबरी' प्रभृति-मुसलमानी लेखकों के—ग्रन्थों के आधार पर फार्बस साहब कहते हैं कि उस वक्त तक महमूद सोमनाथ मन्दिर पर आक्रमण कर चुका था । सम्भव है, इसी से कुमारपाल ने जीर्णोद्धार करवाया हो । यह मन्दिर प्रभासपाटण में है ।

२. सोमनाथ की प्रतिष्ठा का प्रसंग विस्तार से जैन-ग्रन्थों में मिलता है । हेमचन्द्र सूरि ने स्तुति की, जिसका एक श्लोक यह है—

भववीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तमै ॥

प्र० वि० १२९ ।

(१) आचार्य हेमचन्द्र के उपदेश से कुमारपाल ने लावारिस का धन लेना छोड़ दिया; जिस की आमदनी एक साल में राज्य भर में ७२००००० बहत्तर लाख रुपयों की थी। इस त्याग की हेमचन्द्र ने इस प्रकार प्रशंसा की है—

अपुत्राणां धनं गृह्णन् पुत्रो भवति पार्थिवः
त्वं तु सतोषतो मुञ्चन् सत्यं राजपितामहः ॥

प्रबन्ध चिन्तामणि

(२) कुमारपाल ने शत्रुञ्जय नामक जैन तीर्थ का संघ निकाला।

(३) तारङ्गा नामक जैन तीर्थ में श्री अजितानाथ का भव्य मन्दिर बनवाया।

(४) मांस, शराब, परस्त्री, वेश्या प्रभृति सातों व्यसनों का त्याग किया और राज्य में भी यथाशक्य त्याग करवाया। यज्ञ तथा देवियों के निमित्त हिंसा बंद करवाई।

१. बहुत लोगों को एकत्र करके अपने खर्च से जो लोग तीर्थों में यात्रा करने जाते हैं, उस को जैन लोग संघ कहते हैं; और ले जाने वाले को संघपति। कुमारपाल के इस संघ में हेमचन्द्र सूरि, वादिदेव सूरि, धर्मसूरि, ७२ सामंत, श्रीपाल, आंभड, पं० सिद्धपाल, राणा प्रह्लादन, राजा का दौहित्र प्रतापमल्ल, रानी भोपालदेवी, राजपुत्री लीलू प्रभृति एक खास मनुष्य थे, ऐसा राजशेखर सूरि “प्रबन्ध कोष” के हेमचन्द्राचार्य-प्रबन्ध में लिखते हैं।

(५) अपने राज्य में चौदह वर्ष तक अहिंसा का काफी प्रचार किया^१ ।

(६) कुमारपाल ने कई शैव मन्दिर, तालाब, कुएँ, दानशाला और १४४४ जैन मन्दिर बनवाए । राज्य के खर्च से जो मन्दिर बने थे उन का नाम प्रायः “कुमार या कुंवर विहार” होता था । अभी तक दूर-दूर तक इन के मन्दिर मिलते हैं । एक मन्दिर जावालीपुर (जालोर) मारवाड में, जो जोधपुर स्टेट में है, सुवर्णगिरि दुर्ग पर अभी मौजूद है, जिस पर यह शिलालेख है—

ओं ॥ संवत् १२२१ श्रीजावालिपुरीयकांचनगिरिगढस्यो-
परि प्रभुश्रीहेमसूरिप्रबोधितगुर्जरधराधीश्वरपरमार्हतचौलुक्य-
महाराजाधिराजश्रीकुमारपालदेवकारिते श्रीपार्श्वनाथसत्क-
.....विचसहितश्रीकुंवरविहाराभिधाने जैनचैत्ये.....॥
प्राचीनजैनलेखसंग्रहशिलालेख, नं. ३५२ ।

१. कुमारपाल के आध्यात्मिक जीवन का परिचय देने वाला “मोहपराजय” नाटक बहुत ही अच्छा है । यह ग्रन्थ “प्रबोधचन्द्रोदय” की पद्धति का है । परन्तु इस में किसी धर्म विशेष का खण्डन नहीं है । प्रो० पीटर्सन (Peterson) ने डेक्कन कॉलेज में व्याख्यान देते हुए कहा था कि यह ग्रन्थ क्रिश्चियन लोगों के ‘पिलग्रिम्स प्रॉग्रेस’ पुस्तक जैसा है ।

(७) कुमारपाल ने विक्रम सं० १२१६ मार्गमास शुक्ल २ को उत्सवपूर्वक^१ जैन धर्म स्वीकार कर १२ व्रत (धार्मिक नियम) ग्रहण किए ।

(८) हेमचन्द्र के जन्मस्थल और दीक्षास्थल पर कीमती मन्दिर बनवाए ।

(९) इमेशा योग-शास्त्र और वीतराग-स्तोत्र का स्वाध्याय करता था ।

जैन होने के बाद कुमारपाल की कीर्ति खूब बढ़ी । अच्छे-अच्छे जैन कवियों और विद्वानों ने उस की कीर्ति-गाथा गाई । व्याकरणादि ग्रंथों में उल्लेख किया । ग्रन्थ-कारों ने इस को परमार्हत और राजर्षि कहा है ।

१. कुमारपाल के कुछ शैव और वैष्णव मन्दिरों के शिलालेखों में 'उमापतिवरलब्ध' विशेषण आता है । इस के आधार पर श्रीयुत के० 'हर्षद्राय ध्रुव ने प्रियदर्शना' की प्रस्तावना में कुमारपाल का जैन न होना लिखा है, जो ठीक नहीं जँचता; क्योंकि वि० सं० १२१६ के पहले के लेखों में ही वैसा विशेषण दिखता है । तब तक वह जैन नहीं हुआ था । दूसरा कारण यह भी है कि चौलुक्य-कुल के मान्यदेव परंपरा से सोमनाथ महादेव है, अतः जैन होने के बाद भी उस के लिए 'उमापतिवरलब्ध' कोई लिखे तो अनुचित नहीं है । जैन होने के बाद कुल-परंपरा छोड़ने को जैन धर्म नहीं कहता । जैन साधु होने के बाद भी इन्द्रभूति गणधर ने गौतम गोत्र रक्खा था । टोड राजस्तान कर्ता टोड साहब ने जैन बौद्ध को एक मानकर कुमारपाल को बौद्ध-धर्मी लिखा है । पृ० ७०५ ।

दिग्विजय

कुमारपाल में महत्वाकांक्षा थी, वीरता और प्रताप था । कोंकण के पराक्रमी मल्लिकार्जुन राजा को हरा कर उसका करोड़ों का माल लूटा । इसको परास्त करने के लिये अम्बड सेनापति को भेजा था जो जैन था । दक्षिण में विजयनगर काञ्ची तक कुमारपाल का राज्य हो गया था । कुमारपाल पूर्व, उत्तर, पश्चिम दिशाओं में भी दिग्विजय करने गया । इस दिग्विजय में कुमारपाल को बहुत सफलता मिली । 'प्राकृत कुमारपाल-चरित्र' (सर्ग ६) में इसका उल्लेख यों है—

- (१) सिन्ध के राजा ने इसकी आज्ञा मानी ।
- (२) यवन देश के राजा ने कुमारपाल की आराधना की ।
- (३) उर्वेश्वर इसका मित्र हुआ ।
- (४) वाराणसी का स्वामी वश हुआ ।
- (५) मगध और गौड के राजा ने इस राजा को भेंट की ।
- (६) कान्यकुब्ज-सेना का इसने पराभव किया ।
- (७) दशार्णभद्र देश का राजा इसके भय से मर गया और उसका शहर लूट लिया गया ।
- (८) चेदि नगर के राजा का इसने गर्व मिटाया ।
- (९) मथुरा के राजा ने कुमारपाल से माफी माँगी ।
- (१०) जाङ्गलपति ने नम्र होकर प्रार्थना की ।

मतलब यह कि कुमारपाल की राज्य-सत्ता दूरदूर तक चारों^१ दिशाओं में फैल गई थी। दक्षिण में कोलापुर, उत्तर में जालन्धर, काश्मीर, पूर्व में चेदि, मगध, कुशात, दशार्ण और पश्चिम में सिन्ध, पञ्चनद, बाहक, सौराष्ट्रदेश तक इसका राज्य हो गया था। सारा मारवाड़, मालवा इसकी सत्ता में आगया था। सिद्धराज से इसने अपनी राज्यसीमा बहुत बढ़ाई। सेना-शस्त्रादि में वृद्धि की। बहुत नए राज्यों को अपने पुरुषार्थ से इसने प्राप्त किया। इसके अधिकारियों में बहुत से जैन-धर्मी थे। जैन धर्म की अहिंसा को न समझनेवाले मानते हैं कि जैन धर्म कायर बनाता है। उनका यह अनुमान सर्वथा झूठा है। जैन धर्म में गृहस्थों के लिए तो इतनी ही अहिंसा है कि वे-गुनहगारों को न मारो^२। इसी कारण श्रेणिक, कोणिक, चन्द्रगुप्त, संप्रति और कुमारपाल आदि जैन राजाओं ने वीरतापूर्वक भूमि का रक्षण किया है।

१. श्री महावीरचरित में लिखा है—

स कौबेरीमातुरुष्कमैन्द्रीमात्रिपथापगाम् ।

याभ्यामाविन्ध्यमावर्द्धि पश्चिमां साधयिष्यति ॥ १२—५२ ॥

अर्थात् कुमारपाल उत्तर में यवन देश तक, पूर्व में गङ्गा तक, दक्षिण में विन्ध्याचल पर्यन्त और पश्चिम में समुद्र तक अपनी राज्य-सत्ता फैलावेगा।

२ निरागसस्त्रसजन्तूनां हिंसां संकल्पतस्त्यजेत् ॥

हैम योगशास्त्र ।

कुमारपाल का सैन्य-बल

अठारह देशों का राज्य कुमारपाल की सत्ता में था। जिनभंडन सूरि ने कुमारपाल की सेना इस प्रकार लिखी है—११०००० घोड़े, ११०० हाथी, ५००० रथ, ७२ सामन्त और १८०००० पैदल सेना थी। मेरे पास जा अमुद्रित गुर्जरराज-भूपावली है उस में तो सेना की संख्या बहुत बड़ी लिखी है जो मानने योग्य नहीं दीखती।

ज्ञान-कला-प्रेम

यद्यपि प्रारम्भ में कुमारपाल सिद्धराज के इतना विद्वान् नहीं था, और मेरे ख्याल से विद्या का उतना व्यसनी भी नहीं, तो भी हेमचन्द्र जैसे सर्व-शास्त्रीय विद्वान् के सङ्ग से उस में विद्या, कला और साहित्य का प्रेम बढ़ता गया। उस के अधिकारियों में कपर्दी मन्त्री बहुत बड़ा कवि और विद्वान् था। वाग्भट्टादि अच्छे कवि थे। एक बार 'उपमा' की जगह 'औपम्य' शब्द बोलने से कपर्दी मन्त्री ने उपहास किया। राजा को अपनी कमजोरी मालूम हुई तब उसने व्याकरण और काव्य-शास्त्र का काफी अभ्यास किया। उसके बाद वह 'विचारमुख', 'कवि-बान्धव' उपाधियों से प्रसिद्ध हुआ। विद्वानों का स्वागत भी अच्छा करने लगा। देवबोधादि भिन्न भिन्न मत के विद्वान् और संन्यासी उस की राजसभा में अपनी विद्वत्ता दिखलाने आते थे। हेमचन्द्र, रामचन्द्र, श्रीपाल,

सिद्धपाल, कपर्दी आदि पण्डितों से उसकी पण्डितसभा^१ विश्व-विख्यात हो गई थी। सोलाक नाम के एक संगीतज्ञ के ऊपर प्रसन्न होकर राजा ने उसको अच्छा इनाम दिया था। शिल्प^२ का भी खूब विकास हुआ था। राजा की प्रार्थना से आचार्य हेमचन्द्र ने 'योगशास्त्र', त्रिषष्टिशलाकापुरुष-चरित्र, और 'वीतराग-स्त्रोत्र' की रचना की थी। इसी को राजनीति का ज्ञान कराने के लिए हेमचन्द्र ने अर्थनीति ग्रन्थ बनाया जो कौटिल्य-अर्थशास्त्र की पद्धति का है। कई ग्रन्थकारों ने इसके राज्य में रह कर ग्रन्थ बनाए हैं। 'दूताङ्गद' नाम का छाया-नाटक भी इसी की यात्रा में बना है।

गुण

कुमारपाल में खुद काम करने की शक्ति थी। अधिका-रियों के ऊपर ही भरोसा रखना यह अच्छा नहीं समझता था। चन्द्रगुप्त सुकुमार और धीरललित था, पर कुमारपाल धीरोदात्त था। इसमें परस्त्री-पराडमुखता और युद्ध-कुशलता सिद्धराज से बहुत चढ़ी-बढ़ी थी, ऐसा प्रबन्ध-चिन्तामणि

१. निवसहमुहावयंसा विद्या गुहणा अवीयगुणनिवहा ।

निवसन्ति अणेग बुहाजस्सिं पुहवीस सलहिज्जे ॥ प्रा० द्वया० सर्ग १-४ । इसमें पाटण का उदात्त वर्णन है ।

२. अणहिल्लपुर के राज्य-काल में शिल्प-विद्या की जितनी उन्नति हुई थी उतनी किसी दूसरे काल में नहीं हुई । टाइ-राजस्थान

महाराजा कुमारपाल चौलुक्य

७७

में लिखा है । यह अपनी श्लाघा नहीं सुनना चाहता था । यही कारण है कि यह खुशामदी लोगों का शिकार नहीं हुआ । यह बड़ा कृतज्ञ था ।

आचार्य हेमचन्द्र

जो सम्बन्ध चन्द्रगुप्त का चाणक्य के साथ था वही कुमारपाल का हेमचन्द्र के साथ रहा^१ । विद्वत्ता की दृष्टि से विक्रम और हर्ष के साथ कालिदास और बाण के समान हेमचन्द्र का सम्बन्ध था । अतः यदि हेमचन्द्र का कुछ भी परिचय न दिया जाय तो कुमारपाल का वृत्तान्त अधूरा ही रहता है । हेमचन्द्र का संक्षिप्त परिचय इस प्रकार है—

हेमचन्द्र का जन्म वि० सं० ११४० कार्तिक शुक्ल १५ को धन्धुका में, मोढवंश में, हुआ । वि० सं० ११५० में देवचन्द्र सूरि के पास ये जैन साधु की दीक्षा लेकर सर्वशास्त्रों में पाराङ्गत हुए । इनकी बुद्धि बड़ी तीव्र थी । न्याय, व्याकरण, काव्यालङ्कार, छन्द^२, कोष, अध्यात्म सभी

१. पर कुमारपालकी भक्ति चन्द्रगुप्त से अधिक थी इसका कारण यह है कि हेमचन्द्र एक तपस्वी धर्माचार्य भी थे; परन्तु चाणक्य गृहस्थ थे ।

२. मल्लिनाथ की टीकाओं आदि सैकड़ों ग्रन्थों में "इति हैमः" से इन के कोष के उदाहरण दिखते हैं ।

विषयों पर इन के ग्रन्थ हैं, जिनकी श्लोकसंख्या साढ़ेतीन करोड़ कही जाती है। प्रबन्धशतकर्ता रामचन्द्र सूरि आदि इन के विद्वान् शिष्य थे। हेमचन्द्र तप-न्याग और ब्रह्मश्चर्य के अवतार थे। इन की आयु ८४ वर्ष की थी।

कुमारपाल का उत्तराधिकारी या स्वर्गवास

सिद्धराज की तरह कुमारपाल को भी कोई पुत्र न था। अपना उत्तराधिकारी बनाने के विषय में उस ने हेमचन्द्रसूरि से सलाह पृछी। आचार्य ने राजा के दौहित्र प्रतापमल्ल को राज्याधिकारी बनाने को कहा, और अजयपाल के लिए साफ मना कर दिया, क्योंकि वह मूर्ख, दुराचारी और कायर था। हेमचन्द्र के शिष्य बालचन्द्र ने अजयपाल से ये सब बातें कह दीं। अजयपाल को हेमचन्द्र के ऊपर बड़ा क्रोध आया। वह कुमारपाल का भतीजा लगता था और महिपाल का पुत्र था। अजयपाल के जहर देने से वि० सं० १२३० में कुमारपाल की मृत्यु हुई। आचार्य हेमचन्द्र का स्वर्गवास वि० सं० १२२९ में राजा के पहले ही हो चुका था। इस से भी राजा को बड़ा आघात पहुँचा था^१।

अजयपाल ने वि० सं० १२३० में कुमारपाल का राज्य ले लिया। द्वेष और दुष्टता से उस ने हेमचन्द्र

१. दे० “प्रबन्ध-कोष” कुमारपाल-प्रबन्ध और जैन युग की राज वंशावली ।

तथा कुमारपाल के सम्बन्धियों को घोर याचनायें दीं । कपर्दी मन्त्री को तेल के कड़ाह में भूनकर मरवा डाला । रामचन्द्रसूरि को तप्त शिला पर बैठा कर मरवाया । कई 'कुमार विहार मन्दिर' तुड़वाये । दीप के नीचे अँधेरे की तरह यह अजयपाल अयोग्य निकला । इस कुनृपति का राज्य तीन ही वर्ष टिका । इसी के एक प्रतिहारी ने इसे छुरी से मार डाला । अत्युग्र पाप का फल शीघ्र मिलता है ।

उपसंहार

कुमारपाल सोलङ्कियों का अन्तिम प्रतापी राजा हुआ । उस ने अपने प्रताप से गुजरात को और सोलङ्कियों की कीर्ति खूब बढ़ाई । अपने पूर्व के सभी सोलङ्कियों से राज्य-सत्ता भी खूब फैलाई थी । किन्तु इसके बाद के तीन राजाओं के कमजोर और अयोग्य होने से गुजरात का राज्य गया । कुमारपाल जैनधर्मी था, बाकी सभी वैदिक मत के थे । हमें दुःख है कि कुमारपाल या सोलङ्कियों के विषय में देशी भाषा में कोई सम्पूर्ण आप्त ग्रन्थ या लेख किसी ने नहीं लिखा है । गुजरातियों के लिए तो यह शर्म की बात है ।

सङ्कोच से लिखने पर भी, विषय व्यापक होने के कारण, लेख बहुत बढ गया है; एतदर्थ पाठक क्षमा करें ।

आज्ञावर्तिषु मण्डलेषु विपुलैश्चष्टादशस्वादरातु
अब्दान्येव चतुर्दशप्रसूमरां भारि निवार्यजिज्ञासा ।
कीर्त्तिस्तम्भनिर्भाश्चतुर्दशशतीसंख्यानं विहारंस्तथा
कृत्वा, निर्मितवान् कुमारनृपतिजैनो निजैनोव्ययम् ॥

—: २७ :—

हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा कब और कहाँ हुई* ?

आचार्य हेमचन्द्र सूरि विक्रम की बारहवीं और तेरहवीं शताब्दी के एक महान् ज्योतिर्धर हुए हैं। इन्होंने जैन समाज में ही क्यों, सारे गुजरात में एक नवीन युग को उत्पन्न किया है। साहित्य क्षेत्र में तो एक भी विषय अवशिष्ट नहीं रखा है कि जिसमें इन्होंने अपनी अधिकार पूर्ण लेखनी नहीं चलाई हो।

चौलुक्य वंशीय सिद्धराज^१ जयसिंह और कुमारपा जैसे प्रतापी राजाओं के इतिहास में हेमचन्द्राचार्य का उच्चस्थान है। इनके विषय में कई पूर्व और पश्चिम के विद्वानों ने अपनी श्रद्धाञ्जलि अर्पित की है। इनका विस्तृत परिचय मैंने “आचार्य हेमचन्द्र सूरि और उनका साहित्य” निबन्ध में दिया है।

आचार्य हेमचन्द्र पूर्वावस्था में ‘धंधुका’ के रहने वाले थे। मोठ जाति के ‘चाचीग’ शेठ के यह पुत्र थे।

*जैन सिद्धान्त भास्कर. आरा, भा, ३ किरण ४।

१. सिद्धराज के विषय में देखो हमारा ‘सिद्धराज जयसिंह शुं कयु?’ नाम का लेख। (शारदा में), कुमारपाल के विषय में हमने ‘महाराज कुमारपाल चौलुक्य’ निबन्ध लिखा है जो ‘भारतीय अनुशीलन ग्रन्थ’ में प्रकाशित हुआ है।

इनका जन्म वि० सं० ११४५ कार्तिक शुक्ला १५ को हुआ था। इनका नाम चंगदेव रक्खा गया था। इन्होंने छोटी उम्र में ही देवचन्द्र सूरि के पास जैनसाधु की दीक्षा ग्रहण की थी। वह दीक्षा किस वर्ष में और किस स्थान में हुई, इस विषय में विचार करना प्रस्तुत लेखका उद्देश्य है।

सोमचन्द्र^१ की दीक्षा के स्थान और वर्ष के विषय में भिन्न २ ग्रन्थों में भिन्न २ उल्लेख मिलते हैं, इसका विचार यहां करते हैं :—

१ प्रभावकचरित्रान्तर्गत हेमचन्द्रसूरि के चरित्र में स्तम्भनतीर्थ (खंभात) में वि० सं० ११५० माघ शुक्ला १४ शनिवार को दीक्षा देना लिखा है।

२ प्रबन्धचिन्तामणि में करीब^३ आठ वर्ष की उम्र में 'चंगदेव' देवचन्द्र सूरि से मिला लिखा है और वहां से कर्णावती जाकर दीक्षा देने को लिखा है।

३ कुमारपाल-प्रबन्ध में पाँच वर्ष की उम्र में देवचन्द्र सूरि ने चंगदेव को देखा और वि० सं० ११५४ में कर्णावती में दीक्षा देने का लिखा है।

१ 'प्रबन्धकोष' में राजशेखरसूरि ने 'सोमदेव' लिखा है।

२ शरवेणेश्वरे वर्षे कार्तिके पूर्णिमानिशि।

जन्माभवत् प्रभोव्योमबाणशम्भौ व्रतं तथ॥८४८॥"

३ "सः अष्टवर्षदेश्यः x x x"

४ कर्णावती के विषय में देखो 'आचार्य हेमचन्द्र सूरि और उनका साहित्य' का नोट।

४ कुमारपाल-प्रतिबोध में सोमप्रभसूरि ने खंभात^१ में चंगदेव को दीक्षित होने का लिखा है ।

५ डॉ० जि० बुहलर (G. BUHLER) ने The Qail of Jain monk Hemchander नाम की जर्मन भाषा के पुस्तक में वि० सं० ११५० में स्तम्भन तीर्थ में दीक्षा का होना लिखा है । अर्वाचीन ग्रन्थकारों ने इन्हीं ग्रन्थों के आधार से भिन्न २ मत लिखा है ।

इन पांच^२ ग्रन्थों में से दो में हेमचन्द्र की दीक्षा का संवत् वि० सं० ११५० और दो में दीक्षा का स्थान कर्णावती लिखा है, वह युक्त प्रतीत नहीं होता है । इनमें

१ गुणगुरुणा सह गुरुणा संपत्ते खंभतित्थम्मि ।

तत्थ पयन्नी दिक्खं कुणमाणो सयल संघपरिओसं ॥

कु० प्रतिबोध ।

‘खंभात’ का नाम प्राकृत में ‘खंभाइत’ और ‘थंभणपुर’ तथा संस्कृत में स्तम्भन तीर्थ लिखा मिला है । ‘ताम्रलिप्ती’ भी खंभात का नाम होना चाहिए । क्योंकि श्रीअजितप्रभसूरिविरचित शान्तिनाथ-चरित्र के छठे प्रस्ताव में ताम्रलिप्ती और स्थम्भनतीर्थ समुद्र के किनारे पर हैं, और पर्यावाचक लिखा है । सिद्धराज के राज्य में यह बहुत बड़ा जिला था । यह अहमदाबाद से दक्षिण में आया है । तीर्थकल्प में ‘स्तम्भनकल्प’ भी है ।

२ इनका रचना-काल क्रमशः इस प्रकार है:—वि० सं० १२४१, १३३४, १३६१, १४०५, १४९२ और बुहलर साहब के ग्रन्थ का ईस्वी सन १८८९ ।

हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा कब और कहाँ हुई

८३

काल-क्रमानुसार प्राचीन “कुमारपाल-प्रतिबोध” उसके पश्चात् का ‘प्रभावकचरित्र’ तत्पश्चात् का ‘प्रबन्धचिन्तामणि’ उसके बाद का “प्रबन्ध-कोष” और उसके बाद का “कुमारपाल-प्रबन्ध” (जिनमंडन का) है ।

हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा वि० सं० ११५० में पांच वर्ष की उम्र में हुई है यह बतलाने वाला प्राचीन ग्रन्थ फक्त एक ही प्रभावकचरित्र है, और बुलहर साहब आदि ने इसके उल्लेख पर से वैसा माना है । प्रभावक चरित्र से पूर्ववर्ती ग्रन्थ में पांच वर्ष का उल्लेख नहीं है । ऐसा छोटी उम्र में जैन साधु की दीक्षा देना जैन शास्त्रों में मना लिखा है । और देना उचित भी नहीं मालूम होता है, क्यों कि जैन साधु की क्रिया बड़ी कड़ी होती है । इसलिए वि० सं० ११५४ में करीब नौ वर्ष की उम्र में हेमचन्द्र को दीक्षा हुई है ऐसा मानना उचित है । यानी वि० सं० ११५४ में हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा हुई है, ऐसा मेरा मत है ।

१ आगे जाते डा० जि० बुलहर साहब ने भी उसी हेमचन्द्राचार्य के चरित्र में कहा है कि ‘इनकी दीक्षा के समय के विषय में मेरुतुङ्ग (प्रबन्धचिन्तामणिकार) बहुत करके सच्चे हैं (प्र० चिन्तामणि में दीक्षा की आठ वर्ष की लिखी है) और स्थान के विषय में प्रभावकचरित्र बहुत करके सच्चा है’ । इससे भी हमारे मत की पुष्टि होती है ।

अब रही स्थान की बात:—

दो ग्रन्थ के सिवा सभी ग्रन्थों में स्तम्भनतीर्थ (खंभात) में हेमचन्द्र की दीक्षा होना लिखा है । और यही ठीक है । अगर 'कर्णावती' में दीक्षा मानो जाय तो घटित-संगत नहीं होती है । "कर्णावती" को कर्ण ने बसाई थी और वहां वह सम्पूर्ण अधिकार स्वातन्त्र्य से रहता था । जब कि "उदयन" सिद्धराज जयसिंह का मन्त्री था और वह सिद्धराज के वि० सं० ११५० में राज्यरूढ होने के कुछ वर्षों के बाद खंभात का मन्त्री हुआ था । पहले वह कर्णावती में गया जरूर था, परन्तु बड़ा अधिकारी (सरसूबा) तो खंभात में ही हुआ होगा । 'उदयन' मन्त्री ने हेमचन्द्र की दीक्षा में मुख्य भाग लिया था^१ ।

दूसरी बात यह भी है कुमारपाल ने हेमचन्द्र को दीक्षा की स्मृति में खंभात^३ में ही मंदिर बनवाया ऐसा उल्लेख प्राचीन ग्रन्थों में मिलता है तो इससे भी साफ

१. पूर्वकाल में भारतवर्ष में बड़े बड़े राज्याधिकारी, कौंसिलर, सूबा सरसूबा आदि 'मन्त्री' या 'अमात्य' शब्द से पहिचाने जाते थे । और मुख्य दीवान 'महामन्त्री' या 'महामात्य' शब्द से पुकारे जाते थे ।

२. देखो प्रभावक-चरित्र और प्रबन्ध-चिन्तामणि ।

३. स्तम्भतीर्थ हेमाचार्यदीक्षास्थाने श्रीआलिंगारव्या वसतिः श्रीगुरुस्नेहेन राज्ञ (?) श्रीवीरविम्बरसोवरागुरुपादुकाविराजिताऽकारि ।

—कुमारपाल-प्रबन्ध (जिनमंडन-कृत)

निश्चय हो जाता है कि इनकी दीक्षा खम्भात में ही हुई थी, अगर कर्णावती में होती तो वहीं पर मन्दिर बनता, क्योंकि कर्णावती कुमारपाल के अधिकार में थी।

इससे हेमचन्द्राचार्य के विषय में हमारा मत है कि इनकी दीक्षा करीब नौ वर्ष की उम्र में स्तम्भनतीर्थ (खम्भात) में ही हुई थी।

आचार्य हेमचन्द्र का, इतिहास में बड़ा ऊँचा स्थान है। इसलिए हमें चाहिए कि इनके जीवन और साहित्य के विषय में खूब परामर्श करें।

—: २८ :—

महाकवि शोभन और उनका काव्य*

कवि संसार की एक अद्भुत विभूति है। कवित्व-शक्ति प्रकृति का दिया हुआ अपूर्व वरदान है। हजारों धनाढ्य तथा नृपति संसार को जो लाभ नहीं दे सकते वह लाभ यदि सच्चा कवि चाहे तो दे सकता है। कवि को कवित्व-शक्ति का उपयोग करने के लिए इधर-उधर भटकना नहीं पड़ता। स्वयं कवित्व शक्ति ही सच्चे कवि

*वीणा, इन्दोर, वर्ष ९, अङ्क ४ ।

को वरने को आती है । ऐसे वास्तविक कवि ही संसार को प्रति समय नव नूतन आनन्द दे सकते हैं । कवि संसार के किसी भी पदार्थ का सूक्ष्म निरीक्षण करके उस पदार्थ को अपनी कल्पना-शक्ति से वर्णित कर अत्यन्त ही सुन्दर बनाता है और इसी कल्पना से वह उसमें एक नवीन आनन्द उत्पन्न करता है, निर्जीव को सजीव बना देता है और आनन्द का स्रोत बहा देता है । 'कवि' की यही अनुपम विशेषता है । 'जहां न जाय रवि तहां जाय कवि' इस लोकोक्ति की सार्थकता भी ऐसे कवियों के लिए ही है ।

जिस प्रकार एक गजा अथवा धनाढ्य पुरुष किसी एक देश या एक समय के लिए ही नहीं होता, उसी प्रकार कवि भी देश और समय की सीमा से मुक्त होता है । वास्तविक कवि तो संपूर्ण संसार तथा सर्व समय के लिए ही अवतरित होते हैं । वे अपने यशःशरीर से सर्वत्र और सदा जीते जागते रहकर अपनी रुचिर कृति का लाभ संसार को सतत देते रहते हैं । कवि इस लोक में भी अपनी अनुपम प्रतिभा से साक्षात् स्वर्ग का अनुभव कर, दूसरों को भी उसका साक्षात् कार कराने में समर्थ होता है । ऐसा कवि ही सच्चा तथा वास्तविक कवि कहा जा सकता है । नहीं तो 'कवयः कपयः स्मृताः' अर्थात् 'कवि गण बन्दर हैं' की बात घटित होती है ।

जो जन्मसिद्ध श्रेष्ठ कवि इस भारत माता की गोद में अवतरित हुए हैं, उनमें बहुत से जैन भी हैं । प्रत्येक

समय में भारतवर्ष की प्रत्येक भाषा में जैन मुनियों तथा जैन गृहस्थों ने सुन्दरतम काव्य-रचना करके सम्पूर्ण जगत् को चकित कर दिया है। संस्कृत, प्राकृत, गुजराती तथा कानडी भाषाओं में तो कितने ही जैन कवियों के नाम अठारवीं शताब्दी तक सन्मानपूर्वक लिये जाते हैं।

शोभन मुनि का श्रेष्ठ कवित्व

श्री शोभन मुनि भी उन्हीं विशेष प्राकृतिक कवियों में एक श्रेष्ठ कवि थे। इसके प्रमाण के लिए उनकी “जिन स्तुति चतुर्विंशतिका” नाम की कृति ही पर्याप्त है। उनकी दूसरी कृतियाँ उपलब्ध नहीं हैं। सम्भव है उन्होंने और काव्य बनाए ही न हों। उनकी जो कृति हमारे देखने में आयी है उसी के आधार पर हम इनको श्रेष्ठ कवि कहते हैं और ऐसा कहने में हमें किसी प्रकार की अत्युक्ति नहीं मालूम होती।

“जिसने बहुत से काव्य लिखे हों वही बड़ा कवि है।” यह कथन ठीक नहीं कहा जा सकता। कवित्व-शक्ति अच्छी से अच्छी होते हुए भी कितने ही महाकवि बिना कोई महाकाव्य रचे ही इस संसार को छोड़ कर चले जाते हैं। कितने ही कवि दूसरे विषयों के ग्रन्थ लिखने में ही अपना आनन्द और लाभ मानते हैं। अतएव वे काव्य-ग्रन्थ बहुत ही कम प्रस्तुत करते हैं। कभी-कभी तो वे कुछ भी नहीं लिखते। ऐसे एक नहीं अनेक उदाहरण उपलब्ध हैं। इस स्थिति में यदि हम ऐसे वास्तविक

कवियों को कवि न मानें तो बहुत बड़ी भूल होगी। यदि यह बात ऐसी न होती तो केवल “कल्याणमंदिर-स्तोत्र” लिखने के कारण सिद्धसेन दिवाकर को हजारों श्लोकों के काव्य-निर्माता आचार्य हेमचन्द्रसूरि जैसे विद्वान् और कवि “अनुसिद्धसेन कवयः” (सिद्धहेम २-२-३९ पृ. ०७२) न कहते। अतः, यह मानना होगा कि कविता बनाना दूसरी बात है और कवित्व-शक्ति दूसरी बात। शोभन मुनि वास्तविक कवि थे। शब्द, अलंकार और भक्ति से ओतप्रोत ‘जिनस्तुति चतुर्विंशतिका’ नामक एक कृति संसार के सामने रख कर उन्होंने युवा अवस्था में ही स्वर्गपुरी की यात्रा की। इनकी इस कृति की आलोचना करने का कार्य मैं बाद में करूँगा। अभी तो इस कृति के कर्त्ता शोभन मुनि के जीवनचरित्र की ओर ही पाठकों को ले जाना चाहता हूँ।

श्री शोभनमुनि के जीवन पर प्रकाश

आज तक प्रकाशित जितने प्राचीन तथा अर्वाचीन ग्रन्थ मिलते हैं, उनमें शोभन मुनि का जीवन-चरित्र बहुत ही थोड़ा और अपूर्ण मिलता है। इनके जन्म-स्थान, माता, पिता तथा गुरु के सम्बन्ध में अनेक ग्रन्थकार, अनेक मत व्यक्त करते हैं। मुझे तो इनके जीवन-चरित्र के सम्बन्ध में महाकवि ‘धनपाल’ (शोभन मुनि के बड़े भ्राई) के ग्रन्थ ‘प्रभावक चरित्र’ तथा ‘प्रबन्धचिन्तामणि’ में लिखित बातें ही प्रामाणिक ज्ञात होती हैं। शोभन मुनि

का अस्तित्व इसा की ग्यारहवीं शताब्दी में था। उस समय मालवे में राजा भोज शासक थे। राजा भोज के साथ शोभन मुनि का सम्बन्ध अच्छा रहा।

शोभन के पूर्वज और उनका प्रारम्भिक जीवन

शोभन मुनि का जीवन दो प्रकार के संस्कारों से बना था। जन्म से उनमें वैदिक संस्कारों का समावेश था। और साधुदीक्षा लेने के बाद जैन संस्कारों ने इनमें अपूर्व सुधार कर नवीन ही तेज उत्पन्न कर दिया। जन्म से ये वैदिक ब्राह्मण थे। यहां पर इनके भाई धनपाल की कृति 'तिलक मंजरी' की ओर भी दृष्टि डालना चाहिये। महाकवि धनपाल अपना परिचय देते हुए लिखते हैं—

मध्यदेश^१ (जिसको आजकल संयुक्तप्रान्त कहते हैं) के 'साँकाश्य' नगर में देवर्षि नामक एक ब्राह्मण रहता था। उसके पुत्र का नाम सर्वदेव था। यह सर्व शास्त्र-कला और ग्रन्थ-रचना में बहुत ही निपुण था। इस सर्वदेव के दो पुत्र हुए। बड़े का नाम धनपाल और छोटे का नाम शोभन था। इस लेख के चरित्रनायक शोभन यही हैं।

१. 'आसीद् द्वि जन्माऽखिलमध्यदेशे प्रकाशसांकाश्यनिवेशजन्म ।
अलब्ध देवर्षिरिति प्रसिद्धिं, यो दानवर्षित्व विभूषितोऽपि ॥५१॥
शास्त्रेष्वधीती, कुशलः कलासु बन्धे च बोधे च गिरां प्रकृष्टः
तस्याऽऽत्मजन्मा समभून्महात्मा देवः स्वयं भूवि सर्वदेवः ॥५२॥
(तिलकमंजरी की पीठिका)

धनपाल के पिता सर्वदेव अन्तिम दिनों में राजा भोज की धारा नगरी में आकर रहे थे । इन दोनों पुत्रों का जन्म कहाँ हुआ, इस बात का निश्चित पता नहीं लगता । परन्तु अनुमान से यह कह सकते हैं कि सर्वदेव बहुत समय से धारा नगरी में आकर निवास करते थे । अतएव इन दोनों पुत्रों का जन्म धारा नगरी में ही हुआ होगा ।

धारा नगरी

जिस समय राजा भोज मालवे में राज्य करते थे, उस समय की धारा नगरी का गौरव और वैभव बहुत ही अधिक था । यहीं साहित्य का केन्द्र तथा युद्ध का अपूर्व स्थल था । इसमें अनेक वीर, विद्वान् तथा धनाढ्य रहते थे । विद्या की सुगंधि से यह नगरी महकती थी । देश-विदेश के नामी नामी पण्डितों का यहां पर गर्व नष्ट हो जाता था । यहां पर अच्छे अच्छे विद्वान् और कलावान तथा कवियों को लाखों रुपयों का पुरस्कार और सम्मान मिलता था । सरस्वती और लक्ष्मी दोनों का यहां एक ही साथ निवास था । उस समय धारा नगरी के राजा और प्रजा दोनों ही शिक्षित तथा कला-प्रिय थे ।

राजा 'भोज' केवल योग्य राजा ही नहीं, अद्वितीय विद्वान् और रसिक कवि भी थे । यह रसिकता इतनी अधिक थी कि जिसके व्याकरण की ईर्ष्या से गुजरात के राजा सिद्धराज जयसिंह ने श्री हेमचन्द्राचार्य से प्रार्थना

करके 'सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन' बनवाया । ^१(इस व्याकरण की मेरी लिखी हुई प्रस्तावना) राजा 'भोज' सच्चे विद्वानों के पोषक और अनुमोदक थे । यही एक कारण था कि सर्वदेव पण्डित इसी नगरी में रहते थे । इस नगरी में रहने के कारण सर्वदेव के दोनों पुत्रों को भी ज्ञानोपाजन का बहुत साधन प्राप्त हुआ था । धनपाल और शोभन को अपने परम्परा से प्राप्त विद्या तो मिली, परन्तु इसके उपरान्त धारा-नगरी में आये हुए अनेक विद्वानों के समागम से इनकी विद्या बहुत ही उन्नत हुई । धीरे-धीरे इन दोनों भाइयों की प्रतिभा सम्पूर्ण धारा-नगरी में आये हुए अनेक विद्वानों के समागम से इनकी विद्या बहुत ही उन्नत हुई । धीरे धीरे इन दोनों भाइयों की प्रतिभा सम्पूर्ण धारा-नगरी

१ अन्यदावन्तिकोत्रीयपुस्तकेषु नियुक्तकैः

दश्यमानेषु भूपेन प्रैक्षि लक्षणपुस्तकम् ॥७४॥

किमेतदिति पप्रच्छ स्याम्यपीति व्यजिज्ञपन् ।

भोजव्याकरणं ह्यतेच्छब्दशास्त्रं प्रवर्तते ॥७५॥

असौ हि मालवाधीशो विद्वच्चक्रशिरोमणिः ।

शब्दालंकार दैवज्ञतर्कशास्त्राणि निर्ममे ॥७६॥

—प्रभावक चरित्र में हेमचन्द्रसूरि चरित्र

श्रीहेमसूरयोऽप्यत्रालोक्य व्याकरणत्रयम् ।

शास्त्रं चकूनवं श्रीमत्सिद्धहेमाख्यमद्भुतम् ॥९६॥

में फेल गयी और सब पण्डितों तथा राजा^१ 'भोज' (स्वभू) के हृदय में इनका अच्छा स्थान हो गया। अतएव कुछ ही समय में ये समग्र विद्वन्मण्डली में अग्रगण्य हो गये।

भूमि से गुप्त धन की प्राप्ति

अधिकतर विद्वान् धनवान नहीं होते। हमारे चरित्र नायक के पिता सर्वदेव का भी यही हाल था। इनके पूर्वज धनी थे, परन्तु इन पर लक्ष्मी प्रसन्न नहीं थी। इनके पिता ने घर में बहुत सा धन जमीन में गाढ़ रखा था। परन्तु इनको इस बात का बिलकुल पता नहीं था कि वह कहाँ है। सर्वदेव ने बहुत प्रयत्न किया कि कहीं धन मिल जाय, परन्तु उसके सब प्रयत्न निष्फल हुए। अन्त में उनके पुण्योदय से एक दिन धारा में तपस्तेज से परिपूर्ण श्री महेन्द्रसूरि का आगमन हुआ। इनकी महिमा बात की बात राजा, प्रजा तथा सब पण्डितों में प्रकाश के समान फैल गयी। सर्वदेव भी इन आचार्य-श्री के पास दर्शनार्थ गये। थोड़े ही समय में आचार्य-श्री पर उनका प्रेम और विश्वास बढ़ते-बढ़ते बहुत ही बढ़ गया। एक दिन गुरुदेव को इन्होंने अपनी निर्धनता की बात कही और घर में रखे हुये धन

१ राजा भोज की राजधानी पहले उज्जैन में थी परन्तु जब गुजरात आदि के भीम चौलुक्य इत्यादि के आक्रमण की आशंका उत्पन्न हुई (देखो प्रबन्धचिन्तामणि में भीम-भोज प्रबंध) तब भोज धारा में राजधानी स्थापित कर वहाँ रहने लगा था। ले०

को बतलाने की उनसे प्रार्थना की। आचार्य-श्री ने ज्ञान-दृष्टि से दृष्टिपात कर इन्हें गुप्त धन का स्थान बताया। भाग्य से उसी स्थान से सर्वदेव को प्रचुर धन प्राप्त हुआ।

सर्वदेव पण्डित होने के साथ ही साथ कृतज्ञ भी थे। वे सूरिजी के प्रत्युपकार का बदला देना चाहते थे। अतः, उनने गुरु महाराज से प्रार्थना की कि इस द्रव्य का आधा हिस्सा आप ग्रहण करें। परन्तु ये महात्मा तो पञ्चमहाव्रत धारक^१ जैनाचार्य थे। परिग्रह से सर्वदा दूर रहने वाले निर्ग्रन्थ, धन को लेकर क्या करें? इन्होंने एक कौड़ी भी नहीं ली। सर्वदेव के बहुत आग्रह करने पर एक मार्ग बताया और कहा कि यदि तुम मुझे कुछ अर्पण करना चाहते हो तो अपने दोनों पुत्रों में से एक मुझे भेंट-स्वरूप दे दो, जिससे संसार में तुम्हारा और तुम्हारे पुत्र का भी नाम हो और दोनों का इहलोक तथा परलोक सुधर जाय। यह बात सुनकर सर्वदेव कुछ न बोले। कारण, यह बात उन्हें नहीं जंची। परन्तु उपकार का बदला देने की इच्छा दिन पर दिन प्रबल होती गयी और वे सदैव चिंता में मग्न रहने लगे। “प्रभावकचरित्र” के

१ अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य और निर्ममत्व भाव को संपूर्ण रूप से पालन करनेवाले महाव्रतधारी कहलाते हैं। जैन धर्म में जो साधु गुरु कहलाते हैं, वे इन पाँचों महाव्रतों का पालन करते हैं।

९४

महाकवि शोभन और उनका काव्य

कर्ता लिखते हैं कि सर्वदेव को चिन्ता करते-करते जब एक वर्ष बीत गया तो एक दिन उसने यह विचार किया कि अब तीर्थ-स्थान में जाकर श्री महेन्द्र स्वरि के उपकार का बदला न देने के पाप का प्रायश्चित्त करना चाहिए । जब यह विचार पक्का हो गया तो वे तीर्थ-स्थान के लिए रवाना हुए । विदा होते समय धनपाल नामक पुत्र ने पिता से विनय की कि आप अभी से तीर्थ करने को क्यों जाते हैं ? आपको किस बात की चिन्ता है ? पुत्र की प्रार्थना पर सर्वदेव ने कहा, “मेरे ऋण को चुकाने के लिए आचार्य-श्री ने तुम दोनों पुत्रों में से एक पुत्र को मांग को है । यदि मैंने यह ऋण नहीं चुकाया और मर गया तो मेरी सद्गति नहीं होगी । अतः मैं इस पाप का प्रायश्चित्त करने के हेतु तीर्थ-स्थानों में जाता हूँ ।”

उपकार का बदला

पिता की यह बात सुनकर धनपाल एकदम चौंक उठा और क्रोध से तमतमाता हुआ सर्वदेव से कहने लगा —“क्या आप अपने लाडले पुत्र को जैन धर्म की दीक्षा दिलवाकर अपने कुल में कलंक लगाना चाहते हैं ? इस पवित्र कुल में तो शुद्ध यज्ञ-यागादि वेद-पाठ करनेवाले ब्राह्मणों ने ही अवतार लिया है । ऐसी अवस्था में आप अपने पुत्र को किस प्रकार जैन मुनि को देने का साहस कर सकते हैं ? यदि आपने मेरे जीवन में ऐसा कार्य किया तो मैं आपसे अपना संबन्ध-विच्छेद कर दूंगा ।” इस प्रकार पुत्र के अनादरयुक्त तथा क्रोधान्वित शब्दों को

सुनकर सर्वदेव का हृदय बहुत ही थरा गया। वह व्याकुल होने लगा। समझ में न आता था कि अब क्या करें? इतने में सर्वदेव का छोटा पुत्र पिता के समक्ष उपस्थित होकर कहने लगा — ‘पिता जी, आप किसी प्रकार की चिन्ता न करें। आपके उपकार का बदला देने की मैं पूरी प्रतिज्ञा करूँगा।’ इतना सुनते ही सर्वदेव के अंग प्रत्यङ्गों में आनन्द ही आनन्द छागया। शोभन अपने पिता के सच्चे पुत्र थे और ‘गुरोराज्ञा गरीयसी’ के सिद्धान्त को पूर्णतया माननेवाले थे। जैन साधुओं के अहिंसा, तप तथा संयम के महत्व को भी ये पूर्णतया समझते थे। अतएव इन्होंने अपने पिता की प्रतिज्ञा को पूरी करने का बीड़ा उठाया।

शोभन की दीक्षा (जैन साधु होना)

संतुष्ट होकर सर्वदेव ने अपने पुत्र शोभन को आशीर्वाद देकर पूर्णभक्ति पूर्वक आचार्यश्री को अर्पण कर दिया। आचार्यश्री ने भी शोभन को दीक्षा देकर (साधु बना कर) अन्यत्र प्रयाण किया। महेन्द्रसूरि ने थोड़े ही समय में जैनागमादि तथा विविध प्रकार की विद्या प्रदान करके अपने शिष्य शोभन में अनुभव और पाण्डित्य भर कर नवोन तेज उत्पन्न कर दिया।

शोभन मुनि की प्रगति

गुरुसेवा से शोभन मुनि ने एक ओर तो सम्यग्-द-

ज्ञान सहित सम्यग्ज्ञान की उपार्जना और दूसरी ओर शुद्ध चरित्र की आराधना की। ये पहले ही से उद्भट विद्वान् थे। अब इन बातों के मिलने से महान् प्रभावशाली बन गये। थोड़े ही समय में इनको प्रतिष्ठा प्रान्त में ही नहीं वरन् अन्य प्रान्तों में भी फैल गई। चारों ओर इनके ज्ञान की धाक सी जम गई। अपने शिष्य की बढ़ती उज्ज्वल कीर्ति को देखकर श्री महेन्द्रसूरि का हृदय समुद्र की तरह आनन्द से हिलोरें लेना लगा।

धनपाल का क्रोध और जैन साधुओं का विहारसंघ

इधर शोभन दीक्षा लेकर मालवे में अपने यश को बढ़ा रहे थे, उधर धनपाल अपनी प्रतिज्ञा के अनुसार शोभन को दीक्षा दिलाने के कारण पिता से सब सम्बन्ध तोड़ कर जैन साधुओं का कट्टर विरोधी बन गया। केवल विरोध से ही उसको सान्त्वना न मिली, उसने भोजराजा के कान भरकर मालवा भूमि में जैन साधुओं का विहार (भ्रमण आगमन) तक बंद कराने की आज्ञा निकलवा दी। भारत भूमि में धर्म-द्वेष में अपनी सत्ता और शक्तियों का अनुचित उपयोग करने के ऐसे कितने ही उदाहरण मिलते हैं। मालवे में जैन मुनियों के दर्शन दुर्लभ हो गये। लगातार बारह वर्ष तक यही हाल रहा। जैन साधुओं का विहार बंद होने से मालवे के जैन लोगों में उदासीनता और दुःख के भाव फैल गये। मालवे के जैन साधुओं के लिए तरसने लगे।

जैनियों में धर्म-प्रेम तथा आत्माभिमान जगाने के लिए मालवे के संघ ने श्री महेन्द्रस्वरि जी के पास जाकर मालवे की वास्तविक स्थिति कही, और आचार्यश्री से प्रार्थना की कि वे वहाँ पधार कर राजा भोज की अनुचित आज्ञा को बंद करने का कष्ट करें। इस बात को पास में बैठे हुए शोभन मुनि ने बड़े ही ध्यानपूर्वक सुना। आचार्य श्री इस समय गुजरात में विराजमान थे।

संघ की विनती और शोभन मुनि का धारा-नगरी की ओर प्रस्थान

शोभन मुनि पढ़ लिखकर असाधारण विद्वान् बन गये थे। प्रभावपूर्ण उपदेश देने की शक्ति इनमें सहज ही में आ गयी थी। अतः आचार्यश्री ने इनको वाचनाचार्य का पद प्रदान किया था। अपने देश (मालवा) के लोगों की विनति सुन कर उन्होंने विचार किया कि मालवे में जैन मुनियों के प्रवेश होने का निषेध मेरे ही कारण है। अतः मुझे ही इसका प्रतिकार करना चाहिए। शोभनमुनि कायर और आमोद-प्रमोद में रहने वाले साधु नहीं थे। इन में साहस था, शासन के प्रति पूर्ण भक्ति थी और चाहे जो सामने आ जाय उसको समझाने की विद्वत्ता रखते थे, अतएव मालवे की विगड़ी हुई दशा सुधारने की अभिलाषा से वहाँ जाने की इच्छा आपने गुरु जी के सामने प्रकट की। बस फिर क्या था ? 'इष्टं वैद्योपदिष्टं' की बात हुई। शोभन ने थोड़े ही साधुओं को साथ ले धारा-नगरी की

और प्रस्थान कर दिया। उग्र विहार कर थोड़े ही समय में आप अपनी मण्डली के साथ धारा-नगरी में प्रविष्ट होने दृष्टिगोचर हुए। “अरे यहाँ जैन साधु कहाँ से आए। राजा रुष्ट होकर न जाने इनका क्या करेंगे” इत्यादि वाक्य चारों ओर से सुनाई देने लगे। जैन धर्म के प्रति द्वेषभाव रखने वाले कितने ही मनुष्यों को बहुत क्रोध आने लगा। परन्तु जैन लोग तो आनन्द में फूले न समाते थे। नगर में प्रवेश करते ही, शोभन मुनि को, राजवाड़े में जाते हुए कवि धनपाल मार्ग में ही मिल गये। जैन साधु को देख कर उनका उपहास करने के लिए उसने इनको एक वाक्य कहा कि “गर्दभदन्त ! भदन्त ! नमस्ते” अर्थात् “गधे के समान दाँत वाले हे महाराज आपको मेरा नमस्कार है।” बहुत वर्ष बीत जाने के कारण शोभन मुनि को वह अपने भाई के रूप में न पहचान सका। परन्तु शोभन मुनि ने तो उसको पहचान लिया था। अतः उपहास वाले वाक्य को सुनकर आपने कहा “कपिवृषणऽऽस्य ! वयस्य ! सुखं ते ? अर्थात्—“बन्दर के वृषण (अण्डकोश) जैसे मुख वाले हे मित्र ! आप सुख से तो हैं ?” अपने वाक्य से अधिक से अधिक उपहास चमत्कार युक्त प्रतिवाक्य सुन कर ‘धनपाल’ चकित हो गया, और सम्मल कर कहने लगा: “महानुभाव मैं आपकी चतुराई से परास्त हो गया। आप कौन हैं ? आप कहाँ से आ रहे हैं ? और आप किसके अतिथि हैं ?” ‘हम तुम्हारे ही अतिथि हैं।’ इस प्रकार शोभन ने कहा। यह सुनकर धनपाल बहुत ही उलझन में पड़ गया। शोभनमुनि की विद्वत्ता से आकृष्ट

होकर धनपाल ने अपने आदमी के साथ सब मुनियों को उपाश्रय पहुँचाया । शोभन के अतिरिक्त सम्पूर्ण धारानगरी में कोई भी यह नहीं जानता था कि आज ये दोनों सगे भाई आपस में मिले थे ।

धनपाल को प्रतिबोध

धारा-नगरी की स्थिति को सुधारने के लिये शोभन-मुनि के मन में अनेक संकल्प विकल्प होने लगे । वे विचारने लगे कि धनपाल को किस प्रकार प्रतिबोध करना चाहिये । यह विचार कर उन्होंने बहुत ही कुशल और योग्य साधुओं को धनपाल के यहां गौचरी (मिक्षा) लेने के लिए भेजा । प्रशान्त आकृतिवाले दो जैन साधुओं ने जैन धर्म के कट्टर शत्रु धनपाल के घर पर जाकर धर्मलाभ का पवित्र नाद सुनाया । धनपाल उस समय स्नान कर रहे थे । 'धनपाल' की स्त्री ने रुष्ट होकर इन साधुओं से कहा— "चले जाओ, यहां पर खाने को कुछ नहीं मिल सकता" स्नान करते-करते धनपाल ने अपनी स्त्री से कहा— "अतिथि को निराश करना बहुत बड़ा अधर्म है, अतः इनको कुछ न कुछ तो अर्पण करो ।" स्त्री ने तीन दिन का खट्टा दही लाकर मुनिराजों को देना चाहा । इस पर मुनियों ने पूछा "बहिन, यह कितने दिनों का है?" यह बात सुनते ही उस स्त्री को बहुत क्रोध आगया और बोली, "क्या इसमें जीव पड गये हैं ? लेना हो तो लो नहीं तो अपना रास्ता पकड़ो ।" मुनियों ने शांति से कहा — "तुम वृथा क्यों क्रोध करती हो ? बहिन, यह

हमारा आचार है । अतः, हम आप से ही यह निर्णयार्थ पूछते हैं । अब रही बात जीवों की, सो इस सम्बन्ध में हमें यही कहना है कि दो दिन के बाद के दहो में खटास बढ़ती जाती है और उसमें उसी रंग के जीव उत्पन्न होने लगते हैं । यह बात जैन शास्त्र कहते हैं । यदि तुमको इसका प्रमाण चाहिए तो एक तिनका दहो लाकर उस दही में अलता डाल । यह बात सुन धनपाल को बड़ा आश्चर्य हुआ और स्नान छोड़ वहाँ आ सब दृश्य देखने लगा । इस कौतुक का साक्षात्कार करने के लिए अथवा तत्त्व का निर्णय करने के लिए उसने अलता मंगवाकर दही में डाला कि थोड़ी ही देर में दही के बर्ण के छोटे-छोटे जीव उसके ऊपर चलते दृष्टिगोचर होने लगे । धनपाल का हृदय इस आश्चर्यमय दृश्य को देखते ही पिघल गया और उसकी सम्पूर्ण विचार-धारा बदल गयी । उसमें जैन धर्म के प्रति श्रद्धा का बीजारोपण हो गया । ऐसा नम्र हो गया, मानो वह शास्त्रार्थ में परास्त हो गया हो । वह मुनिराजों को हाथ जोड़कर बोला — “पूज्य, आप कौन हैं ? आप किसके शिष्य हैं ? आप कहाँ उतरे हैं ?” मुनियों ने इन सब प्रश्नों का उचित उत्तर दिया और धनपाल के घर से उपाश्रय (जहाँ जैन साधु ठहरते हैं) को लौट आये । धनपाल भी उनके साथ-साथ उपाश्रय तक आये ।

दो भाइयों की भेंट

शोभन मुनि ने जो परिणाम चाहा था वही हुआ । जब धनपाल कवि शोभन मुनि के पास आये तब शोभन

मुनि ने धनपाल के कुछ सम्मुख आकर उनका स्मितवदन से स्वागत किया। इस प्रकार उनके सामने आने में दो कारण प्रतीत होते हैं। एक तो अपने बड़े भ्राता के प्रति विनय-प्रदर्शन करना और दूसरे—उसको प्रेम से आकृष्ट करना। एक ही माता की कुक्षि से उत्पन्न होनेवाले दोनों भाइयों का कई वर्षों के बाद इस प्रकार मधुर समागम हुआ। जब धनपाल को यह स्पष्ट मालूम हुआ कि यह मेरा छोटा भाई शोभन मुनि ही है, तब पराजित होने के कारण वह कुछ लज्जित भी हुआ। बाद में दोनों भाइयों में प्रेम का मधुर और निर्मल प्रवाह बहने लगा। दोनों में अनन्द की सीमा न रही। धनपाल की श्रद्धा जैन धर्म और जैन मुनियों पर बढ़ी। जैन तत्त्वों को वह दही के प्रयोग से यथार्थ मानने लगा। मेधावी मनुष्य को समझाने में देरी नहीं लगती। युक्ति, प्रमाण और अनुभव से ऐसे लोग सच्चे सिद्धान्त के कायल होते हैं। शोभन मुनि के सारगर्भित युक्तिपूर्ण उपदेश का असर धनपाल पर खूब पड़ा। धनपाल ने अपने उद्गारों को वचन द्वारा व्यक्त करते हुए शोभन मुनि के आगे कहा, “आपने श्रमण होकर सचमुच ही अपने ब्राह्मण कुल को उज्ज्वल बनाया है। आप धन्यवाद के पात्र हैं, आप संसार के प्रलोभनों से मुक्त इन्द्रिय-विजेता हैं और समस्त शास्त्रों के ज्ञाता हैं। मुझे भी आत्मोन्नति करनेवाले सच्चे सिद्धान्त बताओ।” शोभन मुनि ने धनपाल कवि की जिज्ञासा

१०२

महाकवि शोभन और उनका काव्य

और आत्माभिमुखता को देखकर स्याद्वाद-नय-प्रमाण-सप्तभंगी-निक्षेप आदि गूढ़ सिद्धान्तों का और साधु गृहस्थ विषयक आचारों का प्रतिपादन किया। धनपाल विचक्षण तथा प्रतिभासम्पन्न था। वह उसी समय सव सिद्धान्तों और आचारों का महत्व समझने लगा। जैन धर्म अत्यन्त गहरे तत्त्वों का खजाना है। अतः, उसके समझने में मेधावी पुरुष जितने शीघ्र समर्थ होते हैं उतने इतर नहीं।

धनपाल कवि का जैन धर्म स्वीकार करना

शोभन मुनि के उपदेश से धनपाल का हृदय आर्द्र हुआ। उसने कहा—“तुमने बहुत अच्छे सिद्धान्त बताये हैं मैं आज से जैन धर्म स्वीकार करता हूँ और अपने जीवन को जैन धर्म के अधीन बनाता हूँ। मैंने अज्ञानवश पहले आप और दूसरे साधुओं का भ्रमण मालवे में बन्द करवाया था। यह मैंने बहुत बड़ा अपराध किया। मैं अपने इस दुष्कृत्य की निन्दा करता हूँ और आप से क्षमाप्रार्थी हूँ।”

इसके अनन्तर शोभन मुनि के साथ धनपाल भगवान् महावीर के मन्दिर में गये। वहाँ तीर्थकर की मूर्ति के सम्मुख धनपाल ने मन्त्रोच्चार करके विधिपूर्वक जैन धर्म ग्रहण किया। उस समय कई जैनेतर जैन विद्वान्-अधिकारी भी उपस्थित थे। धनपाल के जीवन ने आज अभूतपूर्व पलटा खाया। भोज राजा का मान्य पुरोहित या मित्र, मालवे का सुप्रसिद्ध विद्वान् महाकवि धनपाल जैन धर्मानुयायी हो गया, यह बात समस्त

धारानगरी में फैल गयी। यह शोभन मुनि के विशुद्ध संयम और प्रकांड पांडित्य काही फल था। इससे शोभन मुनि की कीर्ति चारों ओर बिजली के वेग सी व्याप्त हो गयी। अपनी सफलता और भाई के साथ टूटे हुए संबन्ध का धर्म-संबन्ध स्थापन, इन दोनों कारणों से शोभन मुनि भी निस्सीम आनन्द और संतोष का अनुभव करने लगे।

धनपाल का संक्षिप्त परिचय

सिद्धसारस्वत कवि धनपाल का जीवन दिन प्रति दिन अधिक से अधिक धार्मिक होता गया। वह श्रद्धा से शुद्ध श्रावक धर्म को पालने लगा। उसने राजा भोज को समझाकर मालवे में जैन साधुओं के विहार-निषेध की आज्ञा उठवायी। अब जैन साधु मालवा प्रान्त में आनन्द पूर्वक विचरने लगे। कल्पना-शक्ति तथा शब्दार्थ की प्रौढ़ता में कादम्बरी को भी हरानेवाली नव रसों से पूर्ण “तिलक-मंजरी” नामक आख्यायिका बनाकर धर्मपाल ने जैन साहित्य तथा अपने को यशस्वी बनाया। इसके उपरान्त धनपाल कवि ने ‘सत्यपुरीय, वीरोत्साह, वीरस्तव, पाइअलच्छी नाममाला, ऋषभपंचाशिका और सावथविहो आदि ग्रन्थ भी बनाये, जो संस्कृत और प्राकृत-साहित्य में आज भी अपना बहुत ऊँचा स्थान रखते हैं। अपने समय में धनपाल महाकवियों तथा प्रचण्ड विद्वानों में गाना जाता था। इसकी समस्त भारत में धाक थी। इसने ‘कौलिक विधर्म’ आदि बड़े पण्डितों को परास्त किया था।

१०४

महाकवि शोभन और उनका काव्य

मुंजराराज इसे पुत्र की भाँति मानते थे । प्रसिद्ध राजा भोज तो इसके परम मित्र थे । 'सरस्वती' का पदक इसको मुंजराराज को ओर से मिला था । (देखो तिलक-मंजरी पद्य ५२) । सर्वतंत्रस्वतंत्र सर्वशास्त्रपारंगत श्री हेमचन्द्राचार्य ऐसे आचार्यों ने भी धनपाल की कविताओं से श्री जिनेश्वर देव को स्तुति की थी । 'हैमकोष' 'हैम-काव्यानुशासन' तथा 'हैमछन्दोनुशासन' की वृत्तियों में भी धनपाल और उनकी कविताओं का उल्लेख मिलता है । इससे यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि धनपाल आदर्श कवि, तथा समर्थ विद्वान् था । 'भवियसत्तकहा' का कर्ता धनपाल, इस धनपाल से पृथक् है । अन्यान्य ग्रन्थों में धनपाल का जीवन बहुत विस्तृत और बहुत ही सरस है । यहाँ आवश्यकता न होने के कारण उसे लिखना ठीक नहीं जान पड़ता । अस्तु ।

मालवे में जैन साधु

शोभन मुनि के महान् प्रयत्न से जैन मुनि पुनः समस्त मालवा में विचरने लगे । मालवे के जैनियों में

१. महाकवि धनपाल के लिए मेस्तंगाचार्य ने 'प्रबन्ध-चिन्तामणि' में लिखा है—

“वचनं धनपालस्य चन्दनं मलयस्य च ।

सरसं हृदि विन्वस्य कोऽभूताम न निवृत्तिः? ॥१॥

(प्रबन्ध चिन्तामणि पृ ४२)

नवीन जीवन का प्रादुर्भाव हो गया । घर-घर और गाँव-गाँव में धार्मिक उत्सव मनाये जाने लगे । आनन्द की सीमा इतनी बढी कि संघ की विनति से शोभन मुनि के गुरु 'धारा नगरी'^१ में पधारे और योग्य शिष्य के प्रयत्न से प्राप्त इस सफलता तथा सर्वत्र विस्तरित कीर्ति देखकर गुरु के हृदय में आनन्द की सीमा न रही । उनका हृदय उछलने लगा । धनपाल ने भी निज के खर्च से धारा-नगरी में श्री ऋषभदेवजी का जैन मंदिर बनवाकर उसकी प्रतिष्ठा शोभन मुनि और उनके गुरु के द्वारा करायी । इसके उपरांत मालवे में अनेकानेक धार्मिक कार्यों को कर शोभन मुनि ने गुरु के साथ गुजरात की ओर विहार (प्रयाण) किया ।

शोभन मुनि का व्यक्तित्व

संस्कारी कुटुम्ब में जन्म लेने तथा योग्य गुरु के समागम से शोभन मुनि में बहुत ही उच्च श्रेणी का व्यक्तित्व प्रकट हुआ । इनके व्यक्तित्व के लिए 'चतुर्विंशतिका' की टीका में धनपाल कवि लिखता है—“शरीर से रूपवान् गुण से उज्ज्वल, सुन्दर नेत्रवाला शोभन नामक मुनि सर्वदेव का पुत्र था । यह कातंत्र व्याकरण के गूढ़

१. प्राचीन धारा तथा वहाँ के स्थानों के विषय में देखो सन् १९३३ के जून की 'शाखा' (गुजराती) मासिक पत्रिका के अङ्क में छपा हुआ “भोजन राज्ञानी धारा नगरी” नामक मेरा लेख ।

१०६

महाकवि शोभन और उनका काव्य

तत्त्वों का ज्ञाता था । जैन और बौद्ध तत्त्वों में प्रवीण तथा साहित्य-शास्त्रों में अद्वितीय विद्वान् होने के कारण कवियों में उदाहरणभूत था । 'कुमारावस्था (युवावस्था) में शी शोभन ने कामदेव को परास्त कर पाप का व्यापार त्याग अहिंसा धर्म का पूर्णरूपेण पालन किया था ।'

शोभन मुनि का गृहस्थ कुटुम्ब

शोभन के दादा का नाम 'देवर्षि'^१ था । ये बड़े धनी तथा पण्डित थे । जाति के ब्राह्मण थे । उनका एक पुत्र सर्वदेव था । यह बहुत बड़ा विद्वान् कला-प्रिय, तथा महाकवि था । सर्वदेव के दो पुत्र थे । ज्येष्ठ का नाम था धनपाल और छोटे का नाम था शोभन । यही शोभन इस लेख के चरित्रनायक हैं। सर्वदेव की एक पुत्री भी थी जिसका नाम सुन्दरी था । वह भी पंडिता थीं । अपनी बहिन सुन्दरी के लिए कवि धनपाल ने विक्रम संवत् १०२८ में 'पादालच्छीनाममाला' (प्राकृत कोष^३) बनाया था । यह उस ग्रन्थ की प्रशस्ति से विदित होता है । यह कुटुम्ब चिर-काल से विद्या-भेमी तथा यशस्वी था ।

१. कातंत्रतन्त्रोदिततत्त्वदेवी यो बुद्धबौद्धाऽऽर्हततत्त्वतस्वः ।

साहित्य विद्यार्णवपारदर्शी निदर्शनं काव्यकृतां बभूव ॥४॥

२. अलब्ध देवर्षिरिति प्रसिद्धिं यो दानवर्षित्वं विभूषितोऽपि ।

(तिलक मंजरी)

३. आजतक मिले हुये प्राकृत कोषों में यह प्राचीन से प्राचीन कोष है ।

शोभन के दादा 'सांकाश्य' नगर के रहनेवाले थे । यह नगर पूर्वदेश में है । आजकल यह फरुखाबाद जिले में 'संक्सि' ग्राम के नाम से प्रसिद्ध है । 'सर्वदेव व्यवसाय तथा आजीविका के लिए पहले-पहल मालवे की राजधानी उज्जैन में आये । बाद में यहीं निवास करने लगे । मालवे की राजधानी पहले उज्जैन थी, परन्तु बाद में राजा भोज ने धारा नगरी को राजधानी बनाया ।

शोभन मुनि का अवसान

संसार की विचित्र लीला है । अधिकतर देखा गया है कि विद्वान् तथा सज्जन पुरुष इस असार संसार को शीघ्र

१ Vide Indian Historical Quarterly of 1929 page 149.

'सिद्ध हेमचंद्र शब्दानुशासन की लघुवृत्ति' में एक स्थान पर लिखा है कि "साङ्काश्यंरुभ्यः पाटलिपुत्रिकाः आढ्यतराः" (७-३-६) मेरी संपादित आवृत्ति के ५६१ पेज से स्पष्ट विदित होता है कि सांकाश्य नगर पटना के पास था और उस जमाने में मध्यदेश में प्रसिद्ध नगर था । सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन (हेमव्याकरण) का हमने संपादन किया है और उस पर सात परिशिष्ट भी (११२ पेज के) तैयार किये हैं । यह ग्रन्थ श्री आनन्दजी कल्याणजी की पीढी झवेरीवाड-अहमदाबाद से प्रकाशित है ।

फरुखाबाद जिला बिहार में नहीं, संयुक्त प्रान्त में है । इस संबंध में लेखक महोदय का मत निश्चित नहीं है ।

१०८

महाकवि शोभन और उनका काव्य

ही छोड़कर चले जाते हैं। शोभन मुनि के लिए भी ऐसा ही हुआ। इनको बुखार का भयंकर रोग हो गया। परिणाम यह हुआ कि युवावस्था में ही ये इस असार संसार को छोड़ कर देवलोक के अतिथि हो गये। यह दुर्भाग्य की बात है कि निश्चित साधनों के अभाव से हम यह बात नहीं जानते हैं कि इनकी मृत्यु किस कारण से, किस स्थान पर और किस दिन हुई? परन्तु इतनी बात तो श्रीमान् जिनविजयजी द्वारा संपादित 'प्रबन्धचिन्तामणि' की आवृत्ति के 'भोजभीमप्रबन्ध' में मिलती है कि काव्य बनाने की एकाग्रता से शोभनमुनि एक महिला के यहां तीन बार गौचरी (भिक्षा) लेने गये थे। इसलिए उनको उस महिला की नजर लग गयी और स्वर्गवास हो गया^१। मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि जिस महिला के घर तीन बार गौचरी जाने का वर्णन 'प्रभावकचरित्र' में लिखा गया है (देखो, इसी लेख में शोभनमुनि वृत्ति में) उसी महिला की नजर संभवतः शोभन मुनि को लगी होगी। ऐसा होने से साधुओं की मृत्यु होती है, ऐसे उदाहरण बहुत ही कम सुनने में आते हैं। परन्तु यह बात ऐतिहासिक ग्रन्थों में है, अतः इस बात को झूठ कहने का हम साहस तो नहीं कर सकते^२। उपर्युक्त कारण से गुजरात में

१ इतश्च शोभनः स्तुतिकण ध्यानाद् एकस्या गृहे त्रिर्गमनात् तस्या दृष्टिदोषाद् मृतः ॥ प्रांतं निजभ्रातुः पार्श्वे स्तुतीनां वृत्तिं कायित्वा अनशनात् सौधर्मे गतः । देखो— प्रबन्धचिन्तामणि, पृ० ४२

२ हम लेखक के इस विचार से बिल्कुल सहमत नहीं। यह तो मन-गढ़न्त कथा जान पड़ती है।

महाकवि शोभन और उनका काव्य

१०९

विशेषकर पाटण में, लगभग तीस से चालीस वर्ष की उम्र में इनका अकाल स्वर्गवास हो गया होगा। प्राप्त प्रमाणों के आधार पर यही अनुमान किया जा सकता है।

साहित्य दृष्टि से महान् शक्ति धारण करनेवाले अनेक ग्रन्थों को लिखने तथा धर्म की सेवा करने की उच्च भावना रखनेवाले शोभनमुनि यदि कुछ अधिक जीते तो काव्य तथा अलंकार के अनेक मौलिक ग्रन्थों की रचना कर जैन साहित्य का गौरव अवश्य बढ़ाते। दुर्भाग्यवश ऐसा नहीं हो सका। इतने पर भी संतोष की बात यह है कि श्री शोभन मुनि एक चमत्कारपूर्ण ग्रन्थ की भेंट हमें दे गये हैं। इसका नाम है 'जिन-स्तुतिचतुर्विंशतिका'। यह छोटी सी कृति भी सुन्दर शब्द-छटा तथा ईश्वर-भक्ति से पूर्ण है और कवि के उज्ज्वल यश को चारों ओर फैला रही है। इसमें कुछ भी सन्देह नहीं कि महाकवियों की छोटी सी रचना भी साधारण कवियों की बड़ी-बड़ी रचनाओं से अधिक मूल्यवान् और आनन्दप्रद होती है।

शोभन मुनि की कृति

शोभनमुनि की बुद्धि तीक्ष्ण थी, भावना उदार थी, उनका जीवन भव्य तथा रसिक था। काव्य-साहित्य के तो वे बहुत ही धुरंधर विद्वान् थे। इसी के फलस्वरूप उन्होंने 'भव्याम्भोजविबोधनैकतरणे !' से प्रारम्भ होने वाली ९६

११०

महाकवि शोभन और उनका काव्य

पद्यों की, छोटी सी परन्तु विविध जाति के अलंकारों और छन्दों से परिपूर्ण चमत्कारवाली सुन्दर कृति बनायी । इसमें प्रत्येक तीर्थंकर (वर्तमान काल तक के चौबीस तीर्थंकरों), जैनागम, तथा सोलह विद्यादेवियों आदि का काव्यपद्धति से वर्णन है । इस कृति में शब्दालंकार विशेषकर 'यमक' तथा 'अनुप्रास' की छटा इस प्रकार देखने में आती है कि पढ़कर बड़े-बड़े कवि भी मुग्ध होजाते हैं । किसी स्थान पर मध्यान्तयमक तो किसी स्थान पर आदि (मध्यान्त यमक के साथ), किसी स्थान पर आद्यन्तयमक और किसी स्थान पर असंयुतावृत्ति यमक आदि^१ अलंकारों से काव्य इस प्रकार शोभित है मानो अनेकानेक हीरे, पन्ने माणिक मोतिओं से जड़ित हार हो ।

यहां पर हम उक्त महाकवि शोभन की कृति के कुछ पद्य लिख कर अपने कथन की पुष्टि के साथ पाठकों को काव्य का रसास्वादन कराना चाहते हैं । आशा है पाठक-गण इससे संतुष्ट तथा प्रसन्न होंगे ।

श्री ऋषभदेव की स्तुति

भव्याम्भोजविबोधनैकतरने ! विस्तारिकर्मावली—
रम्भासामज ! नाभिनन्दन ! महानष्टापदाभासुरैः ।
भक्त्या वन्दितपादपद्म ! विदुषां संपादय प्रोज्झिता—
रंभासाम ! जनाभिनन्दन ! महान् अष्टापदाभासुरैः ॥१॥

१ इन शब्दालंकारों के लक्षण वाग्भटालंकारविकल्पलता की वृत्ति और सरस्वतीकंठाभरण आदि ग्रन्थों में मिलते हैं ।

इस पद्य के दूसरे चौथे पद्य समान हैं परन्तु अर्थ में बड़ा अन्तर है ।

समस्त तीर्थकरों की स्तुति

विधुतारा ! विधुताराः ।

सदा सदाना ! जिना ! जिताघाताधाः ।

तनुतापातनुताप ।

हितमाहित मानवनवविभवा ! विभवाः ॥१॥

इस पद्य में चारों चरण अनुप्रास-यमकालंकार से भरे हुए हैं । एक के बाद दूसरे पद शब्द से समान आते हैं परन्तु अर्थ से जुड़े-जुड़े हैं ।

सिद्धान्त का स्तवन

सिद्धान्तः स्ताद् अहितहतयेऽख्यापद् यं जिनेन्द्रः

सद्राजीव स कवि धिषणापादनेऽकोपमानः

दक्षः साक्षाच्छ्रवणचुलुकैर्यं च मोदाद् विहायः—

सद्राजी वः सकविधिषणापादनेकोपमानः ॥३१॥

इस वृत्त में दूसरा और चौथा चरण यमकअलंकार की छटायुक्त है ।

भगवान् पार्श्वनाथ की स्तवना

मालामालानबाहूर्द्धदधदरं यामुदारा मुदारा—

लीनाऽलीनामिहाली मधुरमधुरसां सूचितोमोचितोमा ।

पातात् पातात् स पार्श्वो रुचिररुचिरदो देवराजीवराजी—

पत्राऽऽपत्रा यदीया तनुरतनुरवो नन्दको नोदकोनो ॥८९॥

११२

महाकवि शोभन और उनका काव्य

इस पद्य के चारों पदों में सुन्दरतर यमकालंकार की भरमार विद्वानों के चित्त को चमत्कृत करने वाली है ।

वैरोट देवी की स्तुति

याता या तारतेजाः सदसि सदसिभृत्कालकांताऽ-
पारिं पारिन्द्रराजं सुरवसुरवधूपूजिताऽरं, जितारम् ।
सा त्रासात् त्रायां त्वामविषमविषभृद्भूषणाऽभीषणा भी-
हीनाहीनाऽध्यपत्नी कुवलयवलयश्यामदेहाऽमदेहा ॥९२॥

इस कृति में छोटे बड़े अनेक प्रसिद्ध तथा अप्रसिद्ध विशिष्ट छंद और अलंकार ऐसे हैं जो विद्वानों के हृदय में बहुत ही आनन्द उत्पन्न करते हैं । विभिन्न अलंकारों तथा छंदों में अपने भावों का सफलतापूर्वक समावेश करना कितना कठिन है, यह बात कविता बनानेवाले ही समझ सकते हैं । ऐसे चमत्कारपूर्ण यमक अनुप्रासादि अलंकारों से युक्त उत्तम काव्य बनाते समय शोभन मुनि का चित्त कितना एकाग्र हुआ होगा, इसका अनुमान हमारे पाठक कर सकते हैं । हाँ एक उदाहरण 'प्रभावक चरित्र' में भी मिलता है । एक समय की बात है शोभन मुनि "जिन स्तुति चतुर्विंशतिका" बना रहे थे । उसी बीच में आप गौचरी (मधुकरी भिक्षा) लेने गये । चलते-चलते प्रस्तुत कृति बनाने की एकाग्रता में इनका चित्त इस प्रकार लीन रहता था कि अपना ख्याल न रहने के कारण एक बार एक ही श्रावक (जैन गृहस्थ) के घर, तीन बार गौचरी के हेतु चले गये । जब तीसरी बार उसी स्थान पर गौचरी

के हेतु आप तो गृहस्वामिनी ने पूछा, “मुनिराज ! बार-बार मेरे यहाँ ही गौचरो के हेतु आपके आने का क्या कारण है ?” उत्तर में शोभन मुनि ने कहा, “बहिन ! इस समय कविता बनाने में मेरा मन इस प्रकार लीन हो रहा था कि मुझे यह पता ही नहीं कि मैं क्या कर रहा हूँ और किसके घर गौचरी हेतु जा रहा हूँ ।” पूछने वाली स्त्री ने उपाश्रय में आकर शोभन मुनि के गुरु को भी यह सब बात कह दी । इससे गुरुजी शोभन पर बहुत ही प्रसन्न हुए और अपने लब्धप्रतिष्ठ विद्वान् शिष्य की काव्य-रसिकता से संतुष्ट होकर खूब प्रशंसा की । शोभन मुनि काव्य बनाने में कितने तल्लीन होते थे इसका अनुमान पाठक लोग इस घटना से भली-भाँति कर सकते हैं । शोभन मुनि की कृति प्रत्येक विद्वान् कवि के चित्त को आकर्षित करती है । जन-लोगों में इसका काफी प्रचार है । मंदिरों तथा प्रतिक्रमणादि धर्म-क्रियाओं में इसके पद्य बोले जाते हैं । हम पाठकों से इतना सविनय अनुरोध करते हैं कि वे इस कृति को अवश्य देखें ।

शोभनस्तुति की टीकाएं

महाकवि शोभन मुनि की प्रस्तुत कृति ‘श्रीजिन-स्तुतिचतुर्विंशतिका’ में शब्दालंकार का चमत्कार और भक्ति का अतिरेक होने के कारण इस रचना की ओर कई विद्वानों का चित्त आकृष्ट हुआ । जैन, वैदिक और बौद्ध साहित्य में नव सौ वर्ष से अधिक पुरानी ऐसी कृति नहीं

११४

महाकवि शोभन और उनका काव्य

उपलब्ध हुई, इससे भी इस प्राचीन कृति का महत्त्व स्पष्ट होता है। महाकवि शोभन मुनि के पश्चात् होनेवाले कई जैन तथा जैनेतर विद्वानों पर शोभनकृत इस रचना का प्रभाव प्रतीत होता है। फलस्वरूप महाकवि धनञ्जय-वागभट - अमरचन्द्रसूरि - कीर्तिराजोपाध्याय, श्रीयशोविजय उपाध्याय के बनाये हुए द्विसंधानमराकाव्य, नेमिनिर्वाण-काव्य, काव्य-कल्पलता, नेमिनाथ महाकाव्य और हेन्द्रस्तुति आदि कई ग्रन्थों में शब्दालंकारों का चमत्कार इसी शैली का मिलता है। जिससे हम यह कह सकते हैं कि प्रस्तुत कृति का साहित्य में ऊँचा स्थान है और मालव देश इसके लिए गौरव का अधिकारी है।

इसकी सुन्दरता, गूढार्थता तथा यमकादि चमत्कार से मुग्ध होकर कई बड़े विद्वानों ने इस पर टीकाएँ लिखी हैं। उन टीकाओं में नव टीकाएँ तो संस्कृत भाषा में बनी हैं, जिनके कर्ता प्रसिद्ध विद्वान् और कवि थे। प्रसन्नता की बात है कि एक टीका चरित्र-नायक शोभन मुनि के बड़े भ्राता महाकवि धनपाल ने भी बनायी है। यह टीका छपकर सूरत से प्रकाशित भी हो चुकी है।

बीसवीं सदी में जर्मन, अंगरेजी, गुजराती और हिन्दी आदि भाषाओं में भी इस कृति की टीकाएँ हुई हैं। जर्मनी के प्रसिद्ध विद्वान् डा. याकोबी आदि महानुभावों ने भी टीकाएँ लिखी हैं। प्रो. हीरालाल रसिकदास एम० ए० ने कई प्राचीन टीकाओं का संपादन करके एक टीका सूरत से प्रकाशित कराई है। श्रीमान् अजितसागरसूरिजी

ने 'सरला' नामकी संस्कृत टीका भी कुछ वर्ष पूर्व लिखी थी ।

इस समस्त लेख का सारांश यह है कि मालवे के विद्योत्तेजक भोजराजा के राज्य काल में (विक्रम संवत् १०६७ से ११११ तक) सर्वदेव ब्राह्मण पंडित के पुत्र शोभन नामक महाकवि ने जैन श्रमण होकर अपनी कवित्व-शक्ति का अच्छा विकास किया । प्रसिद्ध तिलकमंजरी के कर्ता महाकवि धनपाल जिस पर मालवपति राजा मुंज और भोज की अन्त तक असीम कृपा बनी रही, शोभनमुनि का बड़ा भाई था । इनका समस्त कुटुम्ब विद्या के संस्कार से परिपूर्ण था । उज्जैन और धारा से इनका विशेष सम्बन्ध रहा । मालवे के तत्कालीन विद्वानों में ये और महाकवि धनपाल प्रसिद्ध थे । ऐसे विद्वानों को जन्म देने के लिए मालवा देश शतशः धन्यवाद के पात्र है । हम चाहते हैं कि मालवे में फिर ऐसे विद्वान् उत्पन्न हों ।

११६

मंडपदुर्ग और अमात्य पेथड

—: २९ :—

मंडपदुर्ग और अमात्य पेथड.*

इस निबन्ध में हम जिनका परिचय देनेवाले हैं, उनमें एक तो है मण्डपदुर्ग, और दूसरा है अमात्य पेथडकुमार । इनका सारांश यह है:—

मण्डपदुर्ग धार के पास प्राचीन कालका नगर है । जिसका वर्तमान नाम मांडवगढ या मांडु है । तेरहवीं शताब्दी से सत्तरहवीं शताब्दी तक यह प्रसिद्ध शहर व्यापार व राजनीति का मुख्य स्थान गिना जाता था । तेरहवीं शताब्दी के जयसिंह राणा के समय में इसकी ख्याति और प्रौढिमा बड़ी चढ़ी थी । अमात्य पेथड, झांझन कुमार, मंत्री मंडन और कविरत्न धनद इसी शहर के रत्न थे । जहाँगीर बादशाह ने इसको अपना प्रियस्थान बनाया था । श्रीविजयदेवसूरि और भानुबन्द्रोपाध्याय को यहाँ निमन्त्रित कर बादशाह उपदेश सुनता था । उन्नीसवीं शताब्दी के एक ऐतिहासिक पत्र से ज्ञात होता है कि यहाँ १४४४ जैनमन्दिर थे, जिनमें कई सुवर्ण हीरा माणिक की मूर्तियाँ थी । इसका किला दृढतर और रमणीय है । यह एक जैन तीर्थ है । वर्तमान में यह शहर जीर्ण शीर्ण होकर गाँवडे के रूप में स्थित है ।

*सातवीं औरियन्टल कान्फरेन्स, वडोदा में उपस्थित किया हुआ लेख ।

मंडपदुर्ग और अमात्य पेथड

११७

पेथडकुमार का समय ईसा की तेरहवीं शताब्दी है। वह नीमाड देश में नान्दुरी का रहने वाला था। उसका पिता धनकुबेर था। मांडवगढ़ में आकर पेथड ने व्यापार बढ़ाकर व्यापारियों में अग्रिमस्थान लिया। वीरता व कौशल्य से वह राणा जयसिंहदेव का प्रियमंत्री बना। अपनी विशेषता से राजा और प्रजा का उसने खूब प्रेम प्राप्त किया। श्रीधर्मशेषसूरि का वह गुरु मानता था। उनके उपदेश से सवाकरोड रुपयों का उसने दान किया था। जैनधर्म का वह पावनस्थ था। उसने ८४ बड़े २ जैनमंदिर बनवाए। सात ज्ञान भंडार मुख्य २ शहरों में अपने खर्च से स्थापित किए। कई विद्वानों को आश्रय दिया। कर्णावती (गुजरात) के राजा सारंगदेव को इसने बहादुरी से हराया था। इसका पुत्र झांझन कुमार भी ऐसा ही पराक्रमी और यशस्वी था। पेथडकुमार व्यापारी विद्वान् व पूरा राजनीतिज्ञ था। मालवे के इतिहास में इसका महत्त्व का स्थान है।

मंडपदुर्ग का विशेष परिचय

मध्यकाल के मालवे का जो ऐतिहासिक स्थान नगर थे, उनमें मंडपदुर्ग भी एक था। यह चारों ओर पहाड़ों और गहन झाड़ियों से परिवेष्टित है। इसका किला मजबूत था जो बड़े-बड़े किलों की गिनती में गिना जाता था^१। यहाँ की

१ इसीलिए इसका नाम मंडपदुर्ग और मण्डपाचल है। नीति-शतक में धनद ने दुर्गकाण्डे इस नगरका विशेषण लिखा है।

११८

मंडपदुर्ग और अमात्य पैथड

जमीन फलद्रूप है, आवोहवा सुन्दर है । इसीलिए अकबर बादशाह के उत्तराधिकारी जहाँगीर ने इस शहर को पसन्द किया था । राजधानी दिल्ली में होते हुए भी वह यहाँ चिरकाल तक रहता था । इसीलिए उक्त शहर में बादशाही महल मकानात भी खूब बन गये थे । व्यापार की दृष्टि से भी उस समय तक यह नगर तरकी पर था । विदेशियों से कई यात्री यहाँ व्यापार-विद्या व विनोदार्थ आते थे । यहाँ का किला अभी तक इतना मजबूत है कि टूटता नहीं है । पत्थरसी मजबूत इसकी इटे हैं । जहाँगीर ने उपदेश सुनने के लिए मांडवगढ़ के राजमान्य चन्दू, जो जैनसंघ का अग्रणी था, से परिचय पाकर श्रीविजयदेव सूरि का सम्मानपूर्वक फर्मान युक्त अपने आदमी को भेजकर सत्तरहवीं शताब्दी में यहाँ बुलाया था । आचार्य खंभात (गुजरात) से विहार कर (पैदल चल कर) आश्विन शुक्ल १३ को मंडपदुर्ग पहुंचे थे । दूसरे दिन तसवीरखाने में बादशाह से मिलकर आकर्षक उपदेश विजयदेवसूरि ने सुनाया । इसका वर्णन^१ हम परिशिष्ट नं. १ में देंगे ।

बाण की कादम्बरी के ऊपर प्रसिद्ध टीका बनाने वाले श्रीभानुचन्द्र उपाध्याय को भी जहाँगीर ने बुलाया

१ विजयदेव-माहात्म्य काव्य में इनका जीवन चरित्र है । यह ग्रन्थ इतिहास के उपयोग का है ।

था । बादशाह इनसे मिलकर बड़ा प्रसन्न हुआ था^१ । श्रीहीरविजयजी सूरि से दीक्षित कल्याणविजयजी ने यहां चातुर्मास किया था । औरंगजेब के समय में भी यहां आबादी अच्छी थी^२ । संस्कृत ग्रन्थों में इस शहर^३ के मंडपाचल, मंडप, मंडपगिरि और मंडपदुर्ग आदि नाम मिलते हैं । भाषाग्रन्थों में मांडव और वर्तमान मांडवगढ

१. सूरेश्वर और सम्राट् पृ. २४१ इस प्रसंग का एक वर्णन निम्न प्रकार उसमें छपा है:-

मिल्या भूपनई भूप आनन्द पाया,

भलइं तुमे भलइं अहीं भाणचन्द आया ।

तुम पासि थिइं मोहि सुख बहुत होवइ,

सहरिआर भणवा तुम वाट जोवइ ॥१३०९॥

पढावो अह्म पूतकूं धर्मवात,

जिउं अवल सुणतो तुम्ह पासि तात ।

भाणचंद ! कदीम तुमे हो हमारे,

सबही थकी तुह्म हो हम ही प्यारे ॥१३१०॥

हीरविजयसूरिरास, कविकृष्णभदासकवि रचित ।

भानुचन्द्रोपाध्याय अकबर को भी चिरकाल तक हीरविजय जी सूरि के पश्चात् उपदेश सुनाते रहे थे । देखो सूरेश्वर और सम्राट् ।

२. देखो विज्ञप्तित्रिवेणीकी प्रस्तावना ।

३. पट्टावली-समुच्चय में मंडपाचल, और मण्डप नाम है ।

श्रीजिनविजयजीने प्राचीन लेख संग्रह पृ. ९९ में मण्डपदुर्ग और सोमतिलकस्तोत्र में मण्डपगिरि लिखा है ।

१२०

मंडपदुर्ग और अमात्य पथड

मांडु इसका नाम है । मांडवगढ़ में उन्नीसवीं शताब्दी का एक पत्र^१ आर्च्योलोजिकल डिपार्टमेंट को मिला है । उससे ज्ञात होता है कि वहाँ पहले १४४४ मन्दिर थे परन्तु बादशाह ने तोड़कर मस्जिद व कब्रस्तान बना लिए हैं । एक मंदिर की वेदी में १०१५ मन्दिर बनाने का शिलालेख है ।

भर्तृहरि—शतकत्रयके समान शतकत्रयी का कर्ता महाकवि धनद इसी मांडवगढ़ का था । इसने विक्रम संवत् १४९० में आलमसाहि गौरी के समय में यह तीनों शतक बनाए थे^२ । उसका पिता देहड आलमसाहि का मंत्री था । मंडन मंत्री भी इसी जमाने का यहाँ का प्रसिद्ध विद्वान् कवि और बहादूर राजनीतिज्ञ था । उसने व्याकरण काव्यादि के कई मौलिक ग्रन्थ बनाए हैं^३ । तेरहवीं शताब्दी में तो यह शहर बहुत मशहूर था^४ । जब शाहबुद्दीन गौरी और

१ यह पत्र धर्मध्वज में वर्ष ५ के अंक १० में प्रकाशित हुआ है । एक दूसरा पत्र संवत् १८२६ का मिला है, वह भी उसी अंक में छपा है । दोनों पत्रों की भाषा हिन्दी मालवी है । सं. १८२६ के पत्र में लिखा है यहाँ हीरामाणिक की जैन मूर्तियां थी ।

२ यह तीनों शतक निर्णयसागर काव्यमाला के १३ वे गुच्छक में छप चुके हैं । नीतिशतक की प्रशस्ति में यह श्लोक है:—

वर्षे व्योमाङ्गवेदक्षितिपिकलिते (१४९०) विक्रमाम्भोजबन्धो—
वैशाखे मासि वारे त्रिदशपतिगुरोः शुद्धपक्षेऽतितिथ्याम् ।

जीवाब्दे सौम्यनाम्नि प्रगुणजनगणे मण्डपे दुर्गकाण्डे
ग्रन्थस्यास्य प्रतिष्ठामकृत धनपतिर्देहडस्यैकवीरः ॥ नीतिशतक १०२

३ देखो विज्ञप्तित्रिवेणी । ४ देखो सुकृतसागरकाव्य ।

अलाउद्दीन खुनी आदि बादशाहों के आक्रमणों से हिन्दुस्तान के लोग त्राहि त्राहि पुकार रहे थे। जब इन बादशाहों ने वैदिक और जैनों के मन्दिर व धर्मस्थानों का निर्दयतापूर्वक ध्वंस करके दुष्ट राजाओं में अग्रिम स्थान पाया था। जब ईस्वीसन् १२६७ में कर्ण बाघेडा के पास से गुजरात का राज्य छीनकर नंदनवन जैसी गुजरात भूमि की शोभा को भी भारी धक्का पहुंचाया था, तब भी यह मांडवगढ निर्भय और वर्धमान कीर्त्ति वाला था।

इससे पूर्व भी रामचन्द्र और सीता जी के समय में श्रीसुपार्श्वनाथ की जैन मूर्ति बनी हुई थी। ऐसा उपदेश तरङ्गिणी में लिखा है। कवि ऋषभदास भी एक चैत्यवंदन में यही बात प्रकट करता है:—

“मांडवगढनो राजियो नामे देव सुपास”। यहाँ अनेक राजा बादशाहों की राजधानी-दीर्घस्थिति रही है। संग्रामसिंह सोनी जैसे सरस्वतीभक्त, और गदासाह, भैंसा साह जैसे धनकुबेर श्रीमंत यहां रहते थे। वर्तमान में इस शहर की दयनीय दशा है। अनेक खंडहरों से व्याप्त यह राजगृही, श्रावस्ती, चन्देरी, गन्धारके समान, एक अप्रसिद्ध गाँवडे के रूप में स्थित है। अभी भी यहाँ कस्तूरी का महल, बडो २ बावडीयाँ, इमारतें, मस्जिद व जैन मन्दिर देखने योग्य हैं। यह जैनों का तीर्थस्थान है। धार से ११ मील दूर है। पक्का गोला ठेठ तक गया है। महु और धार से मोटर भी जाती है। यह धार स्टेट के अधीन है। आग्रारोड पर स्थित गुजरी से भी कच्चे रास्ते मांडवगढ जाने का भी रास्ता है।

१२२

मंडपदुर्ग और अमात्य पेशद

पुरातत्त्वज्ञों का इस ओर काफी ध्यान नहीं गया है । और न इसकी शोधखोल खास तौर पर हुई है । गत वर्ष में हम जब धार गये थे, तब इतिहास के अत्यन्त प्रेमी श्रीमान् काशीनाथ कृष्ण लेले साहब B. A. के यहाँ, धार माहाराजा के प्राइवेट सेक्रेटरी श्रीमान् बापट साहब M. A. LL, B. से, धार और मांडवगढ़ में खोदकाम करने का अनुरोध किया था । मैं आशा करता हूँ कि इसकी तरफ अब पुरातत्त्वज्ञों का ध्यान जरूर जायगा । धार के प्राचीन स्थानों के विषय में मैंने एक गुजराती लेख लिखा जो शारदा मासिक में छपा था ।

अमात्य पेशदकुमार

भारतभूमि में जो ऐतिहासिक पुरुष हुए हैं उनमें मांडवगढ़ का अमात्य (मंत्री) पेशद भी एक है । व्यापार, साहस और राज्यनीति इन तीनों क्षेत्रों में इसने अपना जीवन बिताया है । विद्वानों को इसका परिचय बहुत कम है ।

पेशद के पिता निमाड़ प्रान्त में नान्दूरी के रहने वाले थे । वह जाति से ओसवाल और धर्म से जैन थे । उनका नाम था देदाशाह और उनकी पत्नी का नाम विमलादेवी था । उन्हें नागार्जुन महात्मा से सुवर्ण बनाने की विधि प्राप्त हुई थी । इससे वह कुबेर-समान बहुत बड़ा धनी हो गया था । दानी उदार और धर्मशील था । उनको एक सुलक्षणोपेत पुत्ररत्न की प्राप्ति हुई । उसका

नाम रखा पेथड । यही इस चरित्र का नायक अमात्य पेथडकुमार के नाम से विख्यात हुआ । नान्दूरी के राजत्रास से देदाशाह विद्यापुर नगर में सकुटुम्ब चले गए । वहाँ उनका व्यापार जोरों से चलने लगा । आयु पूर्ण होने पर पेथड के माता और पिता का स्वर्गवास हुआ । अब सब गृहव्यवहार पेथड पर आया । वह संस्कारित हो चुका था । व्यापारिक धार्मिक व राजनीति विषय में उसके पिता ने उसे काफी अभ्यास कराकर हुशीआर कर दिया था । माता-पिता का वियोग उसको खूब खटका । वह व्यापार करता रहता था । पर हमेशा लक्ष्मी एक जगह स्थिर नहीं रहती, उसका नाम भी चञ्चला है । पेथड को व्यापार में भारी नुकसान होने से वह निर्धन हो गया । उसका बड़ा गृहखर्च चलाना भी उसको दुष्कर हो गया । जैसे सूर्य के हजार किरन भी अस्तावस्था में सूर्य की कांति-कीर्ति को नहीं टिका सकते हैं, उसी तरह पेथड की कीर्ति बुद्धि व मित्रादि लोग उसकी लक्ष्मी को नहीं टिका सके । वह खाने पीने तक का मौताज होगया ।

एक दिन विद्यापुर में तपागच्छ के श्रीधर्मघोषसूत्रि जैनाचार्य पधारे । उनका प्रवचन सुनने पेथड भी गया । वह आचार्य बड़े विद्वान् और चमत्कारी थे ! उनके प्रवचन से कई लोगों ने नैतिक व्रत लिए । पेथड गरीब था, कुछ लोगों ने उपहासपूर्वक उसे परिग्रह-परिमाण (संतोषव्रत)

१२४

मंडपदुर्ग और अभात्य पेथड

लेने को कहा । उसने सरल भाव से बीस हजार टंक^१ (उस जमाने में प्रसिद्ध एक सिके का नाम टंक था) का नियम लेने को कहा । आचार्य सामुद्रिकशास्त्र व ज्योतिष के दिग्गज पंडित थे । उन्होंने पेथड के सुलक्षण और रेखाओं से निकट भविष्य में उसका धनाढ्य होने का अनुमान किया । अतः पेथड को पांचलाख टंक का नियम लेने का आचार्य ने उपदेश दिया । उनकी आज्ञा मानकर पेथड ने अधिक तृष्णा को रोकने के लिए यह नियम स्वीकार किया ।

यह कहना रह गया है कि पेथड की धर्मपत्नी का नाम पद्मनी था । वह गुण से भी पद्मनी थी । पेथड को एक पुत्र रत्न की प्राप्ति हुई । उसका नाम झांझनकुमार रखा । “आत्मा वै जायते पुत्रः” के अनुसार वह भी प्रतापी चतुर व विद्वान् था ।

पेथड का गुजरान चलना भी विद्यापुर में दुष्कर हो गया तब त्रिदेश जाने का उसने विचार किया । उसकी

१ जैन ग्रन्थों में इस सिके का कई जगह उल्लेख मिलता है । इसको टंका भी कहते हैं । विन्सेन्ट, ए. स्मिथ कहते हैं ‘यह दाम का पर्यायवाची है । पर ‘केटलांग आफ दि इंडिया काइन्स इन दि बीटिश म्बुझीयम्’ में टंका दो प्रकार का लिखा है । एक छोटा और दूसरा बड़ा । बड़े टंकका वजन ६४० ग्रेन और छोटे का ३२० ग्रेन बताया है । बड़े का मूल्य दो दाम और छोटे का एक दाम । यहां पर बड़े टंक या टंका समझना चाहिये ।

मंडपदुर्ग और अमात्य पेथड

१२५

दृष्टि मांडवगढ पर पड़ी। उस वख्त यानी ईसा की तेरहवीं शताब्दी में मांडवगढ में परमार वंश की राजधानी थी। अतः वहाँ व्यापार, कला, विद्या की उन्नति के कई साधन थे। जो स्थान विद्या कला में राजा भोज के समय में धारा का था, वह अब मांडवगढ ने ले लिया था। वहाँ जैनों के एक लाख घर थे। जो लक्षाधीश और कोटीश प्रायः थे। पेथड कुटुम्बसहित व्यवसाय के लिए मांडवगढ चल कर पहुँचा।

मांडवगढ में पेथड के समय मालवा का परमार-वंशीय जयसिंह देव राज्य करता था। वह विद्वान्-योग्य लोगों का सहायक और संग्राहक था। इसी कारण पेथड मांडवगढ आया। वहाँ पर व्यापार चलाया। दुकान खोली। नीति पूर्वक एक बोल और एक तोल से वह व्यापार करने लगा। ग्राहकों से मधुर योग्य व्यवहार करता था। अतः इसका व्यापार व यश बढ़ता गया। दुकान पर ग्राहकों की भीड़ जमने लगी। 'उच्चैर्गच्छति नीचैश्च दशा' इस न्याय से हमें हट्टा किसी की एकसी अवस्था नहीं रहती। सूर्य-चन्द्र का भी उदय के बाद अस्त और अस्त के पश्चात् उदय होना हम नजरों से देखते हैं। पेथड के यहाँ एक ग्वालन घी बेचने आई। पेथड ने घी खरीदा। घी के बर्तन के नीचे एक चित्रावेल थी इससे वह घी का पात्र खाली करने पर भी फिर उतना ही भर जाता था। पेथड ने इसका महत्त्व समझकर उस

१२६

मंडपदुर्गा और अमात्य पेथड

ग्वालन से पात्र सहित घी खरीद लिया। ग्वालन को चित्रावेल का ज्ञान नहीं था इसलिए स्वल्प मूल्य में उसने बेच दिया। अब पेथड के भाग्य की दशा बदली। उसका घी का व्यापार जोरों से चलने लगा। थोड़े ही समय में उसने लाखों रुपये कमा लिये। लक्ष्मी देवी प्रसन्न होती गई। "संपत् संपदमनुबध्नाति" न्याय से मांडवगढ़ में चारों ओर से उसकी लक्ष्मी बढ़ने लगी। उसकी कीर्ति सर्वत्र फैल गई। कई प्रकार के व्यापार उद्योग उसके अधीन हो गए।

मंत्रीपद

मांडवगढ़ में उस वक्त परभार वंश का राजा जयसिंहदेव राज्य करता था। वह प्रतापी और सत्पुरुषकी परीक्षा करने वाला था, सूर्यका तेज व कस्तूरी की खूशबो छिपी नहीं रहती है। पेथड की बुद्धिमत्ता-योग्यताने राजा के हृदयमें स्थान पाया। उसने (राजाने) पेथडको आग्रह कर 'मंत्रीपद' दिया और पेथडके पुत्र झाँझनकुमारको वहाँ का कोतवाल बनाया।

व्यापारी जीवन में से अब पेथडकुमार और उसके पुत्रने राज्यनीतिक्षेत्र में पदार्पण किया। बुद्धिशाली वीर

१. गुर्वावली श्लोक १७९। चैत्यस्तोत्र श्लोक १। रा. सुशील ने इस राजा का नाम विजयसिंहदेव लिखा है। यह संमत नहीं लगता है।

और धार्मिक होने से थोड़े ही समय में पेथडकुमार ने राजा और प्रजाको प्रेम से जीत लिया । राज्यको नुकसान नहीं पहुंचाते हुए प्रजा का हित करनेकी कला उसको आती थी । वह दुष्ट रिश्त खानेवाले ऑफिसर और आततायी-ओंका पूरा विरोधी था । मंत्री पेथडकुमार ने प्रजाका टेक्स (कर) बहुत कम कर दिया और प्रजा की आर्थिक व धार्मिक उन्नतिके कई साधन बनाये, उसके मंत्रित्वमें राज्यका खजाना और यश खूब बढ़ा ।

ईश्वर-भक्ति और युद्ध-वीरता

पेथडकुमार बड़ा बहादुर था । साथ साथ धर्मात्मा भी पूरा था । कर्णावती का प्रतापी राजा सारंगदेव मालवे को स्वाधीन करने के लिये फौज लेकर मांडवगढ़ पर चढ़ आया । राणा जयसिंहदेव घबराया । उसने मंत्री पेथडकुमार को बुलाने आदमी भेजा । उस वक्त वह जिनपूजा कर रहा था । उसकी स्त्री ने उत्तर दिया कि पूजा पूरी किये बिना नहीं आँवेंगे । दो तीन बार आदमी भेजने पर भी जब मंत्री नहीं आये, तब राजा स्वयं बुलाने आया । जिनमन्दिर में खुद गया । उस समय उसका नोकर भगवान को चढ़ानेके लिए पुष्प दे रहा था । उनके स्थान पर राजा बैठकर मंत्रीको पुष्प देने लगा । मंत्रीश्वर पूजा में तल्लीन था । प्रारंभमें उसका ध्यान नहीं गया । थोड़ी देरके बाद उसने सामने देखा तो कपने मालिक राजाको देख कर वह शरमींदा हुआ । राजाने धन्यलाद दिया और कहा कि

१२८

मंडपदुर्ग और अमात्य पेथड

तुम्हारी भगवद्भक्ति से मैं खुश हूँ । पूजा पूरी करके तुम महलपर आओ ।

जयसिंहदेव का विजय

मंत्री पूजा करके महल पर गये । शत्रुके सामने किस उपायसे काम लेना ? इसकी सलाह पूछी । मंत्रीने बहादुरीसे लड़ने की सलाह दी । राजाने वह मान ली । बस, युद्ध का नगारा बजा । उसके हाथी घोड़े और पैदल की सेना तय्यारी करके शत्रुके सामने मैदान में खड़ी हुई । मंत्रीश्वर मुख्य था । वहाँ घमानान युद्ध हुआ । थोड़े समय में जयसिंह की जीत रही । सारंगदेव हार कर निस्तेज हुआ । जयसिंह की सेना मंत्रीके आधिपत्यमें विजयोत्सव करती हुई अपने स्थान पर आई । इस सफलता से राजा पेथडकुमार पर बड़ा खुश हुआ । जो लोग जैन धर्म अथवा जैन धर्मीको कायर डरपोक कहते हैं वह बड़ी गलती करते हैं । गुजरात, मालवा और मेवाड़में प्रायः जैन अधिकारी थे; जिन्होंने यवनों का भी सामना कर अपनी वीरता बताई थी । तेरहवीं शताब्दी में राजा कुमारपाल जैन ही था, उसके अतिरिक्त मंत्री उदायन, बाहड, अम्बड वस्तुपाल, तेजपाल, यशपालादि भी भिन्न भिन्न राजाओं के बहादुर मंत्री भी जैन ही थे । लोग पेथडको “विना मुकुट का राजा” कहते थे ।

बुद्धिकौशल्य और प्रभाव

पेथड प्रतिभासंपन्न और पवित्रात्मा था । उसका ब्रह्मचर्य शुद्ध और उत्कट था । उसने ३२ बत्तौस वर्षकी

उम्रमें जीवन पर्यंत शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन करने का सहपत्नी व्रत लिया था। एकबार वहाँ के राजाकी रानी सख्त बीमार पड़ी। उसके जीनेकी आशा तक छूट गयी थीः। कई उपचार किए पर सब व्यर्थ गए। अखीरमें पेथड कुमार मंत्रीके रामबाण जैसे पवित्र सफल उपचारसे रानी की बीमारी जाती रही। राजमंडल और प्रजामें पेथडका बहुत प्रभाव और यश फैला।

एकबार जयसिंहराजा का मुख्य हाथी शराब पीनेसे पागल होगया था। मदोन्मत्त होकर प्रजाको त्रस्त करने लगा। सब उपाय व्यर्थ जाने पर पेथड कुमारके उपायोंसे वह शान्त होकर वशवती होगया। इन दो उदाहरणोंसे अपने चरित्र नायक पेथडके कलानैपुण्य और आत्मबलका पता पाठकों को लग गया होगा।

कृतज्ञता

यों तो पेथड साधु संतोंका भक्त था ही, पर श्रीधर्म घोषसूरि^१ पर उसकी अधिक श्रद्धा भक्ति थी, क्यों कि उनके भविष्यज्ञानसे पेथडको बहुत लाभ पहुंचा था। जब धर्मघोषसूरिके माँडवगढ आनेके समाचार पेथडने सुने तब

१ श्री धर्मसागरजी 'तपागच्छीयपट्टावली' में लिखते हैं ये भगवान् महावीर की ४६वीं पट्टपरंपरा में हैं। देवेन्द्रसूरिके शिष्य थे। उज्जैन में इन्होंने कई चमत्कार दिखाकर एक योगी को हराया था। धर्मघोष नामके कई आचार्य हुए हैं।

१३०

मंडपदुर्ग और अमात्य पेथड

वह प्रभुदित होकर जुलूस समारोह से गुरुके सामने गया। बड़े ठाठसे गुरुका नगर-प्रवेश करवाया। सुकृतसागर काव्य आदि ग्रंथोंसे ज्ञात होता है कि इस प्रसंग पर उत्सवमें पेथड ने ७१ बहतर हजार धन खर्च किया था। विनीत भाव से उसने गुरुकी बहुत भक्ति को और कहा कि आपने जो पाँच लाखका नियम दिया था उससे भी अधिक धन आप की कृपासे मुझे मिला है, अतः आप रास्ता बताइये कि मैं इस धन का व्यय किसमें करूँ। गुरु के उपदेश से पेथड ने माँडवगढमें शत्रुजयावतार^१ नामक ऋषभदेव का जैन मन्दिर बन्धवाया। वह गुरुके उपकार को मानता हुआ उनकी बहुत स्तुति करता था^२।

ज्ञानप्रेम और साहित्यभंडार

पेथड कुमार बचपनसे ही विद्या का व्यसनी और विद्वानों का मित्र व उत्तेजक था। महान् धनाढ्य और

१ शत्रुजय जैनो का मुख्य तीर्थ पालिताणा में हैं, उसके सदृश यह वि. १३२० में बना था।

२ सुकृतसागर काव्य के एक श्लोक से उसकी गुरुभक्ति का पता चलता है। वह श्लोक यह है:-

प्रक्षाल्याक्षतशीतरश्मिसुधया गोक्षीर्षगाढद्रवै-

लिप्त्वाऽभ्यर्च्य च सारसौरभसुरद्रुत्यप्रसूनैः सदा।

त्वत्पादौ यदि संवहेय शिरसा त्वत्कतृकोपकिया-

प्रागूभासात् तदपि श्रयामि भगवन्! नापर्णतां कर्हिचित् ॥

सत्ताधारी होने पर भी सरस्वती देवी उसपर बड़ी प्रसन्न थी । अतः वह साहित्यवृद्धि के लिए योग्य विद्वानों को प्रार्थना कर नवीन ग्रन्थ बनवाता था । तत्कालीन और पूर्वकालीन अनेक उत्कट ग्रन्थों को अनेक काँपीयाँ करवा कर उसने भडोंच वगैरह पृथक् पृथक् शहरों में सात पुस्तक भंडार स्थापित किये थे, जो साहित्य की दृष्टि से बड़े महत्त्व के थे^१ । उसने कौन कौन ग्रन्थ बनाए इसका पता हमको अभी तक लगा नहीं है । कई विद्वानों को वह राज्य और अपनी तरफ से मदद करता था ।

दान

सत्ताधारी धनाढ्यों में दान का गुण बहुत विरल दिखने में आता है । इसी लिए कवि विद्वान् लोग कहते हैं कि:—

“शतेषु जायते शूः सहस्रेषु च पण्डितः ।

वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ ”

पर पेथडकुमार एक अपवाद था । दान करने का उसको बड़ा शौख था, यों कहिये कि व्यसन था, इसी व्यसन से उसने अपनी निजी लक्ष्मी का योग्य जगह पर दान करने में किसी बात की कमी नहीं रखी थी । संक्षिप्त में इस

१ कई प्राचीन भंडारों में इसके लिखवाए हुए ग्रन्थ मिलते हैं ।

१३२

मंडपदुर्ग और अभात्य पेथड

के दान की थोड़ी सूची यहाँ पर देते हैं:—

- १ सवा करोड़ रुपये दानशाला में खर्च किए ।
- २ राजा जयसिंह के माँगने पर पेथड ने अपनी चित्रावेल और कामकुम्भ राजा को दिये ।
- ३ गुरु से सम्यक्त्वव्रत लेने के समय १२५००० एक लाख पच्चीस हजार का दान दिया । गुरु के प्रवेशोत्सव में ७२००० गीनी खर्च की ।

व्यापार के कारण भारत में पहले कितनी लक्ष्मी थी? यह इस मंत्रीश्वर और वस्तुपाल तेजःपालादि के चरित्र से सुविदित हो सकता है । पहले दूसरे देशों का धन भी भारत में आता था, परन्तु अब तो उल्टा जा रहा है । वह स्वतन्त्रता व अनुकूलता नहीं रही ।

धार्मिक जीवन

पेथड को इतना बड़ा व्यवसाय और राजस्वपट होने पर भी वह धर्मकृत्य यथायोग्य करता था । अर्थ और काम पुरुषार्थ से भी वह धर्म पुरुषार्थ को विशेष महत्त्व का समझता था । ईश्वर के भजन में वह बहुत शौक रखता था । यही कारण है कि उसने धार्मिक कार्यों में लाखों नहीं करोड़ों रुपये खर्च किये हैं । हजारों मनुष्यों को साथ ले कर अपने खर्च से उसने गिरनार, आवू,

जीरावला और शत्रुञ्जय तीर्थों का संघ निकाला^१। गिरनार पर ५६ धडी सुवर्ण देकर उसने इन्द्रमाला पहनी और उस तीर्थ को श्वेताम्बर तीर्थ सिद्ध किया^२। कई गरीबों को दान दिया। कर्णावती के सारंगदेव राजा ने इस मन्त्री का सत्कार किया।

इस प्रकार पेथड मंत्री ने व्यापारी जीवन, राज्यनीति जीवन और धार्मिक जीवन को बड़ी योग्यता और कुश-

१. गिरनार और शत्रुञ्जय ये दो जैनों के मुख्य तीर्थ काठियावाड में हैं। आवू और जीरावला मावाड में हैं। अनेक मनुष्यों का एकत्रित होकर तीर्थस्थान में जाने का नाम जैनों में संघ कहा जाता है। और जो अपने खर्च से ले जाता है वह संघवी कहा जाता है। चण्डसिंह का पुत्र अन्य पेथड ने आवू पर वस्तुपाल के मन्दिर का जीर्णोद्धार वि० सं० १३७८ में करवाया था ऐसा श्रीयुत जिनविजय जी ने प्राचीन जैनलेखसंग्रह भाग २ के १३७ में लिखा है। उस मन्दिर में यह श्लोक खुदा हुआ है।

आचन्द्रार्कं नन्दतादेष स घावीशः श्रीमान् पेथडः संघयुक्तः।

जीर्णोद्धारं वस्तुपालस्य चैत्ये तेने येनेहावुं दादौ स्वसारैः ॥

आवू का उपर्युक्त मन्दिर वि० सं० १३६६ के करीब अला-उद्दीन खिलजी द्वारा तूटा जाने का महामहोपाध्याय गौरीशंकर जी ओझा जी ने अनुमान किया है। देखो, सीरोहीराज्य इतिहास पृ. ७०,

२. गिरनार के मन्दिर में ११००००० रुपये भेंट किये।

१३४

मंडपदुर्ग और अमात्य पेथड

लता से एक ही जीवन में सफल बनाकर यश और पुण्य को कमाया^१ । राज्य की इज्जत, लक्ष्मी और सत्ता का विकास किया । भारत की रक्षा की, उसका गौरव बढ़ा कर आयुः पूर्ण होने के बाद स्वर्गवासी हुए । यह समय विक्रम की चौदहवीं शताब्दी का था ।

पेथड कुमार की मृत्यु से जयसिंह राजा, राज्याधिकारी वर्ग और प्रजाजन को बहुत शोक हुआ । एक योग्य बहादुर मंत्री के जाने से सर्वत्र वियोग जन्य दुःख दिखता था ।

पेथड कुमार का पुत्र झांझनकुमार* था, वह भी

१—मारवाड, गुजरात, मालवा, मेवाड और दक्षिणादि देशों के मुख्य २ स्थानों पर बड़े बड़े जैन मन्दिर करवाए जिनकी संख्या ८४ हैं [यस्यपदेशात् नृपमंत्रिपृथ्वीधरश्चतुर्भिः सहितामशीतिम् ।

ज्ञातीरिवोद्धर्तुमिदंमिताः स्वा व्यधापयत्तीर्थ कृतां विहारान् ॥

हीरशौभाग्य ४. १]

सोमतिलकसूरिने “चैत्यस्तोत्र” में गांवों के नाम ७८ बतलाये हैं ।

श्रीधर्मधोषसूरि के पास संतोष व्रत लिया ।

बत्तीस वर्ष की उम्र में जीवनपर्यन्त ब्रह्मचर्य पालने का अपनी पत्नी सहित व्रत लिया ।

राज्य में पंचमी, अष्टमी, एकादशी, चतुर्दशी आदि बड़े दिनों में मांस, मदिरा, द्यूत, शिकार, वेश्यागमनादि व्यसन बन्द करवाए ।

राजा को भी धर्मशील बनाया ।

प्रतिदिन जिन-पूजा संध्यादि करता था ।

*इसके विषय में झांझनकुमार—प्रबन्ध देखना चाहिए ।

व्यापार और राजनीति में कुशल और बहादुर था । पेथड की तरह उसने भी यशस्वी कार्य किये । पिता के पुण्यार्थ झांझन ने विक्रम संवत् १३४८ माघ शुक्ल ५ को आवू, शत्रुंजय और गिरिनार का संघ (यात्रा) निकाला, जिसमें ढाई लाख मनुष्य सम्मिलित थे ।

पेथड कुमार का जीवन व्यापारी और अधिकारी दोनों को बोधप्रद है । मालवे के इतिहास में पेथड और झांझन कुमार का बहुत बड़ा स्थान है । आशा है कि पाठक इस जीवन से लाभ उठावेंगे ।

पेथड चरित्र के साधन

पेथडकुमार के जीवन के विषय में सबसे पुराना ग्रन्थ सुकृतसागर संस्कृतकाव्य मिला है, जो उसके दो सौ वर्ष के बाद करीब बना है । इसके कर्ता रत्नमंडनगणि हैं । सोमतिलकका “चैत्यस्तोत्र” भी इसमें उपयोगी है । यह स्तोत्र मुनिसुंदर की गुर्वावली (यशोविजय ग्रं. से मुद्रित पृ. १८) में छपा है । उस गुर्वावली में से भी कुछ जानने को मिलता है । इन ग्रन्थों के आधार से उपदेश-तरङ्गिणी, उपदेशसप्तति, झांझनप्रबन्ध, धर्मसागरीयपट्टावली और श्रीहंसविजयजी महाराजकृत पेथड के चरित्र में लिखा गया है ।

१३६

मंडपदुर्ग और अभ्यास पेक्ष

परिशिष्ट न. १

श्रीविजयदेवमाहात्म्य काव्यमें श्रीवल्लभपाठक मुनि
सतरहवे सर्गमें इस प्रकार लिखते हैं:— (उपयुक्त भाग
ही यहाँ हमने लिया है)

अथात्रावसरे श्रीमन्मण्डपं सर्वसम्पदाम् ।
पत्तनं मण्डपं नाम बाभात्युत्सवमण्डपम् ॥ १ ॥

पातिसाहिजहांगीरसिलेमसाहिरुत्तमः ।
हिन्दू-तुरुष्कभूपालनायकस्तत्र शोभते ॥ २ ॥

पातिसाहिसभासीना विद्वांसोऽन्ये जना अपि ।
दर्शनानां शुभां षण्णां धर्मवार्तां जगुर्मिथः ॥ ३ ॥

उग्रत्वं तपसः श्रुत्वा क्रियाश्च यतिव्रजे ।
पातिसाहिर्जहांगीरोऽन्यदेति प्रत्यपादयत् ॥ ६ ॥

इतीति किं ! तदाह:—

भो ! चन्द्रसंघ ! क्वास्ति धर्माऽऽचार्यस्तवाधुना ?
विषयदेवसूरीन्द्रो नाऽमिलत् स कथं च नः ॥ ७ ॥

तदा चन्द्रूरिति प्राह पातिसाहिं कृताञ्जलिः ।
अस्ति सम्प्रति सूरीन्द्रः स्तम्भतीर्थे गुरुर्मम ॥ ८ ॥

पातिसाहिरिति श्रुत्वा प्राह चन्द्रं प्रतीति च ।
विजयदेवसूरीन्द्रं समाह्वय ममाऽऽज्ञया ॥ ९ ॥

फुरमाणं तदालेख्य सूरेराह्वानसूचकम् ।
चन्द्रसंघपतेर्हस्ते पातिसाहिरदात् मुदा ॥ १० ॥

मण्डां नगरं सूरिः प्राप्नोद् दिव्यमहोत्सवैः ।
आश्विनस्यावदातस्य दिवसे हि त्रयोदशे ॥ ११ ॥

ततश्चन्द्रः प्रसन्नाऽऽत्मा पातिसाहिं न्यवेदयत् ।
आगतो भवदाहृतो विजयदेवसूरिराट् ॥ २० ॥

आश्विनस्यावदातस्य चतुर्दशदिने शुभे ।
मध्याह्ने तसवीखानास्थाने सूरिवरोऽब्रजत् ॥ २३ ॥

पातिसाहिस्तदोत्थायाभ्यागत्य च पदत्रयम् ।
अभ्यवन्दत पादाब्जं श्रीसूरेः पुण्योगतः ॥ २४ ॥

तपस्तेजस्विनं सूरिं दृष्ट्वेति व्यस्मयत्तरोम् ।
अहो ! धन्योऽयमोदृक्षः साक्षादेव तपस्तनुः ॥ २५ ॥

धर्मगोष्ठीं वरिष्ठाऽऽत्मा गरिष्ठेन गुणैः सदा ।
श्रोसूरिणा सह श्रीमान् पातिसाहिर्व्यधाद् रहः ॥ २९ ॥

कृत्वैव धर्मसद्गोष्ठीं पातिसाहिरमोदत ।
श्रेयानेतस्य धर्मोऽयमवादीदिति चाद्भुतम् ॥ ३१ ॥

इतीति किं ? तदाह—

तपाविरुद्ध इत्यस्ति भवतां प्राकृतनस्सदा ।
सदा त्वं मदुक्तोऽसि जहांगीरमहातपाः ॥ ३२ ॥

१३८

मंडपदुर्गा और अमात्य पेशद

पातिसाहिरिति प्रेम्णा निवेद्य विरुदं मुखात् ।
चन्द्रसंघपतिं प्राह कुर्वित्यस्य महोत्सवम् ॥ ३६ ॥

पातिसाहिजहांगीरमहातपा अयं गुरुः ।
विजयदेवसूरीन्द्र इति ख्यातोऽभवद् भुवि ॥ ४२ ॥

पातिसाहिरिति प्राह लोकभूपसमक्षकम् ।
सर्वेषां गुरुरेषोऽस्ति सर्वस्वामी च सर्वदा ॥ ४८ ॥

वर्तते दीप्यते चोर्व्या सर्वसूरिशिरोमणि ।
हिन्दूतुरुष्कभूपालमौलिचूडामणिः सदा ॥ ५० ॥

अतः समस्ता भो ! लोका ! मन्यतामिममुत्तमम् ।
समस्तारिं समस्तानां मामिव प्रभूतोन्नतम् ॥ ५१ ॥

पातिसाहिरभाषिष्ट वारं वारमिति स्फुटम् ।
मत्तोऽप्यधिकस्तेजस्वी यद्वर्ते वशवर्त्यहम् ॥ ५२ ॥

एवं प्राशंसतानेकभूपलोकसभास्थितः ।
पातिसाहिजहांगीर-शिलेमसाहिरहो ! गुरुम् ॥ ५५ ॥

परिशिष्ट नं. २

सोमतिलकस्वरि ने 'चैत्यस्तोत्र' बनाया है (इनका समय विक्रम सं० १३५५ से १४२४ तक) उनमें से कुछ उद्धृत करते हैं ।

श्रीपृथ्वीधरसाधुना सुविधिना दीनाऽऽदिषु दानिना,
भक्तश्रीजयसिंहभूमिपतिना स्वौचित्यसत्यापिना ।

अर्हद्भक्तिपुषा, गुरुक्रमजुषा, मिथ्यामनीषामुषा,
सच्छीलादिपवित्रिताऽऽत्मजजुषा, प्रायः प्रणश्यद्गुषा ॥१॥

नैकाः पौषभ्रशालिकाः सुविपुला निर्मापयित्रा सता,
मत्रस्तोत्र विदीर्णलिङ्गविवृतश्रीपार्श्वपूजायुजा ।
विद्युन्मालिसुपर्वनिर्मितलसद्देवाधिदेवाह्वय-
ख्यातज्ञातनूरुहप्रतिकृतिस्फूर्ज्जत्सपर्यासृजा ॥२॥

त्रिकालं जिनराजपूजनविधिं नित्यं द्विरावश्यकं,
साधौ धार्मिकमात्रकेऽपि महतीं भक्तिं, विरक्तिं भवे ।
तन्वानेन, सुपर्वपौषधवता साधर्मिकाणां सदा ।
वैयावृत्यविधायिना, विदधता वात्सल्यमुन्मैर्मुदा ॥३॥

श्रीमत्संप्रतिपार्थिवस्य चरितं श्रीमत्कूमारश्रमा-
पालस्याऽप्यथ वस्तुपालसचिवाधीशस्य पुण्याम्बुधेः ॥
स्मारं स्मारमुदारसंमदसुधासिंधूर्मिषून्मज्जता ।
श्रेयःकाननसेचनस्फुरदुरुप्रावृड्भवाम्भोमुचा ॥४॥

सम्यङ्न्यायसमर्जितोर्ज्जितधनैः सुस्थानसंस्थापितै-
र्ये ये यत्र गिरौ तथा पुरवरे ग्रामेऽथवा यत्र ये ।
प्रासादा नयनप्रसादजनका निर्मापिताः शर्मदा-
स्तेषु श्रीजिननायकानभिधया सार्धं स्तुवे श्रद्धया ॥५॥

(पंचभिः कुलकम्)

श्रीमद्विक्रमतस्त्रयोदशशतेष्वब्देष्वतीतेष्वथो
विंशत्याऽभ्यधिकेषु मंडपगिरौ शत्रुञ्जयभ्रातरि ॥६॥

१४०

झांसी का इतिहास

इत्थं पृथ्वीधरेण प्रतिगिरिनगरग्रामसीमं जिनाना-
 मुच्चैश्चैत्येषु विष्वग् हिमगिरिशिखरैः स्पर्धमानेषु यानि
 बिम्बानि स्थापितानि क्षितियुवतिशरःशेखराण्येष वन्दे
 तान्यप्यन्यानि यानि त्रिदशनखरैः कारिताकारितानि । १६।

—: ३० :—

झांसी का इतिहास*

उत्पत्ति

झांसी यद्यपि बहुत पुराना शहर नहीं है, ताहम भी इतिहास के पृष्ठों में झांसी ने अच्छा स्थान पाया है। ईस्वी सन् १५५३ में झांसी बसा है। यहां पर पहले जंगल और पहाड़ी थी। इस पहाड़ी का नाम 'बंगरा की पहाड़ी' था। इस पहाड़ी पर अपने जानवरों की रक्षा के लिए अहीरों ने दो झोंपड़ियां बनाई थीं। ओरछा के प्रसिद्ध राजा बीरसिंहदेव ने इस पहाड़ी पर ईस्वी सन् १६१३ में किला बनवाया। यहां पर छोटा गांव ही था जिसका नाम बलवन्त नगर था।

बीरसिंहदेव बुन्देलखंड के बहुत प्रतापी राजा हुए हैं। अकबर बादशाह (प्रथम) के पुत्र जहांगीर के दिलोजान

*वीर, बीजनोर, वर्ष ९, अंक १५-१६।

झांसी का इतिहास

१४१

से दोस्त ये ही वीरसिंहदेव थे । अकबर के मरने पर इनकी वीरता और सच्ची मित्रता से तुष्ट होकर जहांगीर ने वीरसिंहदेव को बहुत बड़े प्रांत का राज्य दिया, जिसका विशेष उल्लेख, हम आगे करेंगे । इस समय ओरछा तिकमगढ़ के राजा के हाथ में है और झांसी से करीब १० मील दूर दक्षिण दिशा में है । पक्की सड़क गई है । यहां पर भी श्री वीरसिंहदेव का बनवाया किला और दूसरी इमारतें भी देखने योग्य हैं ।

झांसी नाम

जब जैतपुर का राजा, वीरसिंहदेव के यहां ओरछा आये, तब राजा वीरसिंहदेव ने जैतपुर के राजा से पूछा कि “क्या बंगराकी पहाड़ी का किला यहां से आपको दिखता है” ! उत्तर में जैतपुर के महाराजा ने ओरछा के महाराज से कहा कि “कुछ झांईसी दिखाई देती है” उस दिन से इस बलवन्त नगर का नाम झांईसी पड़ा । उसी का परिवर्तन होकर कुछ वर्षों से इसका नाम झांसी होगया ।

झांसी के स्वामी

कुछ काल के पश्चात् यह बंगरा की पहाड़ी और उस पर का किला मुगल राजाओं की सत्ता में आया, उसके बाद ‘परिवर्तन शील संसार है’ इस नियम से

मुगलों का पुण्य क्षीण हो जाने से मरहटों ने हरा कर यह पहाड़ी और किला स्वाधीन किया। बालाजीराव विश्वनाथ के पुत्र 'नारुशङ्कर' नामक वीर पुरुष ने अठारवीं शताब्दी के अन्त में इस झांसी को खूब बढ़ाया व आबाद किया और प्राचीन किले में सुन्दर और मजबूत श्रीशंकर का मन्दिर और उसका किला तय्यार करवाया। उस किले का नाम 'शंकरगढ़' रक्खा। नारुशंकर ने, करीब उजाड़ बने हुये ओरछा से वहां के लोगों को और अन्यान्य स्थानों से मनुष्यों को बुलाकर इस झांसी को और विशेषरूप से बढ़ाया। नारुशंकर के पश्चात् "माधौ जीगोविन्द आंतिया" ने सन् १७५७ ई० में आंतिया ताल (सरोवर) बनवाया। शिवराम भाऊ ने सन् १७६४ ई० में झांसी शहर के चारों ओर कोट (चहार दोवारी) और लक्ष्मीताल बनवाया, लक्ष्मीताल में करीब दो सौ कुए हैं। इसके सिवाय लक्ष्मी मन्दिर भी इन्होंने बनवाया। यह मन्दिर भी हमने देखा। झांसी के अन्तिम महाराजा गंगाधरराव हुए जो बिना पुत्र के थे। उनके स्वर्गगामी हो जाने पर अंग्रेजों ने झांसी को खालसा करके इनका राज्य हस्तगत कर लिया और गंगाधरराव राजा की वीर पत्नी श्रीमती रानी लक्ष्मीबाई को मासिक रुपए ५००० (पाँच हजार) की पेंशन करदी, फिर सन् १८५७ ई० के ऐतिहासिक गढ़ में बागियों ने झांसी का राज्य श्रीमती लक्ष्मीबाई को दिया।

महारानी लक्ष्मीबाई का इतिहास बहुत सुन्दर और बड़ा आकर्षक है। हम संक्षेप से यहां बतलाये देते हैं—

झांसी का इतिहास

१४३

लक्ष्मीबाई का जन्म काशी में ता० ११-१०-१८३५ ई० सन् में हुआ था। उन के पिता का नाम मोरेपन्त था। वे महाराष्ट्र प्रदेश के ब्रह्मावर्त के रहने वाले कराडा जाति के ब्राह्मण थे। मोरेपन्त जी की पत्नी का नाम भागीरथी था। लक्ष्मी बाई का मूल नाम मनुबाई रक्खा। झांसी संस्थान के राजा श्रीमन्त महाराज गंगाधर राव के साथ मनुबाई का सन् १८४२ ई० में विवाह संबध हुआ। इस वक्त बाई साहब का नाम लक्ष्मीबाई पडा। २१-४-१८५३ ई० में गंगाधर राव स्वर्गवास होने के बाद उनके दत्तक पुत्र को राज्याधिकारी न बनाकर ब्रिटिश सरकार ने झांसी प्रान्त खालसा करके अपने आधीन किया। सन् १८५७ ईस्वी में ब्रिटिश के सामने प्रायः सारे भारत में अङ्गरेजों के प्रति घृणा उत्पन्न होने से जोरों से गदर चला, तब अङ्गरेजों को झांसी से भी प्राण बचाने के लिए भागना पडा। उसके बाद रानी साहबा ने झांसी प्रांत की चारुतया व्यवस्था और रक्षा की। अंग्रेज सरकार ने सरह्युरोज के आधिपत्य में बहुत बड़ी सेना झांसी वगैरः प्रदेश जीतने भेजी। ता० २०-३-१८५८ ई० को सरह्युरोज ने झांसी में आकर ता० २ अप्रैल तक १२ दिन भयंकर युद्ध किया। इस प्रसंग पर झांसी की रानी लक्ष्मीबाई ने वीरता से युद्ध किया। अङ्गरेजों ने उस वक्त बहुत सखती करके निर्दयता से ५००० भारतीय नष्ट किए और झांसी स्वाधीन कर काल्पी और ग्वालियर में युद्ध किया। उस समय ग्वालियर में वीरता पूर्वक हजारों ब्रिटिश वीरों के साथ युद्ध

१४४

झांसी का इतिहास

करके ता० १८५५-१८५८ ई० को लक्ष्मीबाई वीराङ्गना ने अपने नश्वर देह को छोड़ कर अनश्वर उज्ज्वल यश को प्राप्त किया ।

अङ्गरेजों ने लक्ष्मीबाई की पेन्शन बन्द करदी । गदर में वीराङ्गना लक्ष्मीबाई रानी बहुत ही बहादुरी से अंग्रेजों के साथ लड़ी । कड़ियों के गले काटे । कड़ियों को बेहोश कर दिया । दक्षिण की इस एकाकिनी विधवा लक्ष्मीबाई ने शिवाजी की तरह वीरता के इतिहास में अपना यश अनश्वर रखने के वास्ते अपने देह की भी परवाह न की । परन्तु छल और लडाई से काम लेकर अङ्गरेजों ने झांसी को स्वाधीन कर लिया । सन् १८६१ ई० में झांसी को अङ्गरेजों ने महाराज ग्वालियर के सुपुर्द किया, क्योंकि इस लडाई में ग्वालियर महाराजा ने अङ्गरेजों को धन जन और तन से बहुत मदद दी थी । फिर २४ वर्षों में ही यानि सन् १८८५ ई० में ग्वालियर का किला और मुरार की छावनी महाराज ग्वालियर को देकर उसके बदले १५००००० (पंद्रह लाख) रुपया और सारा झांसी जिला अङ्गरेजों ने वापिस ले लिया ।

झांसी में देखने योग्य स्थान ।

किला—भारत में किले का रिवाज पुराना है । राज्य के मुख्य सात अंगों में दुर्ग (किला) भी एक अंग होना राजकीय प्राचीन शास्त्र का विधान तक हो गया है । इससे राज्य देश और आत्मा की रक्षा होती है । ऐसी

झांसी का इतिहास

१४५

मान्यता पहिले के राजाओं में थी; इसीलिये करोड़ों रूपय खर्च कर हर एक राजा किला मजबूत और सुन्दर बनवाना था। चित्तौड़ आदि के किले दुनियां भर में प्रसिद्ध और अजोड़ हैं। उन किलों में झांसी का भी एक किला है। यह बहुत ऊंचा और मजबूत है। दुःख की बात है कि अभी यह किला भारतीयों को देखने को भी नहीं मिलता। हमने इसको देखने के लिए कोशिश भी की थी; परन्तु मालूम हुआ कि देखने की अनुमति मिलनी अशक्यसी है। किले के प्रथम द्वार पर ही दो अङ्गरेजी सोल्जर सिपाही भरी बन्दूक लेकर रात दिन पहरा देते हैं। इस वक्त किले में बारूद गोला खूब ही भरा है। अनेक मशीनगन—तोप बन्दूक आदि शस्त्रास्त्र रखे हैं। इसका कारण यह है कि झांसी की चारों ओर देशी राज्य (स्टेट) हैं। उन पर प्रभाव डालने के लिए अथवा उनसे मौका आने पर रक्षित होने के लिए इतना बन्दोबस्त रखना पड़ता है। यहां पर पलटन भी हमेशा बहुत रहती है। पहिले छः हजार अङ्गरेज यहां पर रहते थे, परन्तु पेशावर के लिए बहुत से भेज देने से इस वक्त बहुत थोड़े हैं। सुना जाता है कि इसमें अंग्रेजों ने किले के अन्दर की रानी साहबकी प्रसिद्ध २ इमारतों का रूपान्तर करके अपने फैशन की आफिसें करदी हैं। खास खास स्थान तो बिल्कुल छिन्न भिन्न कर दिए हैं। शिवरात्री के वख्त किले के अन्दर शिव मन्दिर के दर्शन करने लोगों को जाने देते हैं। वह भी सीधे रास्ते मन्दिर तक जाकर वापिस लौट आना, इधर उधर कहीं पर नहीं जाना और

नहीं देखना, ऐसी आज्ञा है। किले में वहां पर अङ्गरेज सिपाही उद्दण्डता से शस्त्र शिक्षा सीखने की प्रैक्टिस करते हैं।

राजमहल (रानी महल)

महारानी लक्ष्मीबाई का यह महल शहर में है। संभव है जब झांसी खालसा (जब्त) करके अङ्गरेजों ने किला और झांसी प्रांत छीन लिया तब रानी साहबा इसी में रहती होंगी। लोग कहते हैं कि इस महल की सात मंजिलें थीं और यहां से सुरंग के द्वारा रानी साहबा किले में जाया करती थीं। परन्तु अब तो उनमें से चार मंजिल तोड़ दी हैं और सुरंग बन्द कर दी है जो अभी वहाँ के कुए के चिन्ह रूप से दिखाई पड़ती है।

इस समय तीन मंजिल हैं। पहले और दूसरे मंजिल में म्यूनीसीपैल्टीस्कूल (हिंदी उर्दु और मराठी का) है। करीब १५० छात्र पढ़ते हैं, मकान बहुत मजबूत बना हुआ है। पहिले मंजिल में एक टूटा हुआ पत्थर का खंभा है। लोगों का कहना है कि महारानी लक्ष्मीबाई जब महल को छोड़कर झांसी से अन्यत्र गई तब उन्होंने अपनी तलवार की परीक्षा के लिए खंभे पर तलवार मारी थी, जिसमें वह खंभा टूट गया। कई लोग यह भी कहते हैं कि अपने स्मारक के लिए तलवार से खंभे को तोड़ा। एक मत ऐसा भी है कि कोई अंगरेज अपने (लक्ष्मीबाई) को मारने सोमने आ खड़ा है ऐसी भ्रान्ति होने से लक्ष्मी-

झोसी का इतिहास

१४७

बाई ने उनको यमगृह में पहुचाने के लिए तलवार मारी । वह खम्भे पर लगी, इसलिए खम्भा टूट गया । तीनों प्रकार की इन किंवदन्तियां में कुछ भी तथ्य हो, परन्तु इससे यह स्पष्ट है कि लक्ष्मीबाई की तलवार अति मजबूत व तेज थी ।

महल के नीचे गवर्नमेंन्टी कोतवाली है और एक कुआं भी है । पहली मंजिल के कुछ कमरों में दीवारों पर रंग के चित्रों का भी काम है । उसके सिवाय वर्तमान भाग में कोई खास कारीगरी नहीं दीख पड़ती है । इस रानी महल में सन् १९२७ई में मेरा भाषण हुआ था । झांसी में जी० आई० पी रेलवे वर्क शाप देखने योग्य है । यहाँ रेलवे एन्जिन और डब्बे आदि की सभी मशीने बनती हैं जहाँ पर रोज करीब २५०० मनुष्य काम करते हैं । इसको देखने के लिए पास लेना पड़ता है ।

लक्ष्मी मन्दिर ।

इसका अपर नाम मुरलीधर मन्दिर भी है । यह बड़े बाजार में है । वहाँ के वर्तमान के एक पूजारी ने हमसे कहा है कि महारानी लक्ष्मीबाई साहब प्रत्येक शुक्रवार को यहाँ लक्ष्मी जी के दर्शन करने आया करती थी । उनके पिता (मोरेपन्त) इस मन्दिर के ऊपर की मंजिल में रहते थे । इसलिये शुक्रवार को रात को भी बाई साहब पिता के पास रहती थीं और शनिवार को महल या किले में चली जाती थी । वर्तमान पूजारी रामचन्द्र राव के

१४८

झांसी का इतिहास

प्रपितामह रामचन्द्र इस मन्दिर में सन् १८५८ ई० को अङ्गरेजों की तोप से मारे गए थे ऐसा पूजारी ने हमसे कहा है। इस पूजारी का नाम श्री रामचन्द्र है जो दक्षिणात्य ब्राह्मण है। मन्दिर के नीचे तल घर है। मन्दिर में राधिका—रुकमणि और मुरलीधर (कृष्ण) की पाषाण की मूर्तियाँ हैं जो गद्दर के बाद ग्वालियर स्टेट की तरफ से बैठाई हुई है।

अन्य बातें

झांसी की मनुष्य गणना करीब ८०००० है व सदर में करीब ६००० मनुष्य हैं। झांसी प्रांत (जिले) में सब मिल कर ६०६४९८ मनुष्य हैं, जिनमें ५६८१३५ हिन्दू हैं। झांसी में मुस्लिमों का बहुत जोर है। बलात्कार से भी गुप्तरीत्या हिन्दुओं को मुस्लिमान बनाने का कार्य खूब चलता है। आर्यसमाजी और क्रिश्चियनों का भी प्रचार बढ़ता जाता है। यहां पर राष्ट्र जागृति खूब अच्छी है। कांग्रेस हाउस भी है। श्रीमान् धुलेकर जी एम० ए० विश्वम्भरदास जी जैन और छेदीलाल जी आदि सज्जन राष्ट्र के लिये सत्याग्रह आन्दोलन में कारागार गये थे, जो संधि होने पर छूट कर आ गये हैं। खादी का प्रचार भी अच्छा है। ३०० पट्टी लोगों के घर हैं जो सूत और रेशम का सुन्दर कपड़ा बनाकर बेचते हैं। शहर में सफाई और सुन्दरता की बहुत न्यूनता है। छावनी में यह बात नहीं है। शहरमें पहले ओसवाल श्वे० जैनों के ४० घर थे, अब तो तीन ही रह गये हैं। उसमें भी किसी

झांसी का इतिहास

१४९

घर में पुरुष नहीं रहा है। झूठा गर्व दुराचार और अधर्म से ही ओसवाल जाति की आज बहुत जगह यही दशा देखने सुनने में आती है, तो भी अभी यह जाति चेतकर अपने दोषों को दूर नहीं करती है। एक श्वेताम्बर मन्दिर और उस मन्दिर के ताल्लुक में एक या दो मुकाम हैं, तथापि मन्दिर की संभाल बहुत असन्तोष कारक है। जिनमूर्तियों की अविधिज्ञ और अज्ञ ब्राह्मण पूजारी प्रक्षालन पूजा आधे घंटे में शीघ्रता से कर मन्दिर बन्द कर सेठ मिलापचन्द्र जी की दुकान पर चला जाता है, क्योंकि दुकान वाले उन से सारे दिन दुकान का काम करवाते हैं और न मालूम इसको वेतन किसमें से देते होंगे? उस दुकानदार जैन को चाहिए कि अगर दर्शन और पूजन करने की और मन्दिर की व्यवस्था करने की भावना या भक्ति न हो तो मूर्तियों को सुरक्षित शहरों में पहुंचा दें। दिगम्बरों के ५० घर और चार मन्दिर हैं। गंज में पंचायती बड़ा मन्दिर अच्छा है। हाल की बनी हुई धार्मिक प्राचीन तस्वीरें और धातु का सहस्र कोटि बहुत अच्छा है जिसमें छोटी छोटी १००८ जिन मूर्तियाँ हैं और चारों तरफ बीच २ में एक एक बड़ी मूर्ति है। इस मन्दिर में हस्तलिखित प्राचीन ग्रन्थ भी हैं, परन्तु हमको दर्शन तक नहीं हुए। खंडेलवालों के मन्दिर में, जिसमें हम गये थे, प्रवेश करते ही एक फूल बेचने वाली द्वार पर बैठी हुई मालिन ने हमसे कहा कि तुम खंडेलवाल हो तो मन्दिर

१५०

झांसी का इतिहास

में जाओ। हमने हंस कर कहा कि हम खंडेवाला तो नहीं हैं। हमारे साथ सेठ मकखनलालजी जैन थे, हम सब हंसते २ मन्दिर में चले गये। मुसलमान क्रिश्चियन आर्यसमाजी तो अन्य धर्म वालों को अपने स्थानों में बुला बुला कर ले जाते हैं, अपने धर्मका परिचय कराते हैं, परन्तु जनी और वैदिक लोग अपने मन्दिर में जाने वालों को रोकते हैं यह कैसी शोचनीय अवस्था है? यही बात हमारे जैन साहित्य के प्रचार के विषय में है। इसीलिये तो दयानन्द सरस्वती और उनके भक्तों ने लिखा है कि "जैन लोग अपना साहित्य अजैनों को नहीं बताते हैं और न देते हैं, इसमें यह कारण है कि जैनधर्म में पोल हैं गपोडे हैं।" जैनधर्म जैसे पवित्र युक्तिपूर्ण और सर्वग्राह्य धर्म के लिए यह कलङ्क कितना भद्दा और झूठा है। अस्तु! इस मन्दिर में सुन्दरलाल जैन ब्रह्मचारी जी पूजारी हैं, जिन्होंने अपने द्रव्य से ही यह मन्दिर बनवाया है। इसमें मूल नायक महावीरजी की प्रतिमा विक्रम सं० ११७४ की है। बाईं ओर चन्द्रप्रभु जी की प्रतिमा वि० १२१४ और दाईं ओर अजीतनाथ की वि० १५०९ साल की पाषाण प्रतिमा है। रविव्रत कथा का वृत्तान्त १० हस्तचित्रित तसवीरों में सुन्दरता से उतारा है। तसवीरें प्राचीन हैं। सदर में एक मन्दिर है जिसमें मूलनायक की श्याम पाषाण निर्मित वि० सम्बत् १९०० की प्रतिष्ठित है। दोनों पार्श्वमें तीन मूर्तियाँ कुल लालास को लिए हुए पत्थर की खड़ी हैं जिसमें से एक वि० सं० ११२८ की प्रतिष्ठित है। यह तीनों मूर्तियाँ एक

अङ्गरेज को किसी स्थान से मिली थीं। श्रीयुत विश्वम्बर दास जी जैन के पिता जी ने उस अङ्गरेज से मांग कर मन्दिर में रखवा दी है। झांसी में सभी दिगम्बर तेरापन्थी ही हैं। बीस पन्थी नहीं हैं। प्रत्येक मन्दिर में पृजारी जैन ही होता है और धर्मग्रन्थ का स्वाध्याय होता रहता है, यह दिगम्बरों की असाधारण विशेषता है। क्या श्वेताम्बर लोग अभी भी इस बात में दिगम्बरों का अनुकरण नहीं करेंगे ? यहां पर बाबू विश्वम्बर दास जी, सेठ मन्मथ लाल जी आदि दि० जैन उत्साही और धर्म प्रेमी हैं। २०-२५ दिगम्बर घर हैं। दो ओसवाल श्वेताम्बर जैन के घर हैं। श्रीयुत मास्टर फूलचन्द जी जैन और उनके भाई शिक्षित तथा उत्साही हैं। करगुआ नाम का एक छोटासा गांव झांसी से करीब ३ मील पर है, यहां पर दि० मूर्तियां पुरानी और अच्छी हैं, पर मुझे देखने का वक्त नहीं मिला।

—: ३१ :—

भगवान् महावीर*

भारत धर्म का मुख्य स्थान है, धर्मोपदेशक रूपी रत्नों का सागर है। पचीस सौ वर्ष पहले भारत में धन, राज्य और जाति भेद का जोर बढ़ गया था। सबल और

* गङ्गा, भागलपुर सुल्तानगंज, वर्ष ५, पूर्णतिरङ्ग ५० ।

१५२

भगवान् महावीर

उच्च जाति के लोग मनमाना अन्याय और अत्याचार कर सकते थे। जगत् दुःखी था। सद्भाग्य से उसी समय भारत में दो महा पुरुष पैदा हुए। उनमें एक दीर्घतपस्वी भगवान् महावीर थे। जैन-धर्म में कुल चौबीस तीर्थङ्कर हुए हैं, जिनमें भगवान् महावीर अन्तिम हैं।

विदेह (बिहार) प्रान्त के क्षत्रियकुण्ड अथवा कुण्डपुर (कुण्डलपुर) नगर में भगवान् महावीर का जन्म हुआ था। इनके पिता का नाम 'सिद्धार्थ राजा' और माता का नाम था 'त्रिशला देवी'। सिद्धार्थ-कुल प्रतिष्ठित था। इक्ष्वाकु-वंश के अन्तर्गत ज्ञात वंश के ये क्षत्रिय राजा थे। इनके कुल की महत्ता इससे भी प्रकट होती है कि, वैशाली के प्रसिद्ध सम्राट् चेदक की पुत्री 'त्रिशला देवी' सिद्धार्थ राजा से व्याही थीं, जो भगवान् महावीर की जननी हैं।

आज से २५३३ वर्ष पूर्व चैत्र शुक्ला त्रयोदशी को भगवान् महावीर जन्मे थे। इन्हें दिव्य-ज्ञान और अलौकिक शक्तियाँ जन्म से ही प्राप्त थीं। इनके गर्भ में आते ही सिद्धार्थ राजा के धन-धान्य की वृद्धि हुई थी; इसी लिए माता-पिता ने इनका नाम 'वर्द्धमान' रखा था। इन का लालन-पालन और शिक्षण उत्तम प्रकार से हुआ था। युवावस्था प्राप्त होते-होते इन्होंने आदर्श क्षत्रियोचित सभी कलाएँ और विद्याएँ हस्तगत कर ली थीं। ये शारीरिक बल में प्रबल थे।

युवावस्था में इनका मन जरा भी चञ्चल नहीं बना

था। भारत में समाज और धर्म की दुर्व्यवस्था देखकर इनके हृदय में दुःख होता था। जगत् के दुःखित, भीत और मोहान्ध मनुष्यों का उद्धार करने का ये प्रतिक्षण विचार किया करते थे। वैराग्य और करुणामय चित्तवाले महावीर का विचार आजीवन ब्रह्मचर्य पालने का था; पर इनकी माता पुत्रवधू का मुख देखने को अत्यन्त उत्सुक थीं। उन्होंने प्रेम और आग्रहपूर्ण वचनों से महावीर को विवाह करने को समझाया। महावीर परम मातृभक्त थे। वे “मातृदेवो भव” के सिद्धान्त का स्वयं पालन कर जगत् को उसका पाठ पढ़ाना चाहते थे। कहा जाता है कि, माता के उदर में जब महावीर थे, तभी से मातृवत्सल थे। आखिर में माता की आज्ञा का पालन करने के लिए महावीर ने ‘समरवीर’ नाम के राजा की पुत्री ‘यशोदादेवी’ से विवाह किया*। महावीर की “प्रियदर्शना” नाम की पुत्री हुई थी। वह “जमाली” नाम के एक राज-पुत्र से ब्याही थी। बहुत वर्षों के बाद इसी जमाली ने भगवान् महावीर से दीक्षा लेकर एक नये मत को निकाला।

भगवान् महावीर जब अठाईस वर्ष के हुए, तब इनके माता पिता का स्वर्गवास हुआ। अब ये जगत् का उद्धार करने के लिये शीघ्र ही “निर्ग्रन्थ” होना चाहते थे; परन्तु अपने बड़े भाई “नन्दिवर्द्धन” के आग्रह से भगवान् महावीर ने और दो वर्षों का विलम्ब किया। ये घर में

* दिगम्बर लोग महावीर को विवाह की बातें नहीं मानते हैं।

१५४

भगवान् महावीर

रह कर भी साधु के नियमों का पालन करते थे। आत्म-चिन्तन करते थे।

महावीर के पास प्रचुर धन था। अतः इन्होंने दीन दुःखियों को दान देना शुरू किया। याचक जो चाहता था, वह महावीर से पाता था। मगध (बिहार) के अति रिक्त अन्य प्रांत के लोग भी इनके पास दान लेने आते थे। हजारों गरीबों की गरीबी इन्होंने मिटाई।

तीस वर्षकी उम्र में, मार्गशीर्ष कृष्ण दशमी को, राज वैभव, कुटुम्ब परिवारादिका सर्वथा त्याग कर, इन्होंने दीक्षा (सन्यास) ली। अब ये निर्ग्रन्थ हुए। उस समय भगवान् महावीर स्वामी को “मनःपर्यायज्ञान” उत्पन्न हुआ, यानि ये किसी भी मनुष्य और पशु के मनोगत भावों को जानने में समर्थ हुए।

भगवान् महावीर ने समझा कि, जबतक आत्माकी पूर्णता प्रकट न हो जाय, इन्द्रिय और मनके दोष जीते न जायँ, तबतक अपना और दूसरे का संपूर्ण उद्धार होना कठिन है। अतः उग्र तप करके पहले वीतराग और सर्वज्ञ होना चाहिए। इस खयालसे इन्होंने साढ़े बारह वर्षों तक प्रचण्ड तपस्या की। छ-छ महीनों तक इन्होंने बिना अन्न जल के उपवास किया। महीनों तक खड़े खड़े ध्यान किया, निद्रा और आलस्यका सर्वथा त्याग किया। इस तपःसाधनाके साढ़े बारह वर्षोंमें केवल ३४९ दिन ही महा-वीर स्वामी ने भोजन किया, सो भी एक ही बार और

भगवान् महावीर

१५१

बाकी के करीब साढ़े ग्यारह साल उपवास करके काटे । इस साधनामें भगवान् महावीर को हजारों असह्य कष्ट झेलने पड़े । जंगली ग्वालों ने इनके पैरों में आग लगाई । कान में काष्ठके कीले ठोके । कितनों ने इनका अपमान किया । संगम नाम के दुष्ट देव ने इन्हें ऐसी यातनाएं दीं कि सुन कर हृदय कांप उठता है । मनुष्य, पशु और देव ताओं ने भी इन्हें विविध भयंकर कष्ट दिये । इतना कष्ट किसी भी ऐतिहासिक पुरुष ने सहन नहीं किया । इनका “महावीर” नाम इसी कारण से इन्द्रने रखा है ।

घोर तपस्या से भगवान् महावीर ने अपने सभी दोषों का नाश किया । इनमें अनेक सिद्धियाँ आविर्भूत हुईं । जगत् के तमाम पदार्थों को जानने की सर्वज्ञता (केवल-ज्ञान) इन्होंने पायी । वह वैशाख-शुक्ला १० का दिन था । महावीर जब वीतराग और सर्वज्ञ हुए, तब ही इन्होंने उपदेश देना शुरू किया । ये जैनधर्म के अन्तिम तीर्थङ्कर थे । इनके पहले पार्श्वनाथ तक २३ तीर्थङ्कर हो चुके थे । साधु, साध्वी, श्रावक और श्राविका को जैन धर्म में ‘तीर्थ’ कहते हैं । जैनागम को भी तीर्थ कहते हैं । तीर्थ को करनेवाले तीर्थङ्कर हैं । ‘तीर्थङ्कर’ और ‘जिन’ एकार्थक हैं, गुण-क्रिया-निष्पन्न विशेषण हैं, विशेष्य नहीं ।

मगध (बिहार-मिथिला) देश में महावीर भगवान् ने खूब पर्यटन किया और जैन धर्म के साधु और गृहस्थों में जो शैथिल्य आया था, उसका निर्मूलन किया, एवम् पार्श्वनाथ के समय में चार महाव्रतादि की जो व्यवस्था

१५६

भगवान् महावीर

थी, उसमें देश-कालानुसार सुधार किया। आत्मधर्म की घोषणा की। धर्म के निमित्त यज्ञादि में हजारों पशु-पक्षियों की हिंसा, आम तौर पर होती थी, उसका घोर विरोध किया। इनके प्रचण्ड आन्दोलन से सारे भारत में सामाजिक, धार्मिक क्रान्ति मच गई। काफी सुधार हो गया। भगवान् महावीर ने जाति-भेद को महत्त्व नहीं दिया। रूढ़ियों और कुरीतियों का निराकरण किया। शूद्रों (चाण्डालों) तक को भी महावीर ने शिष्य बनाकर पवित्र महात्मा बनाया। धर्म का स्थान आत्मा की पवित्रता है। बाह्य साधन, धर्म के एकान्त साधक और बाधक नहीं हो सकते हैं। हर एक प्राणी धर्म का अधिकारी है, ऐसा उनका उपदेश था।

महावीर के उपदेशों में अजब ताकत थी, जिससे उन्होंने इन्द्रभूति (गोतमस्वामी) प्रभृति जैसे जगत् प्रसिद्ध ४४०० ब्राह्मण विद्वानों को वेदों का यथार्थ अर्थ समझाकर अपना शिष्य किया था। बड़े बड़े राजाओं और अधिकारियों को साधु बनाया था। चारों वर्ण के साधु और गृहस्थ महावीर के शिष्य थे। जैसे शूद्रों में-मेतार्य और हरिकेशि आदि। वैश्यों में-शालिभद्र आदि। क्षत्रियों में-अक्षयकुमार, मेघकुमार प्रभृति। ब्राह्मणों में- इन्द्रभूति, सुधर्मा आदि।

ये इनके साधु शिष्य थे और ढंक, गोभद्र, श्रेणिक, अंबड आदि क्रमशः शूद्र, वैश्य, क्षत्रिय और ब्राह्मण जाति के गृहस्थ शिष्य थे। भगवान् महावीर ने स्त्रियों को भी पुरुषवत् धर्म के अधिकार दिए थे।

भगवान् महावीर

१५७

भगवान् महावीर के जीवन में खासकर तीन विशेषताएँ प्रतीत होती हैं। पूर्ण अहिंसा, प्रचण्ड तप और स्याद्धाद।

भगवान् महावीर के समय में अजितकेशम्बली, प्रबुद्ध कात्यायन, गोशालक, संजयवेलीपुत्र और पूर्णकाश्यप आदि के तात्कालिक दर्शनों के अतिरिक्त वेदान्त आदि दर्शनों का भी काफी प्रचार था। इन सबका कथन एक दूसरे के विरुद्ध था। जिससे उनमें खण्डन-मण्डन का कालुष्य बार-बार उत्पन्न होता था। इन सबका विरोध मिटाने के लिए भगवान् महावीर ने स्याद्धाद का उपदेश किया। 'स्याद्धाद' एक सिद्धान्त है। एक ही वस्तु में भिन्न-भिन्न देश-काल अवस्थाओं की अपेक्षा से अनेक विरुद्ध या अविरुद्ध धर्मों की संभावना हो सकती है, अतः एकान्त रीति से अमुक वस्तु में अमुक ही धर्म है, दूसरा नहीं, ऐसा कहना मिथ्या है। स्याद्धाद यह वस्तु मात्र को पूर्ण रीति से पहचानने का नाम है। इसको अनेकान्तवाद भी कहते हैं। इसके द्वारा हर एक वस्तु की परीक्षा करने पर वस्तु का स्वरूप यथार्थ रूप में प्रकट होता है। इस सिद्धान्त को जानने और पालन करने से जगत् का वैर विरोध शान्त हो सकता है। सभी धर्मों का समन्वय हो जाता है।

भगवान् महावीर के उपदेश में त्याग, संयम और जीवादि पदार्थों के स्वरूप की प्रधानता है। इनके मुख्य

१५८

भगवान् महावीर

शिष्य इन्द्रभूति और सुधर्म प्रमुख महर्षियों ने इनका उपदेश ग्रहण करके फिर उसे सूत्र रूपमें बनाया । जिसको आगम कहते हैं । फिर भगवान् महावीर के ९८० वर्षों बाद तक कंठस्थ रखे हुए आगमों को लोगों ने पुस्तकों में लिखना शुरू किया और उसके कई विभाग हुए । आचाराङ्ग, सूत्रकृताङ्गादि उसके नाम हैं । भगवान् महावीरने सर्वत्र उपदेश देकर असाधारण सफलता प्राप्त की थी । १४००० त्यागी (साधु), ३६००० साध्वी, १५९००० उपासक और ३१८००० उपासिकाएं भगवान् महावीर के भक्त शिष्य हुए थे । श्रेणिक (बिबिसार) नन्दिचन्दन, चण्डप्रद्योतन, चेटक, विजयराजा, उदयन वत्सराज, प्रसन्नचन्द्र, कोशिक और अदीन शत्रु प्रभृति राजा महावीर के भक्त बने थे । बाद करने वाले ४०० वादी महावीर के शिष्य थे । गोशालक भी भगवान् महावीर का शिष्य था, उसने आजीवक मत निकाला था ।

करीब तीस वर्षों तक भगवात महावीर ने उपदेश का कार्य किया । राजगृह (नालन्दा) श्रावस्ती और वैशाली प्रमुख नगरों में इन्होंने चातुर्मास किये । मगध, बंगाल और बिहार की प्रजाका प्रेम भगवान् महावीर के प्रति अधिक था । ७१॥ वर्ष और दो दिन इनकी आयु थी । कार्तिक कृष्ण अमावास्या को इनका महानिर्वाण (मोक्ष) पावापुरी* में, हस्तिपाल राजा की कचहरी में, हुआ ।

* पावापुरी बिहारशरीफ (पटने) के पास है । इस पवित्र स्थान की देख रेख बाबू धन्नुलाल सुचन्ती (बिहार शरीफ) और उनके परिवार वाले कहते हैं ।

भगवान् महावीर

१५९

निर्वाण के पूर्व भगवान् महावीर ने लगातार सोलह प्रहरों तक तात्त्विक उपदेश दिया था। जिसे लिच्छवि और कोशलके १८ गणभेलक (संधिकारक) राजाओंने भी सुना था।

भगवान् महावीर के निर्वाणान्तर सच्चा दीप बुझ गया। वहां के राजा महाराजाओंको बहुत खेद हुआ। उन्होंने घरमें दीप जलाकर अपने मनको समझाया। दीपावली का पर्व तभी से हुआ। महावीर निर्वाण के २५० वर्ष पूर्व भगवान् पार्श्वनाथका निर्वाण हुआ था।

भगवान् महावीर और महात्मा बुद्ध समकालीन ज्योतिर्धर थे। ऐसे दीर्घ तपस्वी, आप्त पुरुष जिस देशमें उत्पन्न हुये हों, वह देश धन्य है।

१६०

जैन साहित्य की प्रौढ़ता और समृद्धता

—: ३२ :—

जैन साहित्य की प्रौढ़ता* और समृद्धता

साहित्य एक ऐसी चमत्कारी वस्तु है कि जिससे असभ्य देश और जाति सभ्य हो जाती है। अवनति में पड़ा हुआ देश उन्नति के शिखर पर चढ़ता है। एक समय का उपहास पात्र देश साहित्य से संस्कारित होकर दूसरे देशों का उपहास करने लगता है। यह किसका प्रताप है? कहना होगा कि यह प्रौढ़ (विशुद्ध) और समृद्ध साहित्य का प्रताप है। साहित्य शब्द की व्याख्या संस्कृत विद्वानों ने दो प्रकार से की है। एक तो काव्य नाटक और चम्पू विषय के ग्रन्थों में परिगणित रूढ़ व्याख्या है और दूसरी व्याख्या (हितेन सह साहितं, तत्स्वभावः साहित्यम्) जो हित को करने वाला है वह साहित्य है। इस छोटे प्रस्तुत निबन्ध में दूसरे अर्थ के अनुसार मैं लिखूंगा। जैन विद्वान् आचार्यों और श्रावकों ने जो प्रत्येक विषय के प्रौढ़ साहित्य की जगत को अनूठी भेंट दी है इस उपकार को जगत् कभी नहीं भूल सकता। उनकी निःस्वार्थ भावना से बने हुए साहित्य में आध्यात्मिक और ऐहिक भाव हैं, रस का उल्लास है, अलंकार की छटा है। प्राकृतिक वर्णन और

* प्रभात, गुजरांवाला, वर्ष १ अङ्क ४।

विज्ञान है। ऐसा होते हुए भी मुझे दुःख और शर्म के साथ कहना पड़ता है कि ऐसे अनूठे साहित्य की जगत् ने काफी कदर और विचारणा नहीं की है। सारे जगत् ने तो क्या, परन्तु जैन जगत् ने भी उतनी कदर और विचारणा नहीं की है। अपने घर में सब प्रकार की सामग्री होते हुए भी हम दूसरों के घर का मुंह ताकते हैं। मैं समस्त देशों के जैनों को अनुरोध के साथ कहूंगा कि अपने यहां सभी विषय के प्रौढ और पूर्ण हजारों ग्रन्थ मौजूद हैं उनको पढ़ाइए, और लाहौर देहली आदि यूनिवर्सिटियों के अंदर प्रत्येक विषय का साहित्य दाखिल करवाइए। श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब से मेरा विशेष अनुरोध है कि वह भरसक प्रयत्न करके लाहौर यूनीवर्सिटी में स्वतंत्र जैन न्याय, काव्य की परीक्षा में मौलिक ग्रंथ प्रवेश करा कर पंजाब की सभी जैन संस्थाओं हाई स्कूलों में उनको पढ़ावें। एक भाई ने मुझे कहा था कि हम जैनों को इस बात का पता ही नहीं कि हमारे यहां किस प्रकार का और कितना साहित्य है, तो हम कैसे पढ़ सकते और दाखिल करवा सकते हैं। श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल पंजाब के दो उत्साही युवक भाई हीरालाल जी और ईश्वर लाल जी ने मुझ से कहा था कि वैसे छपे हुए अवशिष्ट और प्राचीन ग्रन्थों का नाम और स्थान लिख कर हमें दो, उसको पंजाब के जैनों को मालूम करने के लिए हम अपने प्रभात में दे देंगे। मैंने इस कार्य को उचित समझ कर यह लेख लिखने का विचार किया है।

समस्त जैन साहित्य का सूचीपत्र होना तो एक लेख क्या, परन्तु लगभग एक हजार पृष्ठ की पुस्तक में भी समावेश होना दुःशक्य है। क्योंकि महाविशिरोमणी श्री उमास्वाति वाचक ने पाँच सौ ग्रंथ बनाये, हरिभद्र आचार्य, जो कि जन्मसे वैदिक ब्राह्मण थे परन्तु एक विदुषी साध्वी से प्रबुद्ध होकर तेजस्वी जैनाचार्य हुए और आपने न्याय आदि विषय के चौदह सौ चौतालीस (१४४४) प्रकांड ग्रन्थों की रचना की। वादिदेवसूरि ने स्याद्धद रत्नाकरादि जैसे अति प्रौढ़ तर्क के अनेक ग्रन्थ बनाए। आचार्यशेखर सर्वज्ञतुल्य श्री हेमचन्द्र भगवान् ने तो प्रायः सभी विषय के तीन करोड़ और पचास लाख श्लोक बनाकर जैन साहित्य का मुख उज्ज्वल और गौरवान्वित किया। रत्नप्रभसूरि, मल्लिषेणसूरि, विद्यानन्दस्वामी, अरु लंक भट्ट, अभयदेवसूरि प्रभृति नामांकित विद्वानों ने तर्क शास्त्र को उन्नत स्फुरित और यशस्वी बनाया। महाकवि धनपाल, धनंपय श्रीपाल, वस्तुपाल, तेजपाल, प्रभृति श्रावक विद्वान् कवियों ने साहित्य शास्त्र को पुष्ट और विकसित किया। श्रीमद् यशोविजय उपाध्याय आदि ने जैन न्याय को जन्म दिया। मेघविजय उपाध्याय आदि ने माघ और नैषध आदिके क्लृष्ट ग्रन्थों की समस्यापूर्ति की और मेघमहोदय, चन्द्रप्रभा व्याकरण, हीरसौभाग्य, विजयप्रशस्ति जैसे ज्योतिष व्याकरण और साहित्य ग्रंथों का निर्माण किया। ऐसी दशा में मैं कितने ग्रन्थों को इस लेख में लिखकर बता सकता हूँ विषयवार ग्रन्थों की सूचा अग्रिम पत्र में प्रकाशित होगी।

महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड १६३

—: ३३ :—

महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड*

(समालोचना)

वाग्भटालंकार व्याख्या सहित, मूल लेखक जैन महाकवि वाग्भट, व्याख्याकार श्रीयुक्त पं० इश्वरीदत्त शास्त्री, प्रो० दयालसिंह कालेज, प्रकाशक लाला मोतीलाल बनारसी दास लाहौर। वाग्भटालंकार अलंकार विषय का एक ऐसा ग्रन्थ है कि काव्य के साधारण विद्यार्थी से लेकर प्रौढ पण्डित तक के लिये एकसा उपयोगी है। शब्दालंकार तथा अर्थालंकार का यह स्वतन्त्र ग्रन्थ होने से अलंकार विषयक जितना वक्तव्य था उतना कवि ने इस ग्रन्थ में पथ बंध लिख डाला है। इसी कारण यह ग्रन्थ पटना-बिहार गवर्नमेंट संस्कृत परीक्षा और सन् १८-१४-१५ में लाहौर की परीक्षा के पाठ्यक्रम (course) में रक्खा गया है। वाग्भट बारहवीं शताब्दी के गुजरात के सम्राट सिद्धराज जयसिंह के प्रधान जैन मंत्री थे। हम आगे बहुत प्रमाणों से इनका परम जैन होना सिद्ध करेंगे। इनके वाग्भटालंकार पर

* वीर, विजयनर वर्ष ६, अङ्क १६।

१६४ महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड

जैनाचार्यों की प्राचीन ४-५ टीकाएँ^१ वर्तमान में उपलब्ध हैं, जिनमें से श्रीसिंहदेवगणि की सुन्दर टीका निर्णय सागर प्रेस बम्बई से करीब १५ साल हुए प्रकाशित हो चुकी है। इसी ग्रन्थ के ऊपर पंडित ईश्वरीदत्त शास्त्री जी ने 'प्राज्ञमनोरञ्जनी' नाम की नवीन टीका लिखी है। मुझे अभी तक मालूम नहीं होता कि पण्डित जी ने इसमें प्राचीन टीका से क्या विशेषता की है? हां यह विशेषता जरूर नजर पड़ती है कि जगह २ मूल लेखक (वाग्भट) के आशय को पण्डित जी ने अपने कुतर्क से विपरीत कर दिया है, किन्तु क्या ऐसा अनर्थ करने से ही साहित्य सुधार हो सकता है? क्या ऐसी मनमानी कल्पना करने से ही बुद्धि की कृतार्थता हो सकती है? इतिहास तो साफ २ कहता है कि वाग्भट, जिन का अपरनाम बाहड भी था, वे परम विद्वान् श्रावक (जैन) थे। उन्होंने शत्रुंजय (पालीताणा) आदि कई तीर्थों में लाखों २ रुपये

१. जिनवर्धनसूरिकृत, क्षेमहंसगणिकृत, अनन्तभट्टसुतकृत, राज-हंस उपाध्यायकृत और सिंहदेव गणिकृत ये पांच टीकाएं प्राचीन पुस्तक भंडारों में हैं।

२. षष्ठिलक्ष (६०) युता कोटि व्ययिता यत्र मन्दिरं श्रीवाग्भट वो ऽत्र वर्ण्यते विबुधैः कथम् ॥ वर्षे रुद्रार्क्षसंख्यैः स्वजनवचसा विक्रमार्कत्प्रयातैर्यातैनाः सिद्धशैले (शत्रुंजये) जिनपतिभुवनं वाग्भटः प्रोद्धार ॥ प्रबन्धचिन्तामणि, कुमारपालप्रबन्ध पृ० २२० की टिप्पणी में क.लिदास सकलचन्द्र से मुद्रित की गई आवृत्ति।

महकवि बाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड १६५

खर्च कर मन्दिर व धर्मशालाएँ बनवाई थीं, जो आज भी हम देख सकते हैं । और बाग्भट का उल्लेख कई जैन ग्रन्थों में बार २ आया है । निर्णयसागर से प्रकाशित बाग्भटालङ्कार की प्रस्तावना में निष्पक्ष वैदिक विद्वान् श्री वासुदेव शर्मा और पंडित शिवदत्त शर्मा ने भी इसी प्रकार लिखा है, 'अस्यैव बाग्भटस्य बाहड इति प्राकृतं नामान्तरमस्ति' यतो यत्र वै ग्रन्थे—

बमंडसुत्तिसंपुडमुत्तिअमणिण्णो पहासभूहव्व ।

सिरि बाहडत्ति तणओ आसि बुहो तस्स सोमस्स ॥

दिनवर्धनसूरिव्याख्यातः पितुः सोम इति तस्य बाहड इति नाम प्रतीयते*** एवं च ।

‘अथास्ति बाहडो नाम धनवान्धार्मिकोऽग्रणीः ।

गुरुपादान्प्रणम्याथ चक्रे विज्ञापनामसौ ॥ १ ॥

आदिश्यतामतिश्लाघ्यं कृत्यं यत्र धनं व्यये ।

प्रभुराहालये जैने द्रव्यस्य सफलो व्ययः ॥

आदेशानन्तरं तेनाकार्यत श्रीजिनालयः ।

हेमाद्रिधवलस्तुङ्गो दीप्यकुम्भमहामणिः ॥

वत्सरे तत्र चैकेन पूर्णे श्रीदेवसूरिभिः ।

श्रीवीरस्य प्रतिष्ठां स बाहडोऽकारयन्मुदा ॥’

१६६ महाकवि वाग्भट के जन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड

इति प्रभाचन्द्रमुनीन्द्रविरचितप्रभावकचरित्रतो वाग्भटस्य सत्ता ११७९ विक्रमसम्बत्सरे 1123 A. D. रफुटं प्रतीयते ... श्रीमद्वाग्भटदेवोऽपि^१ जीर्णोद्धारमकारयत् । शिखीन्दुरवि (१२१३) वर्षे च ध्वजारोपं व्यधापयत् ॥ इत्यग्रिम प्राभाविकचरित्रतो वाग्भटस्य सत्ता १२१३ विक्रम संवत्सरे 11७7 A. D. प्रतीयते ॥

वाग्भटालङ्कार, निर्णयसागरकी आवृत्ति चौथी, पृष्ठ १-२।

इसके सिवाय प्रबन्धचिन्तामणि प्रभावकचरित्र और संस्कृत व्याश्रय (हेमचन्द्राचार्यकृत) आदि जैसे ऐतिहासिक ग्रन्थों से भी साफ मालूम होता है कि वाग्भट एक कट्टर जैन थे। यह बात स्वयम् इसी वाग्भटालङ्कार में भी प्रतीत होती है। इनके उदाहरण भी जैन तीर्थंकरों की भी भक्ति से पूर्ण है। देखिये मैं कुछ पाठकों के सम्मुख रखता हूँ:—

श्रियं दिशतु वो देवः श्रीनाभेयः जिनः सदा ।

मोक्षमार्गं सदा ब्रूते यदागमपदावली ॥

वाग्भटालंकार । पृष्ठ १ ।

१. पुराने मन्दिरों को ठीक करने को जीर्णोद्धार कहते हैं। वाग्भट ने शत्रंजय (जैनो का बहुत बड़ा तीर्थ) के बहुत मन्दिरों का जीर्णोद्धार कराया था। गुजराती भाषा की एक प्राचीन पुस्तक में लिखा है कि 'बाहड मन्त्रीये चौदमोरे तीर्थे कयो उद्धार। बार तेोत्तर (१२१३) वर्षमारे वंश श्रीमाली सार हो जिनजी.....' । नवाणुं प्रकार की पूजा पृ० २५९ ।

भहाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ को व्याख्या में गडबड १६७

गत्या विभ्रममन्दया प्रतिपदं या राजहंसायते
यस्याः पूगमृगाङ्गमण्डलमिव श्रीमत्सदैवाननम् ।
यस्याश्चानुक्रोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानि श्रिया
तां कुन्दाग्रदतीं त्यज्यज्जिनपती^१ राजीमतीं पातु वः ॥

वा० पृ० ६३^२

तं णमह वीअराअं जिणिन्द मुलिअ दिढ अरकसाअम्
जस्त मणं व सरीरं मणं सरीरं व सुपसन्नम् ॥ वा० पृ० ६५
कलवरे चन्द्रकलङ्कमुक्ता मुक्तावली चोरुगुणप्रपन्ना जगत् ।
त्रयस्याभिमतं ददाना, जैनेश्वरी कल्पलतेव मूर्तिः ॥

वा० पृ० ६६

ऐसा होते हुए भी पं० ईश्वरीदत्तजी सम्प्रदाय के
मोह से प्रारम्भ में व्याख्या करते हुए मंगलाचरण के एक

१. यहां जिनपति से जैनो के बाईसवें तीर्थंकर नेमनाथ समझना,
इन्होंने राजीमती नाम की अपनी युवती स्त्री को छोड़कर संन्यास
लिया था ।

२. इस लेख में उसी वाग्भटालंकार के उदाहरण दिये गये हैं ।
जो पं० ईश्वरीदत्त जी की टीका युक्त लाहोर में लाला मोतीलाल
ब० के यहां से प्रकाशित हुआ है, और जिस पर इन्हीं [प्रस्तुत] पंडित
जी की टीका है जो समालोच्य है ।

१६८ महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड

श्लोक का मुख्य अर्थ इस प्रकार लिखते हैं कि:-नामेरपत्यं' नामेयः ... यद्वा श्रीः लक्ष्मीः नामेयः नामेरुत्पन्नः ब्रह्मा ताभ्यां उपलक्षितः अनेन जितस्य विष्ण्ववतारता प्रदर्शिता यद्वा श्रियः सकलशास्त्रनिष्णातत्वसमृद्धेः इनः स्वामी इति श्रीनः नास्ति किमपि भेयं भीतिजननक्षमं यस्य इति अमेयः जिनः बुद्धः..... वा० पृ० १

श्रीनः लक्ष्मीपतिः अमेयः भीतिरहितः जिनः जिनावतारः अः विष्णुः 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इत्येकाक्षरकोशवचनात्, वः श्रियं दिशतु ददातु यस्य व्यासावतारस्य विष्णोः आगमपदानां वेदान्तसिद्धान्तानाम् आवली समुदायः शेषं पूर्ववत् ।

वा० पृ० २

१. जैनो के प्रथम तीर्थंकर श्रीकृष्णभदेवके पिता का नाम नाभि था, इस बात को जैनो का छोटा बच्चा भी जानता है "नाभिश्च जितशत्रुश्च" । हैमकोष काण्ड पहिला श्लोक ३६ ।

इक्ष्वाकुभूरित्यभिधमधदभूर्यदानिवेशात्प्रथमं पुरोऽस्याः ।

नामेस्तदा युग्मिपतेः प्रपेदे, तनूजभूर्य प्रभुरादिदेवः ॥

भागवत पुराण में भी कहा है—“नामेः सुतः सः वृषभो मरुदेवी-सूनुः यो वै चक्षर मुनियोग्यचर्याम्”

२. यद्यपि जिन शब्द जैन तीर्थंकर और महात्मा बुद्ध इन दोनों अर्थ में है परन्तु यहां पर जैन तीर्थंकर का ही अर्थ लेना चाहिये क्योंकि ग्रन्थकार जैन ही थे ।

महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड १६९

रेखांकित (—) वाक्यों से स्पष्ट मालूम होता है कि पण्डित जी किसी भी तरह से इस जैन ग्रन्थ को वैदिक ग्रन्थ बनाना चाहते हैं, नहीं तो 'जिन' (तीर्थंकर) के साथ विष्णुः लक्ष्मी, ब्रह्मा और व्यासावतारस्य आदि पदों की संगति कैसे हो सकती है ? वैदिक विद्वानों से पूछने पर पता चला है कि वैदिक लोग बुद्धदेवको विष्णु का अवतार मानते हैं, जैन तीर्थंकरों को नहीं मानते, इससे 'जिनस्य विष्णवावतारता प्रदर्शिता' लिखना भी भूल है । इसके अलावा व्याख्याकार का यह भी विचार है कि यह ग्रन्थ बौद्धों का हो जाय तो भी अच्छा है, इसी इरादे से अथवा समझ फेर से जहां २ मूल श्लोकों में जिन, जिनेन्द्र^१ और अर्हन् शब्द आये हैं वहां २ (लेखकने) उसका अर्थ बुद्ध अथवा बुद्धदेव किया है और जहाँ २ जैनों के २२ [बाईसवें] तथा २४ [चोबीसवें] तीर्थंकरों के नाम नेमि [नेमिनाथ] और वीर [महावीरस्वामी] आये हैं, वहाँ २ भी उन्होंने स्पष्टता नहीं की है । देखिये कुछ नमूना बताता हूँ ... ।

विनयात् त्वं (त्वां) स्तुवां (स्तुवे) वीरविनत
त्रिदशेश्वरः ॥ वा० पृष्ठ १३

टीका—हे वीर ! विनयात् (यहाँ वीर से २४ वे तीर्थंकर महावीर स्वामी से कविका मतलब है । स्वामी

१ जिनेन्द्र, अर्हन्, वीतराग और तीर्थकृत् शब्द, प्रायः करके जैन तीर्थंकरों के लिए ही प्रयुक्त होते हैं ।

१७० महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड

रक्षकः स जिनः बुद्धः यः युष्मान् पातु । वा० पृ० २१

स प्रसिद्ध जिनः बुद्धः जयति । वा० पृ० २२

यथा जिनः बुद्धः स्वामी अवलम्बनम्: यस्य तस्मै
अर्हते तन्नामकसंप्रदायविशेषप्रवर्तकायनेमये^१ तन्नाम्ने ।.....

वा० पृ० २३

सज्ञानः सः प्रसिद्धः जिन^२ बुद्धदेवः । वा० पृ० ९

जिनयातिः बुद्धः वः युष्मान् पातु । वा० पृ० ६३

जिनेन्द्रं बुद्धदेवं नमत "" वा० पृष्ठ ६५

जैनेश्वरी.....जिनेश्वरस्य बुद्धदेवस्य इदम् (इयम्)
मूर्तिः कल्पलता इव । वा० पृ० ६७

अगर व्याख्यालेखक यह समझते हों कि जैन धर्म और बौद्ध धर्म एक है तो अब इस बुद्धिवाद के परीक्षक जमाने में यह समझना उनकी भूल है, क्योंकि जर्मनी के प्रसिद्ध २ विद्वान् डाक्टर याकोबी, डा० हर्टेल, डा० ग्लासे-नप और भारत के नेता लोकमान्य तिलक, महात्मा गांधी,

१. अरिष्ट नेमस्तु नेमिः वीरश्चरमतीर्थकृत् ।

महावीरो बद्धमानो देवार्यो ज्ञातनन्दनः ॥

हैमकोष प्रथम काण्ड श्लोक ३० ।

२. यहां पर संधि होकर जिनो होना चाहिये परन्तु पण्डित जी ने अपनी टीका में जहां जैसा २ शुद्ध या अशुद्ध लिखा है वैसे ही हम को यहां पर उतारा करना पडा है ।

महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड १७१

कवीन्द्र रवीन्द्र टागोर और श्रीयुत कन्नोमलजी एम० ए० सेशन जज्ज धौलपुर जैसे प्रसिद्ध पुराने विद्वानों ने भी इस कल्पना को निर्मूल मान कर जैन दर्शन एक स्वतन्त्र दर्शन है—किसी की शाखा या भेद नहीं है—ऐसी सर्वत्र उद्घोषण की है। देखिये—

जर्मन के प्रसिद्ध विद्वान् डा० जेकोबी ने एक भाषण में यह कहा था कि—

“In conclusion let me assert my conviction that Jainism is an original system quite distinct and independent from all others and that, therefore it is of great importance for the study of philosophical thought and religious life in ancient India.”

देशनेता लोकमान्य तिलक सन् १९०४ के दिसम्बर के अपने ‘केसरी’ पत्र में लिखते हैं कि— ‘ग्रन्थों तथा सामाजिक व्याख्यानों से जाना जाता है, कि जैन धर्म अनादि है। यह विषय निर्विवाद तथा मतभेद रहित है। सुतरां इस विषय में इतिहास के दृढ़ सबूत हैं, और निदान इस्वी सन् से ५२६ वर्ष पहिले का तो जैन धर्म सिद्ध ही है। महावीर स्वामी जैन धर्म को पुनः प्रकाश में लाये’ इस बात को आज २४०० वर्ष व्यतीत हो चुके हैं। बौद्ध धर्म की स्थापना से पहिले जैन धर्म फैल रहा था, यह बात विश्वास करने योग्य है। चौबीस तीर्थंकरों में महावीर

१७२ महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड

स्वामी अन्तिम तीर्थंकर थे । इससे भी जैन धर्म की प्राचीनता जानी जाती है बौद्ध धर्म पीछे से हुआ, यह बात निश्चिन् है ।” यदि व्याख्याकार पण्डित ईश्वरीदत्त जी यह कहें कि जिनेन्द्र जिनेश्वर और वीतराग शब्द का पर्याय वाची बुद्ध और बुद्धदेव शब्द है । इसी लिए हमने जिनेन्द्रादि शब्दों की जगह बुद्ध और बुद्धदेव शब्द रखे हैं । यह भी उनका कहना ठीक नहीं, क्योंकि प्रसिद्ध अमरकोश में जिनेन्द्र जिनेश्वर और वीतराग (जैन तीर्थंकर) के जो नाम आये हैं, उन नामों से बुद्ध और बुद्धदेव शब्द कहीं भी नहीं है । खुद बौद्धाचार्य मोग्गलान थेर नाम के विद्वान् ने जो ‘अभीधानप्पदीपिका’^२ नाम का पाली भाषा का शब्द कोष बनाया है, उसमें भी (खीणासवो, (त्व) ऽसरंवो (च) वीतरागो, (तथा) ऽरहा (प्रथम सर्ग १० वां श्लोक) का जैन तीर्थंकरों के जो नाम आये हैं, उनमें भी बुद्ध और बुद्धदेव शब्द नहीं है ।

१. अहेन् जिनः पारगतस्त्रिकालवित्क्षीणाप्रकर्मा परमेष्ठ्यधीश्वरः ।

शंभुः स्वयम्भुर्भगवान् जगत्प्रभुस्तीर्थंकरस्तीर्थकरो जिनेश्वरः ॥

स्याद्वाच्यभयदसार्वः सर्वज्ञः सर्वदर्शिकवलिनौ ।

देवाधिदेवबोधिदपुरुषोत्तमवीतरागाप्ताः ॥ हेमकोष, प्रथम काण्ड
श्लोक २४-२५ ।

२. यह पाली भाषा का कोष गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर अहमदाबाद से प्रकाशित हुआ है और एक सिलान के बौद्ध भिक्षुक का लिखा हुआ है

महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गडबड १७३

अगर पण्डित जी अपने बचाव के लिये यह भी कहें कि जिनेन्द्र, जिनेश्वर और वीतराग शब्द बुद्ध के पर्याय वाची हैं, जैसे घटके कलश आदि शब्द, तो यह भी कहना उनका युक्तिशून्य है। क्योंकि प्रसिद्ध अमर कोश^१ और बौद्धों के 'अभिधानपदीपिका' कोश में जो बुद्ध भगवान् के नाम आये हैं उनमें कहीं भी जिनेन्द्रादि शब्द नहीं हैं।

पाठक लोग इस छोटी सी समालोचना के पढ़ने से भली भाँति समझ सकते हैं कि इस जैन ग्रन्थ की व्याख्या में पं० महाशय जी ने कितनी गडबड की है। मुझे लिखते हुए दुःख होता है कि हिन्दुस्तान के अनुचित सम्प्रदाय मोह से और जैनों की साहित्य के प्रति उपेक्षा से एक नहीं, अनेक प्राचीन ग्रन्थों में ऐसे लोगों ने गडबड करके अपने ग्रन्थ बना लिए हैं। परन्तु ध्यान रखना कि अब

सर्वज्ञः सुगनो बुद्धोधर्मराजस्तथागतः ।

समेतभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जनः ॥

षडभिज्ञो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः आस्तामुनिः शक्यमुनिस्तु यः ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धिः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमशार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥

अमरकोष प्रथम श्लोक १३-१४-१५

१७४ महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गड़बड़

जमाना परीक्षा का और पोल खोलने का आया है और अब ऐसे लोगों को गड़बड़ नहीं चल सकती है । इसीलिए ऐसे लोगों को अब निष्पक्ष होकर स्वपर कल्याणकारी कार्य करना चाहिए । इस टीका के प्रकाशक श्रीयुत मोतीलाल बनारसीदास जी से भी मेरी प्रेरणा है कि वे इस टीका के लेखक पं० ईश्वरीदत्त जी को एक पत्र लिखकर इस ग्रन्थ में की हुई भूलों का सुधारा करवा कर आत्मानन्द महासभा, अम्बाला, या दूसरी कोई जैन संस्था में और साहित्यिक पत्रों में क्षमायाचना के सहित भेज दें । ऐसा करने से साहित्य में बिगाड़ होते हुए रुकेगा और जैन विद्वानों को सन्तोष होगा ।

—: ३४ :—

अर्द्ध-मागधी और प्राकृत*

कण्ठ-तालु आदि के संगठन से मुख द्वारा भाषा (शब्दोच्चारण) की उत्पत्ति होती है। भाषा का प्रयोजन मनोगत भावों को व्यक्त करना है। नैयायिक शब्द को आकाशका गुण मानते हैं, साङ्ख्यकार कारण मानते हैं और जैन आदि भाषावर्गणा नामक विशिष्ट पुद्गल-परमाणुओं का समूहकार्य मानते हैं।

विभिन्न काल में कितनी भाषाएं भारत में उत्पन्न हुईं, जिनमें थोड़ी ही भाषाओंने साहित्य और व्यवहार में चिरकालता पाई। जिस भाषामें सरलता और व्यापकता होती है, वह लोक-व्यवहार की भाषा होती है और जिससे माधुर्य तथा लालित्य आदि गुण होते हैं, वह साहित्य की भाषा होती है, एवम् उभय गुण विशिष्ट भाषा व्यावहारिक और साहित्यिक दोनों ही होती हैं। ऐसी ही भाषाओंमें अर्द्ध-मागधी भी एक है।

आज से ढाई हजार वर्ष पूर्व अर्द्ध-मागधी का प्रचुर रूप से प्रचार था। मगध, बंगाल, बिहार और उत्तर हिन्दुस्तान के करोड़ों मनुष्यों को यह बोल चालकी भाषा थी। मागधी भाषा का उत्पत्तिस्थान मगध देश है; पर

* गंगा-सुलतानगंज, वर्ष ५० तरंग ४६।

अर्द्ध मागधी का नहीं। श्रीजिनदास नामके एक प्राचीन विद्वान् ग्रन्थकार कहते हैं—“अर्द्ध-मागधी भाषा अठारह देशोंकी भाषाओं से बनी है”।^१ यानां ढाई हजार वर्ष पूर्व इस भाषा का प्रचार अठारह देशों के लोक-व्यवहार और साहित्यमें था; इसी लिए दीर्घ तपस्वी भगवान् महावीर स्वामी जैसे दिव्य पुरुषने भी इसी लोकप्रिय भाषामें उपदेश देकर जगत्को सन्मार्ग दिखाया^२। भगवान् महावीर के मुख्य मुख्य शिष्य इन्द्रभूति, अग्निभूति और सुधर्म प्रमुख महर्षियों ने तथा उनके भी शिष्य प्रशिष्योंने नैकडों वर्षोंतक इसी भाषामें उपदेश दिये और शिष्ट साहित्यकी रचना की। आज जैनों के जितने भी मूल ग्रन्थ, आगम, सूत्रग्रन्थ आदि उपलब्ध हैं, उनकी भाषा यही अर्ध मागधी है। इस भाषामें स्वभावतः ही माधुर्य, लालित्य और व्यापकत्व है। इसीलिये आचार्य हेमचन्द्र ने इनके लिए काव्यानुशासन में “अकृत्रिमस्यादुपदा” विशेषण दिया है और वाग्भटने खुले मुंह तारीफ की है।

आर्ष (ऋषिभाषित) और जैनप्राकृत इसी अर्ध मागधी के नामान्तर हैं। डा० याकोबी आदि भाषातत्त्वविद्

१ अट्ठासदेसी भाषा गिययं वा अद्धमागहं ।” निशीथचूर्णि

२ अद्धमागहाए भासए भासंति अरिहा धम्मं । ... तएणं समणं भगवं, महावीरे कूणिअस्स भिम्मिसारपुत्तस्स” अद्धमागहीए भासए भासंति ।’उववाइयसुत्तं ।

इसे जन महाराष्ट्री या महाराष्ट्री कहते हैं। पर यह विचार ठीक नहीं जंचता; क्योंकि इसमें महाराष्ट्री के समस्त लक्षण नहीं पाये जाते हैं। कुछ साम्य देखकर इसे महाराष्ट्री कह देना नितान्त असङ्गत है। डा० याकोबी के इस विचार को अपने “प्राकृत व्याकरण” में डा० पिशलने भी अनुचित कहा है। यह जैनसूत्रों की भाषाको अर्ध-मागधी या आर्य भाषा ही सिद्ध करते हैं।

प्रज्ञापनासूत्रमें लिखा है कि, संस्कृत प्रभृति आर्य-भाषाओं में अर्ध-मागधी का भी स्थान है। तत्त्वज्ञानमय और व्याख्याप्रज्ञप्ति (भगवती) सूत्र में तो यहां तक लिखा है कि, इसे देवभाषा भी कहते हैं।

अर्ध-मागधी भाषा प्राकृत, पाली, महाराष्ट्री और मागधी आदि से कई अंशोंमें साम्य रखती है। यह भी शौरसेनी, मागधी, पाली, पेशाची आदि भाषाओं की तरह प्राकृतकी पुत्री है^१। प्राकृत-भाषाका अर्थ है, प्रकृति (स्वभाव) जन्य भाषा यानि स्वाभाविक भाषा। “जिसमें व्याकरणादि जन्य काठिन्य उत्पन्न न हुआ हो, वैसा स्वाभाविक वचनप्रयोग प्राकृत-भाषा है।” विक्रम सम्बत् ११२५ में नमि साधुने रुद्रटाकाव्यालङ्कार के टिप्पण में भी ऐसा ही कहा है^२। इस भाषा में स्वाभावतः माधुर्य

१ “आर्यो त्वमार्षतुल्यं च द्विविधं प्राकृतं विदुः”

२ “प्राकृतके महान् पण्डित श्रीयुत पं० हरगोविन्ददास त्रि० प्रभृति का भी यही मत है। प्राकृति का अर्थ कुछ लोगों ने संस्कृत किया है, इसे पण्डित जी भ्रान्त मानते हैं।

और लालित्य ह; अतएव यह शिशुनाग, कुविन्द, शातवाहन आदि भारतीय सम्राटों के शासन काल में राज भाषा बन सकी थी। यह सैकड़ों वर्षोंतक भारत की राष्ट्र भाषा थी।

कुछ विद्वानों का तो यहां तक कहना है कि, वैदिक भाषा से भी इस भाषा का उत्पत्तिकाल बहुत पुराना है। क्यों कि वैदिक और प्राकृत-भाषा में कितनी ही जगह बहुत साम्य दिखता है। जैसे अन्य व्यञ्जन का लोप हो जाना, संयुक्ताक्षर के पूर्व के अक्षर का ह्रस्व होना, संयुक्त 'य' और 'र' का लोप होना, संयुक्त व्यञ्जनों के मध्य में स्वर का आगम हो जाना, चतुर्थी के स्थान पर षष्ठी विभक्ति का होना, द्विवचन में आकार हो जाना और 'ऋ' का 'उ' हो जाना इत्यादि। वर्तमान लौकिक संस्कृत पर भी प्राकृत ने प्रभाव डाला है। प्राकृत और अर्थ मागधी के कितने ही शब्द संस्कृत में घुस पड़े हैं। कुछ भाषा शास्त्रियों का यह मत है कि, सब से पहले व्याकरणादि से अनिरुद्ध प्राकृत भाषा थी; अनन्तर पाणिनि आदि के व्याकरणादि ग्रन्थों से निगृहीत होकर, जब वह संस्कार-युक्त और नियत हुई, तब उसमें से संस्कृत भाषा का उदय हुआ। राजा भोज, कवि हाल, वाक्पतिराज, जय-वल्लभ, राजशेखर, महेश्वरसूरि और वज्जालग प्रभृति प्रमुख पुरुषों और स्त्री कवियों ने सरस्वती कंठाभरण, गाथा सप्तशती, गडडवहो, कर्पूरमञ्जरी, बालरामायण और

पञ्चमी-माहात्म्य आदि ग्रन्थों में प्राकृत की मुक्त कंठ से प्रशंसा की है ।

प्राचीन ग्रन्थों का अध्ययन करने के लिये और हमारे प्राचीन इतिहास तथा सभ्यता का पता लगाने के लिए संस्कृत की ही तरह प्राकृत, मागधी अर्ध मागधी, पाली और अपभ्रंश आदि भाषाओं का ज्ञान प्राप्त करना नितान्त आवश्यक है । हिन्दी, बंगला, गुजराती, मराठी और मारवाडी प्रभृति प्रान्तीय भाषाओं की मूल स्वरूप और उनका विकास जानने के लिए तो प्राकृत और अर्ध मागधी आदि भाषाओं का जानना बहुत जरूरी है; क्योंकि, इन आर्य (वर्तमान) भाषाओं का प्रादुर्भाव इन्हीं प्राकृत आदि भाषाओं से ही हुआ है । हमारी देशी भाषाओं के सैकड़ों शब्द प्राकृत और मागधी से मिलते हैं । हिन्दी तो प्राकृत की खास ऋणी है । इसके धातु, प्रत्यय, व्याकरण के नियम और हजारों शब्द प्राकृत से एकदम मिल जाते हैं ।

भाषा शास्त्र के अध्ययन को गम्भीर बनाने के लिये बंगीय और भारतीय विद्वानों ने प्राकृत और अर्ध-मागधी के क्षेत्र में अधिक काम किया है । इन दिनों प्राकृत और पाली आदि भाषाओं से अब समाज-विशेष का भी द्वेष नहीं रहा है । लोगों की रुचि भी शनैः शनः इस ओर बढ़ती जा रही है । भारतीय यूनिवर्सिटियों का भी ध्यान अर्ध-मागधी की ओर गया है । भाषा-विज्ञान के अध्ययन के लिए

यूनिवर्सिटियों ने इसे एक स्वतन्त्र स्थान दे रखा है। वंबई यूनिवर्सिटी इस दिशा में अधिक आकृष्ट हुई है। इस यूनिवर्सिटी में प्रतिवर्ष ३०० से अधिक छात्र इस भाषा में परीक्षा देने बैठते हैं। फलस्वरूप गुजरात और दक्षिण में इस भाषा के बहुतेरे पण्डित हैं।

इसके प्राथमिक विद्यार्थी को यह समझ लेना चाहिये कि, प्राकृत और अर्द्धमागधी के व्याकरण के नियम बहुत कुछ एकसे हैं। इसलिये एक दूसरे के साधन एक दूसरी भाषाके अध्ययन में काम आ सकते हैं। व्याकरण-ग्रन्थ में आचार्य हेमचन्द्र का प्राकृत-व्याकरण सुन्दर, सर्वोपयोगी और व्यापक माना जाता है। यह सूत्रबद्ध संस्कृत-भाषा में है। इसके अध्ययन से प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची चूलिका पैशाची और अपभ्रंश का बहुत सुन्दर ज्ञान हो जाता है। इन्हीं हेमचन्द्रसूरि का कुमारपालचरित्र काव्य भी बनाया हुआ है, जो भट्टी काव्य का अनुसरण करता है। इसके अतिरिक्त प्राकृत प्रकाश, प्राकृतसर्वस्व, संक्षिप्त सार, प्राकृत-व्याकरण, षड्भाषा-चन्द्रिका, प्राकृत-लक्षण और प्राकृतानुशासन प्रभृति प्राचीन व्याकरण ग्रंथ भी उपलब्ध हैं। नवीन व्याकरण ग्रन्थों में डा० पिशल का प्राकृत ग्रामर, डा० बनारसीदास जी का अर्द्ध-मागधी रीडर, श्रीयुत रत्नचन्द्र जी का जैन-सिद्धांत कौमुदी, अर्द्धमागधी-शब्द-धातु रूपमाला, प्राकृत-पाठमाला, प० बेचरदास का प्राकृत-व्याकरण, प्राकृत-मार्गोपदेशिका और प्राकृत-रूपमाला तथा प्रो० बुलनर की प्राकृत-प्रवेशिका आदि ग्रन्थ उपयुक्त हैं।

प्राचीन कोष-साहित्य में केवल धनपाल कवि की पाइअलच्छीनाममाला और हेमचन्द्र की देशीनाममाला ही मिलती हैं। नवीन कोषों में सर्वोपयोगी और सुन्दर कोष न्याय-व्याकरण-तीर्थ प्रो० हरगोविन्ददास जी का पाइअ-सद-महणवो है। इसमें प्राचीन और अर्वाचीन अर्द्धमागधी तथा प्राकृत आदि के ७५००० शब्द प्रमाणों के साथ संगृहीत हुए हैं। इसके अतिरिक्त अभिधानराजेन्द्र और जैनागम-शब्दसंग्रह भी उल्लेखनीय हैं।

काव्यों में कुमारपाल चरित, पउम चरियं, महावीर चरियं, गउवडहो; सुपासनाह चरियं, गाथा सप्तसती; नाटक में मृच्छकटिक, कर्पूरमञ्जरी-(गद्यमें) इसके सिवाय वसुदेव हिन्दी काव्य और कल्पसूत्र आदि ग्रन्थ भी उल्लेखनीय हैं।

छन्दोग्रन्थमें गाथालक्षण, प्राकृत-पिंगल-सूत्राणि, नन्दी-लाट्य, सअंभूछन्द, वृत्तदर्शन, वृत्तमुक्तावली आदि ग्रन्थ दर्शनीय हैं।

अति प्राचीन प्राकृत, आर्ष प्राकृत और मागधी आदि भाषाओं के ज्ञान के लिए सब से पुराना और महत्व का साहित्य आचाराङ्ग प्रभृति जैन आगम है। इस भाषा में पाश्च प्राप्त करने के लिए जैनागम का अध्ययन नितान्त आवश्यक है।

१८२

अर्द्ध-मागधी और प्राकृत

इसमें शक नहीं कि, अर्द्ध-मागधी बहुत ही महत्वपूर्ण भाषा है। इसके थोड़े शब्दोंमें ही बहुत भाव आ सकते हैं। इसीलिए महामुनि भरत ने कतिपय नाटकीय पात्रों को इसी भाषा में बोलने का आदेश दिया है। सुकुमार स्थलों में और खासकर स्त्री पात्रों के मुहसे जब यह भाषा बोली जाती है, तब इसका सौष्टव, माधुर्य और लालित्य बरबस मन को मोह लेता है।

इस भाषा में २५०० वर्ष का पुराना तत्त्वज्ञान, धर्म और समाज विषयक इतिहास तथा अनेक ज्ञातव्य बातें मौजूद हैं। यदि इस भाषा के अध्ययन में लोग अधिक रुचि धारण करेंगे, तो निश्चय ही हमारी राष्ट्र भाषा हिन्दी के ऊपर भी नया प्रकाश डाला जा सकेगा।

—: ३५: —

छपा हुआ अनूठा जैन साहित्य*

साहित्य वह वस्तु है जो एक बहुत बड़े परिवर्तन को कर लेने में समर्थ है। ऐसे साहित्य से ही पूर्वकालीन भारत हर एक विषय में आगे बढ़ कर अन्य देशों का पोषक और सिरताज हुआ था। इस प्रकार के साहित्य से ही राम, कृष्ण, बुद्ध, कालिदास, सिद्धसेन दिवाकर, समन्तभद्राचार्य, विक्रमभोग, कुमारपाल, वस्तुपाल, तेजःपालादि हर कलामें वीर धीर और विद्वान् बने थे ! आज अमरिका भी पौद्गलिक विज्ञान समृद्धि में आगे बढ़ा है। इस का कारण भी उस देश में जैसे साहित्य का प्रचार हो है। साहित्य शब्द से यहां यावद्विद्या कलाविज्ञान विषयक ग्रन्थों का अर्थ मैं लेता हूं। जैन धर्म में त्याग की-वैराग्य की प्रधानता होने से कई राजा महाराजा, कवि, विद्वान्, सेठ लोग भी विरक्त होकर मुनिवृत्ति को स्वीकार कर संसार को सभी उपाधियों से दूर हुए और शान्त चित्त से गहरे विचार पूर्वक आत्मशोधन व शुद्ध साहित्य का मनन और निर्माण करना उनका मुख्य व्यवसाय हुआ ! यही कारण है कि ऐसे पहुंचे हुए महात्मा और विद्वानों के हाथ से ही प्रायः जैनों के मुख्य दोनों सम्प्रदायों में हर एक विषय का प्रत्येक प्रचलित भाषा में अनूठा साहित्य

* वीर, बीजनोर, वर्ष ८, अङ्क १, २, ३।

१८४

छपा हुआ अनूठा जैन साहित्य

बना है, परन्तु यह अमूल्य साहित्य जैनों की आलस्यवृत्ति, बेपरवाही और इतर धर्मियों के द्वेष के कारण अधिकांश नष्ट हो गया, कुछ सड़ गया और अवशिष्ट प्रकाश में नहीं आया ! यही वजह है कि यह साहित्य साहित्यशोधक यूरोप अमेरिका तथा भारत के विद्वानों के हाथ में काफी तादाद में नहीं पहुंचा । परिणामतः विद्वानों को इसके बारे में गलत फहमी का शिकार होना पड़ा ! इसी कारण यूरोप के मुख्य विद्वान् डा० होपकीन्सन ने करीब तीस वर्ष पहले अपना अभिप्राय जाहिर किया कि “जैनों के पास विशिष्ट साहित्य ही नहीं है, इसलिए इनका संसार में जीने का अधिकार नहीं है !” आर्य समाज के प्रवर्तक दयानन्द सरस्वती और उनके भक्तों ने कहा है कि “जैन लोग अपने साहित्य को इसलिए दूसरों को नहीं बताते हैं कि उनके धर्म में—साहित्य में पीछे हैं, गपोड़े हैं ।” भाइयो ! जरा विचार करो, जैन धर्म और उसके साहित्य पर ऐसा झूठा कलङ्क कैसे लगा ? सच जानिये यह कलङ्क हमारे आलस्य और पाप से लगा है । परन्तु जमाना बदला और श्री विजयधर्मसूरि जी, श्री आत्माराम जी म०, वकील केशवलाल और श्रीमान् बाबू जुगमन्दरलाल जी जज हाई कोर्ट, श्रीमान् विद्यावारिधि चम्पतराय बार-एट-ला आदि के चित्त में जैनधर्म साहित्य प्रकाश करने की भावना ने स्थान लिया ! इस शुभ भावना का शुभ फल यह हुआ कि अनेक विषय के अपूर्व ग्रन्थ भंडारों के गहरे अन्धेरे में से निकलकर प्रकाश में आये, एव यूरोप और भारत के अजैन विद्वानों के हाथ में यह साहित्य पहुंचा । फिर

उयोही यह उत्तम साहित्य उनके हाथों में पहुँचा त्योंही जैनधर्म के और जैन साहित्य के विषय में उन लोगों के खराब और झूठे अभिप्राय बदलने लगे। वे लोग निन्दा के बदले जैन साहित्य और धर्म की मुक्तकण्ठ से प्रत्यक्ष और परोक्ष रूप में स्तुति करने लगे! किन्तु हतभाग्य से भारत में अब भी अधिकांश विद्वान् जैन धर्म और उसके साहित्य से ठीक ठीक परिचित नहीं हैं। इसी का परिणाम है कि कभी डा० ईश्वरी प्रसाद जी अपने इतिहास में जैन धर्म का अयथार्थ वर्णन लिख देते हैं, तो दूसरे अवसर पर मि० मुंशी जसे विद्वान् जैनों पर झूठे लाञ्छन लगाते हैं। इससे स्पष्ट है कि जैन साहित्य का प्रकाश हो जाने पर भी उसका प्रचार काफी नहीं हो पाया है। तो भी जो कुछ प्रचार हुआ है उसका फल यह निकला है कि बम्बई कलकत्ता और बनारस तथा यूरोप की कई यूनिवर्सिटियों में जैन साहित्य को सम्माननीय स्थान मिला है। कहा जाता है कि डा० होपकीन्स के विचार फिराने में बहुत लोगों ने कोशिश की परन्तु उन्होंने किसी की बात नहीं मानी। श्री विजयधर्मसूरि महाराज और उनके शिष्य श्री इतिहासतत्त्व महोदधि श्री विजयेन्द्रसूरि म० ने भी यह प्रयत्न करना शुरू किया था कि वह जैन धर्म के विषय में अपना झूठा अभिप्राय बदल दें तो अच्छा हो, क्योंकि इसके खराब विचार से यूरोप के नये विद्वानों पर जन साहित्य के विषय में बहुत खराब असर होता है। जैन समाज व साहित्यसेवी जानकर खुशी होंगे कि ता० १०-१२-२४ को उक्त डा० होपकीन्स ने आचार्य श्री विजयेन्द्रसूरि

१८६

छपा हुआ अनूठा जैन साहित्य

महाराज के ऊपर पत्र लिखकर अपने पूर्व के गलत विचार बदलकर अपनी भूल जाहिर की है, वे इस तरह लिखते हैं ।

“I found at once that the practical religion of the Jains was one worthy of all commendation and I have since regretted that I stigmatized the Jain religion as insisting on denying God, worshipping man, and nourishing vermin as its chief tenets without giving the regard to the wonderful effect this religion has on the character and morality of the people. But as is often the case, a close acquaintance with a religion brings out its good side and creates a much more favourable opinion of it as a whole than can be obtained by a merely objective literary acquaintance. As to the literature, this is a matter apart from religion, and I suppose that what I had in mind was the absence in Jain literature of any outstanding literary production which could be compared with Brahminism-with the Githagovinda or the Bhagwatgita or in Buddhism with the Dhammapada or for as purely literary works the Jain stories and didactic material seem

more ethical and religious than literary.” *

भाइओ ! जैन साहित्य के थोड़े प्रचार से ही कितना अच्छा परिणाम आया है ? यह जरा देखिये और फिर यह विचारिये कि यदि संगठित रीति से बड़े जोशोखरोश के साथ उसका प्रचार किया जाय तो कितना अधिक लाभ हो ? अतः जतना जैन साहित्य के प्रकाश से ही वह अन्धकार दूर हो सकेगा, जिसके कारण आज भी भारत के स्कूल और कौलियों में जैन धर्म के विषय में मिथ्या बातें पढ़ाई जाती हैं । अतः इस विषय की प्रसिद्धि के लिए अब तक प्रकट हुए जैन साहित्य के मुख्य ग्रन्थों का परिचय करा देना उचित है ।

* मि० हॉपकिन्स यद्यपि इस पत्र के द्वारा जैन धर्म के विषय में अपनी गलत फहमी के लिए खेद प्रकाश करते हैं, किन्तु जैन साहित्य को वह अब भी वैदिक या बौद्ध साहित्य की कोटि का नहीं मानते । वह उसे साहित्यिक ही खयाल नहीं करते । उनकी यह धारणा गलत है । किसी विद्वान् को उनसे पत्र व्यवहार करके उनकी इस धारणा को भी ठीक करा देना चाहिये ।

१८८

पाठ्यक्रम की समालोचना और मत

—: ३६ :—

बनारस में निर्णीत भा० दि० जैन पाठ्यक्रम की समालोचना और मत*

पाठ्यक्रम के साथ जैन समाज का कैसा सम्बन्ध है और कैसा होना चाहिये, यह मैं पहले जनमित्र के ता० ४-८-३२ अंक ३८ में^१ लिख चुका हूँ। अभी कुछ दिन पहले बनारस में समाज के विशिष्ट दिगम्बर विद्वानों ने सम्मिलित होकर नया पाठ्यक्रम निर्धारित किया है जिसकी नकल जैनमित्र के ता० १४-७-३२ अंक ३५ में छपी है। उसको देखकर मुझे भी कुछ इस विषय में लिखने का विचार होता है। किसी महाशय के मन में यह संकोच किंवा आश्चर्य न होना चाहिए कि 'ये श्वेतम्बर जैनमुनि दिगम्बर जैन सम्प्रदाय को अपनी सलाह क्यों देते हैं? इनको क्या गर्ज पड़ी है?' मैं तो अपने को सारी जैन समाज और धर्म का सेवक समझता हूँ। हर किसी को हित सलाह देना मनुष्य का कर्त्तव्य होना चाहिये, इसी लिए कोई माने या न माने, अपने को दूसरे के हित के लिए प्रवृत्ति करते रहना चाहिये।

* वीर, बीजनोर, वीर सं. २४/१८, अंक २३-२४।

१. इस लेख का नाम—“जैन समाज और पाठ्यक्रम का सम्बन्ध” है। जैनमित्र पृ ५०५।

मेरी सूचनाएं

१—पाठ्यक्रम में 'बालबोध' कक्षा से ही इंगलिश' की पुस्तकें नियत कर लेनी चाहिये। विशारद परीक्षा में कुछ इङ्गलिश की पुस्तकें वाचन के लिए पेसी रखनी चाहिये जो जैन धर्म और जैन इतिहास से सम्बन्ध रखती हों और जैन विद्वानों द्वारा लिखी गई हों।

२—'बालबोध' कक्षा से 'विशारद' कक्षा के अन्तिम वर्ष तक राष्ट्र भाषा की शुद्धि के लिए क्रमशः कोई न कोई हिन्दी ग्रन्थ प्रत्येक वर्ष में अवश्य रखना चाहिये, जो निष्पक्षपाती का लिखा हुआ हो।

३—जैनदर्शनशास्त्र में दिगम्बर और श्वेताम्बरों में बहुत कुछ साम्य है। स्त्रीमुक्ति और केवलिमुक्ति जैसे कुछ ही विषयों में थोड़ा थोड़ा मत भेद है। दिगम्बरों की तरह श्वेताम्बरों में भी दर्शन तर्कशास्त्र के रत्नाकरावतारिका स्याद्वादरत्नाकर, अनेकान्त जयपताका, सम्मतितर्क, खण्डन-खाद्य, न्यायालोक, शास्त्रवार्तासमुच्चय, प्रमाणमीमांसा जैसे बहुत प्रौढ़ ग्रन्थ हैं जिनको पढ़ने से स्याद्वाद की रक्षा करने की और दूसरे वादी को परास्त करने की ताकत

१. प्रायः यह देखा जाता है कि अपने विद्यालयों में इंगलिश का पाठ्यक्रम बहुत ही उपेक्षा व शिथिलता से पूरा करवाया जाता है इसलिए इङ्गलिश के विषय में छात्र बहुत ही कमजोर रहते हैं, परन्तु यह होना ठीक नहीं है।

१९०

पाठ्यक्रम की समालोचना और मत

आती है। इसलिए 'प्रवेशिका' कक्षा के तीसरे वर्ष से न्याय विभाग में श्वेताम्बरों के ग्रन्थ भी नियतरूप में अथवा विकल्परूप में अवश्य रखने चाहियें।

४—व्याकरण और साहित्य जैसे विषय में जहाँ हो सके जैनग्रन्थ ही पाठ्यक्रममें रखने चाहियें। उस विषय का योग्यग्रन्थ जैनों के दिगम्बर, श्वेताम्बर या स्थानकवासी किसी फिरके के विद्वान् का हो, उसे रखना चाहिये। अगर उस विषय का कोई ग्रन्थ दिगम्बरों का उपलब्ध नहीं है तो अजैन ग्रन्थ की अपेक्षा से श्वेताम्बर या स्थानकवासी जैन ग्रन्थ को पहिले स्थान देना चाहिए। उसी तरह श्वेताम्बर और स्थानकवासियों को भी अपने पाठ्यक्रम में अजैनग्रन्थ की अपेक्षा दिगम्बर जैन के योग्य ग्रन्थ को पहिले पास करना चाहिए। जैसे लघु और सिद्धान्त कौमुदी व्याकरण के स्थान पर हैमशब्दानुशासन लघुवृत्ति और बृहद्वृत्ति योग्यतम होने से पढ़ाने चाहियें।

५—न्याय के वादक ग्रन्थों में नैयायिक वैशेषिक सांख्य वेदान्त मीमांसक बौद्ध और चार्वाक दर्शन का काम विशेष पड़ता है। अतः तत् तत् दर्शनों के मूल ग्रन्थ पढ़ने से छात्रों में हर एक दार्शनिक ग्रन्थ लगाने की व्युत्पत्ति और ताकत आती है। अतः अन्य दर्शन के ग्रन्थ पढ़ने में भी उपेक्षा नहीं होनी चाहिए। जहाँ तक होसके पढ़ाने वाला जैनतत्त्व द्वेषी नहीं होना चाहिए।

६—जो ग्रन्थ उपलब्ध हों और मुद्रित हों उन्हीं को पाठ्यक्रम में रखने चाहिये। पाठ्यग्रन्थ नोट, टिप्पण प्रस्ता-

वना, वागन्तरादि से तय्यार करके स्वल्प मूल्य में छात्रोंको देना चाहिए ।

७—‘प्रवेशिका’ कक्षा से लेकर ‘शास्त्रीयकक्षा’ के अंतिम चौथे वर्ष तक छात्रों को संस्कृत में गद्य-पद्य लिखने और बोलने की फरजीयात (नियमित) शिक्षा देनी चाहिए; नहीं तो विद्वान् होने पर भी छात्र अपने विषय में मूक लूले रह जाते हैं ।

८—व्याकरण के ऊपर उपेक्षा रखना भविष्य के लिए बहुत ही हानिकर है, अतः मध्यमाका पूरा अभ्यास तो कम से कम अच्छा होना चाहिए ।

९—प्राकृत व्याकरण के साथ या उसके बाद प्राकृत द्वयाश्रयकाव्य (भट्टिकाव्य जैसा) और कुछ जैन नाटक विशारद और शास्त्रीय कक्षा में रखने चाहिए, जिससे, प्राकृत और साहित्यज्ञान का विकास हो ।

समालोचना और ग्रन्थ परिवर्तन ।

जैन मित्र अंक ३५ आषाढसुदि ११ के अंक में पठनक्रम छपा है, उसी को लक्ष्य में रखकर जहां अन्य ग्रन्थ रखने की आवश्यकता मुझे प्रतीत होती है उस कक्षा वर्ष और ग्रन्थ का नाम मैं लिखता हूं । अगर मैं पूर्व ग्रन्थको निकालने को न लिखूं तो वह मान्य है ऐसा समझना ।

१९२

पाठ्यक्रम की समालोचना और मत

१ प्रवेशिका कक्षा

प्रवेशिका के प्रथम वर्ष में हिन्दी भाषा द्वारा छात्र को प्रमाण-प्रमेय का लक्षण और हेतुदृष्टान्तादि का साधारण ज्ञान करवाना चाहिये । दूसरे वर्ष में न्याय में तर्क संग्रह रखना चाहिये (मूलमात्र) । तीसरे वर्ष में परीक्षा मुख के साथ वाचनमात्र के लिए या विकल्प में श्रीप्रमाणनय-तत्त्वालोक मूलमात्र रखना अच्छा होगा, क्योंकि इन दोनों ग्रन्थों की पद्धति में बहुत कुछ समानता है । जो विषय परीक्षामुख में समझ में नहीं आता, वह विषय विस्तृत पद्धति का होने से प्रमाणनयतत्त्वालोक^१ में साफ होता है । जैसे उपलब्धि, अनुपलब्धि, वाद, हेत्वाभासादि ।

व्याकरण वर्ष १ में लघुकौमदी के बदले सिद्धान्त रत्निका^२ जैन व्याकरण पूर्वार्द्ध या हैमलघुप्रक्रिया ये दोनों जैनेन्द्रप्रक्रिया के विकल्प रूप में रखने चाहिये । अजैन से जैन व्याकरण पढ़ाना अच्छा है । व्याकरण वर्ष २ में लघु-

१—यह जैनन्याय का सुन्दर प्रक्रिया ग्रन्थ सूत्रवद्ध आठ परिच्छेदों में विभक्त है । इसपर एक छोटी बालबोधनी संस्कृत टीका नयी बनी है । उस टीका सहित यह सुन्दररीत्या श्री विजयधर्मसूरि जैन ग्रन्थमाला उज्जैन से प्रकाशित हुआ है ।

२—यह ग्रन्थ सुन्दर टीप्पणी प्रस्तावनादि युक्त श्रीयशोविजय जी जैन ग्रन्थमाला भावनगर में छपा है । यह बहुत ही छोटा व्याकरण सारस्वत के जैसा है । व्याकरण का प्रत्येक विषय संक्षेप से इसमें है ।

कौमदी पूर्ण के बदले जैनेन्द्रप्रक्रिया के विकल्प में सिद्धान्त-रत्निका संपूर्ण या हैमलघुप्रक्रिया सम्पूर्ण रखनी चाहिए ।

साहित्य वर्ष ३ में छन्दःकौमदी के स्थान पर 'वृत्त-बोध'^१ नाम का ग्रन्थ रखना अच्छा है । यह श्रुतबोध जैसा छोटा ग्रन्थ है । इसके कर्ता स्थानकवासी साधु हैं ।

२ "विशारदकक्षा"

व्याकरण वर्ष १ में सिद्धान्तकौमदी के बदले हैम-शब्दानुशासन लघुवृत्ति^२ के पांच अध्याय विकल्प रूप में रखे जायं तो अच्छा हो । दूसरे वर्ष में सम्पूर्ण लघुवृत्ति होनी चाहिए ।

विशारद वर्ष २ साहित्य में कीर्तिराज उपाध्याय-कृत नेमनाथ चरित्र (महाकाव्य) के आदि के ५ सर्ग विकल्प में रखे जायं । यह रघुवंश की पद्धति का उससे सुन्दर काव्य व्युत्पत्तिकारक है ।

तीसरे वर्ष व्याकरण में निर्धारित ग्रंथों के साथ न्यायसंग्रह सटीक रखना अच्छा है । परिभाषेन्दु शेखर पद्धति का यह ग्रन्थ पढ़ने से सारा व्याकरण खुल जाता

१—यह ग्रन्थ भैरुदान जी अगरचन्द जी सेठिया के यहां छपा है ।

२—यह ग्रन्थ दूसरी बार सैठ आणंदजी कल्याणजी की पेडीने अहमदाबाद से प्रकाशित किया है ।

१९४ पाठ्यक्रम की समीक्षा और मत

है। व्याकरण या साहित्य वर्ष २ में हैमलिङ्गानुशासन मूल मात्र कंठस्थ करना अच्छा है। इससे संस्कृत के प्रत्येक शब्द के लिङ्ग का व्यापक ज्ञान हो जाता है।

साहित्य वर्ष ३ में वृत्तरत्नाकर के स्थान पर या विकल्प में छन्दोऽनुशासन अध्याय ४ तक मूल रखना और सत्य हरिश्चन्द्र^१ संस्कृत नाटक बढ़ाना अच्छा है। इसी साल में जैनकुमारसंभव के भी तीन सर्ग हो जायें तो अच्छा है।

वर्ष ३ 'धर्म' में हैमप्राकृत व्याकरण संपूर्ण रखा है। इस आठवें अध्याय के चार पाद में प्राकृत शोर-सेन्यादि ५ भाषाओं का व्याकरण आजाता है। इसके कुल सूत्र १११९ हैं। अतः भेरा कहना है कि इसका एक (प्रथम) पाद दूसरे वर्ष में रखा जाय तो तीसरे वर्ष में २७१ सूत्रों का बोझ छात्रों पर कम हो जायगा और ज्ञान भी परिपक्व होगा।

दूसरे वर्ष धर्म में सर्वार्थसिद्धि पढ़ने के बाद तुलना करने के लिये श्री उमास्वातिकृत तत्त्वार्थभाष्य और उसकी टीका देखी जाय तो तत्त्वार्थसूत्र के विषय में छात्रों का ज्ञान व्यापक हो जायगा।

आप्तपरीक्षा के साथ न्याय वर्ष ३ में श्री सिद्धसेन

१—यह जैन नाटक बहुत ही सुन्दर हैं। निर्णयसागर ने इसको प्रकाशित किया है।

दिवाकर का न्यायावतार^१ (सटीक) रखा जाय तो अच्छा है । यह जैन न्याय का मौलिक छोटा ग्रन्थ है ।

३ शास्त्रीय कक्षा

न्याय वर्ष १ में अनेकान्तजयपताका भी रखी जाय तो अनेकान्त के विषय में बहुत सी ज्ञातव्य बातों का पढ़ने वाले को ज्ञान हो सकता है । न्याय वर्ष २ में विशेषावश्यकभाष्य को ज्ञान प्रकरण (मूल) अथवा समन्तभद्राचार्य का युक्त्यनुशासनसटीक भी रखना आवश्यकीय मालूम होता है । गौतमसूत्र मूल^३ भी रखना चाहिये । वर्ष ३ में वेदान्तसार के बदले वेदान्त परिभाषा रखना विशेष लाभकारक है । इसी तीसरे वर्ष में सन्मतितक गाथा १ की टीका रखने से तर्कबुद्धि कर्कश होगी । वर्ष ४ न्याय में धर्मकीर्ति का न्याय बिन्दु (बौद्धदर्शन के लिए) रखना आवश्यक है और नव्यन्याय की पद्धति जानने के लिए श्री यशोविजय जी का खण्डनखाद्य या न्यायालोक रखा जाय तो नव्यन्याय का मजा भी मिल जाय, क्योंकि ये दोनों जैनग्रन्थ नव्यन्याय के हैं । वर्ष चार में षट्दर्शन संग्रह रखा है । यह किसका बनाया हुआ है ? यह

१. वम्बई यूनीवर्सिटी ने इसको अपने पाठ्यक्रम में रखा है । जैन न्याय का यह प्राचीनतम ग्रन्थ है ।

२. नैयायिक दर्शन जानने के लिए “गौतमसूत्र” पढ़ना जरूरी है । इस पर विश्वनाथ की वृत्ति बहुत सुन्दर है ।

१२६

पाठ्यक्रम की समालोचना और मत

खुलासा करना जरूरी है, क्योंकि ऐसे अनेक ग्रन्थ भिन्न-भिन्न कर्तृक हैं।

व्याकरण वर्ष १ से ४ तक जो ग्रन्थ रखे हैं वे ग्रन्थ अभी तक छपे नहीं हैं तो छात्रों को सुलभ्य नहीं हो सकते हैं। अतः जब तक यह नहीं छपे तब तक श्री हेमचन्द्र की सिद्धिहेमशब्दानुशासन बृहद्वृत्ति और न्याय पढ़ाये जायें। वर्ष ३ व्याकरण के साथ संस्कृत द्वयाश्रय-काव्य रखने से व्याकरण का ज्ञान खुलकर विकसित होगा। जैसे अजैन व्याकरण के लिये भट्टिकाव्य है वैसे जैनव्याकरण और गुजरात के इतिहास के लिये यह बहुत ही बढ़िया काव्य है।

साहित्य वर्ष १ में गद्यचिन्ताणणि एक ही ग्रन्थ है, वह कम है। अतः इसके साथ हीरसौभाग्य अथवा किरातार्जुनीय के कुछ सर्ग रखने चाहिये और छन्दोनुशासन के शेष ४ अध्याय भी रखे जायें। वर्ष में २ नाट्यदर्पण (जैनाचार्यकृत) की मूलकारिका और नलविलाम नाटक भी रखने से साहित्यविषयक छात्र की व्यापक बुद्धि होगी। वर्ष ३ में तिलकमंजरी का कुछ भाग और मुद्राराक्षस (या हम्मीरमदमर्दन नाटक) बढ़ाना चाहिये।

वर्ष ३ में काव्यानुशासन रखा है, वह किस का बनाया हुआ है? यह निर्देश करना जरूरी है। क्यों कि काव्यानुशासन २ हैं एक तो छोटा साधारण है जो वाग्भट कविकृत है और दूसरा काव्यप्रकाश जैसा बड़ा

प्रौढ, हेमचन्द्रकृत है। वर्ष ४ में मैथिलीपरिणयनाटक, नैषध के कुछ सर्ग या पार्श्वभ्युदय और मृच्छकटिक प्रकरण संपूर्ण बढ़ाना चाहिए।

महानुभावों ! बालकक्षा से लेकर शास्त्रिय कक्षा तक के बनारस के दि० जैन पाठ्यक्रम को विचार कर मैंने विद्यार्थियों के हित के लिए उन को सर्वतोमुखी उदार-व्यापक विद्वान् बनाने की ही भावनासे कुछ ग्रन्थ बढ़ाए हैं और कुछ परिवर्तित भी किये हैं। जो ग्रंथ मैंने लिखे हैं वे प्रायः सभी प्राप्य हैं और पूर्व पाठ्य ग्रन्थ के साथ रखने के लिए ही, न कि पूर्वग्रन्थों को निकाल कर, रखे हैं। मेरी इस पाठ्यक्रम प्रणाली और पहिले की सूचना-अनुसार छात्र को योग्य अध्यापक पढ़ावे, तो मुझे विश्वास है कि पढ़ने वाला छात्र न्याय व्याकरण काव्य नाटक अलङ्कार छन्द और धर्मशास्त्र में योग्य विद्वान् हो सकता और जैनधर्म की सेवा कर सकता है। दि० जैन विद्वान् मेरे इस पाठ्यक्रम पर संपूर्ण गंभीर विचार कर बनारस में किये हुए नवीन पाठ्यक्रम में योग्य सुधार करेंगे और अपनी गुणग्राहिता उदारता का परिचय देंगे; ऐसी आशा करता हुआ मैं यहीं पर लेख को खत्म करता हूँ।

१९८

जैन समाज और पाठ्यक्रम का सम्बन्ध

— : ३७ : —

जैन समाज

और

पाठ्यक्रम का सम्बन्ध*

किसी भी देश और जाति की उन्नति या अवनति उसके पाठ्यक्रम की अपेक्षा रखती है। जैसा पाठ्यक्रम होगा वैसी ही प्रजा संस्कारित होगी। पूर्वकाल में इस विषय पर बहुत कुछ ध्यान दिया जाता था। वर्तमान में अमेरिका आदि स्वतंत्र देशों में भी इस विषय पर बड़े बड़े देश जाति के नेता गम्भीरता पूर्वक विचार करके अपने अपने देश जाति को उन्नत बनाने के लिए हरसाल नवीन पाठ्यक्रम नियत करते हैं। भारत का विचार आचार आदि बदल जावे, ब्रिटिश अधिकारियों के जब ऐसे विचार हुए थे, तब करीब आज से १०० वर्ष पहिले इन्होंने अपने अनुकूल पाठ्यक्रम बनाकर गवर्नमेंट स्कूल और कालेज आदि संस्थाओं में अंग्रेजी भाषा द्वारा भारतीय प्रजाको पढ़ाना शुरू किया था। जिसका परिणाम ७५ वर्ष में ही यह हुआ है कि सारा भारतवर्ष अपने विचार और आचार को हलका-लज्जास्पद समझ कर या छोड़कर विदेशी विचार और आचारों को अच्छा समझने लगा या स्वीकारने लगा।

* जैनमित्र, सूरत वीर सं. २४५८, आ सु. २

जैन समाज का पाठ्यक्रम

जैन समाज अभी इतना भाग्यशाली कहां कि, उसका सम्पूर्णतया व्यावहारिक और आध्यात्मिक विषय में प्रवीण बनाने वाला उसके लिए सर्वाङ्गसुन्दर पाठ्यक्रम बने और हर साल इसपर गम्भीर विचार पूर्वक आवश्यकतानुसार परिवर्तन हुआ करे ! तौभी मुझे जान कर खुशी होती है कि दि० जैन समाजमें कुछ वर्षों से ऐसी भावना का प्रादुर्भाव हुआ है । कुछ समाज-धर्म हितैषी विद्वानों ने सुन्दर पाठ्यक्रम बनाने के लिए अपनी बाणो, लेखनी और शक्ति का उपयोग भी यथाशक्ति किया है और कर रहे हैं । दि० जैन समाज में संस्कृत पाठशालाओं की संख्या तो विशेष है और हर साल कलकत्ता और बनारस की परीक्षाओं में सैंकड़ों छात्र न्यायतीर्थ, आचार्य, शास्त्री आदि हो जाते हैं । परन्तु मुझे लिखते हुए दुःख होता है कि उन टाईटलधारी शास्त्रियों को व्यवहार का ज्ञान तो क्या अपने पढ़े हुए शास्त्रों का ज्ञान भी सन्तोष कारक नहीं दिखता । जिस विषय के वे आचार्य, तीर्थ या शास्त्री हैं उसी विषय के मध्यमा का ग्रन्थ भी वे यथार्थ नहीं पढ़ा सकते हैं । मैं अपने अनुभव से कहता हूँ कि बनारस विश्वविद्यालय के शास्त्री (जिस परीक्षामें दि० न्याय के और स्योद्वादमंजरी, रत्ताकरावतारिका सम्मतितर्कादि श्वेताम्बर न्याय के ग्रन्थ हैं) और कलकत्ता यूनिवर्सिटी के तीर्थ एक दि० पण्डित जी एक

२००

जैन समाज और पाठ्यक्रम का सम्बन्ध

संस्थामें श्वेतांबर न्याय मध्यमा का स्याद्वादमंजरी ग्रन्थ पढा रहे थे । पढाते २ प्रथमकारिका की व्याख्यामें

“यथा निशीथचूर्णौ भगवतां श्रीमद्दृढतामष्टोत्तरसहस्र-
संख्यबाह्यलक्षणसंख्याया उपलक्षणत्वेनाऽन्तरङ्गलक्षणानांसत्त्वा-
दीनामानन्त्यमुक्तम् ।”

—स्याद्वादमंजरी पृ० ६ ।

यह पंक्ति आई । इसमें पंडित जी ने ‘निशीथचूर्णौ’ का अर्थ किया कि-“निशीथ” नाम रात का है । उसमें बनाया हुआ “चूर्ण” “निशीथचूर्ण”, उसमें अर्थात् उस रात्रिचूर्ण से श्रीतीर्थकर भगवान् के १००८ बाह्य लक्षण जाने जाते हैं.....।

विद्वान् पाठको ! आप देखिये कि यहाँ पर वस्तुतः “निशीथचूर्णि” नामका श्वेताम्बरों में कोई आप्त ग्रन्थ है । उस ग्रन्थ में तीर्थकर भगवान् के बाह्य और अभ्यंतर गुणों का वर्णन किया है । परन्तु उपर्युक्त पंडितजी ने निशीथ-चूर्णों का अर्थ कैसा विचित्र बैठा दिया कि पढ़ने वाले छात्र हंस पड़ें ।

इससे मेरा कहना पुष्ट होता है कि वर्तमान प्रणाली से अपने छात्रों में पठित विषय-ग्रन्थ को भी लगाने की योग्यता-व्युत्पत्ति नहीं आती है । दूसरी बात यह है कि दि० जैन संस्थाओं से न्यायतीर्थ सैकड़ों छात्र निकलते हैं, परन्तु उन छात्रों में बहुततया व्याकरण का आवश्यकीय

साधारण ज्ञान नहीं सा होने से रघुवंश जैसा काव्य भी पढ़ाने में उन छात्रों को पसीना छूटता है या गण्णगोले मारने पड़ते हैं। एक अच्छे प्रतिष्ठित ब्राह्मण पंडित ने मुझे कहा था कि „अमुक.....दि० जैन पाठशाला के लड़के, जो कि न्यायतीर्थ में पास हो चुके हैं, वे हमारे प्रथमा वाले छात्र को भी नहीं पढ़ा सकते हैं।” इन सब वृत्तांत से मेरे साथ, प्रत्येक जैन को समाज के न्यायतीर्थादिकों के विषय में दुःख हुए बिना नहीं रह सकता है। परीक्षोत्तीर्ण छात्रों की बेपरवाही या मूर्खता से प्रौढतम जैन साहित्य के ग्रन्थों पर और जैनाचार्यों पर कलंक लगता है। क्या हमारे श्लोकवार्तिक, राजवार्तिक, प्रमेय-कमलमार्तण्ड, अष्टसहस्री, स्याद्वादमंजरी, स्याद्वादरत्नाकर, रत्नाकरावतारिका और सम्मतितर्क ऐसे ग्रन्थ हैं कि जिससे छात्र विद्वान् नहीं होते हैं? अपने जैनन्याय के ग्रन्थ तो ऐसे प्रौढ व्युत्पत्तिदायक हैं कि यदि पाठक व्युत्पन्न हो और छात्र परिश्रम और बुद्धियोग से यथायोग्य अभ्यास करे तो ब्राह्मण पंडितों के साथ भी स्पर्धा कर सकते हैं। परन्तु अपने संस्थासंचालकों को इतनी कहां दरकार है कि समाजहितार्थ सच्चे विद्वान् बनावें? उनको तो अपने येनकेन प्रकारेण थोड़े ही समय में और थोड़ी ही शक्ति से ‘न्यायतीर्थ बनाकर अखबारों में, रिपोर्टों में छापकर बतलाकर प्रसिद्ध होना है। और उन समाचारों से समाज से धन लेना है।

२०२

जैन समाज और पाठ्यक्रम का सम्बन्ध

संचालकों के प्रति

समाज हितैषी महानुभावो ! संचालको ! अगर आपको सच्ची समाजसेवा और धर्मसेवा करनी है, अगर आपको समाज के धन का सच्चा उपयोग करना है, अगर आपको अपने दिग्गज और प्रतिष्ठित पूर्व के विद्वान् आचार्यों की और ग्रन्थों की कीर्ति बढ़ानी है, तो आप छाटी उमर से ही छात्रों को परीक्षा का लोभ दिये बिना मूल स्थायी व्यापक ज्ञान दीजिये । शास्त्रज्ञान के साथ अनुभव और व्यवहार ज्ञान के तरफ भी उनको आकृष्ट कीजिये । ग्रन्थों के लगाने वाले और पूर्वाचार्यों की तरह नवीन युक्ति तर्क विशेषता वाले नवीन ग्रन्थ बनाने वाले अपने नवोन विद्वान् भी उत्पन्न हों वैसा तलस्पर्शी पांडित्य उनमें भरिये । दि०, श्वे०, स्थानकवासी सम्प्रदायका कदाग्रह उनके मस्तिष्क को नहीं बिगाड़े, वैसी आपसी उदारता की शिक्षा दो । श्वेतांबरों के या स्थानकवासी वैदिकों के न्याय-व्याकरण और काव्य ग्रन्थ पढ़ाना पाप है, हानिकर है, ऐसी संकुचित शिक्षा देकर छात्रों को एकदेशीय अपूर्ण पण्डित मत बनाओ । परन्तु ऐसा करने में आपको परिश्रम बहुत उठाना पड़ेगा । धन तथा समय का व्यय भी काफी करना पड़ेगा । परन्तु फलस्वरूप सच्चे आदर्श विद्वान् थोड़े भी होंगे तो आपका धनव्यय और समय व्यय सफल होगा । समाज का मुख गौरवोज्ज्वल होगा । इससे आपको समाज का सच्चा आशीर्वाद मिलेगा । और इस पुण्य से आपको भी इस भव और परभव में योग्य सुख मिलेगा ।

—: ३८ :—

शिक्षा और परीक्षा*

आधिभौतिक और आध्यात्मिक उन्नति का मुख्य उपाय शिक्षा है, अतएव इसे यथार्थ रूप में अपनाने से ही मनुष्य सुखी और यशस्वी हो सकता है ।

शिक्षा का स्वरूप और उसकी पद्धति के निर्णय का प्रश्न बड़ा ही कठिन है । पर कठिन होते हुए भी, इस प्रश्न को हम छोड़ नहीं सकते या इसकी उपेक्षा करने से हम सुखी नहीं हो सकते ।

शिक्षा का इतना महत्त्व क्यों है ? हर एक देश, जाति और धर्म के लोग इसके प्रति सम्मान क्यों दिखाते हैं तथा परीक्षा लाभप्रद है या नहीं ? इन्हीं प्रश्नों के उत्तर में प्राचीन पद्धति का विचार करते रामचन्द्र जी के पुत्र लव और कुश को साद्यन्त शिक्षा ऋषियों से ही हुई थी ।

ढाई हजार वर्ष के मध्यकाल में बौद्ध, जैन और वैदिक विद्वानों के प्रयत्नों से भारत के विभिन्न प्रदेशों में विराट् विद्यापीठ स्थापित किये थे । तक्षशिला, काशी, नालन्दा, विक्रमशिला, उदन्तपुरी, मिथिला, जगदल, महा-

* गङ्गा, प्रवाह ३, तरङ्ग १२ ।

२०४

शिक्षा और परीक्षा

विहार और नवद्वीप के विद्यापीठ तथा गुरुकुल उल्लेखनीय हैं। इनमें दस दस हजार तक विविध विद्याओं, कलाओं, आगमों का अध्ययन कर अद्वितीय विद्वान् होते थे पन्द्रह सौ तक अध्यापक छात्रों को ज्ञान दान देते थे इन विद्यापीठों से ही महावैयाकरण पाणिनि, रघुनाथशिरोंमणि, सार्वभौम वासुदेव, महान् राजनीतिज्ञ चाणक्य प्रसिद्ध-प्रसिद्ध विद्वान् निकले थे। इन विद्यापीठों में समस्त दर्शनों, कलाओं और उद्योगों की पूर्ण शिक्षा, स्वल्प समय में और थोड़े खर्च से ही, मिलती थी। श्रीयुत शांतिलाल त्रिवेदी का कहना है कि, “उस वक्त सबसे बड़े राज-पुत्र से भी, विद्यापीठ के समग्र पाठ्य ग्रन्थ पढ़ाने और खान पान, वस्त्र आदि का खर्च सिर्फ एक हजार रुपया लिया जाता था। उस समय के राजा अपना असीम धनव्यय कर इन विद्यापीठों की हर प्रकार की सहायता करते थे। एक राजा ने एकपीठ के निर्वाह के लिए सौ गांव भेंट दिये, ऐसा उल्लेख भी मिलता है।”

ये विद्यापीठ आजकल की प्रसिद्धतम आक्सफोर्ड और केम्ब्रिज यूनिवर्सिटियों से कम विषयों की शिक्षा नहीं देते थे। चरित्र-संगठन और आरोग्यविकास के जो ऊँचे संस्कार मिलते थे, उनका शतांश भी किसी वर्तमानिक संस्था में नहीं मिल सकते। सचमुच ही उस समय के भारतीय लोग बहुत भाग्यशाली थे। हमें उन लोगों के भाग्य पर ईर्ष्या होनी चाहिये।

शिक्षा और परीक्षा

२०५

पहले के राजा लोग प्रजा में शिक्षा प्रचार के लिए कितना खर्च करते थे और वर्तमान के राजा शिक्षा के लिए कितना खर्च करते हैं, इसका विचार पाठक स्वयम् कर ल। मेरा तो नम्र मन्तव्य है कि, वर्तमानिक राजा अपनी प्रजा को आदर्श और पूर्ण शिक्षित बनना ही नहीं चाहते हैं। इसके कई प्रमाण दिये जा सकते हैं। शास्त्रज्ञ कहते हैं कि करीब सवा सौ वर्षों के पूर्व केवल बंगाल में ही छोटे-बड़े अस्सी हजार विद्यालय थे! विदेशी शासन के आने के बाद बंगाल में ही नहीं, सारे भारत में, उनकी संख्या दिन-दिन घटती ही गयी है। कई ग्रन्थों के आधार पर हम कह सकते हैं कि, पहले की अपेक्षा इस समय भारतमें शिक्षा की दशा और पद्धति बहुत नीचे गिर गयी है। वर्तमानिक शिक्षा का परिणाम या फल तो इतना सड़ा और गिरा हुआ नजर आता है कि, सुन कर आँखों में आँसू आ जाते हैं!

अभी जो शिक्षा दी जाती है, वह सबको विदित ही है। उसका फल भारत के लिए सर्वथा असन्तोष प्रद ही नहीं, बल्कि भयङ्कर भी है। वर्तमान काल में शिक्षा का ध्येय ही बदल गया है, यह सोचनीय बात है। पद्धति और प्रकार में देशकालानुसार परिवर्तन होना स्वाभाविक है, परन्तु मुख्य ध्येय में विपर्यय हो जाना तो बहुत ही हानिकारक है। इसके लिए केवल

राजा ही दोषी नहीं हैं, प्रजा की दरिद्रता और क्षुद्र-वृत्ति भी कारण है ।

शिक्षा का प्रश्न बड़ा गहन है, उद्देश्य महान् है, क्षेत्र विशाल है, फल ऊँचा है । वर्तमान समय में शिक्षा की समस्या जटिल होती जा रही है । बड़े बड़े अनुभवी विद्वान् इसको सुलझाने का यत्न कर रहे हैं, परन्तु कोई कामयाब नहीं होता । न गवर्नमेंट की यूनिवर्सिटियाँ सफल हुई हैं, न आर्यसमाज के गुरुकुल । प्रति वर्ष २५ लाख से अधिक द्रव्यव्यय करने वाले न जैनों के महा-विद्यालय सफल होते हैं और न क्रिश्चियनों के मिशनरी स्कूल । बंगाल के कुछ महामनाओं ने, इस समस्या को सुलझाने के लिए, विविध प्रकार के प्रयोग किये हैं और करते जा रहे हैं । इसमें उन्हें कुछ अंश में सफलता मिली भी हो, तो भी सारे भारतवर्ष के लिए वह नगण्य है । हमारी शिक्षा से जवतक भगवान् महावीर, बुद्धदेव और रामचन्द्र जैसे धार्मिक नेता, सीता, सुभद्रा जैसी सतियाँ; लक्ष्मीबाई जैसी वीराङ्गनाएँ; कालिदास, हेमचन्द्र जैसे कवि; गौतम, कणाद, सिद्धसेन दिवाकर, समन्तभद्र, हरिभद्र, देवसूरि, गंगेशोपाध्याय और यशोविजय उपाध्याय जैसे दार्शनिक; भास, रामचन्द्र जैसे नाटककार; अमर हेमचन्द्र जैसे कोषकार; पिङ्गल मुनि जैसे छन्दःकार; प्रताप, शिवाजी, वस्तुपाल, तेजपाल जैसे वीरव्याघ्र नहीं; तबतक हम कैसे कह सकते हैं, कि हमारी आधुनिक शिक्षा उचित है ?

देशी राजाओं की अपेक्षा ब्रिटिश शासन ने अपने ढंग के शिक्षा के साधन बहुत उपस्थित किये हैं। हाई-स्कूलों और कालेजों की तादाद काफी है। यूनिवर्सिटियाँ भी बढ़ती जा रही हैं। यह सब है परन्तु, न मालूम शिक्षितों की तादाद में क्योंकि तरकी नही होती? यह प्रश्न विकट है। माध्यमिक और ऊँची शिक्षाओं की तो बात जाने दीजिये, प्राथमिक शिक्षण प्राप्त करनेवालों की संख्या भी असन्तोष उत्पन्न करनेवाली है। बम्बई प्रान्त (जो कि, शिक्षा में अप्रगण्य माना जाता है) की परिस्थिति ही देखिये। सन् १९२१ ई० की सरकारी रिपोर्ट से जाना जाता है कि, बम्बई प्रान्त में पुरुषों में, प्रति हजार में, सिर्फ ८३ पढ़े लिखे हैं। स्त्रियों में, प्रति हजार में, सिर्फ २३ को लिखना आता है। इंगलिश-भाषा में, प्रति हजार में, बीस पुरुष और तीन स्त्रियाँ शिक्षित हैं। बम्बई प्रांत के छोटे-बड़े २६७३० गाँवों में से सिर्फ १०००० हजार गाँवों में ही सरकारी स्कूल हैं यानी १६७३० गाँव सरकारी स्कूलों से शून्य हैं। कुल १२२४८८८ छात्रों में माध्यमिक शिक्षा ९८९६६ को और ऊँची शिक्षा ८०८९ छात्रों को मिलती है।

पाठक इन संख्याओं पर स्वयम् विचार कर सकते हैं। जब बम्बई प्रान्त (जिसमें कि, महाराष्ट्र, गुजरात जैसे शिक्षित जन-पद सम्मिलित हैं) की ही शिक्षा के विषय में इतनी खराब दशा है, तब दूसरे प्रान्तों की तो बात ही क्या? मतलब यह कि, भारतवर्ष शिक्षा में बहुत

पिछड़ा हुआ है। दूसरे स्वतन्त्र देशों में अक्षर-ज्ञान से अनभिज्ञों की जितनी संख्या है उतनी संख्या भारत में अक्षर ज्ञानवालों की है! क्या यह बात राजा और प्रजा, साधु और गृहस्थ सबके लिये लज्जा की नहीं है? हमारे पास अब प्राचीन शिक्षा की पद्धति नहीं रही है और न ध्येय। दरिद्रता, आपसी झगड़े, दुराचार, शारीरिक और मानसिक कमजोरियाँ, देश, धर्म और जाति के प्रति द्वेष प्रभृति वर्तमान शिक्षा के कुफल भी हमें मिले हैं।

शिक्षितों में जो शिक्षा के गुण आने चाहिये, वह वर्तमान समय में नहीं से आते हैं। दिन प्रतिदिन शिक्षित लोग स्वतन्त्र होने के बजाय अनेक प्रकार के बन्धनों से बद्ध होते जा रहे हैं। उनमें आध्यात्मिक और आधिभौतिक कमजोरियाँ बढ़ती जा रही हैं। ऊँची डिग्री प्राप्त करते-करते, उनमें प्रायः चरित्रभ्रष्टता, स्वास्थ्यहीनता तथा धर्म, जाति और पूज्य प्रति अनादर बढ़ जाता है। प्रचुर धन-व्यय भी होता है। यूनिवर्सिटियों से निकलने के पश्चात् उनको चारों ओर निराशा दीखती है! न उनके पास कोई स्वतन्त्र उद्योग होता है और न कोई वैसी शक्ति ही उन्हें मिलती है, जिससे वह अपना आवश्यक निर्वाह भी कर सकें। टाइटिलों के सर्टिफिकेटों को देखकर भले ही खुश होते हों; पर बहुतों का तो टाइटिलों के पीछे जितना करना पड़ा है, उतना धन वह सारी जिन्दगी में नहीं कमा सकते! इधर फैसन की आदत पड़जाने से उनको अपना राक्षसी खर्च जारी ही रखना पड़ता है। कई बार

शिक्षा और परीक्षा

२०९

तो इसका परिणाम चोरी, छल, कपट और घात करने तक का हो जाता है ! कितने ही शिक्षित तो बूट पर पालिश करके गुजारा करते हैं !

वर्तमान शिक्षा के प्रश्न पर हमें बहुत विचार करने की जरूरत है । क्या वर्तमान शिक्षा में दोष है, उसकी पद्धति में दोष है या उसके दाताओं में ? रात-दिन मेहनत कर शरीर को नष्ट करते हुए—आंख और मनकी शक्तियों को कुण्ठित करते हुए, और भारी धन-व्यय करते हुए भी छात्रों को शिक्षा का परिणाम दुःख, दरिद्रता, रोग और अशान्ति ही मिलता है ! इससे स्पष्ट है कि, वातमानिक शिक्षा की पद्धति हमारे भारतवर्षके लिए कोई लाभप्रद नहीं दीखती ।

परीक्षाएँ कई प्रकार की होती हैं- सत्य की, तपकी, बलकी, धैर्यकी, भक्तिकी, शीलकी, कलाकी ध्यानकी एवम् कवित्व वगैरह शक्तियों की । इनमें शिक्षाकी परीक्षा भी एक है । तत्तद् विषयों की योग्यता का माप निकालना परीक्षा का उद्देश्य है । पाठ्य ज्ञान की इयत्ता का पता निकालने का साधन परीक्षा है । यह परीक्षा पहले कैसी थी ? अब कैसी है ? होनी कसी चाहिए ? यह सब बातें विचारणीय हैं ।

शिक्षा बहुत पुराने काल से है । उसका परीक्षा समय भी उतने ही काल से मानना चाहिए । माध्यमिक

शिक्षा पूरी करने के बाद जब नालन्दा और उदन्तपुरी के विद्यापीठों में छात्र प्रवेश करते थे, तब प्रवेश द्वारमें ही उनकी परीक्षा ली जाती थी। इस परीक्षा में उत्तीर्ण होने पर ही छात्र विद्यापीठों में प्रवेश कर सकते थे। पन्द्रवीं सदी में मिथिला के विद्यापीठ में सब से ऊँची परीक्षा 'शलाका' परीक्षा थी। पाठ्य ग्रन्थों में सूई डाल कर परीक्षक, अपनी इच्छा के अनुसार, अनिर्णीत पत्रकसंदर्भ और विषय की परीक्षा लेता था। 'हिन्दना विद्यापीठो' नामक गुजराती ग्रन्थ कर्त्ता का कहना है कि, "वासुदेव पण्डित ने ऐसे सौ ग्रन्थों के उत्तर देने में पूरी सफलता प्राप्त की थी। इसीसे उन्हें सार्वभौम पद मिला था।" पहले की ऐसी ही कड़ी परीक्षा थी। रघुनाथ शिरोमणिने भी नवद्वीप में विद्यापीठ स्थापित कर वहां भी मिथिला जैसी परीक्षा चलायी थी। आये हुए विद्वानों की राज-सभाओं में राज-पण्डितों द्वारा परीक्षा ली जाती थी। राजा लोग उन्हें प्रसन्न होने पर धन वस्त्रादि के साथ उपाधि भी देते थे। ऐसे उदाहरण विक्रम, भोज, सिद्धराज और कुमारपाल के राज्य काल में बहुत मिलते हैं।

पहले के जमाने में पूरा अध्ययन कर विद्वान् बनना ही लक्ष्य था। परीक्षा तो केवल अपनी शक्ति का अन्दाज लगाने के लिए दी जाती थी। गुरु भी शिष्यों को ज्ञान हृदयङ्गम कराने में अधिक ध्यान देते थे। वह परीक्षाको

प्रासङ्गिक लाभ समझते थे। यद्यपि परीक्षा में सौ में सौ मार्क पाने की योग्यता उनमें रहती थी। वर्तमान समयमें सौमें से ३० मार्क मिलने पर परीक्षा में छात्र उत्तीर्ण समझा जाता है यानी पहले से ही छात्र में प्रतिशत ७० मूर्खता समझी जाती है ! इतना होने पर भी सौमें से करीब ४५ छात्र ही उत्तीर्ण हो सकते हैं ! इससे पाठक स्वयम् विचार कर सकते हैं कि, वर्तमान परीक्षाओं से छात्रों की कितनी योग्यता बढ़ती है। छात्रों को परीक्षा में पास होने की जितनी चिन्ता होती है, उतनी ठोस ज्ञान प्राप्त करने की नहीं। बहुत से छात्र तो पिछले वर्षों के अनेक प्रश्नपत्र पढ़कर और कुछ ऊपरि तैयारी कर परीक्षा में बैठ जाते; और, येन केन प्रकारेण सौमें से ३३ मार्क प्राप्त कर उत्तीर्ण होने पर अपने को महान् विद्वान् समझ बैठते हैं ! कुछ परीक्षाकाल के नजदीक आने पर तीन या चार महीनोंमें महाभारत, रामायण या कल्पसूत्र के पारायण के समान इधर उधर से ग्रन्थों को पूरा कर परीक्षामें बैठ जाते हैं ! उन्हें अपने ग्रन्थों में किसी बात की भी शंका उत्पन्न नहीं होती ! समाधान की तो बात ही क्या ? मानों वे सर्वज्ञ हैं ! मेरा तो दृढ मन्तव्य है कि जो छात्र अपने पाठ्य ग्रन्थ में बिल्कुल शंका या प्रश्न नहीं करता है, वह या तो ग्रन्थ को समझ ही नहीं सका या समझने की कोशिश ही नहीं की। उसे शंका होने का मौका कहां से मिले ? बड़े और गम्भीर ग्रन्थ जो कि, छ-छ महीनों में पूरे किए जा सकते हैं, एक या दो महीने में परीक्षा में पास होने के लिए ही पूरे

कर लिए जाते हैं। परीक्षा में पास होने के बाद छात्र ग्रन्थों को पढ़ना तो क्या, उन्हें छूने तक को पाप समझते हैं ! बन पड़ा तो उन ग्रन्थों को दो चार आनों में बेचकर वे निश्चिन्त हो जाते हैं ! मतलब कि, वर्तमान समय में परीक्षा में उत्तीर्ण होने मात्र के लिए ही बहुधा शिक्षा प्राप्त की जाती है, विद्वान् और सदाचारी बनने के लिए नहीं। यही कारण है कि, हर साल हजारों की संख्यामें ग्रेजुएट और हिन्दी, संस्कृत के शास्त्री निकलने पर भी समाज में शिक्षा का परिणाम नहीं सा दीखता है ! छात्रों में कुछ अपवादों को छोड़ कर बहुत तो पढ़े हुए भी मूर्ख कहे जा सकते हैं।

वर्तमान काल में परीक्षा लेने की पद्धति भी अच्छी नहीं है। सारे वर्ष की मेहनत का फैसला तीन चार घंटों में ही कर दिया जाता है। प्रश्न-पत्र निकालने का और देखने का ढंग भी ऐसा है, जिससे कई बार अच्छे से अच्छे बुद्धिशाली छात्र को भी फेल होने का और अयोग्य छात्र का ऊँचे नम्बर के साथ पास होने का मौका मिलजाता है ! दोनों तरह से इनसाफ का खून ही होता है। परीक्षा और विविध प्रकार के टाइटिल दिन दूने रात चौगुने बढ़ते जा रहे हैं। इसी पर अच्छे-अच्छे आदमी मुग्ध होकर अपनी शक्ति और लक्ष्मी का व्यय करते हैं। हाँ, अच्छे विद्वान् और सज्जन ऐसी परीक्षाओं का विरोध भी करते हैं। अभी एक ताजी बात है। उज्जैन के कुछ पण्डितों ने ग्वालियर स्टेट के एजुकेशन मेम्बर साहब के पास ऐसी परीक्षाएँ

शिक्षा और परीक्षा

२१३

रोकने के लिये एक प्रार्थना-पत्र भेजा है, जो कि १७-७-२२ “जयाजी प्रताप” में छपा है। पदवियों का मोह सारे जगत् में बढ़ता जा रहा है। क्या यूरोप, क्या अमेरिका और क्या भारत, सर्वत्र यह रोग प्रविष्ट हो चुका है। अमुक परीक्षा में उत्तीर्ण मूर्ख और अयोग्य आदमी भी एक पुराने अनुभवी विद्वान् का तिरस्कार और साम्य कर बैठने की भी धृष्टता करता है ! केवल किसी एक भाषा या विषय के लिए आक्षेप रूप में नहीं कहता हूँ, यथार्थ आलोचना के रूप में ही कहता हूँ। जैसे कि, शिक्षा और परीक्षा की पद्धति है, अगर उसमें सुधार न हुआ, तो सर्वत्र पल्लव ग्राही पाण्डित्य के सिवा कुछ नहीं दिखेगा। एक एक विषय के आदर्श विद्वान् और नररत्न भारत को नहीं मिल सकेगा।

पाठक मेरे इस कथन से यह समझने की भूल न करें कि, मैं परीक्षा का विरोधी हूँ। मैं तो समझा हूँ और कहता हूँ कि, परीक्षा हर एक बात की होनी चाहिये। परीक्षा के निमित्त जो तैयारी और मनोबल टिकता है उससे हमारे अन्दर गहरे संस्कार पड़ते हैं। बिना परीक्षा दिये दूसरे को तो क्या, अपने को भी सन्तोष नहीं होता कि, मुझमें योग्यता है। मैंने अच्छे से अच्छे बुद्धिशाली छात्रों से सुना है कि अगर परीक्षा का आकर्षण न होता, तो हम ठेठ भाषा तक का, एकाग्र चित्त से, अभ्यास नहीं कर सकते थे। मैं खुद परीक्षा का पक्षपाती हूँ।

28

मेरा तो इतना कहना है कि, हमारा ध्येय परीक्षा नहीं होना चाहिये, शिक्षा होना चाहिये। परीक्षा तो केवल साधन है। हमने पूर्ण शिक्षा प्राप्त की है; इसलिये परीक्षा देने में हमें कोई भी भय नहीं; बल्कि आत्म सन्तोष है। शिक्षा का फल कर्तव्य-ज्ञान और चारित्र्य संगठन है।*

पाठ्यक्रम के विषय में कुछ कहना अप्रासंगिक नहीं होगा। वर्तमान पाठ्यक्रम (Course) छात्र की शक्तियों को विकसित करने के लिए नहीं; बल्कि कुण्ठित करने के लिए है। विषयों और पुस्तकों की संख्या इतनी अधिक होती है कि, छात्र एक भी विषय का गहरा ज्ञान प्राप्त नहीं कर सकता। इन विषयों में ऐसे बहुत थोड़े रखे

* इन दिनों हिन्दुस्तान के अनेक भागों में, ऐसे पैदा करने के लिए, संस्कृत और हिन्दी की अनेक परीक्षाएँ खुल गयी हैं, जिनके द्वारा विद्या की बड़ी उपाधियाँ लेकर लोग अपने को बड़े समझने लगते हैं, और अधिक अध्ययन छोड़ बैठते हैं। इस प्रकार अपनी उन्नति से हाथ धो बैठते हैं। इस तरह की अलगाव की एक परीक्षा-समिति यहां खुली हुई है, जिसमें किसी भी छोटी श्रेणी का विद्यार्थी इतिहास तथा साहित्य-चार्य तक की उच्च पदवियाँ प्राप्त कर लेता है। अतः ऐसी अप्रामाणिक परीक्षाओं में बैठने की सरकारी पाठशालाओं के छात्रों को मनाही की जानी चाहिये और इस प्रकार के डिग्री धारियों के रियासत में कोई जगह न दी जानी चाहिये।

शिक्षा और परीक्षा

२१५

जाते हैं, जो भारत की दरिद्रता, अज्ञानता और खराबियां मिटाने में काम आते हों। व्यर्थ ही उन पुस्तकों के पीछे छात्रों को सैकड़ों रुपये खर्च करने पड़ते हैं, जो पुस्तकें आयन्दे किसी काम में नहीं आती हैं। पाठ्यक्रम बार-बार बदला जाता है। मेरा तो अनुभव है कि, कोर्स में जितने विषय और ग्रन्थ कम होते हैं, उतना ही ज्ञान अच्छा और ठोस होता है। एक विषय में अच्छी योग्यता प्राप्त करने वाले को दूसरे विषय सुलभ हो जाते हैं। कहावत भी है कि, "एक ही साथे सब सधे सब साथे सब जाय।"

मेरे सारे लेख का तात्पर्य यह है कि, हमारी वर्तमानिक शिक्षा और परीक्षा की पद्धति बहुत सुधार चाहती है। शिक्षा और परीक्षा का उद्देश्य और स्वरूप निश्चित करना चाहिये। मेरा यह कहने का मतलब नहीं है कि, "पुरानी पद्धति सब अच्छी ही थी और वर्तमान पद्धति सब दूषित ही हैं।" इन दोनों पद्धतियों में जो बातें आदरणीय हों, उन्हें स्वीकार करना हमारा कर्तव्य है। हम बीसवीं सदी में हैं; इसलिए वर्तमान समय के अनुकूल प्राची या प्रतीची पद्धतिकी उपेक्षा नहीं कर सकते। जीवन और पवित्रता आनी चाहिये, यही मेरा कहना है।

अन्तमें मैं चाहता हूँ कि, शिक्षा जैसे परम आवश्यक और महत्त्व के विषय पर प्रत्येक प्रान्त, जाति और धर्म के लोग यथार्थ परामर्श कर अपने अपने क्षेत्रमें आदर्श पद्धति को प्रवर्तित करें।

२१६

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

—: ३९ :—

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

'वसुधा रत्नों की खदान है' इस उक्ति के अनुसार इस भूमण्डल पर कई नररत्न प्रकाशित हुये हैं और होते हैं। रत्नों की तरतमता से उनके प्रकाश और मूल्य में तरतमता होती है। उसी तरह कई महापुरुष ऐसे होते हैं जिनका प्रभाव, उपकार, यश या चमत्कार उनके क्षेत्र-देश-प्रान्त-काल या जाति तक ही मर्यादित होता है। जब कि कुछ ऊर्ध्वरेता विशिष्टमहानुभाव ऐसे महापुरुष होते हैं जिनका प्रभाव-उपकार यश या चमत्कार दिक्कालजात्याद्यनवच्छिन्न याने सार्वत्रिक सदाकालीन और सार्वजनीन होता है। ऐसे पुरुष कोहिनूर के समान विश्व में विरल होते हैं। ऐसे विरल पुरुषों में कलिकाल सर्वज्ञ आचार्य श्रीहेमचन्द्रसूरि भी हैं। जिनका जीवन अनेक महत्त्वपूर्ण घटनाओं से परिपूरित है। यह करोब आठ सौ वर्ष के पूर्व काल की बात है। याने विक्रम का बारहवीं और तेरहवीं सदी में इनका सत्ता काल है।

भारतीय साहित्य की अनेक दिशाएँ और विविधाएँ इन हेमचन्द्र की शुभ ज्योत्स्ना से प्रकाशमान हुई हैं।

इनके जमाने की राजनैतिक, सामाजिक, आध्यात्मिक एवं नैतिक अनेक समस्याओं पर इनकी बुद्धि तथा आत्मज्योति का बड़ा असर है। एक ओर इनको पाणिनि, पिंगल, अमर, मम्मट, गौतम, पातञ्जलि और व्यास वाल्मिक की तरह व्याकरण-छन्द-कोष-काव्य-न्याय-योग और इतिहास के गंभीर अनुशासक देखते हैं, तो दूसरी ओर सिद्धराज, जयसिंह, कुमारपाल आदि बड़े २ राजाओं के साथ सैकड़ों बार गंभीर राजनैतिक चर्चा सप्ताह और उपदेश देते हुए देखते हैं। तीसरी तरफ धर्मसमाज की सुन्दर व्यवस्था के कार्य में संलग्न देखते हैं, तो चौथी तरफ इन्द्रिय और मन के विकारों को जीतकर आत्मा में योग की साधना करते हुए 'योगी' देखते हैं। इस अवस्था में हम इन महापुरुष को किस विशेषण से पहचाने, यह हमारी समझ में अभी तक नहीं आता है। इसी कारण से इनके नाम से इनके युग को लोग 'हैमयुग' कहते हैं। प्राचीन और अर्वाचीन पौर्वात्य और पाश्चात्य, जैन और अजैन प्रकाण्ड पण्डित-गण ने इनको श्रद्धाञ्जलि अर्पित की है। मेरे विद्वान् मित्र 'श्रीशारदाग्रन्थ' के मेक्रेटरी महोदय के प्रेमपूर्ण आग्रह के वश होकर आज हम पाठकों के सामने अनेक विशिष्ट शक्तियों के धारक इन हेमचन्द्राचार्य का थोड़ा इतिवृत्त लिखने का यत्न करेंगे।

बाल्यकाल

अनेक नरस्त्रों की जगत् को भेंट देनेवाले गुजरात

२१८

आचार्य हेमचन्द्रसूरी और उनका साहित्य

देश में 'धंधुका'^१ नामक शहर में कई शताब्दियों से 'मोढजाति'^२ का प्राबल्य है। इस जाति में 'चाचीग' नाम का एक व्यापारी था। उसकी धर्मपत्नी का नाम था 'पाहिनी'। वह सुशीला एवं जैनधर्म पर अनन्य श्रद्धालु थी^३।

१—यह गांव इस समय काठियावाड का है। और अहमदाबाद शहर से दक्षिण पश्चिम दिशा में ६० मील के फासले पर स्थित हैं। वहां अभी भी मोढ जाति के वैश्यों के सैकड़ों घर मौजूद हैं। वह ब्रिटिश तालुका का गांव है। प्रबन्ध चिन्तामणि में इस प्रदेश का नाम 'अर्धशम' लिखा है। इस समय इस प्रदेश का नाम 'भाल' हैं कि, जो काठियावाड का एक भाग है। इस धंधुका के विषय में देखो सर. डब्ल्यु. डब्ल्यु. हंटर का इम्पीरियल गेझेटीयर और बाम्बे गेझेटीयर पुस्तक २ पृ० ३३४।

२—इस जाति की उत्पत्ति 'मोढेश' गांव से हुई। 'मोढेश' अणहिलपुर पाटन से दक्षिण दिशा में पहले बड़ा समृद्ध शहर था। वहां से असली निकले हुए ब्राह्मण आदि भी अपने को मोढ ब्राह्मण आदि बताते हैं। देखो फार्बस साहब की रास-माला।

३—पूर्वकाल में इस जाति का बहुत बड़ा भाग जैनधर्म को पालता था और इस जाति के कई एक लोग प्रसिद्ध जैन साधु साध्वी हुए हैं। सैकड़ों लोगों ने जैन मन्दिर व मूर्तियों का निर्माण करवाया है, ऐसा शिलालिखों से प्रतीत होता है। देखो श्रीयुत पूर्णचंद्र जी नाहर सम्पादित जैनलेखसंग्रह, खण्ड दूसरे में लेखांक १११८-१३१३-१६१०-१६२४-१८००, और जिनविजय जी सम्पादित

इस देवी की कुक्षि से एक पुत्र रत्न का जन्म हुआ। वह समय विक्रम संवत् ११४९ कार्तिक की शुक्ला पूर्णिमा की रात्रि का था। बालक के अनुपम लावण्य और श्रेष्ठ लक्षणों से इसका नाम 'चंगदेव' रखा गया। यही 'चंगदेव' अपने हेमचन्द्राचार्य हैं।

'होनहार बिरवान के होत चीकने पात' के अनुसार चंगदेव के सामुद्रिक लक्षण लावण्य और गुण उत्तम प्रकार के थे। माता पिता के योग्य लालन पालन से

प्राचीनजैनलेखसंग्रह द्वितीय भाग में लेखांक ४१०-४८३ आदि। कीब एकादशवीं शताब्दी से यह जाति मोढेरा से फैल कर गुजरात, मारवाड, मेवाड और मालवादि देशोंमें गई है। मोहपराजयनाटक के कर्ता अजयपाल राजा के मन्त्री 'यशःपाल' भी इसी मोढ जातिके थे। वर्तमान में महात्मा गांधीजी भी मोढ हैं। अठारहवीं शताब्दी से इस जाति के लोग व्यवहारिक तकलीफों से जैनधर्म में से निकल कर अन्य धर्मों में जाने लगे हैं। कुछ लोग दिगम्बर जैनी भी हुए हैं। देखो 'जैनधातुप्रतिमालेखसंग्रह' प्रथम भाग की श्री बुद्धिसागर सूरिजी कृत प्रस्तावना।

१—प्रभावक चरित्र में 'चाचिग' का नाम 'चाच' और कुमारपाल प्रतिबोध में 'चच्च' लिखा है। माता का नाम कुमारपाल प्रतिबोधमें 'चाहिणी' लिखा है।

२२०

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

‘चंगदेव’ करीब नौ वर्ष का हुआ । ‘श्रीदेवचन्द्रसूरि’ नाम के आचार्य धन्धुकाग्राम पधारे । वे मोढ चैत्य के पास उपाश्रय में ठहरे थे । एक दिन ‘पाहिना’ वहाँ मन्दिर में दर्शन करने आई । ‘चंगदेव’ आकर गुरु के आसन पर स्वयं बैठ गया । गुरु ने कहा कि “यह बालक हमारे पास रहकर अध्ययन करे तो बहुत बड़ा दिग्गज विद्वान् एवं प्रतापी होगा और संसार में महान् उपकार करेगा । कुल जाति की विश्व में कीर्ति फैलावेगा” । धन्धुका के

१—इन देवचन्द्रसूरि के गुरुओं की पूर्व परंपरा इस प्रकार हैं:—दत्तसूरि-यशोभद्रसूरि-प्रद्युम्नसूरि-गुणसेनसूरि-देवचन्द्रसूरि । प्रभावक चरित्र में प्रद्युम्नसूरि को देवचन्द्रसूरि के गुरु लिखे हैं, परन्तु वस्तुतः दादा गुरु होने चाहिए । इनका कोटिक गण और चन्द्र या पूर्णतल्ल शाखा थी । देवचन्द्रसूरि भी अच्छे विद्वान् थे । इन्होंने ठाणाङ्गसूत्र पर वृत्ति और शांतिनाथ चरित्रादि ग्रन्थ बनाये हैं । कुमारपाल प्रतिबोध में श्रीदत्तसूरि से लेकर हेमचन्द्रसूरि तक का बहुत अच्छा परिचय दिया है । महावीरचरित्र की प्रशस्ति में भी हेमचन्द्र ने प्रद्युम्नसूरि को गुणसेन के शिष्य बतलाए हैं ।

२—गहिऊण वयं अवगाहिऊण नीसेमसत्थारमत्थं ।

तित्थं करोव्वएसो जणस्स उपचारओ होही ॥

कुमारपाल प्रतिबोध

“अयं यदि क्षत्रियकुले जातस्तदा सार्वभौमचर्कवर्ती,

यदि वणिगविप्रकुले जातस्तदा महामात्यः, चेद्दर्शनं—जैनसाधुत्वं”

प्रतिपद्यते तदा युगप्रधान इव कलिकालेऽपि कृतयुगमवतारयति ।

प्रबन्ध चिन्तामणि, जिनवि० संपादित पृ० ८३

आचार्य ~~हेमचन्द्र~~ और उनकी साहित्य

२२१

जन नेताओं के बीच गुरु को धर्म प्रचार के लिये अपने उत्तम प्यारे पुत्र का दान माता ने दिया। गुरु वहाँ से विहार कर कर्णावती गए।^१ कर्णावती से स्तम्भनतीर्थ (खभात Canby) जाकर वहाँ पर चंगदेव को विक्रम सं. ११५४ माघ शुक्ल १४ शनिवार के दिन सिद्धि योग में जैनसाधु की दीक्षा दी। दीक्षा संस्कार के समय 'चंगदेव' का नाम 'सोमचन्द्र' रखा गया। यही सोमचन्द्र बारह वर्ष के पश्चात् 'हेमचन्द्राचार्य' के नाम से पहचाना जायगा।

सोमचन्द्र (हेमचन्द्र) में कुशाग्रबुद्धि, प्रबलप्रताप और उच्च गुण तो सत्ता में थे ही। उसमें प्रकाण्ड विद्वान् और तपस्वी गुरु का सान्निध्य मिला। इस संयोग से इनका चारित्र और विद्याध्ययन व्यवस्थित और उत्तम प्रकार का हुआ। थोड़े ही वर्षों में सोमचन्द्र व्याकरण, छन्द, काव्य, कौश, अलंकार, दर्शन, ज्योतिष, योग एवं तंत्र मंत्र शास्त्रों के रहस्य को समझने वाले पारगामी हो गये। ब्रह्मचर्य

१—यह 'कर्णावती' कर्णराजा ने विक्रम की बारहवीं शताब्दी में बसाई थी। वर्तमान में जहाँ अहमदाबाद है उसके पास यह नगी होने का अनुमान ए० के० फार्बस साहब का है। 'गुजरातनु पाठनगर' के लेखक श्रीरत्नमणिराव का मत है कि, आशापल्ली और कर्णावती एक ही गांव के नाम हैं, और यह नगर जहाँ अहमदाबाद है वहीं पर पड़ा था। कर्णावती के विषय में विलहून कवि ने 'कर्णमुन्दरी' नाटिका लिखी है।

२२२

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

(चारित्र) के प्रभाव और विद्या के तेज से इनका प्रभाव चन्द्र की भाँति चारों ओर फल गया। धर्म-देश लोकपेवा की अनेक महत्वाकांक्षाओं का इनमें जन्म हुआ। और भी विद्वत्ता को बढ़ाने की आकांक्षा से सोमचन्द्र ने कश्मीर, गौड़देश आदि में जाने का निश्चय किया। उनके निश्चय बल से सरस्वती देवी ने ही इन्हें गुजरात में स्थापित होकर इच्छित वरदान दे दिया।

मन्त्र सिद्धि

सोमचन्द्र ने 'सिद्धचक्र' के अर्हे' आदि कई प्रकार के मन्त्रों की भी सिद्धि प्राप्त कर ली। उस जमाने में मन्त्र विद्या का आम्नाय बराबर विधिपूर्वक था और लोगों की श्रद्धा भी बलवती थी।

आचार्यपद

इनका प्रभाव यशः खूब बढ़ गया। मारवाड़, गुजरात, काठियावाड़, गौड़ आदि देशों में भ्रमण करके उपदेश द्वारा इन्होंने जगत् को नीति-धर्म का मार्ग बताया। चारों ओर से इनके गुरु को लोग कहने लगे कि सोमचन्द्र बड़े ही प्रतापी, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र, दिग्गजविद्वान् और योग्य हैं, अतः इनको 'आचार्यपद' से भूषित करना चाहिये। गुरु ने निजेच्छा और प्रेरणा से प्रेरित होकर पाटण में आकर बड़े ठाठ से उत्सव पूर्वक सोमचन्द्र को आचार्यपद अर्पण किया। उस समय गुरु और पाटण की प्रजा के हृदय आनन्द से उच्छलते थे।

यह प्रसंग प्रभावक चरित्र के मत से वि. स. ११६६ वैशाख शुक्ल तृतीया को बना था। आचार्य होने के बाद सोमचंद्र का नाम बदल कर हेमचंद्र रक्खा गया, अतः इसी नाम से प्रसिद्धि हुई है।

उस प्रसंग पर हेमचन्द्राचार्य की माता 'पाहिणी' जैन दीक्षा लेकर साध्वी हुई। और उसको प्रवर्तिनी (सब साध्वीओं में मुख्या) बना ली। जैनधर्म में त्याग की प्रबलता है। पुरुष की तरह स्त्रियाँ भी वैराग्य होने पर संयम संन्यास लेकर परमपद को पा सकती हैं। पेसा शुरू से अब तक जैन सिद्धान्त रहा है।

आचार्य की प्रवृत्ति

आचार्य होना समाज और धर्म का नेता-रक्षक होना है। उस पर जवाबदारी बहुत बढ़ जाती है। औरों से नेता का कर्तव्यमार्ग बड़ा ही विकट होता है। इस बात को हेमचन्द्र पूरी तौर से समझते थे। इन्होंने देश, साहित्य और धर्मकी सेवा करने का निश्चय किया। यह कार्य शक्तिसम्पन्न राजा के सहयोग से शीघ्र सम्पन्न हो सकता है। योग्य नरपति और मुनिपति का संयोग हो जाय तो जगत् को कई लाभ हो सकते हैं। यह समझ कर हेमचन्द्राचार्य ने तत्कालीन गुजरात के राजा सिद्धराज जयसिंह को पसन्द किया।

सिद्धराज और पाटण

सिद्धराज चौलुक्यवंशीय गुजरात का उस समय सम्राट्

२२४

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

था। वह कर्णदेव का पुत्र था। उसने वि० सं० ११५० से ११९९ तक राज्य किया।^१ वह विद्वान्, विद्याका उत्तेजक एवं प्रतापी था। उसकी राजधानी पाटण-उत्तर गुजरात के अणिहिलपुर पाटण में थी।

मध्यकाल में पाटण सोलह कलाओं से विकसित हो चुका था। वहां नामी विद्वान् कवि और व्यापारी रहते थे। वहां सैकड़ों धनकुबेर रहते थे। पूर्व और पश्चिम की तमाम चीजें वहां लब्ध होती थी।^२

खंभात पर हेमचन्द्राचार्य का बड़ा ही प्रेम और प्रभाव था। अभी तक इन के जीवन का बहुत समय खंभात में व्यतीत हुआ था और दीक्षा भी वहीं हुई थी। अतः वे इसको जन्मभूमि के तुल्य मानते थे। खंभात की प्रजा भी हेमचन्द्राचार्य के गुणों और विद्वत्ताशक्ति पर मुग्ध थी। उपदेश और आत्मज्योति से हेमचन्द्र ने खंभात को प्रकाश-चैतन्य युक्त बना लिया था। अपनी भावना को फलवती करने के लिए हेमचन्द्राचार्य ने खंभात से पाटण के प्रति विहार (पैदल प्रयाण) किया। विद्युत् होती हुई खंभात की प्रजा ने प्रेमाश्रु बहाए।

१ सिद्धराज के विषय में देखो हमारा 'सिद्धराजे शुंकर्यु' नाम का निबन्ध, जो गुजरात के प्रसिद्ध भासिक 'शारदा' में छपा है।

२ देखो टोंडराजस्थान।

कुछ ही दिनों में हेमचन्द्राचार्य पाटण में प्रवेश करते हुए दिखाई दिए। पाटण में जैनों की वस्ती बहुत थी और राज्यसत्ता, व्यापार, विद्या, कला आदि में जैनों की ही बोलबाला थी।

सिद्धराज जयसिंह की मुलाकात

पाटण में आचार्य हेमचन्द्र के प्रभावशाली व्याख्यान होने लगे। व्याख्यानों में अनेक महत्वपूर्ण विषय के प्रश्नों का गंभीर प्रतिपादन होता था। कुछ ही दिनों में पाटण के अच्छे २ विद्वान्, विचारक एवं अधिकारी भी व्याख्यान श्रवण करने आने लगे। सारे पाटण में हेमचन्द्राचार्य के व्याख्यानशक्ति की चर्चा-तारीफ होने लगी। फैलते २ वह ज्योत्स्ना की तरह राजमहल में सिद्धराज के कर्णों तक पहुँच गई।

सिद्धराज, ऐसे विद्वान् आचार्य को मिलना चाहता था। वह प्रसंग ढूँढता था। एक दिन राजा हाथी पर बैठकर कहीं जा रहा था। रास्ते में उसने आचार्य हेमचन्द्र को जाते देखा^१। राजा ने हाथी खड़ा रक्खा। आचार्य को नमस्कार किया। उस समय आशुकवि हेम-

१ हेमचन्द्र और सिद्धराज की पहली मुलाकात किस तरह कहां और कब हुई, इस विषय में जुदे २ मत हैं। हमने यहां प्रभावकचरित्र का मत लिखा है, जिसको कि बहुत विद्वान् ठीक मानते हैं।

२२६

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

चन्द्र जी ने एक श्लोक सुनाया, वह यह है:—

कारय प्रसरं सिद्ध ! हस्तिराजमशङ्कितम् ।

त्रस्यन्तु दिग्गजाः किं तैर्भस्त्वयैवोद्धता यतः ॥

प्र० चरित्र ६७

अर्थात्—हे सिद्धराज ! तू अपने हाथी को निःशंक होकर चला, पृथ्वी को धारण करनेवाले दिग्गहस्ति त्रस्त हों, क्योंकि अब तो इन दिग्गजों की जरूरत नहीं है । तुमने ही भूमि को धारण कर लिया है ।

सिद्धराज पर प्रभाव

राजा, हेमचन्द्र की कवित्वशक्ति और चातुरी को देखकर उनपर मुग्ध हुआ । उसने पाटण में आने की बधाई दी और अपने दरबार में आने का आचार्य को निमन्त्रण दिया । उसके बाद आचार्य हेमचन्द्र बार २ राज्य दरबार में जाया करते थे । आचार्य समयानुसार विद्वत्तापूर्ण उपदेश से धीरे धीरे राजा का चित्त काफी रञ्जित होगया । राजा के दिलों में हेमचन्द्र ने ऊँचा स्थान पालिया । इसका यह कारण था कि वे एक विद्वान् ही नहीं थे; साथ-साथ उच्च कोटि के निःस्पृही संयमी भी थे । अकेला पांडित्य इतना असर नहीं कर सकता, जितना कि वह त्याग के साथ होते हुए असर कर सकता है । सौ मन ज्ञान से पाव भर त्याग की कीमत अधिक है । जैन साधु होने के कारण हेमचन्द्र में ये दोनों बातें थीं । सिद्धराज के

दरबार में विद्वान् रहा करते थे और दूर-दूर से कई विद्वान् आकर उसको अपनी विद्वत्ता बताते थे। ऐसे मौके पर वह हेमचन्द्राचार्य की सलाह सहायता को काम में लेता था। 'श्वेत्वादिदेवसूरि' और दिगम्बर कुमुदचन्द्राचार्य का प्रसिद्ध शास्त्रार्थ सिद्धराज के सभापतित्व में हुआ था। उसमें हेमचन्द्र को सिद्धराज ने बहुमानपूर्वक स्थान दिया था।

देवबोध सन्यासी

आचार्य हेमचन्द्रसूरि में उदारता एवं गुणग्रहण बुद्धि थी। एक दिन भागवतदर्शनी एक प्रसिद्ध आचार्य देवबोध सन्यासी पाटण के बाहर आकर ठहरा। वह विद्वान् मान्त्रिक एवं अहंभु था। उसने सिद्धराज को अपने आगमन की खबर पहुँचाई। सन्यासी समझ कर सिद्धराज सामने लेने के लिए अपने मित्र कवि श्रीपाल के साथ उसके पास गया। इन दोनों में स्पर्धा बढ़ गई। कुछ दिनों के पश्चात् मालूम हुआ कि उस सन्यासी में आचार शैथिल्य था। तो भी हेमचन्द्र उसकी विद्वत्ता को देखकर उसका आदर मान करते थे। एक दिन वह

१ इस वाद के विषय में हमने प्रमाणनयतत्वालोक की प्रस्तावना में विशद वर्णन लिखा है। 'मुद्रितकुमुदचन्द्रप्रकरण' इस वाद के विषय में ही बना है।

२ यह एक बहुत बड़ा भारी कवि था। सिद्धराज इसको 'बन्धु' कहता था। इस पर राजा की महती प्रीति थी।

२२८

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

देवबोध^१ आचार्य की सभा में आया। आचार्य ने खड़े हो कर उसका स्वागत किया। अपने आसन पर बैठाकर उसको विद्वत्ता की भूरी-२ प्रशंसा की। राजगुरु हेमचन्द्र का दिल कितना उदार था। उन्होंने श्रीपाल और देवबोध के बीच जो वैमनस्य था, श्रीपाल को समझाकर दूर कराया।

१५ 'देवबोध' एक प्रसिद्ध धर्माचार्य था। काशी और कान्यकुब्ज के राजा उसको पूजते थे। वह पूर्व देश से पाटण (गुजरात) आया था। कुमारपाल जैन होने के बाद भी इसको ब्राह्मणों ने बुलाया था। उसने कुमारपाल को कई इन्द्रजाल के चमत्कार बताकर फिर शैव होने को बाधित किया था। परन्तु आचार्य हेमचन्द्र ने कुमारपाल को इससे भी अधिक चमत्कार बताये, जिससे कुमारपाल का मन जैनधर्म पर स्थित रहा था। वादिदेवसूरि के साथ भी देवबोध की मूठभेड हुई थी। परन्तु पीछे से उनमें अच्छी मैत्री हुई थी (देखो प्र. च. में वादिदेवसूरि चरित्र ६० से ७७ पद्य)। हेमचन्द्रचरित्र में देवबोध के सम्बन्ध में १८१ से ३०९ श्लोक तक वर्णन है। भाण्डारकर रिसर्चविभाग में 'महाभारत' का उत्तम संपादन होता है, उसके संपादक महोदय ने देवबोध के विषय में हमें पूछा था, जिसका हमने संक्षेप में उत्तर दिया था। उनके लिखने से यह भी पता चला है कि 'देवबोध' का 'महाभारत' पर एक टिप्पण भी लिखा हुआ प्राप्त हुआ है। मैं अभी तक यह निश्चित नहीं कह सकता हूँ कि वह टिप्पण कार और प्रभावक-चरित्र का देवबोध एकही है या पृथक्? परन्तु इतना तो निसन्देह है कि प्र० चरित्रोक्त देवबोध एक ऐतिहासिक प्रसिद्ध विद्वान् था। पिछली जिन्दगी इन्होंने पूर्वदेश में गंगा के किनारे जाकर वर्ण की थी। संभवतः 'विश्वेश्वर' भी इन का अपर नाम था।

आचार्य हेमचन्द्रगूरि और उनका साहित्य

२२९

सिद्धराज से एक लाख रुपया देवबोध को भेंट में दिलाया । हेमचन्द्र के अनुगृहीत होकर देवबोध ने 'आचार्य को सरस्वती तुल्य मानकर आचार्य की स्तुति सभा में की । उसने कहा:—

पातु वो हेमगोपालः कम्बलं दण्डमुद्रहन् ।
षड्दर्शनपशुग्रामं चारयन् जैनवाटके ॥

अर्थात्- कम्बल और दण्ड को धारण करने वाले हेमचन्द्र रूपी गोपाल छः दर्शनों के अनुयायी रूपी पशुओं को जैनधर्म में चारने ले जाते हैं । इससे यह स्पष्ट होता है कि हेमचन्द्राचार्य की उदारता से देवबोध विद्वान् कितना प्रभावित हुआ था । वर्तमान में धर्मोपदेशकों-गुरुओं में कितनी असूयावृत्ति है ? एक आर्यसमाजी को सनातनी सन्यासी देखकर घुरघुराता है, और सनातनी साधु को देखकर आर्यसमाज का सन्यासी दंडेबाजी करने को तैयार होता है । इस परस्पर धर्मद्वेषवृत्ति से ही भारतवर्ष कमजोर और निन्दित होता जाता है ।

१ मनसा मन्यमानश्च पुरुषां तां सरस्वतीम् ॥३०२॥

स विस्मयं गिरं प्रातः सारसारस्वतोज्ज्वलम् ।

पार्ष्णपुलकांकुर घनाधनघनप्रभाम् ॥३०३॥

प्रभावकचरित्र

२ पक्षपातो भवेद् यस्य तस्य पातो भवेद् ध्रुवम् ।

दृष्टं खगकुलेष्वेवं तथा भारतभूमिषु ॥

२३०

आचार्य हेमचन्द्रसुरि और उनका साहित्य

आचार्य हेमचन्द्र एक राज्यमान्य गुरु होने पर भी इन्होंने उदारवृत्ति से दूसरों का कई बार सहाय-भला किया है। इसके कई दृष्टान्त प्राचीन ग्रंथों में भरे पड़े हैं।

निष्पक्ष धर्मोपदेश

सिद्धराज जयसिंह विद्वान् तथा धर्मजिज्ञासु था। जगत् में अनेक धर्म मतमतान्तरों की क्रिया तथा विचारों के भेद से वह चकरा गया था। 'सच्चा धर्म कौन है?' इसका निर्णय करने की उसको बड़ी उत्कण्ठा रहा करती थी। एक दिन इसने हेमचन्द्राचार्य से पूछा कि—'महाराज! दुनिया में सैकड़ों धर्म हैं, सभी धर्मवाले अपने धर्म को सनातन और उत्तम बतलाते हैं और दूसरों को अधर्म नया बताते हैं। इससे मनुष्य सन्देह में पड़ जाता है कि दुख से मुक्ति करानेवाला सच्चा धर्म कौन सा है?' इस प्रश्न का उत्तर देते हुये आचार्य ने पुराणोक्त शंख की कथा राजा से कही^१।

'शंख' नाम का एक शेर था। उसने स्त्री पर नाराज होकर दूसरी स्त्री से विवाह किया। वह नवोढा के वश होकर पहली पत्नी को भूल गया। पहली पत्नी यशोमती ने पति को वश करने की एक औषधि किसी

१ देखो कुमारपालप्रबन्ध।

आदमी से प्राप्त की। उसने वह भोजन के साथ अपने पति को खिला दी। उससे पति बैल हो गया। यशोमती, फिर पुरुष बनाने की विधि नहीं जानती थी। खूब रोने पीटने लगी। 'लेने गई पूत खो आई कसम' जैसा हुआ। भूल होने के बाद पश्चात्ताप का कोई अर्थ नहीं है। वह बल को बराबर जंगल में चराती थी। उस रास्ते से एक दिन शिव-पार्वती विमानस्थ जा रहे थे। पार्वती इस दुःख को मिटाने का शिवजी से साग्रह अनुरोध किया। शिवजी ने कहा 'यहाँ जो एक वृक्ष है इसकी छाया में पास ही पुरुष को मनुष्य बनाने की औषधि है।' यह सुनकर यशोमती अपने पति बैल को वहीं चराती रही। कौनसी औषधि है, यह वह नहीं जानती थी। उस जगह चराते २ एक दिन वही औषधि बैल के खाने में आई और वह फिर मनुष्य शंख शीठ हो गया। इस कथा को सुनाकर उपनय करते हुए हेमचन्द्राचार्य ने राजा से कहा :—

तिरोधीयत दर्भाधैर्यथा दिव्यं तदौषधम् ।
 तथाऽमुष्मिन् युगे सत्यो धर्मो धर्मान्तरैर्नृप ! ॥
 परं समग्रधर्माणां सेवनात् कस्यचित् क्वचित् !
 जायते शुद्धधर्मातिर्दर्मच्छन्नौषधातिवत् ॥

—कुमारपाल प्रबन्ध पृ० १४

अर्थात्:— हे राजन् जैखे दर्भादि घास के साथ मिल जाने से दिव्य औषधि विशेषरूप से नहीं पहचानी जाती

२३२

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

थी, वैसे इस कलियुग में अब के धर्मों के अस्तित्व से सच्चे धर्म की पहचान होना कठिन है। परन्तु इन सर्व-धर्मों का सेवन परिचय करते रहने से कभी न कभी जैसे दिव्य औषधि मिली, वैसे ही सत्यधर्म की प्राप्ति अवश्य हो जायगी।

आचार्य हेमचन्द्र के निष्पक्ष और सरल उपदेश का असर राजा के दिल पर खूब अच्छा पड़ा। क्योंकि राजा जिसको सत्य-धर्म पूछता, वह अपने ही धर्म को सत्यधर्म बतलाता और दूसरे के धर्म को असत्य कहना। हर एक मनुष्य 'अपने बेर मीठे और दूसरों के खट्टे' के अनुसार अपना अच्छा ही कहना सीखा है, परन्तु बुद्धिमान ऐसे कथन से संतुष्ट नहीं होते हैं।

निंदा और असूया का सामना

शक्तिशाली तेजस्वीओं की शक्तिकीर्ति और उन्नति को नहीं सहन करने के कारण और स्वयं वैसी यौग्यता प्राप्त करने में असमर्थ होने के कारण प्राकृतलोक ऐसे ज्योतिर्धरों की निंदा-असूया करनेवाले निकलते हैं। यह अनादि काल का सृष्टि का नियम है। शक्ति का ही विरोध होता है। जिसमें कोई खास शक्ति नहीं है उसका न कोई निन्दक और न कोई शत्रु होता है। विरोध के दांतों में ही उन्नति है। ऐसे सिद्धान्त से महापुरुष निन्दकों से डरते नहीं हैं। सत्य की परीक्षा होने पर निन्दक ही डरते और शर्मिन्दे होते हैं।

हेमचन्द्राचार्य का प्रभाव चारों ओर फैलता जाता था। प्रजा में उनका खूब आदर तो था ही, पाटण आने के बाद अब ये अपनी योग्यता से सिद्धराज जयसिंह राजा और उनके अधिकारियों में भी सम्मानित होचुके थे। बार बार राज दरवार में सिद्धराज इनको बहुमान-पूर्वक आह्वान करता। ये अपनी विद्वत्ता और चारित्र्य से यहां देशी परदेशी विशेषज्ञों के दिलों को खूब वशवर्ती बनाते थे।

सिद्धराज की श्रद्धा

ऐसी बढ़ती हुई कीर्ति को सहन नहीं कर सकने से 'कुछ लोगों ने सिद्धराज के कानों में जाकर सच्ची झूठी भीड़ते थे। परन्तु राजा विचक्षण था। आचार्य पर पूरा विश्वास रखने वाला था। जैसे और राजाओं के कानकच्चे होते ह वसा यह नहीं था। राजा उस बात की पूरी परीक्षा करता। जो कुछ आचार्य की निंदा सुनता, उसका खुलासा प्रेम-सभ्यतापूर्वक आचार्य से ही मांगता था। आचार्य कभी उलटा अनुचित किंवा अन्याय का आचरण या भाषण करते नहीं थे। जो बात होती, सरल दिल से राजा के आगे विशदरूप से व्यक्त करते थे। इसके बाद राजा समझ जाता कि साम्प्रदायिक मोह से ही ब्राह्मण

१ आभिगपुरोहित-वामाशि-देवबोध (विश्वेश्वर) आदि। देखो प्रभावकचरित्र, प्रबन्धविन्तामणि और कुमारपालप्रबन्ध।

२३४

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

आदि लोग हेमचन्द्र की कीर्त्ति उन्नति को देखना नहीं चाहते हैं, इसीलिए द्वेषवश झूठी प्रचार काय करते हैं। सिद्धराज स्वयं शैवधर्म का उपासक था। हेमचन्द्राचार्य जैनधर्म के आचार्य थे। तौ भी इनपर इनके गुणों से वह शिष्यवत् मुग्ध था। प्रारम्भ में वह जैनधर्म के विषय में विपरीत आज्ञाकारक हुआ हो, ऐसा संभव होता है, परन्तु आचार्य हेमचन्द्र के समागम से सिद्धराज जैनधर्म के प्रति भक्ति-श्रद्धा रखने लगा था। निश्चित प्रमाणों से ज्ञात होता है सिद्धराज ने पिछली जिन्दगी में कई 'जैनमन्दिर बन्धवाए' हैं, प्रतिष्ठा करवाई है, पूजा की है और जैनतीर्थ आदि के लिए बड़े बड़े दान दिए हैं। और ब्राह्मणों को भी जैनचैत्य के मानने वाले बनाए हैं।

१ प्रबन्धचिन्तामणि ।

२ दागव्यायनिकौशलयायनिच्छाग्यायनीन् पथि ।

स्यापयन् विदधे चैत्यं तत्रैवान्त्यस्य सोऽर्हतः ॥

द्वयाश्रयकाव्य ११-१६

स वाष्ययिनिकार्मायायनिकात्रायणीतपि ।

संबोध्याऽऽर्हतसंग्रस्य भक्त्याकारयदर्हणाम् ॥१२-१७॥

प्रविश्य चैत्यगर्भेऽथ गोमयायितकुंकुमे ।

तुलयैर्नीहिमवान् भोक्तुर्भव्यैः सोऽस्नपज्जिनम् ॥१५-१५॥

भोक्तृभिः सह धर्मज्ञैर्जलपन् शत्रुञ्जयं ययौ ॥१५-८९॥

देखो प्रभावकचरित्र में देवसूरि और हेमचन्द्रचरित्र ।

सोमनाथ की यात्रा

सिद्धराज सोमेश्वर महादेव का भक्त था। उसकी माता मयणल्लुदेवी तो इस तीर्थ पर अत्यधिक भक्ति रखती थी। माता^१ के आग्रह से एक बड़ी यात्रा तो सिद्धराज ने बाल्यावस्था में ही की थी। मौराष्ट्र, मालवा पर विजय पाने के पश्चात् दूसरी बार सिद्धराज ने बड़े समारोह से सोमेश्वर की यात्रा की थी। जिसका उल्लेख तत्कालीन 'द्वयाश्रयकाव्य' में भी विस्तार से है।

महा व्याकरण की रचना

लोकोपकार और राज्य प्रतिष्ठा से निवृत्त होने के बाद हेमचन्द्राचार्य का ध्यान साहित्य रचना की ओर अत्यधिक आकृष्ट हुआ। विशिष्ट प्रतिभाशाली पुरुष साहित्य का निर्माण किये बिना कैसे रह सकते हैं? साहित्य त्रिकालावच्छिन्न स्थायी धन है। साहित्य ही मनुष्य को यशःकाया से सदाजीवी बनाता है।

१ देखो प्रबन्धचिन्तामणि। यह यात्रा कब हुई है इस विषय में हमने 'सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण नो रचना संवत्' नामके निबन्ध में विचार किया है। देखो दुर्द्धिप्रकाश।

२ द्वयाश्रयकाव्य को आचार्य हेमचन्द्र ने ही बनाया है। इसमें चौलुक्यवंश का मूलराज से कुमारपाल राजा तक का इतिवृत्त है। पन्द्रहवें सर्ग में सोमेश्वरयात्रा का वर्णन है। प्राकृत द्वयाश्रय भी इनका बनाया हुआ है।

२३६

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

मालवा का राजा और सिद्धराज दोनों दुश्मन थे। इनकी यह शत्रुता करीब पूर्व की दो तीन पीढ़ियों से चली आती थी। आखीर योग्य मन्त्रीओं की मदद से सिद्धराज ने मालवपति 'नरवर्मा' के उत्तराधिकारी 'यशोवर्मा' पर विजय पा ली। इस विजय में सिद्धराज की लक्ष्मी एवं राज्यसत्ता में अच्छी वृद्धि हुई। उज्जैन का समृद्धसाहित्य भंडार जो कि राजा भोज के समय से वहाँ था, वह भी इस विजय को लूट में पाटग आया था। उसमें भोजकृत भी कई मौलिक ग्रन्थ थे। एक भोज व्याकरण भी निकला। सिद्धराज विद्वान् था। उसको देखकर राजा का दिल हुआ कि 'मेरी प्रजा दूसरों का व्याकरण पढ़े इसमें शोभा नहीं है। वे कठिन और अपूर्ण भी हैं। अतः मेरे राज्य के विद्वानों के द्वारा मैं सर्वाङ्गपूर्ण एक संस्कृत व्याकरण बनाऊँ'। पण्डितसभा कचहरी में आई, तब राजा ने अपना विचार व्यक्त किया। किसी ने यह कार्य नहीं उठाया। हेमचन्द्राचार्य को राजा ने व्याकरण बनाने की नम्र प्रार्थना की। उन्होंने ने राज-प्रार्थना को सहर्ष स्वीकार किया। राजा के आदेश से कश्मीर आदि के भण्डारों से ग्रन्थ सामग्री लाने की व्यवस्था हुई। तीन वर्ष में अपनी सर्वतोप्राप्ति प्रतिभा से आचार्य हेमचन्द्रसूरि ने सूत्र, वृत्ति, लिङानुशासन, गणपाठ और धातुपाठ इन पांच अंगों से पूर्ण सवा लाख श्लोक

१. देखो प्रभावकचरित्र में हेमचन्द्रसूरि और द्वायाश्रय का १५ वां सर्ग।

‘श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासन’ नाम का व्याकरण^१ बनाया। राजा ने इसकी परीक्षा कराई और बड़े जुलूस से हाथी पर रखकर राजमहल में व्याकरणग्रन्थ लाया गया। अपने राज्य के अतिरिक्त और भी कई देशों में इस व्याकरण का काफी प्रचार करवाया। यह व्याकरण अनेक विशेषताओं को रखता है, पर यहाँ प्रस्तुत न होने से हम कुछ नहीं लिखेंगे^२। इस व्याकरण को ३५ पद्यात्मक एक प्रशस्ति हेमचन्द्राचार्य ने बनाई, जिसमें चौलुक्य भूपालों का उदात्त वर्णन है।

सोमेश्वर और हेमचन्द्र

सिद्धराज की माता ‘मयणलदेवी’ की सोमेश्वर महादेव पर अतूट भक्ति थी। जब वह छोटा था, तब माता के साथ उसने एक बार ठाठ से यात्रा की थी।

१. देखो प्रभावकचरित्र में हेमचन्द्र पद्य ७४ से ११५ तक।
२. इस व्याकरण के विषय में देखो हमारी द्वारा सम्पादित ‘सिद्धहेमशब्दानुशासन’ व्याकरण लघुवृत्ति की प्रस्तावना, डॉ० बुहलर का ‘धि लाइफ आफ धि जैन मंक हेमचन्द्र’ और ‘गुजरातनु’ प्रधान व्याकरण’ पुरातत्त्व वर्ष ४ अंक १-२।
३. यह सम्पूर्ण प्रशस्ति सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण की हमारी सम्पादित ई० सन् १९३४ की आवृत्ति के परिशिष्ट में संगृहीत की गई है।

सौराष्ट्र और मालवा पर विजय पाने के पश्चात् दूसरी बार भी सिद्धराज बड़े ठाठ से सोमेश्वर (प्रभासपाटण) यात्रार्थ गया था^१। उसमें उसने आचार्य हेमचन्द्र को भी साग्रह निमन्त्रण दिया था। आचार्य पैदल चलकर नियत समय पर वहाँ पहुँच गये। राजा बहुत प्रसन्न हुआ। एक जैन आचार्य शैवतीर्थ में आवे, मन्दिर में आकर सभ्योचित वर्ताव करे, यह उस समय के भारत के लिए मुश्किल और आश्चर्यकारी भी था। इससे राजा पर आचार्य की परमतसहिष्णुता का और भी अच्छा प्रभाव पड़ा।

दूसरी बार

कुमारपाल के समय में सोमनाथ महादेव का मन्दिर जीर्ण शीर्ण और भञ्जन^२ प्रायः हुआ था। एक बार कुमारपाल ने अपनी कीर्ति चिरकाल स्थायी रखने का उपाय आचार्य

१. यह यात्रा कब हुई थी, इस विषय में देखो 'सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण रचना संवत्' निबन्ध बुद्धिप्रकाश सम् १९३५ मार्च का अङ्क।

२. 'मीराते अहमदी' और 'आईन अकबरी' प्रभृति के मुसलमान लेखकों के आधार से फार्वस साहब का मत है कि यवनों के आक्रमण से उस समय सोमेश्वर का मन्दिर शीर्ण हो गया था, इसीलिए कुमारपाल को इसका पुनरुद्धार करवाना पड़ा।

से पूछा । आचार्य ने सोमनाथ महादेव का जीर्णोद्धार कराने का उपदेश दिया । जैनसाधु होते हुए इनमें परमत के प्रति कितनी उदारवृत्ति थी, यह उक्त घटना से विदित हो सकता है । राजा ने मन्दिर का जीर्णोद्धार करने का बीड़ा उठाया । कुमारपाल ने प्रचुर द्रव्य व्यय करके जीर्णोद्धार का कार्य उदारता से करवाया । निर्विघ्न कार्य समाप्ति तक ब्रह्मचर्य पालन देवतार्चन और मद्य-मांस त्याग करने का आचार्य ने राजा को उपदेश दिया^१ । राजा ने जीर्णोद्धार का काम चले, तबतक मद्यमांस का त्याग किया । कार्य समाप्त होने के अनन्तर वहाँ प्रतिष्ठा कराने के लिए राजा गया । तब कुछ असूयावृत्ति वालों ने कहा कि हेमचन्द्र को यात्रा करने को साथ लो । राजा ने आचार्य से प्रार्थना की । आचार्य ने कहा—‘जैसे भूखे को जीमन का निमन्त्रण इष्ट होता है, वैसे ही साधुओं को तीर्थाटन अति प्रिय होता है । मैं प्रतिष्ठा के समय पैदल चलकर शत्रुंजयादि यात्रा करता हुआ पहुँच जाऊँगा ।’ जिस दिन कुमारपाल ने सोमनाथ (देव पतन) में प्रवेश किया, उस दिन आचार्य भी पहुँच गए । राजा ने सोमेश्वर की पूजा की । ब्राह्मणों की प्रेरणा से राजा ने आचार्य से कहा कि अगर हरकत न हो तो आप महादेव की स्तुति करें ।

१ देखो प्रबन्धचिन्तामणि में कुमारपालप्रबन्ध ।

२४०

आचार्य हेमचन्द्रसुरि और उनका साहित्य

महादेव की स्तुति

आचार्य बड़े ही उदार चतुर एवं आशुकवि थे ।
दिल में परमेष्ठी का प्राणिधान करके इन्होंने महादेव स्तोत्र
बनाते हुए कहा:—

महादेव की स्तुति:—

भवबीजांकुरजनना रोगाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

महादेव स्तोत्र के कुछ पद्य:—

महादेव:—

प्रशान्तं दर्शनं यस्य सर्वभूताभयप्रदम् ।
माङ्गल्यं च प्रशस्तं च शिवस्तेन विभाव्यते ॥१॥

महाज्ञानं भवेद् यस्य लोकालोकप्रकाशकम् ।
महादया दमो ध्यानं महादेवः स उच्यते ॥३॥

रागद्वेषो महामल्लो दुर्जयो येन निर्जितो ।
महादेवं तु तं मन्ये शेषा वै नामधारकाः ॥५॥

स्वयम्भू:—

स्वयम्भूतं यतो ज्ञानं लोकालोकप्रकाशकम् ।
अनन्तवीर्यचारित्रं स्वयम्भूः सोऽभिधीयते ॥१४॥

शङ्कर:—

शिवो यस्माज्जिनः प्रोक्तः शङ्करश्च प्रकीर्तितः ।
कायोत्सर्गी च पर्यङ्की स्त्रीशस्त्रादिविर्जितः ॥१५॥

हेमचन्द्र का स्थान

आचार्य की महत्त्वपूर्ण उदारता से कुमारपाल बड़ा ही प्रसन्न हुआ। सच्चारित्र, प्रकाण्ड पाण्डित्य, समयज्ञता और उदारतादि गुणों से सिद्धराज की भक्ति हेमाचार्य पर खूब बढ़ी हुई थी। उसके दरबार में आचार्य का स्थान बहुत ऊँचा था। विद्वद्भ्यः पण्डित शिवदत्त जी शर्मा लिखते हैं:—

“संस्कृत साहित्य और विक्रमादित्य के इतिहास में जो स्थान कालिदास का और श्रीहर्ष के दरबार में बाणभट्ट का है, प्रायः वही स्थान ईसा की बारहवीं शताब्दी में चौलुक्य वंशोद्भव सुप्रसिद्ध गूर्जरनरेन्द्रशिरोमणि सिद्धराज जयसिंह के इतिहास में हेमचन्द्र का है। फिर कुमारपाल^१ के इतिहास में तो उनका स्थान चन्द्रगुप्तमौर्य के राज्य में विष्णुगुप्त (चाणक्य) के सदृश ही रहा।”
(नागरी प्र० प० भाग ६ सं ४)

हेमचन्द्राचार्य और कुमारपाल

सिद्धराज जयसिंह का उत्तराधिकारी गूर्जर सम्राट् कुमारपाल वि० सं० ११९९ में राज्यारूढ हुआ^१। सिद्धराज

१ कुमारपाल राजा के सम्बन्ध में विषेश जिज्ञासा हो तो देखो हमारा ‘महाराजा कुमारपाल चौलुक्य’ निबन्ध जो भारतीय अनुशौलन (ओझा अभिनन्दन ग्रन्थ) में प्रकाशित हुआ है।

२४२

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

का कोई पुत्र न था। इसीलिए त्रिभुवनपाल के पुत्र इस कुमारपाल को राज्य मिला। चौदहवीं शताब्दी के और उसके पश्चात् कालीन ग्रंथों से ज्ञात होता है कि कुमारपाल को सिद्धराज कडक दृष्टि से देखता था। उसको मारने का प्रयत्न करता था। कुमारपाल अपने प्राणों को बचाने के लिए गुप्त रीत्या दौड़ादौड़ करता था। ऐसे मौके पर आचार्य हेमचन्द्र ने चतुराई से कई बार कुमार-के प्राणों की रक्षा की-करवाई थी। उसके लक्षणों को देखकर आचार्य ने कहा कि “तुम वि० सं० ११९९ में अवश्य राजा हो जाओगे।” आचार्य ज्योतिष के धुरंधर ज्ञाता थे। यह बात सत्य हुई। वह राज्य का पूर्ण भोक्ता हो गया^१।

थोड़े समय के बाद आचार्य ने उदयन मन्त्री से पूछा कि-“राजा हमको याद करते हैं या नहीं?” ‘उदयन’ कुमारपाल का मन्त्री था। उसने कहा ‘नहीं करते हैं?’ आचार्य अपने पूर्ण भक्त उदयन मन्त्री से कहा कि तुम राजा को पूर्वकृत उपकारों-प्रसंगों का स्मरण कराओ। उसने पूर्वकृत उपकारों का स्मरण कराया। राजा प्रबुद्ध हुआ। बड़ी कृतज्ञता से उसने आचार्य को आमन्त्रण दिया। आचार्य का उपदेश सुनकर वह प्रसन्न हुआ और

१. देखो प्रबन्धचिन्तामणि।

कहने लगा—“धीरे २ मैं आपकी समग्र आज्ञाओं का पालन करूँगा” । आचार्य की निष्पक्ष गंभीर उपदेश धारा समय समय पर बहती रही और कुमारपाल का कृतज्ञहृदय अधिकाधिक भक्तिपूर्ण-आर्द्र हो गया । वह हर एक जटिल प्रश्नों का समाधान माँगता रहा । आचार्य समाधान करते रहे । आचार्य ने बड़ी सावधानी से उत्तम सलाह-उपदेशों द्वारा कुमारपाल को अपना अनन्य भक्त बना ही लिया । जैनसाधु का इतना प्रभाव शैवधर्मी सिद्धराज और कुमारपाल पर पड़ा, इसका प्रधान कारण हेरचंद्राचार्य का तपस्तेज और निःस्पृहवृत्ति था । इतना सम्बन्ध होने पर भी हेमचंद्र ने राजा के पास एक पाई भी या कपड़ा वगैरह कोई चीज अपने लिए न मांगी और न ली । कुमारपाल राजा ने आचार्य के उपदेश से वि० सं० १२१६ मार्गशीर्ष शुक्ला २ को सर्वसमक्ष विधिपूर्वक जैनधर्म स्वीकार किया और आदर्श गृहस्थ के योग्य १२ व्रत लिए । कुमारपाल ने आचार्य के कहने से सैकड़ों कार्य प्रजा व

१. भवदुक्तं करिष्येऽहं सर्वमेव शनैः शनैः ।
कामयेऽहं परं सङ्गं निधेयिष्ये तव प्रभो ॥

कुमारपाल प्रतिबोध में लिखा है कि कुमारपाल को धर्म का सच्चा रहस्य जानने की इच्छा हुई । वाग्भट (उदयन के पुत्र) मन्त्री ने राजा के आगे हेमचन्द्र का परिचय कराया । बाद हेमचन्द्र और कुमारपाल की मुलाकात हुई ।

२४४

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

धर्म के किए । जितनी श्रद्धा चंद्रगुप्त को चाणक्य पर थी, उसने अधिक कुमारपाल की हेमचन्द्राचार्य पर थी । कुमारपाल की प्रार्थना से उसके राज्य में हेमचन्द्राचार्य ने राजा के लिए 'योग शास्त्र' और त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र (३६००० श्लोक का) बनाया । आचार्य के उपदेश से राजा ने मांस आदि व्यसन छोड़े ।

प्रजाहित के कार्य

आचार्य हेमचन्द्र ने सिद्धराज और कुमारपाल के पास प्रजोपयोगी कई कार्य करवाए । निःसन्तान का धन पहले राज्य में ले लिया जाता था । इसकी प्रत्येक वर्ष की ७२ लाख की आय होती थी । आचार्य के प्रभावपूर्ण उपदेश से कुमारपाल ने हमेशा के लिए अपने राज्य में यह रिवाज तोड़ दिया याने निःसन्तान का धन लेना बन्द कर दिया । कई ग्रन्थकारों ने राजा की इस उदारता के लिए भूरि २ प्रशंसा की है । प्रजा के ऊपर टेक्स कम करवा दिये । कई लोकोपयोगी स्थानों के अनिरिक्त हेमचन्द्र के उपदेश से सिद्धराज ने सिद्धपुर आदि में जैन मन्दिर बनवाए । और कुमारपाल ने त्रिभुवन विहार, कुमारविहार, भूपकविहार, करंबविहार, दीक्षाविहार, झोलिका विहार आदि कई मन्दिर बनवाए । हेमचन्द्र ने अनेक विद्वान्, कवि, पण्डित, कलाविद और गरीबों को राजा और अधिकारियों के द्वारा लाखों रुपयों का दान करवाया । (जब खुद स्वयं आचार्य एक कोड़ी भी नहीं लेते थे और न रखते थे ।)

निःस्पृहवृत्ति और गरीबों का उद्धार

एक गरीब ने मोटी खदर हेमचन्द्र को दान में दी । राज्य के गुरु होते हुए भी मुलौयम कपड़े के बदले इस जाड़ी खदर को ओढ़ कर व्याख्यान देने आचार्य बैठे । राजा ने कहा—‘महाराज ! हम जैसे धनाढ्य राजा के आप गुरु होते हुए ऐसा रद्दी कपड़ा क्यों ओढ़ते हो ? इस से हमको शरम आती है ।’ आचार्य ने कहा ‘राजन् ! तुमको प्रजा की स्थिति का पता नहीं है । तेरे राज्य में ऐसे लोग भी हैं जो गरीबाई से अच्छा भोजन और अच्छा कपड़ा नहीं पाते हैं । हम तो साधु हैं, जैसा वस्त्र भोजन मिला वैसा ही उत्तम मानते हैं । परन्तु तुमको इस खदर से शरम आती हो तो अपनी लक्ष्मी से प्रजा की-साधर्मिकों की गरीबाई दूर करो, जिससे मेरे को आनन्द हो । यह बात सुनकर राजा चौंक उठा और उसने गरीबों की मदद करने के वास्ते अच्छी रकम निकाली । इससे कई गरीब आशीर्वाद देने लगे । जैन साधु, लोगों को उपदेश देकर जगत् के लिए लाखों की मदद करवाते हैं, तब वे स्वयं खुल्ले सिर नंगे पाँव से सादे रहते हैं । जैसा साधुओं ने आजतक के इतिहास में राजा आदि बड़े आदमियों के साथ परिचय से परोपकार जीव-दया और देश-सेवा के करवाए हैं । वैसे निजी स्वार्थ की कोई परवाह नहीं की है । धर्म के नाम से देवियों के आगे पशु-वध करने की प्रथा भी उस वख्त

२४६

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

प्रचलित थी, उसके भी राजा से बन्द करवाई और सारे राज्य में चौदह वर्ष तक अहिंसा धर्म की खूब प्रतिष्ठा रही^१ ।

हेमचन्द्र और मन्त्रादि विद्या

आचार्य होने के पहले ही हेमचन्द्र ने सभी विद्या-मन्त्र-तन्त्र-इन्द्रजाल और योग की सामग्री एकत्रित करके रक्खी थी । जहाँ जिसकी जरूरत पड़ी, वहाँ उसका उपयोग किया^२ । व्याकरण काव्यादि से कई वादी कवियों के मुखबन्ध किये । इन्द्रजाल से देवबोध को विस्मित किया । कुमारपाल के सात पूर्व भूपालों को जैनतीर्थंकर की पूजा करते हुए दिखाए । योगमन्त्रविद्या से सोमनाथ महादेव का साक्षात्कार करवाया । राजा के कुलदेवता के द्वारा पशुबलि बन्द करवाई और कुमारपाल के शत्रु को बुलवाया । वैद्यक विद्या से कुमारपाल का कोढ़रोग मिटाया । सङ्कल्प बल से अंबड (आम्रभट) मन्त्री आदि कईओं के असाध्य रोग दूर किए । इस तरह से लोकोपकार और धर्म-प्रचार के वास्ते अपना सारा जीवन दे दिया ।

१. देखो कुमारपाल प्रबन्ध, प्रबन्धविन्तामणि और मोह पराजयनाटक

२. देखो प्रभाकरचरित्र और कुमारपाल चरित्र आदि ।

नए जैन

जैन धर्म' यह किसी जाति विशेष का नहीं है । जो राग द्वेष जितने वाले को माने, पूजे और स्वयं भी यथाशक्य प्रयत्न करे वह हर कोई जाति व देश का मनुष्य जैन हो सकता है^१ । ऐसा जैनसिद्धान्त, पहले के जैन मानते थे । कहा जाता है कि आचार्य हेमचन्द्र ने, जो लोग जैन होना अपने दिल से चाहते थे, उनको शुद्धि करके जैन बनाया था और उनके लिए व्यवहार आजीविका की व्यवस्था करवा दी थी । ऐसे ३३००० घरों को जैन बनाया था^२ ।

बुद्धिमत्ता

१-आचार्य की बुद्धि की तीक्ष्णता के कई प्रसंग इस में आचुके हैं । इन्होंने लाखों श्लोकों की रचना की । एक बार किसी ने सिद्धराज से कहा कि जैनलोग सूर्य को नहीं पूजते हैं । उनके उतर में आचार्य ने राजा से कहा:-

अधाम धाम धामैव वयमेव हृदि स्थितम्,
यस्थास्त व्यसने प्राप्ते त्यजामो भोजनादिकम् ।
प्रबन्धचिन्तामणि ।

१. अन्नन्नदेसजाया अन्नन्नाहारवड्डियसरीरा ।

जिणसासणं पवन्ना सव्वे ते बन्धवा भणिआ ॥ उपदेशतरङ्गिणी

२. देखो 'जैनयुग' पु० ४ अङ्क ३-४ में ।

२४८

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

अर्थात्—हम ही जैन लोग तेज के निधि सूर्यदेव को अपने हृदय में यथार्थ धारण करते हैं, क्यों कि सूर्य के अस्त रूप कष्ट को आते ही हम लोग (रात्रिमें) भोजन आदि छोड़ देते हैं, कुछ नहीं लेते हैं ।

२—एकवार डाहलदेश के राजा के संधिपत्र का प्रसंग चल रहा था । उसके अन्त में यह श्लोक लिखा था:-

आयुक्तः प्राणदो लोके त्रियुक्तो मुनिवल्लभः ।

संयुक्तः सर्वथाऽनिष्टः केवली स्त्रीषु वल्लभः ॥

प्र. चि.

इसका अर्थ करने में तत्रत्य पण्डित उलझ रहे थे । हेमचन्द्राचार्य से अर्थ पूछा तो उन्होंने शीघ्र ही उत्तर दिया कि 'हार' अर्थ है अर्थात् 'आ' युक्त हार-आहार प्राण देनेवाला है । विहार, जैन साधुओं की मुसाफरी या जैन मन्दिर मुनिओं को प्रिय है । संहार अनिष्ट है और केवल इकल्ला 'हार' स्त्रियों को वल्लभ होता है ।

३—कुमुदचन्द्र और वादिदेवसूरिका का सिद्धराज के समक्ष बड़ा वाद हुआ । वहाँ आचार्य हेमचन्द्र भी निमन्त्रित हुए । कुमुदचन्द्र वृद्ध थे और अपनी विद्या से पण्डितमन्य अहंयु भी थे । उन्होंने उपहास करते हुए हेमचन्द्र से कहा—'भो ! तक्रं पीतम् ?' (तुमने छास पीली है ?) आचार्य हेमचन्द्र ने नवीन प्रतिभा से तत्काल

उत्तर दिया कि 'भोः श्वेतं तक्रं, पीता हारिद्रा' अर्थात् छास तो सुफेद होता है, हलदी पीली होती है' हेमचन्द्र की प्रतिभा से सभी सभासद चमत्कृत हुए। कई कविओं ने इनको बुद्धि में बृहस्पति और सरस्वती लिखा है। इसीलिए ये उस जमाने से 'कलिकाल सर्वज्ञ' पद से भूषित हुए हैं।

हेमचन्द्र के शिष्य

मीठे वृक्ष के फल प्रायः मीठे निकलते हैं। आचार्य हेमचन्द्र ज्ञानयोगी प्रजाहितार्थ जीवन बिताने वाले विशिष्ट आचार्य थे, अतः इन्होंने शिष्य बनाने के लिए खास ध्यान नहीं दिया। सिंह का एक ही बच्चा उसकी कीर्ति के लिए काफी होता है। हेमाचार्य जैसे ज्ञानयोगीओं के लिए 'वसुधैव कुटुम्बकम्' न्याय से जगत् ही शिष्य था। इसीलिए हेमचन्द्र के साधु शिष्य गिनती में अधिक नहीं थे। परन्तु जो थे वे अपने २ विषय में सिद्धहस्त विद्वान् थे। 'रामचन्द्रसूरि'^१ इनके पट्टधर मुख्य शिष्य थे। वे और गुणचन्द्रसूरि नाट्यशास्त्र के पारंगत पंडित महाकवि और

१. मल्लिषेणसूरिप्रभृति ने स्याद्वादमंजरी आदि में।

२. इनके विषय में विस्तृत परिचय 'नलविलास नाटक' की प्रस्तावना में देखो। प्रस्तुत ग्रन्थ और नाट्यदर्पण (संस्कृति) ये दोनों इन्हीं के ग्रन्थ हैं (नाट्यदर्पण के गुणचन्द्र भी सह लेखक हैं) ये ग्रंथ गायकवाड ओरीयन्टल सीरिज बडौदा में छपे हैं।

२५०

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

वैयाकरण भी ऊँचे प्रकार के थे। उदयचंद्र महावैयाकरण थे। वर्धमानगणि और यशश्चन्द्रगणि अच्छे कवि और विद्वान् थे। और 'महेन्द्रमुनि' शब्दशास्त्र के पंडित थे। मीठे वृक्ष के फलों में भी कोई कड़वा फल निकल जाता है। इसी तरह हेमचन्द्र का एक शिष्याभास बालचन्द्र^१ विद्वान् होते हुए भी गुरुद्रोही हुआ था। झूठे यश के मोह में आकर वह 'अजयपाल' के साथ मिला था, जिससे बहुत हानि हुई है। इन सुशिष्यों में हेमचन्द्र के व्यक्तित्व विद्वत्ता की प्रभा यथायोग्य प्रतिबिम्बित हुई थी। इन्होंने भी गुरु के कार्य की पूर्ति करने में और साहित्य की शोभा बढ़ाने में अच्छा सहयोग दिया है।

आचार्य हेमचन्द्र का साहित्य

हेमचन्द्राचार्य के जीवन में पूर्वोक्त जीवन से भी अधिक महत्त्व की और विद्वच्चमत्कारिणी बात हो तो उनका समृद्ध गंभीर और आवश्यक साहित्य है। इनके पहले गुजरात के साहित्यभंडार अपूर्ण थे। जैन साहित्य में भी कई विषयों के ग्रन्थों की न्यूनता नजर आती थी। इन सब बातों को ध्यान में रखकर हेमचन्द्र ने विविध साहित्य रचना में अपनी लेखनी बड़े वेग से चलाई। लोक परंपरा से कहा जाता है कि 'हेमचन्द्र ने साढ़े

२. देखो प्रभावकचरित्र में हेमचन्द्र का चरित्र।

तीन करोड श्लोक परिमित साहित्य बनाया है' यह बात कदाच प्रघोष रूप में मानी जाय, परन्तु इनका करीब दो लाख श्लोक परिमित साहित्य तो आज भी उपलब्ध है। यह प्रमाण और उसकी गंभीरता भी बड़े २ पण्डितों को चक्कर में डालती है। विद्वान् कहते हैं कि इकल्ले हेमचन्द्र ने पंचांगपूर्ण सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण रचकर पाणिनि, कात्यायन और पतञ्जलि का कार्य किया है। इसी तरह इन्होंने चार कोषों^१ की रचनाकर काव्यानुशासन छन्दोनुशासन, वादानुशासन (प्रमाणमीमांसा) और योगानुशासन रचकर पांच अनुशासनों^२ का आश्चर्यकारी प्रौढ कर्तृत्व प्राप्त कर लिया है।

आचार्य हेमचन्द्र वाङ्मय के एक गम्भीर समुद्र थे। इन्होंने कितना साहित्य बनाया है, इसकी इयता का अभी तक पाश्चात्य और पौर्यात्य पंडितों को पूरा पता लगा

१. हेमचन्द्र के कोषों का प्राचीन काल से उपयोग और प्रचार सर्वत्र प्रचुर रूप से हुआ। काठिदासादि काव्यों की टीकाओं में 'इति हेमः' या 'इति हेमचन्द्रः' से कई बार उल्लेख आते हैं।

२. शब्दप्रमाणसाहित्यच्छन्दो लक्ष्मविधमिनाम् ।

श्रीहेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमो नमः ॥ नाट्यदर्पणविवृति

२५२

आचार्य हेमचन्द्रसुरि और उनका साहित्य

नहीं है^१ । छोटी उम्र में ही इन्होंने महाज्ञान शक्ति प्राप्त करली थी । पाश्चात्य विद्वान् डा० हर्मन याकोबी ने इनको समग्रशास्त्रों के पारगामी कहा है । पिटर्सन साहब ने संस्कृत लेखकों में सर्व से अधिक^२ प्रभाविक उच्च लेखक 'हेमचन्द्र' को माना है । महात्मा गांधी जी के सहयोगी श्रीयुत वाल जी गोविन्द जी ने हिन्दी नवजीवन (वर्ष ७ अंक ११) में लिखा है कि 'विद्या का पेसा शायद ही कोई विभाग होगा जिसके विषय में इन्होंने (हेमचन्द्राचार्य ने) ग्रन्थ रचना न की हो ।

हेमयुग के प्रवर्तक

इनकी विद्या या कला केवल मनोविनोदके लिए ही

१. श्रीयुत कन्हैयालाल मुन्शी लिखते हैं:—“ज्यारे बीजा साधुओ अभ्यास शुरू करे, त्यारे ए शास्त्रविशारदनी भूमिकाए पहुँचया ।” श्रीमान पण्डित शिवदत्त जी शर्मा नागरीप्रचारिणी पत्रिका (वर्ष ७वां संख्या १) में लिखते हैं:—“आचार्य हेमचन्द्र की विद्या बहुत ही गंभीर थी । वे वैयाकरण, कवि, योगी, पुण्य और इतिहास प्रणेता, दार्शनिक तथा कोषकार थे । हमने कहीं पढ़ा था, कि इनकी लेखनशाला में ७०० लेखक (कौपी करनेवाले) काम किया करते थे । कई लेखकों ने इन्हें कलिकालसर्गज्ञ कहा है । यह विशेषण अवश्य इनको उपयुक्त ही है ।

२. देखो 'जैनयुग' मासिक पुस्तक ४ अङ्क ३-४

नहीं थी, परन्तु नवीनयुग की प्रवर्तक थी। इसीलिए इन्होंने अपनी विद्वत्ता, कला और आत्मज्योति से अपने जमाने में बहुत कुछ सुधार किए हैं। विद्वान् लोग इनके युग को इनके नाम से 'हेमयुग' नाम से पहचानते हैं। पुरातत्त्वज्ञ श्रीमान् दुर्गाशंकर शास्त्री जी कहते हैं "हेमयुग के युगनेता तो मात्र हेमचन्द्राचार्य ही थे। गुजरात की प्रतिष्ठा में तो साहित्य विषय में इन्हीं से वृद्धि हुई है"।

इनके साहित्य में काव्य में सरलता मधुरता एवं विषयगम्भीरता स्थान २ पर झलकती हैं। इनके साहित्य की आलोचना से एक बड़ा ग्रंथ भर जावे। आलोचना करने में दीर्घ अभ्यास, परीक्षण शक्ति और प्रतिभाधन की प्रचुर आवश्यकता है। हम यहाँ पर गौरवभय से इन साहित्य की आलोचना के बड़े कार्य को नहीं करेंगे। इनके उपलब्ध ग्रन्थों की सूची मात्र देकर संतोष मानेंगे।

२५४

आचार्य हैमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

हैमचन्द्राचार्य का उपलब्ध साहित्य

व्याकरण के ग्रंथ

- १ सिद्धहैमचन्द्रानुशासन लघुवृत्ति (६००० श्लोक की)
- २ " " बृहद् वृत्ति (१८०००)
- ३ " " बृहन्नास । (९०००० श्लोक)
- ४ सवृत्ति लिङ्गानुशासन ।
- ५ " उणादि सूत्र ।
- ६ " धातुपारायण ।
- ७ धातुपाठ ।
- ८ सवृत्ति प्राकृतव्याकरण ।
- ९ बालभाषा व्याकरण सूत्रवृत्ति ।

काव्यग्रन्थ

- १० विभ्रम सूत्रवृत्तियुक्त ।
 - ११ त्रिपट्टिशाला का पुरुष चरित्र । (३६००० श्लोक)
 - १२ संस्कृतद्वयाश्रय काव्य ।
 - १३ प्राकृतद्वयाश्रयकाव्य ।
- } इन दो काव्यों में हैम-
व्याकरण के सूत्र के उदा-
हरण हैं । भट्टि काव्यकी
पद्धति के हैं ।
- १४ सप्तसंधानमहाकाव्य ।
 - १५ परिशिष्ट पर्व ।

कोश ग्रन्थ

- १६ अभिधान चिन्तामणि (सवृत्ति) ।
 १७ अनेकार्थ कोष ।
 १८ शेष कोष ।
 १९ निघण्टु कोष ।
 २० देशीनाममाला, वृत्तियुक्त ।

न्याय ग्रन्थ

- २१ अयोग व्यवच्छेदद्वित्रिंशिका ।
 २२ अन्ययोगव्यवच्छेद द्वित्रिंशिका ।
 २३ प्रमाण मीमांसा (सवृत्ति) ।
 २४ द्विजवदन चपेटा ।

योग ग्रन्थ

- २५ योगशास्त्र (सवृत्ति) । (१२००० श्लोक)

राजनीति ग्रन्थ

- २६ अर्हन्नीति ।

नाटक

- २७ चन्द्रलेखाविजयप्रकरण ।

अलङ्कार ग्रन्थ

- २८ काव्यानुशासन ।
 २९ " अलंकार वृत्ति विवेक ।

स्तुति ग्रन्थ

- ३० महादेव स्तोत्र ।

२५६

निर्वाण

निर्वाण

हेमचन्द्राचार्य का चरित्र इतना विशाल एवं गंभीर है कि जितना लिखे इतना लिख सकते हैं। इनकी जीवनी और साहित्य के विषय में तो बड़े २ ग्रन्थ लिखें तो पर्याप्त हो सकता है। इन्होंने अपने सर्वतोगामी शक्तिज्योति से राजा और प्रजा का कल्याण-अभ्युदय किया। जीवन को कृतार्थ-यशस्वी बनाया। आखरी समय में इन्होंने प्रवृत्ति-मार्ग को बहुत कम करके, आत्मसाधनयोग के अनुशालन पर विशेषरूप से ध्यान दिया था। योग विषय में इनकी प्रवीणता इनके योगशास्त्रादि ग्रन्थ से जाहिर होती है। अपने शिष्यों पर कार्यभार छोड़ कर आत्मध्यान करते हुए इन्होंने वि० सं० १२२९ को अपना भौतिक देह छोड़ा और प्रकाशमय देवशरीर प्राप्त किया।

लाखों विशिष्ट और सामान्य लोगों के हृदय के द्वार पूज्य आचार्य मनुष्य लोक को छोड़ कर चले जाने से पाटण आदि की प्रजा ने दुःख के आंसु बहाए। राज्य के अधिकारी और प्रजाजनों ने इनके भौतिक शरीर का अग्निदाह करने के पश्चात् उसकी रक्षा श्रद्धापूर्णभाव से ग्रहण की। कहा जाता है कि इतने लोगों ने वहाँ से रक्षा उठाई कि जिससे चितास्थान पर एक बड़ा खड्डा हो गया। जिसकी प्रसिद्धि 'हेमखाडो' के नाम से हुई।

भारत को ऐसे ज्ञानी-योगी ज्योतिर्धर आचार्य की आवश्यकता है।

ગુજરાતી વિભાગ

: ૪૦ :

શૂલપાણિયક્ષનો ઉપસર્ગ

અ ને

ભગવાન્ મહાવીરનાં દશ સ્વપ્નાં

(ક્ષત્રિયકુલ વર્ધમાનગામની આલોચના)

ભગવાન્ મહાવીર જૈનોના વર્તમાનકાળના છેલ્લા તીર્થંકર હોવા ઉપરાંત જગત્ની મહાન્ વિભૂતિ છે. તેમના જીવનનો સંબંધ આખી આલમ સાથે છે. તેમના જીવનની ઘટનાઓ જગત્ના નહિ તો ભારતના ઇતિહાસ સાથે તો ઘણા સારા સંબંધ રાખે છે. એ દષ્ટિથી મહાવીરસ્વામીને ઓળખીએ તો જૈનોજ નહિ બલકે જગત્ના લોકો તેમના જીવનને, ઉપદેશને અને ઇતિહાસને ઓળખી તેમની પ્રગતિ સાધવા તેમને શ્રદ્ધાંજલીઓ અર્પણ કરે; અનેક પુસ્તકો અને નિબંધોથી પોતાની લેખનીને પુનિત બનાવે. પણ મને લાગે છે કે એ દષ્ટિથી-શક્તિથી જૈનોએ ભગવાન્ મહાવીરને ઓળખ્યા કે લખ્યા-લખાવ્યા નથી. તેથીજ તો હજી સગી તુલતા-દષ્ટિથી દુનિયા પસંદ કરે તેવું ભગવાન્ મહાવીરનું ચરિત્ર જનતાના હૃદયમાં આવી શક્યું નથી.

૨૬૦

શૂલપાણિયક્ષ્ણો ઉપસર્ગ

મહાવીરચરિત્ર માટે પ્રયત્ન.

ભગવાન્ મહાવીરનું આદર્શ ચરિત્ર જગત્ માગે છે એ હવે આપણામાંથી ઘણાએ સાંભળ્યું-વાંચ્યું છે. તેની પૂર્તિ કરવા માટે કેટલાક મહાનુભાવ સાધુ અને શ્રાવકોએ પુસ્તકો-લેખો- પત્રોદ્ધારો પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. પણ હજુય આપણી પાસે પૂરતી સામગ્રી ^૧ એકઠી થઈ નથી. હું તો માનું છું કે પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભગવાન્ મહાવીરના ચરિત્રની જેટલી નાની કે મોટી, સૈદ્ધાન્તિક કે ચમત્કારિક, ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક આખતો ઉપર વિચારકતા અને શ્રદ્ધાનં સમતોલ રાખી ઊંડાણમાં ખૂબ વિચારો-ચર્ચાઓ ગંભીરપણે કરવા જોઈએ, જેથી, તેમાંથી જે નવનીત પ્રકટ થશે તે આધારે સારામાં સારું ભગવાન્ મહાવીરનું ચરિત્ર આપણે વિચારક આલમને આપી શકીશું.

અહીં અસ્થિકગ્રામ (વર્ધમાન ગામ) માં ભગવાન્ મહાવીરને થયેલા શૂલપાણિયક્ષ્ણો ઉપસર્ગ વિષે લખીશું.

ભગવાન્ મહાવીરસ્વામીની દીક્ષા તેમના જ ગામ ‘કુંડપુર’ ^૨ ના ‘જાતુખંડ’ ઉદ્યાનમાં હેમન્ત ઋતુના પહેલા મહિના અને પહેલા પક્ષમાં દશમા દિવસે અર્થાત્ માગશર વદિ ૧૦ના દિવસે થઈ. ત્યાંથી ભગવાને તેજ વખતે સગા સંબંધીઓને ખૂટી ધર્મકાલ આપી વિહાર કર્યો.

^૧ મહાવીર જીવન લખના માટેનાં સાધનો વિષે મેં એક પત્ર ‘જૈનયુગ’ ના તંત્રીને લખ્યો હતો, જે તેમના માસિકમાં છપાયો છે.

^૨ કુંડપુર નગર મજ્ઞેમજ્ઞેણ ણિગચ્છઈ, ણિગચ્છિત્તા જેણેવ ણાય-સંઘવણે ઉજ્જાણે, જેણેવ અસોગવરપાયવે તેણેવ ઉવાગચ્છઈ !.....એ

વિહારનાં ગામો

મુહૂર્ત (એ ઘડી) દિવસ આકી રહ્યો હતો ત્યારે અગરાન્ કુર્માર^૧ ગામમાં પહોંચ્યા.

અવીએ મુઢે મવિત્તા અગરાઓ અળગારિયં પવ્વણ ॥ ૧૬ ॥ “કલ્પસૂત્ર” મૂળ સોળમું સૂત્ર, ‘કુંડપુર’ એ ‘ક્ષત્રિયગ્રામ’ નું કુંડું નામ છે, વર્તમાનકાળમાં આ ક્ષત્રિયકુંડ ગામની સ્થાપના લાખીસરાય સ્ટેશનેથી થોડેક દૂર વસુલ જંક્શન છે ત્યાંથી લગભગ દરેક ગાઢ છલવાંડ ગામમાં મનાય છે, અર્થાત્ આપણી ચાલુ માન્યતાથી લછવાંડ ‘ક્ષત્રિયકુંડગામ’ મનાય છે. ન્યારે પુરાતત્ત્વ સંશોધકો, ગુરુદેવ શ્રી વિનયધર્મસૂરિ મહારાજ વિગેરેના મતથી મુજફ્ફર જિલ્લામાં આવેલું ‘ખસાડપટ્ટી’ (પ્રાચીન કાળની વેશાલી નગરી) ની નજીકનું ‘વસુકુંડ’ તે પ્રાચીન કાળનું દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશામાં છે માઈલ દૂર છે. પ્રાચીન અવશેષો અને પ્રમાણેથી વંશાલી નું રૂપાન્તર વસાડપટ્ટી સિદ્ધ થાય, તો પછી આ નવો મતજ ઠીક છે. જુઓ, પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ પૃ. ૨૨

૧. બહિયા ય નાયસંઢે આબુચ્છિત્તાળ ણાયણ સન્ને ।

દિવસે મુહૂત્તસેસે કુમારગામ સમણપત્તો

આવશ્યક ભાષ્ય, ગાથા ૧૧૧

આવશ્યસૂત્રના ભાષ્યની ઉપરની ગાથામાં કુર્માર ગામને માટે કમારગામ લખ્યું છે, તેનું સંસ્કૃત કર્માર થઈ શકે. આ પછી બનેલા મહાવીર ચરિત્ર (ગુણ્યંદ્રસૂરિકૃત) મહાવીર ચરિત્ર (હૈમચંદ્ર કૃત દસમું પૃષ્ઠ) તથા કલ્પસૂત્રની દીપિકા—મુખ્યોધિકા વિગેરે દીકાઓમાં કુમ્માર, કૂર્માર, કુમાર, ગામ લખ્યું છે.

આ ગામ અત્યારે ચાલુ માન્યતા પ્રમાણે બંગાળના ‘કોશાઈ’ કે ‘કુમારિય’ ગામને માતવામાં આવે છે. પણ સ્વર્ગસ્થ શ્રી વિનયધર્મ

૨૬૨

શૂલપાણિપદનો ઉપસર્ગ

ત્યાં રાત્રિ ગાળી. ત્યાં ભગવાનને પહેલો ગોવાલીયાનો ઘોર ઉપસર્ગ થયો. ત્યાંથી વિહાર કરી ભગવાને ‘કોલ્લાગ’ ગામ જઈ ઇંકુ (એ ઉપવાસનું) પારણું કર્યું. ત્યાંથી ‘મોરાક’ (ગામ) માં જતાં

સૂરિ મહારાજની શોધ પ્રમાણે ‘દ્વિગ્નો મેટ્રીકલસર્વે’ ના નકશામાં જે કુસમર કુસમર ગામ છે, તે પ્રાચીન કાળનું કમ્માર યા કુમ્માર ગામ સિદ્ધ થાય છે. જુઓ તેમની સંપાદિત ‘પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ’ ની વિ. સં. ૧૯૭૮ની આવૃત્તિ પૃ. ૨૩

દૂરજ્જતંગ પિડણો વયંસ તિવ્વે અમિગહે પંચ ।

અવિયતુગહનિવસણ નિચં વોસઠ મોણેણ ॥

આવશ્યકનિર્ણયકિત, ગાથા. ૪૬૨.

પાણીપત્તં ગિહિવંદણં ચ, તહ વટ્ટમાણ વેગવહ

ઘણદેવસૂલપાણિં દસમ્મ વાસકિયગામે ॥

આવશ્યક, ઉપોદ્ધત, નિર્ણયકિત, ગાથા ૪૬૩

આ ૪૬૨ માં નિર્ણયકિત ગાથામાં નિશ્ચં વોસઠ મોણેણ પાડથી નિત્ય મૌન સમજવામાં વાંધો આવે છે, કેમકે ભગવાન જ્યાં ખાસ જરૂર પડી ત્યાં ઉત્તલ, ગોશાલો, ચંડકૌશિક વિગેરેના પ્રસંગમાં થોડું બોલ્યા છે. એ માટે તેની ટીકામાં યદિ પરં તથાવિધે પ્રયોજને એકં દ્વૌ વા વચ્ચે વક્તવ્યે (પૃ. ૨૬૧) કહી, એક એ વચનની છૂટ રાખી છે. તથા શ્રી ગુણચંદ્રસૂરિએ મહાવીરચરિત્રમાં પણ એમલેખનવજ્જ મોણેણ ગણ્વં લખ્યું છે. આ બધાય કરતાં આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્પષ્ટ લખ્યું છે.

સ્થેયં મૌનેન ચ પ્રાયોઃ મોક્તવ્યં પાણિમોજને

મહાવીરચરિત્ર, સર્ગ-૩-૧૭૭

અર્થાત્ ભગવાને સર્વથા મૌન રાખવામાં અભિગ્રહ નહોતો લીધો તેટલા માટે પ્રાયઃ મોક્તવ્યં છે. આ કથનથી ક્યાંય વિરોધ નથી આવતો.

શક્તિપાણિયક્ષ્ણો ઉપસર્ગ

૨૬૩

દુઃજ્જંતતાપસના આશ્રમમાં પહોંચ્યા. તાપસના આશ્રમથી ભગવાને ત્યાં ચોમાસુ કરવાનું કબૂલ્યું. અન્યત્ર વિહાર કરી ચોમાસુ કરવાના સમયે લગભગ ભાદ્રવા સુદમાં પાછા ભગવાન તાપસના આશ્રમમાં પધાર્યા હશે. ત્યાં અનુકૂળ નહિ પડવાથી પંદરેક દિવસ જ રહી ભગવાને ચોમાસામાં જ પાંચ અભિગ્રહ કરી વિહાર કર્યો. ત્યાંથી શક્તિપાણિયક્ષ્ણે પ્રતિબોધ આપવા માટે વિહાર કરી **વેગવતી** નદીને ઉત્તરથી ભગવાન **‘અસ્થિક ગ્રામ’**માં ગયા. જેનું જૂનું નામ **વર્ધમાન** ગામ હતું.

પહેલાં જે ગામનું નામ **વર્ધમાન** યા **વર્ધમાનક** હતું, તેનું **અઠ્ઠિયગામ**, સંસ્કૃતમાં **અસ્થિકગ્રામ** શા માટે પડ્યું? તે સંબંધી આવશ્યક-ઉપોદ્ધાત, મહાવીર ચરિત્ર તથા હેમચંદ્રના દશમા પર્વમાં લખે છે:

* ‘દુઃજ્જન્ત’ એ દુઃખાતુનું વર્તમાન કૃદન્તનું પ્રાકૃત રૂપ છે, તેનો અર્થ થાય છે ગમન કરતું, (જુઓ પાઠઅસદ્મહર્ણવો પૃ. ૫૮૬) આવશ્યક ઉપોદ્ધાત માં લખ્યું છે કે “દુઃજ્જન્ત નામ પાસંડિયા તેસિં તત્થ આવોસો તેસિં ચ કુલવતી મયવતો પ્રિમિત્તો પૃ. ૨૬૮ અર્થાત્ દુઃજ્જન્ત એ નામના બીજા પાખંડી મતના તાપસો હતા, તેઓ ત્યાં રહેતા, તેથી તે આશ્રમનું નામ પણ તેજ પડ્યું. મહાવીરચરિત્રમાં પણ આમજ (દુઃજ્જન્તા મમ તાપસરુપધારિણો પાસંડિણો પૃ. ૧૪૬) લખ્યું છે, ત્યાં જે ઉપરી તાપસ ક્ષપતિ હતા, તે સિદ્ધાર્થ રાજાનો પરિચિત હતા. તેનું નામ હતું જલ્પસમ્મ. ૨ તસ્સ પુણ અઠ્ઠિયગામસ્સ પદમં વદ્ધમાણયમિતિ નામ હેત્યા ॥

આવશ્યક ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૬૮

૨૬૪

શક્તપાણિયક્ષતો ઉપસર્ગ

કોશાંબી^૧ નગરીમાં ધન નામનો શેઠ હતો. તેનો પુત્ર ધનદેવ થયો. તે મોટો સાહસિક વ્યાપારી હોય પાંચસો ગાડાંમાં માલ ભરી વર્ધમાન ગામ ભણી રવાના થયો. વયમાં મોટી વેગવતી નદી આવી. ત્યાં બળદે^૨ તે ગાડાં ઉતારવામાં ઘણીજ મદદ આપી. તેથી તે બળદનાં અવયવો કમળેર પડી ગયાં, તૂટી ગયાં અને તે આગળ ચાલવામાં અસમર્થ થયો. ધનદેવે ત્યાંજ બળદને ખાવા ધાસ નાંખી મૂકી દીધો. જે જેઠ મહિનાની ગરમીમાં ભૂખ તરસથી બહુ ત્રાસ પામતો હતો. વર્ધમાન ગામના^૩ લોકો બળદને આવી કપરી-દયનીય

૧ — કોસંબીએ નરીયણ અસંખદવિણસંચઓ ધગો નામ સેઠિ.

તસસ અગેગોવજાઇયસણિં પસૂઓ ધગદેવો નામ પુતો ॥

મહાવીરચરિત્ર (પાકૃત) પૃ. ૧૪૮

૨-આવશ્યકમાં તે બળદે કેટલાં ગાડાં પહોંચાડયાં તે નથી આપ્યું, પણ મહાવીરચરિત્ર આદિમાં પાંચસો ગાડાંમાં તે બળદે જોડાઈને પાર કર્યા એમ લખ્યું છે.

૩-આવશ્યક પછીના અંથોમાં કાવ્ય—કિંવા વધારવાની પદ્ધતિથી વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે તે બળદને દુઃખી જેઠ વર્ધમાન ગામના લોકોને બોલાવી સન્માનિત કરી, તેમને સો (૧૦૦) રૂપિયા ઔષધ માટે આપી, ધાસ પાણીની વ્યવસ્થા કરી ધનદેવ ત્યાંથી ગયો. મળિયં જહા-એસો મમ-પવરસમો ઇરિસદુદ્ધત્યામમવત્યન્તરં પતો તા તુમેહિં ઇયસ્સ ઇમિણા રુવગ-સપણ ઓસહચરણાઈચિંતાય સમ્મં પદ્ધિયવ્યં ॥

મહાવીર ચરિત્ર, ગુણયંદ્રકૃત

જેને તો લાગે છે કે આ રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે વધારીને લખ્યું છે. આવશ્યક કરતાં તે પછીના મહાવીરચરિત્રોમાં અને કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં મેટર વધતું ગયું જણાય છે. માટે આદર્શ રીતે મહાવીર ચરિત્ર લખતી વેળાએ જેમ અને તેમ જૂના-દશમી સદી પૂર્વેના અંથોનો વધારે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

શ્રી મહાવીરજીના ઉપસર્ગ

૨૬૫

પરિસ્થિતિમાં પણ નિષ્ક્રિય રહેવાનું પાળવા સરખી મદદ કરતા નહીં, તેથી તે બહુ દુઃખ સંહાર કરી શકી નહોતી. અશુભપાણીના નામનો યક્ષ થયો. જ્ઞાનથી તેણે કીડાથી બચાવવું પોતાનું પૂર્વભવનું (બળદનું) શરીર દીધું. તેથી વર્ધમાન ગામના નિર્દય લોકો ઉપર તેનો રોષ ફાટી નીકળ્યો. તેણે તે ગામમાં મરકીનો રોગ ફેલાવ્યો. સેંકડોની સંખ્યામાં જ્યાં ત્યાં લોકો યમરાજના દરબારમાં ઝડપથી રવાના થવા લાગ્યા. લોકો 'ત્રાદિ માં, ત્રાદિ માં' પોકારવા લાગ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં માણસોનાં હાડકાનાં ઢગલા નજરે પડતા. અધાય લોકો મળી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે કોઈ દેવની આશાતના થઈ હોય તો તે અમને માફ કરો ! પ્રાર્થનાથી શુભપાણીએ આકાશમાં રહી કહ્યું કે:— તમે બહુજ નિર્દય છો. તે બળદની જરા પણ દયા ન કરી, તેનું કળ ભોગવો. પછી લોકોએ યક્ષને પ્રસન્ન થવા વિનંતિ કરતાં તેણે અધાય મરેલા માણસોનાં હાડકાં ભેગાં કરી તે ઉપર પોતાનું મંદિર બનાવવાનું સૂચવ્યું. લોકોએ તત્કાળ મંદિર કર્યું. યક્ષની બળદની પ્રતિમા કરી તેના પૂજારી તરીકે ઇન્દ્રશર્માની નિમણુંક કરી. ઘણા અસ્થિ-હાડકાં થવાથી તે વર્ધમાન ગામનું નામ અસ્થિકગ્રામ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.

વર્ધમાન ગામ ક્યાં છે ?

ઇતિહાસ —પ્રેમીઓમાં 'વર્ધમાન' ગામ ક્યાં છે, તે જાણવા જણાવવા માટે જુદી જુદી કલ્પનાઓથી બે મત છે. કેટલાક લોકો હાલના કાઠીયાવાડમાં આવેલા વઢવાણને વર્ધમાન ગામ માને છે. આ માન્યતા પણ આજની નથી, પરંતુ થોડીક શતાબ્દિ પૂર્વની છે. તે માન્યતાના આધારે વઢવાણ શહેરની બહાર નદીના કીનારે શુભપાણિ યક્ષના ઉપસર્ગની સ્થાપના તરીકે યક્ષનું મંદિર બનેલું છે. જેમાં ભગવાન મહાવીરની પાદુકા પણ છે. જો કે આ પાદુકા ઉપર

૨૬૬

શૂલપાણિયક્ષનો ઉપસર્ગ

લેખ તો ગઈ શતાબ્દિનોજ મળે છે, પણ ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે કે તે લેખ તો જીર્ણોદ્ધારના સમયનો છે. મંદિર તે પહેલાં પણ હતું.

બીજો મત ઉપલી વાતને સ્વીકારવાની તફાવત ના પાડે છે. તેમના મત પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરનો તમામ વિહાર પૂર્વ દેશમાં થયો છે. ભગવાન મારવાડ કે ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં વિચર્યાજ નથી, કેમકે ભગવાન મહાવીર વિષે લખાએલા પ્રાચીન વિશ્વાસુ ગ્રંથોમાં ભગવાન મહાવીર શત્રંજય, વઢવાણ કે આબૂ તરફ આવ્યાનું લખ્યું નથી. એ હિસાબે બંગાળમાં અત્યારે વર્ધમાન નામનું મોટું શહેર છે, તે પૂર્વનું અસ્થિત્ર યા વર્ધમાન ગામ હોવું જોઈએ, એમ મનાય છે. પણ આમાં નિર્ણયિત સત્ય શું છે, તે હજી કહી શકાય નહિ* હજી આમાં ભગવાનના વિહારના તમામ ગામો માટે બહુ ઊંડી ગંભીર શોધખોળની આવશ્યકતા છે, તે માટે જૈન સમાજે એક કમીટી નીમી નવી પદ્ધતિએ ખૂબ પરિશ્રમ કરવો જોઈએ.

ઉપસર્ગ

શૂલપાણિના મંદિરમાં જે દ્રાષ્ટ ઉતરતું-સત્રે રહેતું તેને તે બહુ પજવતો, તેથી સેંકડો લોકોને ત્રાસ થતો. મહાસત્વશાળી પુરુષો જગતનો ત્રાસ મટાડવા જન્મેલા હોય છે. તેઓ ગમે તે ભોગે

* શ્રી લાલવિજયજીના શિષ્ય પં. સૌભાગ્ય વિજયજીએ વિ સં ૧૭૫૦માં તીર્થભાળા બતાવી છે તેમાં લખ્યું છે કે :—

શૂલપાણ જક્ષ ઠામ કહેતાં અસ્થિગ્રામ હો ।

અબ વર્ધમાન વિરવ્યાતા જાણે કેવડી વાતાં હો ॥

લાલ સાતમી પૃ. ૮૪.

અર્થાત તેઓ બંગાળમાં આવેલ અરધમાનને પ્રાચીન વર્ધમાન માન નિર્ણય કેળવીને સોંપે છે.

શક્તિપાણિયક્ષનો ઉપસર્ગ

૨૬૭

બીજાનાં દુઃખ દૂર કરે છે. તે માટે ભગવાને, વિહાર કરી વર્ધમાન ગામમાં જઈ તેજ યક્ષના મંદિરમાં ઉતરવા જગા માંગી. પૂજારી અને ગામવાસીઓએ ઉપસર્ગ થતો હોવાથી ત્યાં ઉતરવા ના પાડી, છતાં ભગવાન તેમને સમજાવી તે મંદિરમાં રાત્રે રહ્યા. રાત્રે યક્ષે બહુ ભાંકર રૂપ બતાવી; મહાભયંકર હાસ્ય કર્યું. તે પછી હાથી અને સાપનું રૂપ બતાવી ભગવાનને બીરાવવા, દુઃખી કરવા ઘણી એટાઓ કરી, પણ શું પવનથી મેરૂ ચત્રાયમાન થઈ શકે? તે પછી તે યક્ષે પોતાનો વધુ પુરુષાર્થ (!) બતાવવા ભગવાનના કાન, નાક, હાંત, આંખ અને પીડમાં સાત પ્રકારની કપરી યાતનાઓ કરી. ભગવાન તો મહાવીર હતા. દુઃખ સહવા માટે અને શાંતિથી તે વશ કરવા માટેજ તેઓ ત્યાં આવ્યા હતા. તેઓ જરાય ચત્રાયમાન થયા નહિ. આત્મશક્તિની આગળ અંદુક, તરવાર કે તોપો તો શું પણ ઇન્દ્રનું વજ્ર અને બળ પણ કુદિત થઈ શકે છે. પેલો યક્ષ વીરના આત્મનેજથી ગભરાયો, શાંત થયો અને શરણમાં આવી નમ્ર થઈ મારી માગવા લાગ્યો. ભગવાનની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. તેણે બાણ્યું કે મેં સૂર્યની સામે ધૂળ ઉઝાડી છે. ભગવાન તો કરુણાસમુદ્ર હતા. મહાશક્તિ સંપન્ન હોવા છતાં હામાના નિધાન હતા, જાની છતાં મૈત્રી હતા. તેથી તેણે મારી આપી.

આખી રાત દેવગત ઉપસર્ગો-ક્રયોની^૧ પરંપરા સહન કર્યા પછી, યક્ષ જ્યારે યાત્રીને શાંત પડી ગયો, ત્યારે ભગવાન મહાવીરે, દિવસ ઉગવાને એક મુહૂર્ત (૪૮ મીનીટ) જેટલો સમય બાકી રહ્યો-ત્યારે,

૧-યક્ષે જે વેદનાઓ ઉપજતી હતી તે કેટલી ભયંકર હતી તે વિષે આવશ્યક ઉપોદ્ધાત ટીકામાં લખે છે કે:-एकैकेक वेयगा पागयजणस्स जीवियं संकामितं समत्था, किं पुण सत्तावीस मेयाओ पृ. ૨૬૬.

આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિ પહેલી

૨૬૮

શક્તપાણિયક્ષ્મનો ઉપસર્ગ

જરાક નિદ્રા લીધી. તે સમયે ભગવાન મહાવીરે દશ સ્વપ્ન દીઠાં. તે સ્વપ્નનાં તેમનાં વર્તમાન તથા ભવિષ્યના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવનાર હોવાથી તે વિષે વિચાર કરવો જરૂરનો છે.

દશ સ્વપ્નનાંનો ઉલ્લેખ ક્યાં ક્યાં છે.

જે વખતે હું આ લેખ લખી રહ્યો છું તે વખતે મહાવીર-ચરિત્ર વિષે મારી સામે પાંચ ગ્રંથો છે. તેનાં નામ આ છે:—

૧. કલ્પસૂત્રમૂલ—સુબોધિકાટીકા સાથે
૨. „ —દીપિકાટીકા સાથે.
૩. આવશ્યકસૂત્ર-મદ્રવાહુનિર્ગુત્તિ-ભાષ્ય-ઉપોદ્ઘાતયુક્ત,
૪. મહાવીરચરિત્ર (પ્રા०)—શ્રીગુણચન્દ્રસૂરિકૃત.
૫. મહાવીરચરિત્ર-(સં०)—શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત.

આમાં પહેલાનાં બે ગ્રંથોના મૂળ પાઠમાં તો દશ સ્વપ્નનાં વિષે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી, પણ આવશ્યક નિર્ગુત્તિ, જે આજથી ૨૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે અનેલી છે, તેના કર્તા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી (ચૈદ્ર પૂર્વધારી) છે, તેમાં દશ સ્વપ્નનાંનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેમ તેના ભાષ્ય-ઉપોદ્ઘાત-ટીકામાં પણ છે. આવશ્યક આદિ ઉપર દશ નિર્ગુત્તિઓના કર્તા અને કલ્પસૂત્રને નવમા પૂર્વમાંથી ઉદ્ભૂત કરી દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યાય તરીકે બતાવનાર શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામી* એકજ છે,

૧—તત્થ સામી દેસુગે ચત્તારિં જામે અતીય પરિતાવિતો પમાયકાલે મુહુત્ત-મેત્તં નિદાપમાયં ગતો તત્થ મે દસમહાસુમિગે પાસઈ તં જહા ॥

આવશ્યક ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૨૭૦

* ચતુર્દશપૂર્વધારિશ્રીભદ્રવાહુસ્વામિભિ પ્રયાલ્યાનપ્રવાદામિધાનંભવમપૂર્વાત્ :
શ્રીદશાશ્રુતસ્કન્ધાષ્ટમાધ્યયનત્વેન સન્નિહિતાર્થ સમુદ્બૂત :

કલ્પસૂત્રની દીપિકા, ટીકા, પૃ. ૭

શલપાણિયક્ષતો ઉપસર્ગ

૨૬૯

એટલે કદપસૂત્રના મૂળ પાઠમાં ભગવાનનાં આ દશ સ્વપ્નાં ન હોય તો પણ ૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં તો દશ સ્વપ્નાં વિષે માન્યતા દઢ હતી, તેમાં વાંધા જેવું કશુંય નથી. તેના કરતાંય જૂના મૂળ-અંગ-ઉપાંગ સાહિત્યમાં તે વિષે ઉલ્લેખ છે કે નહિ, તેની શોધ કરવાનું કાર્ય અત્યારે હું મૂકી દઉં છું અથવા બીજા લેખકો ઉપર નાખું છું.

આવશ્યક નિર્ચુકત અને **ભાખ્ય**માં મહાવીર ચરિત્ર વિષે બહુજ સંક્ષેપમાં લખ્યું છે. પાછલા ગ્રંથોમાં જે કેટલીક ચમત્કારિક-ઘટનાઓ છે, તે પૈકી કેટલીક **આવશ્યક નિર્ચુકતમાં** નથી જણાતી. ***પ્રાકૃત મહાવીર-ચરિત્ર** વિ. સ. ૧૧૩૯માં એટલે કે આરમી શતાબ્દીમાં, તથા દશમું ૩ પર્વ (સં. મહાવીરચરિત્ર) કુમારપાલના જૈન થયા પછી બન્યું હોવાથી વિ. સં. ૧૨૧૬ પછી એટલે કે તેરમી સદીમાં બન્યું છે. આ બંને ગ્રંથોમાં **વીર-ચરિત્ર** બહુજ પલ્લવિત અને કાબ્યની દબથી આલેખાયું છે. તેમાં દશ સ્વપ્નાંની વાત આવે, તેમાં શંકાજ

શ્રીમદ્ભદ્રવાહુર્વઃ પ્રીત્યૈ સૂરિઃ શૌરિરિવાસ્તુ સઃ

યસ્માત્ દશાનાં જન્માસીત્ નિર્ચુક્તીનામૃવામિવ ॥

મુનિરત્ન :

આર્ય ભદ્રબાહુ સ્વામીની સત્તા, વીરની બીજી શતાબ્દીમાં હતી. અર્થાત્ વિક્રમની ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે તેઓ જીવતા હતા. તેમનું નિર્વાણ, વીર સંવત્ વીરમોક્ષાદ્ વર્ષશતે સપ્તત્યગ્રે ગતે સત્તિ ।

ભદ્રવાહુરપિ સ્વામી યયૌ સ્વર્ગ સમાધિના ॥

પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ ૯, શ્લોક ૧૧૨.

* નંદસિંહસૂક્તસંલે (૧૧૩૯) વૉક્કં વિવક્કમાઓ કાલંમિ

મહાવીરચરિત્રં, પ્રશસ્તિ ૮૩

૧ માદગ્ગ જનસ્ય પરિવોધકૃતે શલાકાપુંસાં પ્રકાશયતિ વૃત્તમપિ

ત્રિષષ્ઠેઃ ॥

મહાવીરચરિત્રની પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૧૯.

૨૭૦

શૂલપાણિયક્ષનો ઉપસર્ગ

શી હોય ? કલ્પસૂત્રની^૧ સુખોદ્ધિકા, દીપિકા વિગેરે દીક્ષાઓમાં પણ શૂલપાણીના મંદિરમાં આવેલાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીનાં દશ સ્વપ્નાં અને તેનો અર્થ આપેલો છે.

દશ સ્વપ્નાં :—

૧. મહાવીર ભગવાને તાલપિશાચ^૨ માર્યો.
૨. „ સફેદ પક્ષિ (હંસ)ને પોતાની ઉપાસના કરતાં દીકું. ૨
૩. „ „ ચિત્ર (અનેક રંગના) કાચલ પક્ષિને દીકું. ૩
૪. „ બે માલા જોઈ.
૫. „ બળદોને સેવા કરતા જોયા.
૬. „ „ જેમાં અનેક કમળો ખીટ્યાં છે, એવા મોટા તળાવને દેખ્યું.
૭. મહાવીર ભગવાન સમુદ્ર તર્યા.
૮. „ „ કિરણમંડળયુક્ત સૂર્યને દેખ્યો.

૧ કલ્પસૂત્ર દીક્ષા સુખોદ્ધિકા, વિ. સં. ૧૬૯૬ અને દીપિકા વિ. સં. ૧૬૪૭માં બની છે.

૨. મોટા શરીરવાળો પિશાચ-રાક્ષસ.

૩, મહાવીર ચરિત્રમાં ‘પંડુરો’ લખ્યું છે. આચાર્ય હેમચંદ્રજીએ આ સ્થળે બીજા અને ત્રીજા સ્વપ્ન માટે કોકિલૌ શ્વેતચિત્રૌ સેવમાનૌ સ્વ-સાંનિધૌ (દશમુપર્વ, ૩-૧૪૮) એક સફેદ અને બીજા કાળચરિત્રા કાચલ પક્ષિને દેખ્યું, એમ લખે છે. ન્યારે આવશ્યક-નિયુક્તિ-દીક્ષા સુખોદ્ધિકા દીપિકા વિગેરે ગ્રંથોમાં શ્વેતપક્ષિ એમ સાફ લખ્યું છે, એટલે તેજ વધુ અદ્વેય છે. કેમકે કાચલનો ક્યાંય પણ સફેદ રંગ સાંભળ્યો નથી.

શક્તિપાણિયક્ષનો ઉપસર્ગ

૨૭૧

૯. „ „ આંતરડાઓથી 'માનુષોત્તર પર્વતને વીંટયો.

૧૦. „ „ મેરુ પર્વત ઉપર ચઢ્યા..

દશ સ્વપ્નાંતું ક્ષણ :—

આ દશે 'મહાસ્વપ્નાં' હતાં, એમ આવશ્યક નિર્ણયિત ઉપરની મલયગિરિકૃત ટીકામાં તથા મહાવીર ચરિત્રમાં લખ્યું છે. તે મહાસ્વપ્નાંતું ક્ષણ પ્રાકૃત કથાનક મહાવીરચરિત્ર, દશમાં પર્વ વિગેરેમાં આ પ્રમાણે છે:—

૧. શ્રી મહાવીર ભગવાન મોહરૂપી મહાવિશાલ-રાક્ષસને હણુશે.

૨. „ „ „ શુદ્ધ ધ્યાન ધરશે,

૩. „ „ „ વિચિત્ર આર અંગોતું નિરૂપણ કરશે.

૪. „ „ „ સાધુ અને શ્રાવકના એ પ્રકારના ધર્મ અતાવશે.

૫. „ „ „ ચતુર્વિધિ સંઘથી પૂજશે.

૬. „ „ „ ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવોથી પૂજશે.

૧—અઢીદ્વીપ પૂરા થયા પછી માનુષોત્તર નામનો પર્વત આવે છે. જ્યાં મનુષ્ય ક્ષેત્રની હદ પૂરી થાય છે.

૨—આ દશે સ્વપ્નાં જુદા જુદા અંશોમાં અર્થથી મળતાં આવે છે. એટલે જધાના પાઠો આખી લેખ મોટા કરવો ઠીક નથી. મેં અહીં આવશ્યક નિર્ણયિત ઉપોદ્ધાત-ટીકાના આધારે લખ્યાં છે. તેમ તેનો અર્થ પણ તે પ્રમાણે લખ્યો છે, તે પણ ખીજા અંશોથી અવિરુદ્ધ મળતો છે.

૩ તત્થિ મે દસ મહાસુમિણે પાસઈ । પૃષ્ઠ ૨૭૦

इमाइं दश महासुमणाइं पस्सइ ।

મહાવીરચરિત્ર, પૃ. ૧૫૫

૨૭૨

શલપાણિયદ્વનો ઉપસર્ગ

૭. „ „ „	ચાર ગતિરૂપ સંસાર સમુદ્રને તરશે.
૮. „ „ „	કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થશે.
૯. „ „ „	નિર્મળ યશ કીર્તિ મેળવશે.
૧૦. „ „ „	સિંહાસનમાં બેસી દેવ મનુષ્યની પરિવ્રજામાં ધર્મ કહેશે.

સ્વપ્નશાસ્ત્રનું મહત્વ :—

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં સ્વપ્નશાસ્ત્ર પણ એક શાસ્ત્ર મનાય છે. અષ્ટાંગ નિમિત્તવિદ્યા પૈકી આ પણ એક વિદ્યા છે. ભારતીય તમામ દર્શનોના અનુયાયીઓની તેમાં હજારો વર્ષોથી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. તેથી તે વિષે અનેક ગ્રંથો અને માન્યતાઓ જૂના સાહિત્યમાં મળી આવે છે. લગભગ અઠારમી શતાબ્દિ સુધીના સંખ્યાબંધ મહાપુરુષોના જન્મ આદિ પ્રસંગે સ્વપ્ન આવવાની વાતો ઠેર ઠેર મળે છે. યુરોપ અને અમેરિકાના વાર્જુન્યમાં પણ સ્વપ્નશાસ્ત્રને એક સ્થાન મળી ગયું છે. ભગવાન મહાવીર સ્વામી પોતાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થતાં જે ચૌદ સ્વપ્નાં માતાને આવ્યાં હતાં, તેનું માહાત્મ્ય તો જૈનોએ ખૂબ વધારી દીધું છે.

ફળ ક્યારે થવું જોઈએ?

આ દશ સ્વપ્નાં ભગવાનને બેઘડી રાત બાકી રહેતાં આવ્યાં છે. સ્વપ્નશાસ્ત્રના શ્લોકો^૧ કહે છે કે જે સ્વપ્ન રાત્રિના પહેલા પહેરમાં આવે, તેનું ફળ એક વર્ષમાં, બીજા પહેરનું ફળ છ મહિનામાં, ત્રીજાનું ત્રણ મહિનામાં અને ચોથા પહેરમાં આવેલાનું

૧ રાત્રેશ્વતુષ્ઠિ યામેષુ દૃષ્ટઃ સ્વપ્નઃ ફલપ્રદઃ।

માસૈર્દ્વાદશભિઃ ષડ્ભિભિરેકૈકેન ચ કમાત્ ॥

શૂલપાણિયક્ષેનો ઉપસર્ગ

૨૭૩

ફળ એક મહિનામાં, એ ઘડી રાત્રિ અવશિષ્ટ રહે ત્યારે દશ દિવસમાં અને સૂર્યોદય સમયે આવ્યું હોય તો તેનું ફળ તરતજ થાય છે.

આ હિસાબ પ્રમાણે જૂઓ તો મોહનીય કર્મનો નાશ, દશાંગીની રચના, કેવળજ્ઞાન વિગેરે ફળ મહાવીર ભગવાને દીક્ષા લીધી તેજ વર્ષે મળવું જોઈતું હતું, કેમકે આ બનાવ તેજ વર્ષે બન્યો છે, પણ તે પછી તો લગભગ બાર વર્ષે મોહનીય કર્મનો નાશ વિગેરે ફળ મળ્યું છે. તો આ કાવડાનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું, એ સવાલ છે. બીજી વાત એ છે કે ભગવાનને ઉપરા ઉપરી દશ સ્વપ્નનાં આવ્યાં. સ્વપ્ન-શાસ્ત્રના કથનથી ઉપરા ઉપરિ સ્વપ્નનાં માળાસ્વપ્ન^૧ કહેવાય છે, અને માળાસ્વપ્નનું ફળ મળતું નથી, અર્થાત્ તેવાં સ્વપ્નનાં નિર્રથક હોય છે. જ્યારે ભગવાનને તો અધુન ફળ મળ્યું છે. એ બેનો ખુલાસો, સ્વપ્ન વિદ્યાનો ઉંડાણથી અભ્યાસ કરનાર કરશે તો તે વધારે ઉચિત થશે. હું તે તરફ તેના જાણકારોનું સમાધાન કરવા ધ્યાન ખેંચુ છું.

ઉત્પલ પંડિત

આ દશ સ્વપ્નનાં આવ્યા પછી સૂર્ય ઉગતાં બધા લોકો ભગવાન મહાવીરને કુશળક્ષેમ જોઈ રાજ થયા. આશ્ચર્યમાં પડ્યા કે અહોભાગ્ય છે કે આજે આ દુષ્ટ યક્ષથી ભગવાન બચી ગયા. ત્યાં “ઉત્પલ”^૨ નામનો એક સ્વપ્નવિદ્યાનો પારંગત પંડિત આવી ભગવાનને કહેવા લાગ્યો કે આપ તો તેનું ફળ જાણો છો. પણ હું એ વિદ્યાદ્વારા જાણું

૧—માલાસ્વપ્નોઽહિદૃષ્ટશ્ચ તથાઽઽધિવ્યાધિસંભવઃ

મલમૂત્રાદિપીડોત્થઃ સ્વપ્નઃ સર્વો નિરર્થકઃ॥

સુબોધિકા ટીકા. ચોથું વ્યાખ્યાન

૨—આ ઉત્પલ, પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સાધુઓની પાસે સાધુ થયો હતો, પણ પાછળથી તે સંયમ છોડી પરિવાજિક થયો

૨૭૪

શક્તપાણિયક્ષનો ઉપસર્ગ

છું. માટે આપની આગળ કહું છું. એમ કહી તેણે સ્વપ્નાનું ક્ષણ કહી સંભળાવ્યું. ચોથા સ્વપ્નાનું—એ માળા દેખી તેનું—ક્ષણ તે (ઉત્પલ) જાણી શક્યો નહિ, ત્યારે તેનું ક્ષણ મહાવીર ભગવાને પોતેજ કહ્યું કે :—

“હે ઉત્પલ ! જળણં તુમં ન યાનાસિ, તળણં અહં દુર્બિહં સાગારાગગારિયં ધમ્મં પળણવેદ્દામિ” હું શ્રાવક અને સાધુ એમ બે પ્રકારે ધર્મની પ્રરૂપણ કરીશ.

સ્વપ્નાં ક્યારે આવ્યાં ?

ભગવાન મહાવીરને શક્તપાણી યક્ષનો ઉપસર્ગ ક્યારે થયો ? દશ સ્વપ્નાં ક્યારે આવ્યાં, તેની સાલ સંવત કોઈ ગ્રંથમાં નથી; પરંતુ ભગવાનની દીક્ષા થયા પછી—તેજ વર્ષે એટલે કે દીક્ષા લીધી તે વર્ષના શ્રાવણ સુદિમાં આ પ્રસંગ બન્યો હશે. એ દિવસે મહાવીર ભગવાનની ઉંમર લગભગ તે સમયે ૩૧ વર્ષની હોવી જોઈએ. તેથી આ પ્રસંગ આજથી ૨૫૦૩ વર્ષ પહેલાં બન્યો કહેવાય.

આમ શક્તપાણિ યક્ષનો ઉપસર્ગ અને પ્રભુ મહાવીરનાં દશ સ્વપ્નો વિષે ટૂંકમાં વિચાર કર્યો છે. ભગવાનના જીવનની દરેક ઘટના ઉપર વિસ્તારથી નિષ્પક્ષ-ગંભીર પદ્ધતિથી ચર્ચા થવાથી તેમાં થણે પ્રકાશ થશે. ભગવાન મહાવીરનું એક આદર્શ ચરિત્ર તૈયાર કરીને જગત સમક્ષ મૂકવામાં, ખરેખર, એ પ્રભુની પરમ ઉપાસના રહેલી છે.

હતો, છતાં જૈનધર્મ ઉપર તેની અટલ શ્રદ્ધા હતી. તે અષ્ટાંગ નિમિત્ત વિદ્યામાં નિષ્ણાત હતો, એમ ગુણ્યંદ્રસૂરિ લખે છે;

તત્થ ય ઉપલ્લેા નામ પરિવાયગો પાસજિણતિત્થપૂવ્વપડિવન્નસામન્નેા મોસુપ્પાયસુમિણં તલ્લિક્કલ્લઅંગસલ્લક્કલ્લણવં જણરૂપઅટ્ટંગમહાનિમિત્તસત્થપરમત્થ-વિચાણગો । મહાવીર ચરિત્ર પૃ. ૧૫૩. મહાવીર ચરિત્ર અને હેમચંદ્રા-ચાર્યના દશમા પર્વમાં લખ્યું છે ‘ઉત્પલ’ પહેલાંથીજ ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો.

: ૪૧ :

મારવાડનું એક પ્રાચીન નગર

બા હ ડ મે રું

સંસારની દરેક વસ્તુ ઉપર સમયનો પ્રભાવ પડેજ છે. આજે કલકલ નાદોથી ગાજતું શહેર કાલે ઉજ્જડ વેરાન બનીને સ્મશાન જેવું થઈ જાય છે. જ્યાં માનવીનો અવાજ સરખો પણ સાંભળવો મુશ્કેલ હોય તેવું નિર્જન એકાંત વન, શહેર બની જાય છે. પૂર્વ દેશની રાજધાની સમી રાજગૃહી, ચંપાપુરી, તક્ષશિલા વગેરે નગરીઓ આ વાતના બોલતા પુરાવા રૂપ છે. અહીં આપણે આવી જ—જેનો ભૂતકાળ અનેક લબ્યતાથી ભરેલો છે—એક નગરીનો પરિચય કરીશું.

કરાંચીના શ્રી જૈન સંઘની વિનિતિથી પૂજ્યપાદ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજ આદિની સાથે કરાંચી તરફ વિહાર કરતાં અમે તા. ૨૮-૨-૩૭ ના દિવસે બાડમેર (Barmer) પહોંચ્યા. આ બારમેર જોધપુરથી સિંધ હૈદરાબાદ જતી (જે. આર.) રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહીં આવ્યા પછી અમારા જાણુવામાં આવ્યું કે ઘણાં વર્ષો પહેલાં, આ બાડમેરથી

૧ જૈન સત્યપ્રકાશ ૧૯૬૩

૨૭૬

બા હ ૩ મે ૩

લગભગ ૧૪ માઇલની દૂરીપર, “બાહડમેર” નામનું એક મોટું અને અતિ સમૃદ્ધ શહેર હતું. તે શહેરનો નાશ થયા પછી એ જ (બારમેડ) નામનું નવું ગામ વસાવવામાં આવ્યું હતું. ઐતિહાસિક સાધનોના આધારે આ “બાહડમેર” શહેરની વિશેષતા મને જણાઇ અને સાથે સાથે આ ગામની સાથે સૌરાષ્ટ્ર તેમજ ગુજરાતનો પણ સારો સંબંધ હતો એમ જણાયું, એટલે મારું મન તે પ્રાચીન શહેર તથા વર્તમાન બાહડમેર સંબંધી લખવાને પ્રેરાયું.

પ્રાચીનતાના પુરાવા :

નામ—બાહડમેરનું નામ પ્રાચીન શિલાલેખો, પદ્માવલીઓ અને ખીજાં પુસ્તકોમાં “બાહડમેર” કે “બાહડમેર નગર” તરીકે જોવામાં આવે છે. આનું નામ “બાહડમેર” શા ઉપરથી પડ્યું, તે સંબંધી ઐતિહાસિક પ્રમાણ મને મળ્યું નથી. પણ “બાહડ” એ પ્રાકૃત શબ્દ છે અને તેનો સંસ્કૃત લાપમાં “વાગ્લટ”^૧ અર્થ થાય છે, અને “મેર” શબ્દ તે નગર અથવા ગામની સાથે લગાડવામાં આવે છે કે જે નગર અથવા ગામ પર્વતોથી ઘેરાયેલું—પર્વતોની વચમાં હોય, પર્વતની ટેકરી ઉપર હોય અથવા તે પર્વતની તળેટીમાં વસેલું હોય. એટલે આનો કોઇને કોઇ પ્રકારનો સંબંધ વાગ્લટની સાથે હોવો જોઇએ એમ લાગે છે. જે વાગ્લટના નામ ઉપરથી આ ગામ વસ્યાનું આપણને જણાય છે તે વાગ્લટ સંબંધી કરી માહિતી આપણને મળતી નથી. ગુજરાતના સોલંકી રાજના એક મંત્રીનું નામ વાગ્લટ હતું, જે ઉદયન મંત્રીનો પુત્ર થતો હતો. અમરમેર અને મારવાડના ખીજા રાજાઓને જીતવામાં તેણે ઘણો સારો ફાળો આપ્યો હતો,

૧. જુઓ વાગલટાલંકર, હેમચંદ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ વગેરે.

એમ “પ્રઅંધ ચિંતામણિ” વગેરે ગ્રંથોથી જાણી શકાય છે. આ અથવા ખીજા કોઈ “આહડ”ના નામથી આ ગામ વસ્યું હશે.

આહડમેરુ ક્યારે વસ્યું તે સંબંધી માહિતી પણ મને મળી નથી. છતાં તપાસ કરતાં જણાય છે કે આરમી સદામાં તો આ નામનું નગર હોવાત હતું જ. આ વાત નિમ્ન કેટલાંક પ્રમાણોથી સાબિત થઈ શકે એમ છે:—

(૧) વિધિપક્ષ (અંચલગચ્છ) ની મોટી પટ્ટાવલી જે ગુજરાતીમાં છપાએલ છે, તેમાં લખ્યું છે કે—“શ્રીજયપ્રભુમૂર્તિએ વિ. સં. ૧૦૦૭ માં લિન્નમાલમાં પરમાર વંશના રાઉત સોમકરણજીને તેના વંશજને સહિત પ્રતિષ્ઠાથી જૈન બતાવ્યા. વિ. સં. ૧૧૧૧માં મુગલોએ આ લિન્નમાલનો નાશ કર્યો ત્યારે તેના (સોમકરણના) વંશના રાય ‘ગાંગા’ લિન્નમાલથી નાસીને આહડમેરુ ગયા. ત્યાં પરમાર વંશનો દેવડ રાજા હતો.”—(પૃ. ૨૦૪)

(૨) ઉદ્ધરણ નામનો એક મંત્રી ચિકમની તેરમી સદીમાં થઈ ગયો. તે જૈનધર્મ પાળનારો હતો. તેના પુત્ર “કુળધરે” આહડમેરુમાં ઉત્તંગતોરણ નામનું જૈનમંદિર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ શ્રીક્ષમાકલ્યાણકૃત ખરતરગચ્છની પટ્ટાવલીમાં મળે છે.^૧

આ ઉલ્લેખો એટલું તો નિશ્ચિત કરે છે કે આહડમેરુ વિ. સં. ૧૧૧૧ પહેલાં વસ્યું હતું.

૧. ઉદ્ધરણમંત્રી સકુદુમ્ભ: खरतरगच्छीय श्रावकश्च बभूव । तस्य च कुलधरनामा पुत्रो जातः, येन बाहडमेरुनगरे उत्तंगतोरणप्रासादः कारितः

ખરતર ગચ્છની અપ્રકાશિત પટ્ટાવલી, પૃ. ૧૨

૨૭૮

આ હ ૩ મે ૩

પ્રાચીન આહમરની હાલત :

અત્યારનું આહમર કે જ્યાં જોધપુર સ્ટેટના હાકિમ રહે છે, તેનાથી આર-ચૌદ માઇલ દૂર નૈઋત્ય ખુણામાં એ પ્રાચીન ગામ વસેલું હતું. સિંધ હૈદાબાદ રેલવેના જસાઇ (Jasai) સ્ટેશનથી લગભગ ચાર માઇલની દૂરી પર આ ગામ વસેલું હતું. સોલંકીઓની આબાદીના કાળમાં આ નગર ઉન્નત દશામાં હતું, અને વીરતા, ધનિકતા અને દયા માટે દૂરદૂર સુધી પ્રખ્યાત થયું હતું. ત્યાં અનેક જૈન અને વૈદિક મંદિરો હતાં. પાઠશાળાઓ અને ખીજી પરોપકારી સંસ્થાઓ આહમરની કીર્તિમાં વધારો કરતી હતી. અનેક જૈનાચાર્યો અને શ્રીમન્ત શ્રાવકોથી એનો ઇતિહાસ ઉજ્જવળ બનેલો છે. પણ કાળાંતરે એની પડતી થઇ અને અત્યારે તેને લોકો “જૂના” નામથી ઓળખે છે. નકશામાં પણ એનો “જૂના” તરિકે ઉલ્લેખ થાય છે.

પ્રાચીન કાળની પોતાની અનેક લગ્નતાઓને પોતાના પેટાળમાં સમાવી દઇને ધ્વસ્ત દશામાં પડેલા આ નગરને જોવાની અમારી અભિલાષા થઇ. એટલે ઇતિહાસના વિષયમાં રસ લેતા વિકલ્પ પૂજ્ય જ્યંતવિજયજી મહારાજ તથા શ્રીમાત્ વિશાળવિજયજી મહારાજની સાથે હું તા.૬-૩-૩૭ ના દિવસે “જસાઇ” થી “જૂના” ગયો. કુદરત માતાએ ઘડેલી પહાડની ઉંચી ઉંચી દીવાલો આ નગરના કિલ્લાનું કામ કરે છે. પ્રવેશ કરતાં પ્રારંભમાં જ્યાં ઉંચાઇ આવે છે ત્યાં પથ્થરનો કોટ બનેલો છે. કહેવાય છે કે આ કોટનો ચારે બાજુનો ઘેરાવો દશ માઇલનો છે. ગમે તેવો બળવાન શત્રુ પણ સહેલાઇથી પ્રવેશ ન કરી શકે એવી સુરક્ષિત જગ્યાએ આ નગર વસેલું હતું. પ્રાચીન પુરાવાઓ, લોકોકિત અને શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે છેક મધ્યકાળ (સત્તરમી સદી) સુધી આ નગર સમૃદ્ધ દશામાં હતું.

આ હ ૩ મે ૩

૨૭૮

કહેવાય છે કે આ નગરમાં ૧૪૦ કુવા હતા, અને અનેક જગીર-દારોનાં મકાનો એની શોભામાં વધારો કરતાં હતાં. અત્યારે પણ આ મકાનોનાં ખંડેરો માર્ગમાં જોવામાં આવે છે. આ ગામનો નાશ થવાથી એ બધા જગીરદારો અત્યારે ચોવટન, દુધવા વગેરે ગામોમાં ચાલ્યા ગયા છે; એવી બાતમી એક “માલા” નામના ભીલથી અમે મેળવી શક્યા.

ભૂતકાળનાં અનેક જૈન અને વૈદિક મંદિરોમાંના માત્ર એ જ મંદિરો—તે પણ ભગ્ન અવસ્થામાં—અચવા પામ્યાં છે. આમાંનું એક જમીનથી ઘણું ઊંચું અને મનોહર છે. બીજું નાનું મંદિર છે. તેની નિર્માણકળા અને મજબુતાઈ જોવા યોગ્ય છે. શ્રી ક્ષમાકલ્યાણની પટ્ટાવલીમાં લખ્યું છે કે—“ઉદ્ધરણ મંત્રીના પુત્ર કુળધરમંત્રીએ બાહ્ય-મેરમાં **ઉત્તંગતોરણપ્રાસાદ** (ગિન મંદિર) બનાવ્યો હતો.” સંભવ છે તે ઊંચા ટેકરા ઉપર આવેલું આ મોટું મંદિર હોય. તેનો સમય લગભગ વિ. સં. ૧૨૨૩નો છે. વિ. સં. ૧૩૫૨નો તો તેમાં શિલા-લેખ પણ છે. આ મંદિરમાં કુલ પાંચ શિલાલેખો છે, જે ઇતિહાસપ્રેમી પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજે ઉતારી લીધા છે. આ બંને મંદિરની વિસ્તૃત હકીકતચાળો એક લેખ તેઓ લખવા ધારે છે.

આ મંદિરો ઉપરાંત કેટલાંક જૂનાં કુવા, વાવડી, તળાવ, ખાળ, દરવાજા, કોટ, ભાંગેલાં મકાનો વગેરે પણ આ નગરની પ્રાચીનતા બતાવે છે. કહેવાય છે કે “કિરાડ” (જેને સંસ્કૃતમાં પહેલાં “કિરાત-કૂપ” કહેતા હતા તે) અને બાહ્યમેર (“જૂના”) લગોલગ વસેલાં હતાં. આસપાસનાં તૂટેલાં મકાનો ઉપરથી કદબી શકાય છે કે લગભગ સોએક વર્ષ પહેલાં પણ આ સ્થળ લોકાથી આબાદ હતું, ધીરે ધીરે આ વસ્તી પણ પહાડની બહાર “પતરાસર” વગેરે ગામોમાં જઈ

૨૮૦

આ હ ૩ મે ૩

વસી. “જૂના” પાસે એક “નવાજૂના” નામનું ગામડું છે. ‘જૂના’ માંથી નીકળેલા લોકો આ સ્થળે વસ્યા એટલે તેનું “નવાજૂના” નામ પડ્યું. “જૂના” અત્યારે સાવ વેરાન હાલતમાં છે.

ખાહડમેરનો શાસક : અંતરાવ સાંખલો :

અહીં તપાસ કરતાં કેટલાક દુદાઓ અને વાતોથી એમ જણાય છે કે અહીંયા પહેલાં “અંતરાવ સાંખલો” રાજ્ય કરતો હતો. મને લાગે છે કે—“સાંખલા” એ પરમાર રાજપુતોની એક શાખા છે. આ અંતરાવ સાંખલો પ્રતાપી રાજા હતો. આવન રાજ્યો અહીંના રાજની આજ્ઞામાં રહેતા હતા. તેનો પ્રતાપ શત્રુઓને ભયભીત બનાવતો હતો.

કહેવાય છે કે—મંગલ નામનો એક આરોટ એક વખત ગિરનારના રાજા કંવાટ પાસે પહોંચ્યો. આરોટે કરેલી સ્તુતિથી રાજા પ્રસન્ન થયો અને આરોટને ઇનામ માગવાનું કહ્યું. એટલે તેણે રાજની પાઘડીની માગણી કરી. રાજ્યે એને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે “હે આરોટ તમે તો બધાને નમસ્કાર કરનારા રહ્યા, અને મારી પાઘડી એવી રીતે નમતી રહે એ કેમ પાલવે? માટે તમે બીજું જે કંઈ ઇષ્ટ હોય તે માગો.” પણ આરોટ એકનો એ ન થયો અને એ પાઘડી પહેરીને કોઈને પણ પોતાનું મસ્તક નહિ નમાવવાની શરતે તેણે પાઘડી દાનમાં—ભેટ લીધી.

ત્યાંથી ફરતો ફરતો તે આરોટ ખાહડમેરના રાજા અંતરાવ સાંખલા પાસે આવ્યો, અને પેલી પાઘડી હાથમાં રાખીને એણે રાજાને પ્રણામ કર્યા. ક્રોધિત થયેલા રાજાએ એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં એણે હકિકત કહી સંજળાવી. ગુજરાતના રાજની આવી કીર્તિ અંતરાવ સાંખલાને અસહ્ય થઈ પડી. એણે આજ્ઞા કરીને પોતાના સુજન મહેતા નામના દિવાનની માર્ફત કપટ અને કુશળતાથી કંવાટને બાંધી અણગમ્યો, અને

તેને સિંહની માફક એક પાંજરામાં પૂરીને સ્ત્રીઓ જ્યાંથી પાણી ભરવા જતી ત્યાં એ પાંજરું રાખ્યું. જતી આવતી સ્ત્રીઓ તેનો ઉપહાસ કરતી.

આ વખતે બાહરમેરમાં 'અમીયા' નામની એક કાઠિયાવાડી બાઈ રહેતી હતી.^૧ તે પોતાના રાજનો આ ઉપહાસ સહન ન કરી શકી. પણ એકલી બાઈ અને તે પણ સુરના પરદેશમાં શું કરી શકે ? છતાં તેને આવી અપમાનજનક સ્થિતિમાંથી કવાટના છૂટકારાનો વિશ્વાસ તો હતો જ ! કારણ કે કવાટ અને ઉગડાના પરાક્રમથી તે સુપરિચિત હતી.

કવાટના પાંજરે પુરાયાના વર્તમાનથી કાઠિયાવાડના વીરો ખૂબ આવેશમાં આવી ગયા. આ બાજુ અંતરાવ સાંખલો પણ ક્રોધ રીતે ઓછો ઉતરે એવો ન હતો. સિંધ જેવા દૂરના દેશના રાજાને હરાવવો એ સહેલું ન હતું. આ પ્રસંગ માટે મોવડી થવા માટે પણ ક્રોધ તૈયાર ન હતું. છેવટે કવાટના ભાણેજ ઉગડાએ એ કામ માથે લીધું.

સિંધમાં એકંદરે વરસાદ ઓછો પડે છે અને તેથી ત્યાં ઘણીવાર દુકાળ પડે છે. તે વખતે ત્યાં દુકાળ પ્રવર્તતો હતો અને જનવરો માટે ઘાસની બહુ જ તંગી જણાતી હતી. આ પરિસ્થિતિનો પોતાના માટે લાભ લેવાનો ઉગડાએ વિચાર કર્યો. તેણે પાંચસો ગાડાં ઘાસનાં ભર્યા અને એ દરેક ગાડામાં ઘાસની અંદર પોતાના શુભટોને સંતાડી રાખ્યા. અને તે બધાં ગાડાં લઈને બાહરમેરમાં આવી પહોંચ્યો. અણીને વખતે આવી મળેલા આટલાં બધાં ઘાસનાં ગાડાંથી લોકો ઘણા રાજ થયા. ઉગડાએ તેમાંથી છુટક ઘાસ વેચવાની ના કહી અને રાજા અને બધા અમલદારો એક સ્થાને ભેગા મળીને જે ભાવ નક્કી

૧ ક્રોધ કહે છે કે તે રાજા કવાટની બહેન થતી હતી.

૨૮૨

બા હ ૩ મે ૩

કરે તે ભાવે બધુંયે ઘાસ એકી સાથે વેચવાનું કહ્યું. લોકોને ઘાસની ઘણી જ જરૂર હતી, એટલે એની શરત કબુલ રાખવામાં આવી અને રાજા અને બધાય અમલદારો ભાવ-તાલ નક્કી કરવા માટે ભેગા થયા.

પોતાને જોઈતો લાગ આવી પહોંચેલો જોઈને ઉગડાએ પોતાની સાથળ ઉપર ત્રણ થાપ મારીને સંકેત કર્યો એટલે હથિયારથી સુસજ્જ થયેલા બધાય સુભટો બહાર કુદી પડ્યા અને શત્રુ ઉપર તૂટી પડ્યા. રાજા અને તેના માણસો શસ્ત્રહીન હતા એટલે તેઓ આ સાવ અકસ્મિત આક્રમણનો પ્રતીકાર ન કરી શક્યા. જોતજોતામાં સાતસો સાંખલા રાજપુતો અને બીજા ૧૫૦૦ રાજકર્મચારિયો ખપી ગયા.

આવેશમાં આવેલું સિન્ય જ્યારે રાજાની પાછળ પડ્યું ત્યારે તેની રાણીઓ ઉગડાને વિનવવા લાગી કે—

સાત સો માર્યા સાંખલા, પન્દર સો પરધાન

एक मत मारे मारो अंतराव सांखलो, तने उगे जेगी आण ॥

[હે ઉગડા, તેં સાતસો સાંખલા રાજપુતો અને ૧૫૦૦ અમલદારોને મારી નાખ્યા છે. હવે તું એક મારા અંતરાવ સાંખલાને ન મારીશ : તને સૂરજદેવની આણ છે.]

આથી ઉગડાએ અંતરાવને માર્યો નહીં, પણ બાંધી લીધો. કાઠીઆવાડી વીરોનું આ પરાક્રમ જોઈને પેલી અમીયા બીજા બાઈઓને સંબોધતી બોલી ઉઠી કે—

जुबो जोवणहारीओ, गोखे काढो गात ।

अमीया कहेती होंसथी, उगडो आयो आज ॥

[હે યોવનવતી સ્ત્રીઓ, ગોંખમાંથી બહાર મોહું કાઢીને આજે ઉગડો આવ્યો છે, તેને (જરા) નિહાળો !]

આ હ ૩ મે ૩

૨૮૩

છાતી ઉપર છેલડો, સર ઉપર વાટ ।**કવાટ ઉઠ મુજરો કરે, તો લાજે ગઢગિરનાર ॥**

[કવાટને નમાવવા માટે તેની છાતી ઉપર મણીકું મૂક્યું અને માથા ઉપર થઈને લોકો જવા આવવા લાગ્યા. છતાં જો કવાટ ઉઠીને પ્રણામ કરે તો ગિરનારનો ગઢ લાજી મરે !]

સૂરજ પચ્છીમ ડગસી, મોયંગમ ન ફેલે માર ।**કવાટ ઉઠ મુજરો કરે, તો લાજે ગઢગિરનાર ॥**

[કવાટ જો ઉઠીને પ્રણામ કરે તો ગઢગિરનાર લાજી મરે, તો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગે અને તો શેષનાગ પોતાનો ભાર ઉપાડવો બંધ કરે (પૃથ્વી રસાતલ જાય.)]

શત્રુનું બળ જોઈને છેવટે અંતરાવે નમતું આપ્યું અને કવાટે તેને બંધન-મુક્ત કર્યો. પછીથી પણ અંતરાવે કવાટને નમાવવા ઘણા ફાંફાં માર્યા પણ એ વીર અણનમ જ રહ્યો.

આ કથાનક, અમે “જૂના”માં રહેતા જુદા જુદા લોકોના મોઢેથી સાંભળ્યું હતું, તેવું અહીં ઉતાર્યું છે. આમાંનો સત્યાંશ તો ખારીક શોધખોળ પછી જ મળી શકે. છતાં આ પ્રદેશમાંના જૈન, બ્રાહ્મણ, રાજપુત, જાટ, બીલ વગેરે જાતિના નાના મોટાં લોકોમાં આ કથા પ્રચલિત છે, એ વાત તો સ્વીકારવી જ જોઈએ. એટલે એમાં અમુક અંશે ઐતિહાસિકતા જરૂર છે. કાઠીઆવાડની વીરગાથા સમી આ કથાની શોધ થાય તો જરૂર ઘણું જાણવાનું મળી શકે ! અસ્તુ.

x

x

x

જૂના ખાડમેરથી લગભગ ૧૦ માઈલ અને સિંધ તરફ જતી જોધપુર રેલ્વેના ખડીન (Khadin) સ્ટેશનથી લગભગ ૩ માઈલની

૨૮૪

આ હ ૩ મે ૩

દૂરીપર, અત્યારના ‘હાથમાં’ ગામની પાડોશમાં એક કિરાડૂ નામનું પ્રાચીન ગામ છે. આ જોવા માટે અમે (હું અને ઇતિહાસપ્રેમી શ્રી જયન્તવિજયજી મહારાજ આદિ) તારિખ ૭-૩-૩૭ના દિવસે ગયા હતા. અહીં સુંદર શિલ્પકળાના નમુના સમાં પાંચ આલીશાન મંદિરો છે. તેમાંનું મોટું મંદિર-જે મહાદેવનું મંદિર છે-તેમાં રંગમંડપમાં પેસતાં ઉત્તર દક્ષિણમાં ચાર શિલાલેખો છે આ શિલાલેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ત્યાંના રાજા મહારાજા કુમારપાળની આજ્ઞામાં હતા. આમાં ગુજરાતના કેટલાક સોલંકી વંશના રાજાઓનાં, મહારાજા કુમારપાળ સુધીનાં નામો પણ આપેલાં છે. તે વખતે ગિરનારનું રાજ્ય પણ કુમારપાળની સત્તા નીચે હતું^૧

પરમારોની પડતી:

જૂના આહડમેરમાં પરમારો (સાંખલાઓ) નું ગળ્ય ક્યાંથી ક્યાં સુધી રહ્યું હતું, તેની પાકી માહિતી આપણને મળતી નથી. પરમારોનું બળ ઓછું થતાં તેમને હરાવીને ચૌહાણોએ તેના ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી. આહડમેરનો પહેલો ચૌહાણ રાજા મુઢાજી કે મુંડાજી થયો.

નાવળ મલ્લીનાથજી એક વીર ક્ષત્રિય હતા. તેમના પુત્ર માંડલિક-જીની દૃષ્ટિ આહડમેર ઉપર પડી. લાગ મળતાં મુઢાજીને મારીને માંડ-

૧ આ મંદિર અને શિલાલેખો વિષે સમગ્ર મળતાં હું જૂદો લેખ લખવા પ્રયત્ન કરીશ.

૨ આ માટે જુઓ “સિદ્ધરાજ જયસિંહે શું કર્યું” શાશ્વત મારો લેખ.

લિક્ષ્મણે બાહડમેરનો કપડો લીધો. પણ રાજગાદી ઉપર પોતે ન બેસતાં પોતાના ભાઈ રાવત હુંકાણને બેસાર્યા. કહેવાય છે કે મુંડાણ અને માંડલિકા સાજો બનેલી થતા હતા.

બાહડમેરનો નાશ:

સદાય ઉત્તર દશા કોની કાયમ રહી છે ? બાહડમેર ઘણાય કાળ ખૂબ જાહોજલાલીભરી દશામાં રહ્યું. આ જાહોજલાલી દરમ્યાન તેના વિનાશને નોતરે એવા કેટલાય દોષો ધીમે ધીમે સંચિત થતા જતા હતા. ધીમે ધીમે કુસંપ, અભિમાન અને ઇર્ષ્યાના અંકુરાઓ દેખા દેવા લાગ્યા. છતાં દુનિયાના કહેવા પ્રમાણે તો જાણે કોઈ અકળ દેવી કારણે જ બાહડમેરનું પતન થયું હોય એમ લાગે છે. કહેવાય છે કે **ધુંધલીમલ** નામનો એક સાધુ પોતાના શિષ્ય સાથે એટલામાં રહેતો હતો અને જૂના બાહડમેર અને **કિરતવસન** (કિરાડ) ગામમાંથી ભિક્ષા લાવીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. આમ રોજ રોજ ભિક્ષા આપતાં લોકો કંટાળવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે ભિક્ષા બંધ થવા લાગી. માત્ર એક કુંભારે જ ભિક્ષા આપવાનું જારી રાખ્યું. આ વાતની ખબર પડતાં **ધુંધલીમલ**નો ગુરસો વધી ગયો અને તેણે શાપ આપ્યો કે **જૂના સબ સૂના । પટ્ટન સબ દટ્ટન ।** આ શાપથી જૂના બાહડમેર અને તેથી દસ માઈલની દુરીપર આવેલું **કિરાડ** જે તે વખતે શહેર હોવાથી **પટ્ટન** (પતન) કહેવાતું, તે બન્ને ગામ તારા જ થઈ ગયાં.

ભારતનાં અનેક ગામોના નાશની પાછળ આવી જ કેટલીક દંત-કથાઓ અને દેવી કલ્પનાઓ સાંભળવામાં આવે છે. પણ અત્યારનો યુગ તેને માનવા તૈયાર નથી. વળી **વલ્લભીપુર**ના નાશની પણ આવી જ દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે. શું **ધુંધલીમલ** જેવા માણસો ગામનો નાશ કરવાનો જ ધંધો લઈ બેસતા હશે ? વળી ઉપરના વાક્યમાં **“જૂના”**

૨૮૬

આ હ ડ મે ૩

આપેલ છે, જેનો અર્થ આહુડમેર કરવામાં આવે છે. પણ પોતાની આબાદીના કાળમાં આહુડમેર “જૂના” તરીકે કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે? “જૂના એ તો નવાનો આપેક્ષિક શબ્દ છે, એટલે નવું આહુડમેર થયા પહેલાં એના અસ્તિત્વની કલ્પના કરવી એ પણ હાસ્યાસ્પદ છે. આ દંતકથામાં “જૂના” (આહુડમેર) અને પદ્મ (કિરાડુ)ની વાતો—હકીકતો—એટલી બધી સેળમેળ કરી દેવામાં આવી છે કે તેનો વિવેક કરવાનું કાર્ય દુશ્કર છે. ઇતિહાસના ઊંડા અભ્યાસીઓ આ આખત યોગ્ય શોધ કરે તો જ કંઈ બુદ્ધિગમ્ય વાત મળી આવે !

પ્રાચીન આહુડમેર વિષે આટલું જ લખી હવે નવા આહુડમેર—વર્તમાન આરમેર વિષે કંઈક લખવા પ્રયત્ન કરાશે.

: ૪૨ :

‘ માલાણી ’ નું મુખ્ય ગામ

બા ડમે ર

પ્રાચીન ‘ બાહડમેર ’ ના સંબંધમાં લખ્યા પછી નવીન બાહડમેર કે જે હાલ બાહડમેરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે વિશે લખવા એટલા માટે પ્રેરાયો છું કે તે પ્રાચીન નગર (બહાડમેર) ની બીજી આવૃત્તિરૂપ આ ગામ વસ્યું છે અને બીજી પણ કેટલીક વિશેષતાઓ છે.

એ તો મેં મારા પૂર્વના લેખમાં જ લખી દીધું છે કે બાહડમેર આ બારમેર ત્યાં છે કે જ્યાં Barmer જોધપુર હૈદરાબાદ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે અને ત્યાં હાડીમ સાહેબ વિગેરે છે.

ઉત્પત્તિ

પ્રાચીન બાહડમેરનો નાશ થયા પછી કેટલાંક વર્ષો બાદ આ ગામની ઉત્પત્તિ વિ. સં. ૧૮૦૧ માં રાવત રતાજી દ્વારા થઈ છે એમ

૧ જૂન, બાવનગર, ૬ જુન ૧૯૩૭

૨૮૮

આ ૩ મે ૨

માને છે, પણ મને લાગે છે કે તે વાત ખોટી છે; કેમકે આડમેરમાં અત્યારે જે જૈન મંદિરો છે, તેના પાટડા ઉપર અઢારમી સદીની પહેલાંના લેખો કાતરેલા છે, એનું મને આછું સ્મરણ છે.

આડમેરના શાસકો અને મહિનાથજી

રાવત રતાજી મારવાડનાં ધર્મપ્રેમી મહિનાથજીના પુત્ર હતા. મહિનાથજી એક પ્રતાપી મારવાડના ધર્મલકત રાજા હતા. તેમના નામથી આડમેર-આલોતરાની આસપાસના પ્રદેશનું નામ માલાની પ્રદેશ પડ્યું છે જે વર્તમાનમાં એ નામનું એક પરગણું છે. મહિનાથજીનું મૃત્યુ 'તિલવાડા'માં થયું હતું. ત્યાં રાજ્ય તરફથી તેમનું સમાધિમંદિર બન્યું છે અને ગુજરાતી કાગળ મહિનામાં ત્યાં દરવર્ષે મેળો ભરાય છે, જેમાં હજારો દોરોની ત્યાં લેવડદેવડ થાય છે. કહેવાય છે કે તે મેળામાં જોધપુર રાજ્યને એક લાખ રૂપીઆની આવક થાય છે. ખાસ રેલ્વેનું નવું સ્ટેશન ઉઘડે છે. સ્પેશીયલ ટ્રેનો દોડે છે. દૂર-દૂર દેશોના લોકો દોર ખરીદવા તથા વેચવા આવે છે.

મહિનાથજીને રાવત રતાજી સિવાય બીજા છ પુત્રો હતા. એટલે આડમેર વસ્યું ત્યારે સૌનો તેમાં ભાગ રહ્યો. તે બધાનો પરિવાર વધતો ગયો. જેમ ચારણોમાં તેના ઉત્તરોત્તર તમામ સંતાન પ્રમાણે એક વસ્તુનો ભાગ મળે છે તેમ આ લોકોમાં પણ છે.

ત્રણસો માલીક !

અત્યારે આડમેરની આવક ત્રણસો (૩૦૦) જગીરદારો વહેંચી લે છે, અર્થાત્ આડમેર ગામના ત્રણ સો જગીરદારો છે. તેમાં પાંચ મુખ્ય છે. પ્રજા કે સરકારની સાથે કોઈ પણ કરારનામું થાય ત્યારે તેમાં બંધાયેલી સહી થાય છે. એ પાંચના કોણાને કોટડી કહે છે.

કોટડી આડમેરમાં છે. તે જગીરદારોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: હીરસિંહજી, સાહેબજી, કૃષ્ણજી, પખાજી, ખીમજી. આ ગામના મોટા જગીરદાર શ્રીમાન્ હીરસિંહજી છે. તેમને ‘રાવત’નું ટાઇટલ છે. તેમનો ભાગ બે આની છે. જેની વાર્ષિક આવક પંદર હજાર રૂપીઆ થાય છે. આડીના જગીરદારોને તો પેઢી દર પેઢી સંતાનના ભાગ વહેંચતાં કોઇને એક આનો, અર્ધો આનો કે પા આનો માંડમાંડ ભાગમાં આવે છે; એટલે તેમને નહિ જેની આવક છે; છતાં તેઓ આડમેરના જગીરદાર કહેવાય છે. પોતાના ખર્ચ જેટલી પણ આવક નહિ મળવાથી સાંભળવા પ્રમાણે ઘણા ખરા જગીરદારો પોતાની હવેલી છોટી ગામડામાં વસવા લાગ્યા છે. કેટલાક તો દોર ચરાવે છે. આ ખંઠા જગીરદારોની હવેલીઓ (મકાનો) આડમેર ગામની લગોલગ પહાડની ટેકરી ઉપર બનેલી છે. જે જે મોટા જગીરદારો છે, તેની ઊંચી જમીન ઉપર અને તેમનાથી ઉતરતાની ઢાલ (ઉતાર) માં-નીચલી ભૂમિ ઉપર હવેલીઓ અનુક્રમે બનેલી છે. જેથી પોતાની હવેલી ઉપરથી ગામની તમામ દુકીકત જોઈ શકાય, આ પહાડને અહીં ગઢ કહે છે. આ ગઢ ગામની પશ્ચિમ દિશામાં છે. કહેવાય છે કે પહેલાના સમયમાં જેસલમેર વિગેરે તરફથી લોકો યા ફોળે લુંટવા આડમેર આવતાં, તેમને દૂરથી આવતા જોઈ આડમેરના જગીરદારો ચેતી જતા અને તેમનો સામનો કરતા હતા યા ભાગી જતા. અમે એવું પણ સાંભળ્યું છે કે ‘પહેલાના સમયમાં આ લોકો (જગીરદારો) ગઢ ઉપર રહી દૂર-દૂરના વટેમા-ગુંઓને જોઈ તેમને લુંટવા માટે શસ્ત્રસજ્જ થઈ જતા હતા અને તેમની મિલકત લૂંટી પોતાના ગઢ ઉપર આવતા.’ આ વાતમાં કેટલી સત્યતા છે તે કહી શકાય નહિ, પણ પહેલાં આ રેગીસ્તાન પ્રદેશમાં લુંટો બહુ થતી. લોકો ત્રાહી ત્રાહી પોકારતા. અત્યારે તો રાજ્ય અને સમયના પ્રભાવથી ચોર ડાકુ લુંટારાઓનો નામનો પણ ભય રહ્યો

૨૯૦

આ ૩ મે ૨

નથી. જે સિંધીઓ (ઘણે ભાગે સીંધી મુસલમાનો) સરહદ અને આખા ય જોધપુર, સીરોહી સ્ટેટમાં લોકોને ફરતાપૂર્વક લૂંટતા, તેઓ પણ હવે તો સખ્ત દંડની પદ્ધતિથી શાન્ત થયા છે. અત્યારે જ્યાં જોધપુર અને સિંધની હદ છે, ઘોર રેગીસ્તાન છે, ત્યાં પણ ગઢડાથી ખોકરોપાર સુધી ચોરનો મુશ્કેલી રહ્યો નથી. આડમેરના પહાડ ઉપર બનેલ મકાનોનો સીન બહુ સુંદર દેખાય છે. આ પહાડ કાંકરા અને વૂટેલા પથ્થરનો શુષ્ક છે.

આડમેરનાં મોટાં ડેકાણાં

આડમેર પરગણામાં મોટાં ડેકાણાં પાંચ છે. તેનાં નામ આ છે— ૧ જસોલ, ૨ સીણાદરી, ૩ આડમેર, ૪ ગુડા અને ૫ નગર. આ પાંચે ડેકાણાંના જગીરદારો સોનાનવીસ (પગમાં સોનું પહેરવાની સત્તાવાલા) છે. જસોલ તથા સીણાદરીના જગીરદારોને ‘રાવલ’ ની પદવી છે. ‘ગુડા’ વાલાને ‘રાણા’નો ખિતાબ મળેલ છે. નગર અને આડમેરના જગીરદારોને ‘રાવત’ નો ઇત્કાબ છે. આમાં ત્રણમાંથી મોટું ડેકાણું જસોલ છે. (આ ગામ આલોતરાથી લગભગ બે ગાઉ દૂર છે) જસોલની વાર્ષિક આવક સીતેર લાખરની છે. નગરની આવક ચાલીશ લાખરની છે. તે સિવાય બીજા ત્રણ ડેકાણાંની સીતેર લાખરની વાર્ષિક આવક થાય છે. આ પાંચમાંથી ચાર ડેકાણાંની સત્તામાં સીતેર સીતેર ગામ છે. જ્યારે નગરની સત્તા હેંડળ ચાલીસેક ગામ છે. આ પાંચ ડેકાણાંમાં સૌથી મોટું આબાદગામ આડમેર છે; કારણ કે રેલ્વે સ્ટેશન અને હાકેમ વિગેરે ઓશીસરો આ ગામમાં છે.

આડમેર ઉપર આક્રમણ

સંવત્ ૧૮૮૯ માં બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટની ફાજે આવી આડમેરને લૂંટ્યું હતું અને આડમેરના કેટલાક જગીરદારો—સરદારોને પકડી, કાડીયાવાડમાં

રાજકોટ લઈ જઈ નજરેકેદ રાખ્યા હતા. કચ્છ-ભુજના દરબારે જમાનત આપી તેમને છોડાવ્યા હતા. કહેવાય છે કે તે વખતે બાડમેરના જાગીરદારો મોટી લુંટફાટ બહુ કરતા, એટલે તેમના ઉપર આક્રમણ કરવામાં આવ્યું હતું. હવે પછી લુંટફાટ નહિં કરવાનું કબુલાવી, જમાનત લઈ તેમને સરકારે છુટા કર્યા હતા. જાગીરદારોએ બ્રિટિશ સરકારને અરજ કરી કે આ પરગણાની આવક જોધપુર રાજ્ય લે છે તે અમને મંજૂર નથી તેથી બ્રિટિશ સરકારે એવું નક્કી કર્યું કે ફોજબલની રકમ સિવાય આ જાગીરદારો પાસેથી જોધપુર રાજ્યે કંઈ પણ ન લેવું. આ બાબતનું કરારનામું રીતસર થયું. સંવત ૧૮૮૨માં બાડમેરના જાગીરદારે જોધપુર રાજ્યને વાર્ષિક છ હજાર (૬૦૦૦) રૂપિયા ફોજબલના આપવા એવું નક્કી થયું અને બાડમેર (માલાની) પરગણું બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટે પોતાના હાથમાં કર્યું. કહેવાય છે કે અત્રેના જાગીરદારો લુંટફાટ બહુ કરતા, તેથી તેમનું દમન કરવા આ પરગણું અંગ્રેજ સરકારને સોંપવામાં આવ્યું હતું. સંવત ૧૮૯૨ માં ફરી જોધપુરની સત્તા નીચે આવી ગયું. અંગ્રેજ સરકારે તે વખતે કરારનામું કરાવ્યું કે—અમારી સંમતિ વગર જોધપુર સ્ટેટ અહિંના જાગીરદારો ઉપર કોઈ નવો કર નહિં નાખી શકે. અને અમારા જૂના કરારનામામાં ફેસલા છે તે અધાય માન્ય રાખવા. આ પ્રાન્ત જોધપુરના અમલમાં ફરી લાવવામાં કહેવાય છે કે સર પ્રતાપસિંહજી (જોધપુરના મહારાજા) ની હોશીયારી હતી. તે સંબંધમાં એક મારવાડી કવિતા અમને મળી છે તે આ છે:—

વિધવિધ રાજી રાખીયા, અંગ્રેજોને આપ:

માલાની પાછી લીની, માત લહો પરતાપ. ૧

અર્થાત્ અંગ્રેજોને વિગેરે અધાયને યુક્તિથી સમજાવી પ્રતાપસિંહજીએ માલાની પરગણું કે જેમાં બાડમેર વિગેરે સાડાપાંચસો ગામો છે તે

૨૯૨

બા ૩ મે ૨

પાછું મેળવ્યું. અત્યારે માલાની પરગણામાં ૫૫૫ ગામો કહેવાય છે, પરંતુ સન. ૧૯૩૧ ના સેનસસ રિપોર્ટમાં પાંચસો ત્રણ જ ગામ લખ્યા છે.

બાડમેરની આબાદી

સંવત્ ૧૯૧૩ સુધી બાડમેર મીડીહુવાથી કચેરી સુધી વસેલું હતું. જોધપુરની રેલ્વે પહેલા બાલોતરા સુધી નીકલી હતી. પછી સંવત્ ૧૯૫૬ માં ડેક હૈદરાબાદ સુધી થઈ, એટલે બાડમેર તે રેલ્વેનું મોટું સ્ટેશન થયું. કરાચી જવાનો રસ્તો હોઈ, તેમ સિંધમાં વ્યાપાર અને આવજાની પ્રવૃત્તિ હોઈ જોધપુર સ્ટેશને રેલ્વેમાંથી લાખોનો લાભ થાય છે. બીજા ઘણા સ્ટેટો કરતાં જોધપુર સ્ટેટ રેલ્વે વિસ્તારમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. સત્તર સો માઈલના વિસ્તારમાં જોધપુર રેલ્વે ફેલાયેલી છે, જેની કુલ આવક એક કરોડ રૂપિયાની કહેવાય છે અને હજુ ત્યાં સર્વે કુચ્છ સુધી થઈ રહી છે. બાડમેરમાં વ્યાપાર વધવાથી તેમ હાકેમ વિગેરેની ઓશીસો થવાથી અત્યારે બાડમેર ડેક સ્ટેશન સુધી વસેલું છે. અત્યારે બાડમેરની વસ્તી ૪૦૦૦ ની છે, જેમાં મુખ્ય વસ્તી ઓસવાલ જૈનો અને જોધીઓની છે. ઓસવાલ જૈનો બધાય શ્વે. મંદિરમાર્ગી છે, જેમનાં ચારસો ઘર છે. તે સિવાય અગરવાલ મહેસરી પણ છે, જોધી-આહાણનાં ત્રણસો ઘર છે.

બાડમેર (માલાની) પરગણા વિષે

બાડમેરમાં મુસલમાનોની વસ્તી ઓછી છે, પરંતુ તે (માલાની) પરગણાના ગામોમાં ઘણે ભાગે મુસલમાન જ ભર્યા છે. કારણ કે બાડમેરનું માલાની પરગણું સિંધની પાસે છે. ગઢડા સુધી છે અને સિંધમાં ત્યાં જુઓ ત્યાં મુસલમાન જ ભર્યા છે; બહાર ઘણાં ગામોના નામો પણ મુસલમાની છે. આખા માલાની પરગણામાં સન ૧૯૩૧ ની

ગણનાનુસાર કુલ ૧૭૮૪૩૮ મનુષ્યો નોંધાયા છે. આ પરગણાના કુલ ૫૦૩ ગામડાં છે. કહેવાય છે કે **જોધપુર** સ્ટેટમાં સૌ કરતાં મોટું પરગણું આ **(માલાની)** છે. આ પ્રાન્તના તમામ ગામો જંગીરહારોના છે, ફક્ત એક જ ગામ 'નિતરાડ' ખાલસાનું છે. આ પરગણાના લોકોમાં વિદ્વાનો પ્રચાર બહુ જૂનું છે. તેમના વેપ, ભાષા અને સંસ્કૃતિમાં આધુનિક સંસ્કૃતિની અસર બહુ જ ઓછી થવા પામી છે. તેઓ શરીરે અકાકડા, નીડર અને પાકા સ્વધર્મનીય છે. આશ્ચર્ય છે કે આફ્રીકા જેવા જંગલી પ્રદેશમાં પણ જે ઇસાઈઓએ પોતાની મોહક પદ્ધતિથી ખીજા ધર્મવાલાઓને હજારો ઇસાઈઓ બનાવી લીધા છે, તે ઇસાઈઓ પણ આ પ્રાંતમાં જરા પણ ફાળ્યા નથી. મહુંમશુ-મારીમાં ૫૦૩ ગામમાં તેમની મનુષ્ય-સંખ્યા ફક્ત ચાર (૪) ની નોંધાયેલી છે. તે પણ આડમેરમાં કોઈ બહારના નોકરીયાત હશે. તેવી જ રીતે **સ્થાનકવાસી** અને તેરાપંથી લોકો ઘણી કોશીશ કરે છે; છતાં **આડમેરના** લોકોને પોતાના મતમાં લગીરે પણ લઈ શક્યા નથી, એ **આડમેરના** અને તેના વતનીઓની નૈતિક દૃઢતા સૂચવે છે.

આ ડ મે ર ની વસ્તુ ઓ

આડમેર પરગણામાં ખત્રી રંગારા લોકો ઘણા છે, જેઓ હિન્દુ અને મુસલમાની પદ્ધતિનાં કપડાં બતાવવાનું તથા રંગવાનું કામ કરે છે. આ પરગણામાં ઘઉં, ઘી, ગુંદ, ઉન અને બાજરાની ઉપજ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. લાખો રૂપીયાનો માલ પરદેશ જાય છે. તે સિવાય આ પરગણામાં મુત્તતાની માટી, પેટ્રોલ સાફ કરવાની માટી, મેટ અને પથ્થરોની મોટી મોટી ખાણો છે, જેની મોટી આવક **જોધપુર** દરબાર લે છે. તેમાંથી થોડોક ભાગ જંગીરહારોને મળે છે. રેવન્યુ વિંગરની તમામ આવક તો જંગીરહારો જ લે છે. **જોધપુર** તરફથી **આડમેર**માં વ્યવસ્થા કરવા માટે **હાકીમ**, પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ વગેરે ઓશીસરો

૨૯૪

આ ૩ મે ૨

હંમેશા રહે છે જેનો ખર્ચ જગીરદારો પાસેથી લેવાય છે. અમે ગયા તે વખતે અધાય ઓશીસરો પૂજ્ય મહારાજજી પાસે આવ્યા હતા, તે વખતે આડમેરમાં હાકિમ સાહેબ વગેરે લગભગ આઠ નવ ઓશીસરો અધાય ઓસવાલ જેનો હતા-છે. જોધપુર, ઉદયપુર, જયપુર અને સીરોહી વિગેરે રાજપૂતાના સ્ટેટોનાં નાના મોટાં દરેક ખાતામાં જેનોની જ સંખ્યા વધુ રહેતી હતી. જો કે છેલ્લા સૈકામાં તે સંખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થયો છે, છતાં હજુ ય ઉદયપુર અને જોધપુર સ્ટેટમાં જેનો રાજકાર્યમાં આગળ પડતો સારો ભાગ લઈ રહ્યા છે. આડમેરના હાકિમ સાહેબ શ્રીયુત મગરપચંદજી ભંડારીએટલા અધા સહ-દય, કાર્યકુશલ, શાંત અને પ્રામાણિક છે કે જેમને માટે આખાય સ્ટેટમાં તમામને માન-ગૌરવ છે. તેમને લાંચ ખાયાની આધા છે. સત્તાનો મદ અંગથી પણ તેમનામાં દેખાતો નથી. કહેવાય છે કે તેમના જેવા ગુણીયલ હાકિમ આખા મારવાડ રાજ્યમાં ફક્ત એક જ છે. આ લેખની પંક્તિઓ લખતી વખતે અમને ખબર મલે છે કે તેઓ હવે છ હાકિમોના ઉપરી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ થયા છે. આ તરફથી તેમની પ્રામાણિકતા અને કાર્યકુશળતાને આભારી છે.

આડમેરમાં ઓશીસરો લગભગ અધા ય શિક્ષિત, રાજ્યપ્રજ્ઞહિતૈષી અને ઉત્સાહી છે. પૂજ્ય મહારાજજીનાં અને મારા પાંચ ભાવણોમાં આડમેરના તમામ ઓશીસરો અને પ્રજ્ઞજનોએ બહુ જ ઉલટથી ભાગ લીધો હતો.

સ્થાનો

આડમેરમાં જૈન મંદિરો પાંચ છે. તે સત્તરમી સદી પહેલાંના હોય તેમ તેના શિલાક્ષરોથી લાગે છે. તેમાં અંચલગચ્છનું મંદિર બહુજ ઊંચુ-પહાડની ટેકરી ઉપર ગામમાં છે. તેના ઉપરથી આખાય ગામનો

સીન સાફ દેખાય છે. જોથી, અગરવાલોના મંદિર પણ છે. તે સિવાય આખા ધુંધલીમલનું મંદિર, જાટની બોડિંગ વિગેરે સ્થાનો જોવા લાયક છે. યતિ શ્રી નેમિચંદ્રજીની લાયબ્રેરી કે જેમાં હસ્તલિખિત અને છાપેલ એક હજાર લગભગ પુસ્તકો છે, તે પણ સારી છે. માલાની પરગણામાં જૈનોનું તીર્થ 'નાકોડા' (નગર) છે અને વૈષ્ણવોનું 'ખેડ' પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે.

પરગણાનાં ભાષા-વેષ-રિવાજ

આડમેરની ભાષા, બાલોતરા સુધીની મારવાડી કરતાં પણ જુદી પડે છે. તે ભાષામાં હકાર ઘણે ભાગે આવે છે, જેથી ભાષામાં ભયંકર દૃઢતા આવે છે. જેમ 'જાય છે' ના બદલે 'જાહે,' 'જુવે છે' ના બદલે 'જુવે હે' બોલે છે. અહીંની ભાષામાં સીધી, મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષાની અસર છે. ત્રણે ભાષાની ખીચડી થઈ છે. એનું કારણ એ છે કે મારવાડ રાજ્યનું તે છેલ્લું શહેર છે. સિંધના કિનારા ઉપર આવ્યું છે અને થરપારકર જીલ્લાનો ઘાટ પ્રદેશ પણ આડમેરની પાસે છે.

થરપારકર જીલ્લામાં ગુજરાતની સમીપતાથી ગુજરાતી ભાષા-વેષ-રિવાજની ઘણીખરી અસર છે. ન્યુ છોર Chore ગામ કે જે સિંધનું ગામ છે, ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા સરકારી સ્કૂલોમાં ભણાવાય છે, ત્યાં કન્યા અને છોકરાઓ પાંચમી ગુજરાતી સુધી ભણે છે, અને ચોપડા વિગેરેમાં ગુજરાતી મિશ્રિત લખે છે. હું આડમેરમાં બોલાતી ભાષાના કેટલાક શબ્દો અહીં લખું છું, જેથી માલૂમ પડશે કે તેમાં કઈ કઈ ભાષાની અસર છે.

૨૮૬

આ ૩ મે ૨

ગુજરાતી

દેખે છે

શું કરે છે

શું કામ કરે છે ?

અમારે

છે નહીં

દેશે

લેજે

પડ્યા છે

તમને

તમારી પાસે

અમારા કામના નથી

આડમેરી-ઘાટી

જોવે હે

તું કિ કરો ?

કી કામ કર હૈ ?

અમારે

છે નહીં

દેશે

લેવજે

પડ્યા છે

તમોને

તમો પાસે

અમારા કામના નથી

ઘાટી પ્રદેશ ગદડા પછી શરૂ થાય છે. આડમેરમાં માતાને આઠ પલ્લુ કહે છે. આ શબ્દ સીરોહી-રોટના ઝોરા-મગરા પરગણાને મળતો છે. ત્યાં પલ્લુ માતાને આઠ કહી બોલાવે છે.

આડમેરમાં પછી વિભક્તિ માટે ‘અણી’ પ્રત્યય લગાડે છે. કાઠના પિતાના નામ સાથે આ પ્રત્યય ખાસ લગાડાય છે. જેમ અમોલખચંદળના પિતાજીનું નામ ભોળ છે, તો અમોલખચંદ ભોળણી કહેવાશે. રાજ હોય તો રાજગી વિગેરે. રાવન હીરસિંહજીની કાટડીને રાવતાણી કોટડી કહે છે.

સિંધમાં બહુમાન માટે ‘જી’ ને અદલે ‘સા’ લગાડે છે. જેમ મદુજીને મદુસા, ભોળજીને ભોળસા કહેશે. આડમેરમાં પલ્લુ તેવો પ્રયોગ થાય છે.

આડમેરના વેષમાં તો તર્ફન વિશેષતા જોવામાં આવી. જોણે આવો વેષ ન જોયો હોય તેને તો નવાઈ જ લાગે. આ તરફના ઝોસવાલ, આહાણુ પુરુષો કે સ્ત્રીઓ બીજા દેશમાં ગયા હોય તો તેમને

તે દેશવાલા લોકવર્ણના જ ગામડીઆ સમજે. અહીં સ્ત્રીઓના વેષમાં વધારે તફાવત છે. કહેવાય છે કે આવો જ પહેરવેશ જેસલમેર તરફ પણ છે. ગાડરીયા લોકોની સ્ત્રી જેવો આડમેરની સ્ત્રીઓનો લગભગ પહેરવેષ છે. દરેક દેશમાં સ્ત્રીઓ પોતાની છાતીના ભાગને અને જમણા હાથને ઓઢણાથી-સાડીથી પણ ઢાંકે છે, જ્યારે આ દેશમાં છાતી ફક્ત કામલીથી ઢાંકે છે. ઓઢણાથી જમણા ખભા હાથ તથા છાતીને નાની મોટી કાંઈ સ્ત્રીઓ ઢાંકતી નથી. અહીંના સ્ત્રી પુરૂષો બહુ જ મજબુત, સાદા, મહેનતુ અને તેથી નિર્દોષ હોય છે. તેઓ ઘણે ભાગે સોનાના દાગીના પહેરતાં નથી, તેમ ફેશનથી અસ્પૃશ્ય છે. પોતાના પ્રદેશમાં જ વ્યાપાર-ધંધો કરી ગુજરાન કરે છે. આ બાળુના ઘણાખરા ઓસવાલ જૈનો તથા બ્રાહ્મણો પણ ઉંટને ભાડે લઈ જવાનો તથા ખેતીનો ધંધો કરે છે. તેમનામાં ધાર્મિક જ્ઞાન કશુંય નથી, પરંતુ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા પાકી છે.

રેગીસ્તાન

આડમેરની ચારે બાળુ રેતીનો પ્રદેશ રેગીસ્તાન આવે છે. બહુજે જે રસ્તે અમો સિંધમાં આવ્યા છીએ, ત્યાં તો લગભગ દોઢસો માઈલ સુધી તો એક પછી એક રેતીના મોટા મોટા પહાડો વીસ માઈલ સુધી ઉત્તર દક્ષિણમાં ઊભા છે. તેની ઊંચાઈ સીતેર સીતેર ફુટની હોય છે. આ પ્રદેશમાં પાણી બસો હાથ ઊંડુ ખોદવાથી મળે છે, તે પણ ખારું. લોકો દશ દશ માઈલ સુધી પાણી ભરવા જાય છે. ઢોરોની તો બહુ જ કશુ દશા છે. કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે તો ત્રણ ત્રણ દિવસે પણ ઢોરોને મુશ્કેલીથી ભાગ્યેયોગે પાણી પીવાનું મળે છે. માણસોને પણ ભિખારીની માફક આજીજીથી સ્ટેશનો ઉપર અમોએ પાણીની ભિખ માગતા જોયા. આ દૃશ્યથી અમારાં નેત્રોમાં પાણી આવી જતું, છતાં કાંઈ કાંઈ વાર તેમને જોઈતું પાણી નહોતું મળતું. રેલ્વેના રસ્તા

૨૯૮

આ ૩ મે ૨

ઉપર કેટલેક ઠેકાણે સારા ફૂવા છે, પણ તે રેલ્વેવાળાઓએ હાથમાં કર્યા છે, એટલે તેનો લાભ રેલ્વેના મુસાફરો સિવાય કોઈને આપવાની સત્તાવાળાઓની મનાઈ છે. છતાં દયાળુ હૃદયવાલા સ્ટેશન માસ્તરો પોતાથી બની શકે એટલી માણસોને પાણી પાવાની મદદ કરે છે. ઠેક સુધી આ લાઇનમાં સ્ટેશન માસ્તરો ૯૫ ટકા જોધપુર સ્ટેટના હોઇ દયાળુ અને સન્ન્યસ છે.

અહીં બે વર્ષથી દુકાળ છે, તેથી રેગીસ્તાનના માણસો અને પશુ-પક્ષીઓને બહુ ત્રાસ છે. હજારો ઢોરો તો મરી ગયાં છે. જોધપુર અને બ્રિટિશ સરકારે આ તરફના લોકો માટે સાધનો પૂરાં પાડવામાં બહુ જ કૃપણતા દેખાડી છે. રેગીસ્તાન પ્રદેશ લગભગ સવાસોથી દોઢસો માઇલ રેલના રસ્તે છે. આ પ્રદેશમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં રેતીની રેતી છે. ઝાડનું નામ પણ નથી. આ તરફ બિહાર કરતાં અમોએ આડમરથી છોર સુધી દોઢસો માઇલમાં એક પણ ભેંસ જોઈ નથી. બળદ પણ બહુ ઓછા જ છે. અહીં હળ પણ ઉંટથી ખેડે છે અને કોશમાંથી પાણી ય ઉંટદારા કઢાય છે. ગાડા-ગાડી ચાલતા નથી. આવી ભયંકર દશા છે. રેગીસ્તાનના લોકો પણ બહુ ભયંકર છે. વાત વાતમાં ખૂન કરે છે. દરેક માણસ પાસે કુહાડો તો હોય જ. જરીક કાંઈ ગરમાગરમ વાત થઈ કે તરતજ કુહાડો માથામાં મારે છે. આ તરફના લોકો સેંકડે નેવું ટકા મુસલમાન હશે.

છોર પછી રેગીસ્તાન સાફ બંધ થાય છે

આ લેખમાં આડમરની હકીકત લખવામાં, આડમરની હકુમતમાં નોકરી કરતા પ્રાંતિજવાલા ભાઈ રતિલાલ કેશવલાલે મને માહિતી પૂરી પાડી છે, માટે તેમને ધન્યવાદ આપવાનું હું ભૂલીશ નહીં.

: ૪૩ :

“ અર્હન્તો ભગવન્ત ઇન્દ્રમહિતાઃ ”

પદ્યના કર્તા કોણ ?^૧

ઘણાંખરાં પદ્યો કે ગ્રંથોની ઉત્પત્તિ ટ્રાઇ ખાસ પ્રસંગો ઉપર થએલી હોય છે, તેથી તેવા કાવ્યોમાં શબ્દ અને અર્થ બન્નેની આકર્ષકતા પ્રાય કરીને સારી હોય છે, તેમ તેની પ્રસિદ્ધિ પણ લાંબા ક્ષેત્ર-કાલ સુધી થાય છે. આપણામાં “ અર્હન્તો ભગવન્ત ઇન્દ્ર-મહિતાઃ...॥ ” એ પદ્ય ઘણા સાધુ-શ્રાવક, પુરુષ-સ્ત્રીને આવડે છે, ને નવી પ્રજા તે કંઠસ્થ કરી મંદિરમાં દર્શન સ્તુતિ પ્રસંગે બોલે છે. આ પદ્યમાં સરલતા બહુ છે અને પંચ પરમેશ્વરીની તેમના ગુણોની સાથે સ્તુતિ છે, તે પણ તેની પ્રસિદ્ધિનું કારણ છે, પણ આના કર્તા કોણ છે ? તે લોકોને ખબર નથી. આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ ખાસ પ્રસંગને લઈને ચૈદમી સદીમાં અણહિલપુર ‘ પાણુ ’ માં જિનપદ્મસૂરિથી થઈ છે; તે આ પ્રમાણે છે;—

૧ આત્માનંદ પ્રકાશ, પૃ. ૩૪, અંક ૯,

૩૦૦ “અર્હન્તો ભગવન્ત ઇન્દ્રમહિતાઃ” પદ્યના કર્તા કોણ ?

૧ ખરતરગચ્છની એકાવનમી પાટ માટે—શ્રીજિનપદ્મસૂરિજી થયા છે, જૈનનો ‘નંદીમહોત્સવ’ વિ. સં. ૧૩૮૯ના જેઠ સુદી ૬ થયો હતો. તેઓ એક દિવસ આહડમેરના વીરપ્રાસાદ (મહાવીર

૧ તત્પદ્મે એકપચ્ચાશતમો જિમપદ્મસૂરિસ્તસ્ય ચ છાજહલ્લવંશવિમૂળસ્ય સં. ૧૩૮૯ જેઠ સુદી ષષ્ઠ્યા શ્રી દેરાડરપુરે (સિંધ દેશમાં) સાહરપાલેન નન્દિમહોત્સવઃ કૃતઃ । તદા તરુણપ્રમાચાર્યઃ સૂરિમન્ત્રો દત્તઃ । અથૈકદા શ્રીગુરુભિર્વાહડમેરુનગરે (આહડમેર) શ્રીવીરપ્રાસાદે દેવવન્દનાર્ય આજુમે તદા દેવગૃહસ્ય લઘુદ્વારં મહતીં ચ પ્રતિમાં વિલોક્ય પંજાબદેશોત્પન્નત્વાત્ તદેશભાષયા પ્રોક્તં—બુહા નંઢા વસહી વઢી અંદર કયું માળીતિ ? અર્થદ્વગ્વચનૈઃ પ્રકટિતબાલમાવં શ્રીગુરૂં પ્રતિ પાર્શ્વસ્થિતેન વિવેકસમુદ્રોપાધ્યાયેન ‘મૌનં કુરુ,’ इति પ્રોક્તં તતો વ્યાખ્યાનાદિસ્થિતિં પ્રવર્તયતા તેનોપાધ્યાયેન સાર્થ શ્રીગુરુવો ગૂર્જરદેશે આગતાઃ । તત્ર પાટણપાર્શ્વે સરસ્વતીનદીતટે રાત્રૌ સ્થિતાઃ । પરં તદાનીં ગુરુચેતસિ इयं ચિંતા સમુત્પન્ના । પ્રભાતે સંઘાગ્રે અનથા ભાષયા કથં વ્યાખ્યાનં કરિષ્યે ? અથૈવં ચિન્તયતાં ગુરુણાં ભાગ્યેનાર્ધરાત્રિસમયે સરસ્વતિ નદ્યધિષ્ઠાત્રી સારસ્વતી દેવી પ્રાદૂર્ભૂય इत्થં વરં દત્તવતીઃ—મોઃ સ્વામિન્ ! ત્વં સંઘાગ્રે યન્ કિમપિ વશ્યતિ તદ્વચઃ સકલજનમનોહારિ ભવિષ્યતિ । તતઃ પ્રભાતે સંઘાગ્રે શ્રીગુરુભિ, સ્વયમેવ ‘અર્હન્તો ભગવન્ત ઇન્દ્રમહિતાઃ’ इत्यादि’ નવીનોત્પાદિત કાવ્યેનોપવેશો દત્તઃ ।

ક્ષમાકલ્યાણકની પટ્ટાવલી પૃ. ૧૨

૨ આ ‘આહડમેર’ માલાની પરગનામાં સિંધના નાકા ઉપર હતું, પહેલાં તે મોટું શહેર હતું. અત્યારે તે નાનું થઈ ગયું છે. જસાઈ સ્ટેશનથી તેત્રીસ માઈલ દૂર છે. તેને જૂના કહે છે. આહડમેર નથ થયા તેનાથી ૧૪ માઈલ દૂર ‘આહડમેર’ વસ્યું છે. તે વિષે હું લેખ લખવા વિચાર કરું છું. (લેખ આમાં આપવામાં આવ્યો છે. સં.)

“અર્હન્તો ભગવન્ત ઇન્દ્રણહિતાઃ” પદ્યના કર્તા કોણ ? ૩૦૧

સ્વામીના મંદિરમાં) આવ્યા ત્યાં મૂલમૂર્તિ બહુ જ મોટી હતી, અને મંદિરનું ઠાર નાનું હતું. તે જોઈ જિનપદ્મસૂરિ પંજાબી હોઈ કરી પોતાની ભાષામાં બોલ્યા કે ‘બુઢા નંઢા વસહી વઢી અંદર વયું માણિ ?’ આનો મતલબ એ થયો કે દરવાજો તો નાનો છે અને મુર્તિ મોટી છે, તો આમાં કેમ આવી હશે? પંજાબી ભાષાના ઉચ્ચારથી લોકોમાં તેમની હાંસી થવાના કારણે વિવેકસમુદ્ર ઉપાધ્યાયે જિનપદ્મસૂરિને મૌન રહેવા સૂચવ્યું. તેથી તેમને બોલું લાગ્યું. તેઓ ત્યાંથી ગુજરાતમાં પાટણ આવ્યા. શુદ્ધ ભાષામાં વ્યાખ્યાન કરવાની શક્તિ નથી, એથી તેમના મનને ચિંતા થતી હતી. સરસ્વતિ ધ્યાનથી તે સરસ્વતિએ જિનપદ્મસૂરિની સામે પ્રત્યક્ષ થઈ વ્યાખ્યાન માટે વરદાન આપ્યું. સવારે તેમણે કહ્યું કે આજે તો હું વ્યાખ્યાન કરીશ. બીજા સાધુઓ મશ્કરી કરવા લાગ્યા. લોકોમાં (આહડમેરની જેમ) યદા તદા (પંજાબી) બોલવાથી હાંસી થશે, એવો ભય તેમને ખતાવવામાં આવ્યો. જિનપદ્મસૂરિએ કહ્યું કે સુરુદૃષ્ટાથી સાફ થશે. એમ કહી પાટણના ઉપાશ્રયની પાટ ઉપર તેઓ વ્યાખ્યાન આપવા બેઠા. અધ્યાયને કૌતુક હતું કે આજે કેવું વ્યાખ્યાન કરશે? સરસ્વતીના સ્મરણથી જિનપદ્મસૂરિએ તેજ વેળાએ નવીન સ્ફૂર્તિથી ‘અર્હન્તો ભગવન્ત ઇન્દ્રમહિતાઃ સિદ્ધાશ્ચ સિદ્ધિસ્થિતાઃ.....’ આવા પદ્યથી મંગલાચરણ કરી સુંદર છટાથી વ્યાખ્યાન કર્યું. સભાને પોતાની કુશલતાથી મંત્રમુગ્ધ કરી નાંખી. જોને અધ્યાય જડ—મુર્ખ સમજતા હોય તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી કેટલી સફળતા મેળવી શકે? દરેક મનુષ્ય આશાવાદી થઈ પોતાની શક્તિને વધારે તો વિજયી થઈ શકે છે.

: ૪૪ :

બામાણી ડાક^૧

ગત વર્ષમાં અમોએ મેવાડમાં વિહાર (મુસાફરી) ખૂબ કર્યો હતો. મેવાડ એક પુણ્યદેશ છે. હજારો વર્ષનાં પ્રાચીન મૌલિક પુસ્તકોમાં તેના ગૌરવની ગાથાઓ-પવિત્રતાનાં સૂક્તો લખેલાં જડે છે. મેવાડે ઘણા ભારતીય રીતરિવાજોને ઉપજાવ્યા છે, પોષ્યા છે અને સુરક્ષિત રાખ્યા છે. સીમોદિયા વગેરે વંશના ક્ષત્રિયોએ અને ભામાશાહ વગેરે જેવા નરવર ઓસવાલ જૈનોએ મેવાડમાં યુદ્ધવીરતા અને દાનવીરતાનાં પરમાણુઓ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા છે. અત્યારે જો કે મેવાડની સ્વતંત્ર સત્તા પરદેશી સત્તા હેડળ દબાઈ ગઈ છે અને દિવસે દિવસે દબાતી જાય છે, છતાં હજીય 'ભાંગ્યું તૂટ્યું' તો પણ ભરુચ'ની કહેવત મુજબ મેવાડમાં જૂના રિવાજો, વેશો, ઘરેણાં, વહેમો, શસ્ત્રો, શાસ્ત્રો, વસ્ત્રો, વસ્તુઓ, મંદિરો, મકાનો અને ધર્મભાવનાઓ ખીજ દેશે કરતાં વધુ પ્રમાણમાં અમારાં જોવામાં આવ્યાં છે.

૧ કોમુદી, દીવાળી અંક ૧૯૬૩.

આ સ્થળે મેવાડમાં ચાલતી દેશી પદ્ધતિની ભારતીય માણસની માલિકીની ડાક (પોસ્ટ ઓફિસ) નો પરિચય આપવા ચાહું છું. આશા છે કે વાંચકોને તેમાંથી નવું જાણવાનું મળશે.

કંપનીનું રાજ્ય જ્યારે ભારતમાં આવ્યું-જામ્યું ત્યારે ભારતની પ્રજાને પંપાળી પંપાળીને મૂકતી જેમ ફૂંકી ફૂંકીને શાસકોએ વશ કરી. જેમ જેમ પ્રજા સહન કરતી ગઈ તેમ તેમ પ્રજા ઉપર ચારે બાજુથી મીઠી-કડવી લાકડીઓ પડતી ગઈ. બ્રિટિશ પોસ્ટ ખાતાનો ઉદ્દેશ સરકાર અને પ્રજાને અનુકૂળતા કરી આપવાનો હોવો જેમજેમ અને વ્યવહારમાં પણ તેવો જ છે. તેમાં કમાવાની બાપારી દ્રષ્ટિ રાખતી ઉચિત નથી. આપણા જોતાં જોતાં વીસ વર્ષ પૂર્વે પોસ્ટ કાર્ડનો એક પૈસો, કવરના એ પૈસા, ટેલીગ્રાફના ચાર આના આપવાના હતા. અને જોત જોતામાં જેમ રૂનો કે સોના ચાંદીનો ભાવ સ્ટોરિયાઓ વધારે તેમ પોસ્ટકાર્ડના ત્રણ પૈસા, કવરના અઢી તોલાના એ આના અને તારના તેર આના કર્યા (અત્યારે નવ આના થયા છે.) મનમન્ય કે દરેકમાં ત્રણ ત્રણ ગણો દર વધારી મૂક્યો. રજીસ્ટર-પારસલ બુકપોસ્ટ વગેરે દરેકમાં મનમાન્યો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. ભારત દેશ ખેતીપ્રધાન છે બાપાર હુન્નરકલાથી પરવારનો જાય છે. થોડી નાની સંખ્યાને બાદ કરતાં ઘણો ભાગ ગરીબાઈમાં સપડાએયો છે. આવી દશામાં દિવસે દિવસે વધતા પોસ્ટના દર ભારતીય પ્રજાને અસહ્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે. તે ભાવને ધરાડવા ધારાસભામાં ઠરાવો મુકાયા, વિરોધસભાઓ થઈ અને પત્રકારોએ પોતાનાં પત્રોનાં પાનાંઓ કાચી શાહીથી ચીનર્યાં; છતાં ધરાડવાને અદલે દરમાં વધારો થતો જાય છે. આવી સ્થિતિ હિંદી સરકારનાં પોસ્ટ ખાતાની છે.

કાંઈ પણ વસ્તુ હદ ઉપરાંત મોંઘી અને અગવડતા ભરેલી થાય છે ત્યારે લોકોના હિત અને લાભને માટે સરતી અને સગવડતાવાળી

૩૦૪

આ મણી ડાક

વસ્તુનો આવિર્ભાવ ક્યાંયને ક્યાંય થયા વગર રહેતો નથી. એ કથનાનુસાર મેઝાડ રાજ્યમાં લોકોની પરિસ્થિતિને પારખી એક દેશી ડાક (પોસ્ટ ઓફિસ) ખાતાની ઉત્પત્તિ થઈ.

નામ : આ પોસ્ટખાતાનું નામ ‘આમણી ડાક’ છે, આના ઉત્પાદક માલિક જ્ઞને બ્રાહ્મણ-આમણ હોવાથી મેઝાડી ભાષાના ઉચ્ચાર મુજબ લોકો એને આમણી ડાક-આમણિયા ડાક કહે છે. ફટલાક મુધરેલા બ્રાહ્મણિયા ડાક પણ કહે છે.

ઉત્પત્તિ : વિક્રમ સં. ૧૮૫૨માં સૌ પહેલાં આ ખાતાની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તેનો લાભ મેઝાડ રાજ્ય અને પ્રજા જન્મેને મર્યાદિત રીતે મળતો હતો. શરૂઆતમાં આ ડાકની ઓફિસો-ઉદયપુર, કપાસન, ભિલવાડા, રાજનગર, ચિતોડ, રાશમી, હુરડા, અને ઉંઠાલામાં હતી. ઉંઠાલા સિવાય બાકી અધ્યાંય મેવાડના જિલ્લાનાં ગામો છે.

માલિક : જયપુરના રહેવાસી શ્રીયુત વિશ્વેશ્વર દયાલના પિતાજીએ ખોતાની બુદ્ધિ, કલ્પના અને યોજનાથી આ દેશી પોસ્ટની સૌ પહેલી સ્થાપના કરી છે. સાંભળવા પ્રમાણે તેઓ મેટ્રિક લગી ભણેલા હતા. અત્યારે શ્રીયુક વિશ્વેશ્વર દયાલજી હયાત છે. તેમના ભાઈ પણ છે.

વ્યાપકતા : પ્રારંભમાં તો રાજ્યના દક્તરો, કાગળો વગેરે જૂદા જૂદા જિલ્લાના ગામોમાં પહેાંચાડવાનાં મુખ્ય ઉદ્દેશથી આની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. રાજ્યને તે પહેલાં ખોતાના પગારદાર માણસો રાખી જીલ્લાઓમાં દક્તરો-કાગળો વગેરે મોકલવાનું ખર્ચ તો કરવું જ પડતું હતું. તે ખર્ચનો હિસાબ ગણી આમણી ડાકના માલિકને વાર્ષિક ૩૦૦૦ રૂપિયા મેવાડ રાજ્ય, ખોતાના કાર્ય માટે આપવા લાગ્યું. રાજ્યનું કાર્ય વધ્યું, પોસ્ટનું ખર્ચ વધ્યું, એટલે વધારતાં વધારતાં

રાજ્ય તરફથી આ ખાતાને મેવાડમાં પોતાની અંધી ટપાલ પહોંચાડવા માટે વર્ષના ૧૩૦૦૦ રૂપિયામાં ઠેકા અપાયો.

જેમ જેમ આવક થતી ગઈ ને કલ્પનાઓ આવી, તેમ તેમ આ ખાતામાં વિકાસ-સુધારો થતો ગયો. રાજ્ય અને પ્રજાની ટપાલ વધવા લાગી. લોકોનું પણ દરેક રીતે ઓછું ખર્ચ અને ઓછી અગવડ હોવાથી તે તરફ મમત્વ વધ્યું.

પહેલાં આ પોસ્ટનાં આઠ સેન્ટરો હતાં તેને બદલે હવે વધીને ૨૦૦ ગામોમાં આમણી ડાકની પોસ્ટ ઓફિસો થવા પામી છે. ઉદયપુર અને લિલવાડમાં મોટી પોસ્ટ ઓફિસો છે.

આવક : અત્યારે આ ખાતામાં લગભગ કુલ ૩૦૦૦૦ ત્રીસ હજારની વાર્ષિક આવક છે.

ખર્ચ : વાર્ષિક લગભગ ૧૭૦૦૦નું છે.

વસ્તુઓના વિભાગો : આમણી ડાકમાં જનારી વસ્તુઓ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે: ૧ કાગળ, ૨ રજીસ્ટર અને ૩ પારસલ.

૧ કાગળ : છૂટું કે બીડેલું કાર્ડ કે કવર, નાનું કે મોટું, જાડું કે પાતળું દસ તોલા સુધી વજનવાળું. લખેલો કે કોરો કાગળ આમાં ગણાય છે.

૨ રજીસ્ટર : ખાસ કામનો કાગળ, દસ્તાવેજ, પત્ર, સર્ટિફિકેટ વગેરે બંધ કરીને આમાં મોકલી શકાય છે. રજીસ્ટર કરનાર ધણીને સ્વીદ મળે છે અને જેને રજીસ્ટર પહોંચાડાય તેના દસ્કત કરાવી મૂલ ધણીને સ્વીદ પહોંચાડાય છે,

૩૦૬

આ મણી ડાક

અથવા ઓફિસમાં રખાય છે. તે રસીદ ઉપર **ઈકોનો-લેજમેન્ટ બ્રાહ્મણી ડાક રાજ્ય મેવાડ** । હિંદીમાં લખેલું હોય છે.

૩ પારસલ : આમાં પુસ્તક, કાગળ, કપડાંની કાપ પણ ચીજ જે ભાંગે તૂટે નહિ, તે અઢીશર વજન સુધી જઈ શકે છે, આની રસીદ અને નોંધ પોસ્ટઓફિસમાં રખાય છે, સાદા કાગળોની ફક્ત સંખ્યા જ નોંધાય છે.

આમણી ડાકમાં હજી લગી મૈનું ચાંદી નાણું-નોટ મોકલવાની યોજના થઈ નથી.

દર :

૧ કાગળ : નાના મોટા દસ તોલા સુધી વજનવાળા લખેલા છૂટા કે બીડેલા કાગળ ક્યરનો દર એ પૈસા ભિલાડી અર્થાત્ આપણી પાંચ પાઈ છે.

૨ રજીસ્ટર : રજીસ્ટરનો દર ચાર આના ચિતોડી અર્થાત્ બ્રિટિશ અઢી આના છે. (બ્રિટિશ ૧૦૦ રૂપિયા કલદારના ૧૪૦ ચિતોડી મળે છે.) રજીસ્ટરમાં વજન દસ તોલા સુધીનું હોય તો ચાલે.

૩ પારસલ : પાકા અઢીશરના વજન સુધી ચાર આના ચિતોડી અર્થાત્ આપણા અઢી આના લાગે છે. (અત્યારે ઉદયપુર

૧ મેવાડમાં ભિલવાડા નામનું એક શહેર છે. તેના નામની ન્હૂત કાલથી 'ભિલાડી' પૈસા ચાલે છે (મેવાડમાં.)

મેવાડ રાજ્યના સિક્કા-નાણાને ચિત્તોડી કહે છે.
તેના ઉપર **દોસ્તીલંડન** । **ચિત્રકૂટ** લખેલું છે.

જે લોકો કાગળ રવાના કરતી વખતે ચાર્જના પૈસા આપે છે, તેઓ **આમણી** ડાકની પોસ્ટ ઓફિસ હોય ત્યાં જઈ આપે છે. આ ખાતાના કાગળો ઉપર ભારતીય પરતંત્રતાને લીધે ખાસ સ્ટેપ-ટિકિટો નથી લગાડતા, પણ રોકડા પૈસા ઓફિસમાં આપવા પડે છે. જે કાગળ રજીસ્ટર કે પોસલ ચાર્જ આવી ગયો હોય તેના ઉપર ‘**મહેસુલ ચુકા**’નો સિક્કો મારે છે. અને જેનો ચાર્જ, રવાના કરનાર વ્યક્તિ નથી આપતી, તેના ચાર્જના પૈસા જ્યાં કાગળ પહોંચાડાય ત્યાં તેટલા જ લેવાય છે, બ્રિટિશ ટપાલખાતાની જેમ ખેવડો ચાર્જ નથી લેવાતો.

જ્યાં જ્યાં રેલ મોટરો જાય છે ત્યાં ત્યાં તો **આમણી** ડાક ખાતાના માણસો દ્વારા આમણી ડાક રેલ દ્વારા કે મોટરો દ્વારા જ પહોંચાડાય છે. જ્યાં સાધન ન હોય ત્યાં પોસ્ટમેનો પગે ચાલીને જાય છે. મેવાડમાં રેલ અને સડકો કે મોટરો ઓછા પ્રમાણમાં છે. લોકોમાં ગરીબાઈ ઘણી છે, એટલે બ્રિટિશ પોસ્ટ અને તાર ઓફિસો મેવાડ રાજ્યમાં બહુ જ જૂજ સંખ્યામાં છે.

બ્રિટિશ પોસ્ટ ઓફિસના કાગળો (જે ઘણે ભાગે મેવાડ બહારના પ્રદેશોમાંથી આવેલા હોય છે.) તે ગામડાઓમાં જ્યાં બ્રિટિશ ગવર્નમેંટ પોસ્ટ ઓફિસો ન હોય ત્યાં **આમણી** ડાકના માણસો લઈ જાય છે, પણ તે બદલ તેમને કાંઈ મળે છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી.

આ **આમણી** ડાક એક સ્વતંત્ર ખાતું છે. આમાં સરકારી સત્તા નથી. આર્થિક મૂંઝવણ-મંદીના જમાનામાં મેવાડ જેવા પહાડી અશિક્ષિત ગરીબ દેશ માટે આવી સરતી સાદી અને સગવડતા ભરી

૩૦૮

બા મ હી ૩૬

દેશી પોસ્ટ આશીર્વાદરૂપ છે. આથી લોકોને બહુ સુખ સંતોષ અને લાભ છે. હજી આમાં વિકાસ અને સાધનોની બહુ જરૂર છે. મેવાડ રાજ્ય પણ આ ખાતાને ટકાવી રાખવા માટે ઓછું ધન્યવાદને પાત્ર નથી.

ગુજરાત, મારવાડ અને કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોના રાજવીઓ અને ઓફિસરો પોતપોતાનાં રાજ્યોમાં આવું દેશી પોસ્ટ ખાતું ખોલે તો મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે ગરીબ પ્રજા ખર્ચના બોળ અને ત્રાસથી બચી રાજ્યોને સાચા દિલથી આશીર્વાદ આપે. તેમ મેવાડ કરતાં ગુજરાત-કાઠિયાવાડની કોઈ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ આ ખાતું ખોલે તો તેમાં વિકાસ પણ બહુ સારો સાધી શકે.

મેવાડની બીજી અનેક વિશેષતાઓ પૈકી આ ‘બામહી ૩૬’ પણ એક વિશેષતા છે. ^૧

૧ કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ રાજ્યમાં ‘સોરઠ સરકાર’નું ટપાલખાતું ઘણા વર્ષોથી ચાલે છે. બ્રિટિશ પેકે જ તેની છાપેલી ટિકિટો વપરાય છે.
સં. કૌ.

: ૪૫ :

મંત્રી દયાલશાહના કિલ્લાનો લેખ

ગત વર્ષના ઉદ્યપુરના ચોમાસા પછી અમને મેવાડમાં પર્યટન કરવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું, તે પર્યટન (વિહાર)માં મેવાડની સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિને ઓળખવાનો સારો પ્રસંગ મળ્યો. મેવાડનાં લાખો અને કોરોડોના ખર્ચે તૈયાર થયેલાં પૂર્વકાલીન ગગનચુંબી જૈનમંદિરો, ચમત્કારી જૈન મૂર્તિઓ, પહાડો, નદીઓ અને ખીજાં ખીજાં ધર્મનાં, ને યુદ્ધનાં સ્થાનો નિહાળ્યાં. સંખ્યાબંધ મંદિરો, મૂર્તિઓ, ગામના દરવાજા અને તલાવ વિગેરે ઉપર લાગેલા શિલાલેખોને જોવાનો, લખવાનો સારો લાભ મળ્યો. કોઇ કોઇ ગામમાં સંઘ અને જતિઓના હસ્તક રહેલ પુસ્તકલંકારોને પણ સમયના પ્રમાણમાં તપાસવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો. આમ પૂજ્ય મહારાજજીની સાથે મેવાડમાં વિહાર કરતાં એક બાબુ મેવાડની ભૂમિના આહારવિહાર વિગેરેની કહોરતાનાં દુઃખો અને ખીજ બાબુ ઉપર્યુક્ત સાહિત્ય-સંસ્કૃતિની યોગ્ય જ્ઞાનસામગ્રીથી અનેક પ્રકારનો આનંદ અનુભવાયો. મનુષ્ય જેટલું જીવે છે, જાણે છે અને

જૈન સત્યપ્રકાશ વર્ષ ૧, અંક ૧૦

૩૧૦

મંત્રી દયાલશાહના કિલ્લાનો લેખ

અનુભવે છે તેનો સહસ્રાંશ ભાગ પણ લખતો બોલતો નથી, અને તાજેતરમાં જેટલું લખવાનું મન હોય તે સમયના વ્યવધાનથી શિથિલ થાય છે, તે પછી બીજાં કાર્યો અને વિચારો જન્મે છે, તેથી તેમાંથી પણ બહુ જ ઓછો ભાગ લખવા જેટલો ઉત્સાહ રહે છે. બીજું કારણ એ પણ છે કે પૂત્યપાદ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજે ‘મારી મેવાડ યાત્રા’ શિર્ષક લેખમાલા’ લખી છે, તેમાં મેવાડ વિષે ઘણીખરી જ્ઞાતવ્ય આપતો લખી છે, તેથી તેની તે વાતનું બીજા શબ્દોમાં પુનરાવર્તન કરવામાં સાર કે મહત્ત્વ નથી. તેથી ફક્ત શિલાલેખો વિષે જ ટૂંકમાં લખીને ઇચ્છાને સંવરી લઈશ.

‘મારી મેવાડ યાત્રા’ માં મેવાડની જે જૈન પંચતીર્થોની દ્રષ્ટિકત મહારાજજીએ લખી છે, તે પાંચ પૈકી એક તીર્થ ‘દયાલ-શાહનો કિલ્લો’ પણ છે. તે કિલ્લો નથી પરંતુ પર્વત-ટેકરી ઉપર એક આલીશાન જૈન મંદિર છે. તેની ઘણીખરી દ્રષ્ટિકત આ જ માસિકના ગયા-નવમા અંકમાં પ્રકટ થઈ ચૂકી છે. તે મંદિરમાં ચારે બાજુ શ્રીજિનેંદ્રની મોટી-મનોહર મૂર્તિઓ છે. તે મૂર્તિઓ ઉપર નીચેની પાટડીમાં મોટો લેખ કાતરેલ છે. તેના અક્ષરો સારા અને શુદ્ધપ્રાય છે. ચારે મૂર્તિ ઉપર ઘણું કરીને એક જ સરખા લેખ છે. શ્રી ઋષભદેવની એક મૂર્તિનો લેખ અમે અક્ષરશઃ વાંચીને ઉતાર્યો છે, તે અહીં આપીએ છીએ:—

॥ દ્વં ॥ સિદ્ધિ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ સ્વસ્તિ શ્રીમજ્જિ-
નેંદ્રાય સિધ્ધાય પરમાત્મને ધર્મચૈત્યપ્રકાશાય ઋષભાય

૧. આ લેખમાલા “જૈન ” ‘મુંબઈ સમાચાર’ વિગેરે જુદા જુદા ગુજરાતી પેપરોમાં છપાણી છે. આ લેખમાળા હિંદીમાં પુસ્તકાકારે પણ પ્રકટ થઈ ચૂકેલ છે.

भन्त्री दयालशालता प्रियानो लेख

३११

नमोनमः । अथ संवत् १७३२ वर्षे शाके १५९७ प्रवर्तमाने
वैशाखमासे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ गुरुवासरे । पुष्यनक्षत्रे
मेदपाटदेशे बृहत्तटाके चित्रकोटपति सीसेदीयागोत्रे । महा-
राणा श्रीजगतसिंहजी । तद्वंशोधरणधीरमहाराजाधिराजमहा-
राणाश्री राजसिंहजीविजयराज्ये । श्री बृहत् ओसवालजातीय ।
सीसेदीयागोत्रे । सूरपरयांशे । साहश्री नेताजी । तद्भार्या
नायकदे । तत्पुत्रसाह श्रीगजूजी । तद्भार्या गौरादे । तत्पुत्र
संघवी श्रीराजाजी । तद्भार्या रयणादे तयोः पुत्राश्चत्वारः ।
प्रथमपुत्र साहश्री उदाजी । तद्भार्या भावलदे । तत्पुत्र साह-
श्री सुंदरदासजी । तद्भार्या सौभागदे । द्वितीयभार्या अमृ-
तदे । भ्रातृ सिंघजी । भार्या साहिवदे । पुत्र ऋषभदास ।
द्वितीयभार्या सोहींगदे । द्वितीयपुत्रसाह श्री दुदाजी । तद्भार्या
दाडिमदे । द्वितीय भार्या जगरूपदे । पुत्र वधुजी । भार्या
प्यारमदे । द्वितीयभार्या लहुरंगदे । तृतीयपुत्र साहश्री
देदाजी । भार्या सिंदूरदे । द्वितीयभार्या कस्मीरदे । पुत्र
सुरताणजी । जार्या सुणारदे । चतुर्थपुत्र संघवीश्री दयाल-
दासजी । भार्या सूर्यदे । द्वितीयभार्या पाटमदे । पुत्र सांवल-
दासजी । भार्या मृगादे । समस्त परिवारसहितौ श्रीऋषभ-
देवजी चतुर्मुखः प्रसादः कारितः । श्रीविजयगच्छे
श्रीपूज्यश्रीसुमतिसागरसूरिजी । तत्पट्टे श्री आचार्यश्रीविनय-
सागरसूरिभिः । श्रीशंडेरगच्छे भट्टारक श्रीदेवसुंदरजी । श्री
आदिनाथबिंबं प्रतिष्ठितं । शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥

भावार्थः—सिद्धि-व्रद्धीयुक्त गणेशने वारंवार नमन थाओ.
सिद्ध लगवान् अने ऋषभदेव तीर्थकरने अनेकवार नमस्कार थाओ.
अथ वि. सं. १७३२ वर्षमां, शक सं. १५९७ना वैशाख सुदि ७

૩૧૨

મંત્રી દયાલશાહના કિલ્લાનો લેખ

ગુરુવારે પુષ્પ નક્ષત્રમાં મેવાડ દેશમાં મોટા (રાજસાગર નામના) તલાવની પાસે ચિતોડપતિ સીસોદિયા ગોત્રના મહારાણાશ્રી શ્રીજગત્સિંહજીના વંશને વધારનાર (શોભાવનાર) મહારાણાશ્રી રાજસિંહજીના રાજ્યમાં બૃહત્ત્યોસવાલ જાતિના સીસોદિયા ગોત્ર અને સૂરપર્યા વંશમાં શાહ નેતાજી થયા.

(તેમના પછી તેમના કુલમાં જે વ્યક્તિઓ દયાલશાહ સુધી થયા છે, તે આ લેખમાં લખી છે. તે ક્રાષ્ટકરૂપમાં નીચે આપવામાં આવે છે. જેથી વાચકોને તેમાં રસ-આનંદ ઉત્પન્ન થાય. દરેક પુરુષની પત્નિઓનાં નામ તેની સાથે જ કાઉંસમાં આપેલ છે.)

નેતાજી (નાયકદે)

ગજુજી (ગૌરાદે)

રાજજી (સ્યાણાદે)

ઉદાજી (ભાવલદે)

દુદાજી (દાડીમદે

દેદાજી (સિંદરદે દયાળશાહ (સૂર્યદે

૨ જગરૂપદે)

૨ કસ્મીરદે)

૨ પાટમદે)

અધુજી(ખ્યારમદે ૨ અહુરંગદે)સુરતાણુજી (સુણારદે)

સાંવલદાસ (મૃગાદે)

સુંદરદાસ (સૌભાગ્યદે સિંધજી (સાહિબદે

૨ અમૃતદે)

૨ સોહિંગદે)

ઋષભદાસ

આ બધા પરિવારની સાથે (દયાલશાહે) શ્રીઋષભદેવજીનું ચતુર્ભુજ મંદિર કરાવ્યું. વિજયગચ્છના શ્રીપૂજ્ય શ્રીસુમતિસાગર-

મંત્રી દયાલશાહના કિલાનો લેખ

૩૧૩

સૂરિના પટ્ટધર શ્રીવિનયસાગરસૂરિ અને શંડેરગચ્છના ભટ્ટારક શ્રીદેવસુંદરજીએ શ્રીઆદિનાથના ગિયનની પ્રતિષ્ઠા કરી. શુભ—કલ્યાણ થાયો.

દયાલશાહ, મેવાડના રાજા શ્રીરાજસિંહજીના મંત્રી હતા. તેઓ બહાદુર અને સ્વામીભક્ત હતા. રાજસિંહજીએ રાજનગર ગામ વસાવી ત્યાં એક મોટું તલાવ અને તેની પાળ બંધાવી હતી. તેની પાસે દયાલશાહે આ મંદિર બંધાવ્યું.

દયાલશાહ એ કુલ ચાર ભાઈ હતા. તેમાંથી ત્રણ ભાઈઓને બળે પત્ની હતી. દરેક સ્ત્રીઓના નામ પાછળ દે શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. તે દેવીનું કુટુંબ લાગે છે. જેમ સૂર્યદેવી, પારમદેવી.

પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર વિજયગચ્છ અને શંડેરગચ્છના પૂજ્ય—યતિ હતા.

પ્રતિષ્ઠા સમયે દયાલશાહનું મોટું કુટુંબ મૌજૂદ હતું. અને આ મંદિરમાં ચારે બાજુ શ્રીઋષભદેવની મૂર્તિ હતી. એમ લાગે છે. શ્રીકેસરીયાજીના લીધે, મેવાડના શ્વેતાંબર જૈનોની, શ્રીઋષભદેવ તરફ વિશેષ ભક્તિપ્રીતિ છે, તેથી સેકંડો કેકાણે મેવાડમાં શ્રીઋષભદેવનાં મંદિર બનેલાં છે. કહેવાય છે કે બનેડા ગામમાં પણ

૧ આ ગચ્છની ઉત્પત્તિ સાંડેરાવ (મારવાડ) માં થઈ મનાય છે.

૨ કહેવાય છે કે જે વખત જૈન દીવાન વિગેરેનો મેવાડ ઉપર સારો પ્રભાવ હતો અને મહારાજાઓની જૈનધર્મ પ્રતિ સારી ભક્તિ હતી તે વખતે મેવાડમાં કોઇપણ નવું ગામ વસે તેની સાથે ઋષભદેવનું મંદિર પણ બાંધવું એવી રાજ્યની આજ્ઞા હતી.

૩૧૪

મંત્રી દયાલશાહના કિલ્લાનો દેખ

ઋષભદેવનું મોટું મંદિર તીર્થ સ્થાન જેવું છે અને ત્યાંના મહારાજની તે પ્રતિ સારી ભક્તિ છે.

“દયાળશાહકા કિલ્લા” એ નામથી પ્રસિદ્ધ મંદિર મેવાડનું એક શ્વેં જૈનતીર્થ છે. ત્યાં ધર્મશાળા છે અને યાત્રિઓને ભાતું આપવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ છે. માવલીથી ખારચી તરફ જતી રેલ્વેના કાંકરોલી સ્ટેશનથી આ તીર્થમાં જવાય છે.

હવે પછી રાજસાગર નામના તલાવની પ્રશસ્તિનો ઉપયોગી ભાગ આપવા વિચાર છે.

: ૪૬ :

આણહિદ્વપુર-પાટણનો ભૂતકાળ^૧

તેની સ્થાપનાથી ચૌદમી સદી સુધીના ઇતિહાસ
ઉપર દૃષ્ટિપાત

પાટણનું મહત્ત્વ ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ ઘણું ધ્યાન ખેંચનારું છે. ઇતિહાસ જાણનારાઓ માટે પાટણનો ઇતિહાસ ઘણો રસપ્રદ છે. વાર્તા નોવેલોના રસિકોને પાટણે અનેક કથાઓની, વાર્તાઓની અને આશ્ચર્યોની ભેટ કરી છે. સાહિત્યપ્રેમીઓને પાટણે અખૂટ સાહિત્ય-ભંડારો આપ્યા છે, જે અત્યાર લગી જૈનોએ સાચવી રાખ્યા છે, અને શિલ્પપ્રેમીઓને માટે પાટણે અનેક મૂર્તિ, મંદિર અને બીજી ઇમારતોને અસ્તિત્વમાં આણ્યાં છે. આમ અનેક રીતે અનેક પ્રકૃતિના માણસોને પાટણે રસ ઉત્પન્ન કરે છે.

૧ પ્રજાબંધુ, પૃ. ૩૮, અંક ૧૯મો.

૩૧૬

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

આવડા વંશના રાજાઓની રાજધાની ઘણાં વર્ષો પહેલાં **લિત્તમાલ** (શ્રીમાલ) મારવાડમાં હતી. **વનરાજ** આવડાએ **પાટણ**ની સ્થાપના વિક્રમ સંવત્ ૮૦૨માં કરી. આ સ્થાપનામાં જૈનાચાર્ય **શીલગુણસૂરિ**એ હાજર રહી મંત્રપૂર્વક અંધી ક્રિયાઓ કરાવી, એમ ઇતિહાસ કહે છે. **વનરાજ**ને જંગલમાં આપત્તિકાળે બચાવનાર આ જૈનાચાર્ય હતા, તેથી **વનરાજ**ની માતા તથા **વનરાજ**ની ભક્તિ **શીલગુણસૂરિ** ઉપર અવિચલ હતી. પંચાસરથી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ લાવી **વનરાજ**ે **પાટણ**માં સ્થાપન કરી. પ્રારંભમાં આ ગામનું નામ **અણહિલપુર પાટણ** રાખ્યું.

વનરાજ પછી આવડા વંશના તથા **મૂળરાજથી** લોળા **લીમ** સુધીના અનેક રાજાઓએ આ નગરને જગતમાં વિખ્યાત બનાવ્યું. આ કામમાં જૈન સાધુ તથા શ્રાવકોનો મોટો હિસ્સો રહ્યો છે. પ્રથમ **લીમ**ના વખતથી વિમળશાહ, મુંગલ, ઉદયન, વાઝલટ, આમ્રલટ, વિગેરે ભડવીરો, મંત્રીઓ અને મહામંત્રીઓ જૈન હતા. શ્રીશીલગુણસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ, કલિકાલ સર્વત શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય, રામચંદ્રસૂરિ, વાહિદેવસૂરિ, વિગેરે સેંકડો જૈન વિદ્વાન્ આચાર્યોઓએ **પાટણ**ની સાચી મહત્તા ચિરકાલસુધી ટકાવવા માટે અનેક પ્રયાસો સેવ્યા છે. આઠમી સદીથી લઈ તેરમી સદી સુધી **પાટણ**ના જૈનોની જાહે-જલાલી વધતી ગઈ હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલ રાજા સુધી તે સોલે કલામાં પ્રકાશમાન થઈ હતી. ગુજરાતના કમનસીબે તેરમી સદી પછી મુસલમાનોનાં આક્રમણો **પાટણ** ઉપર થયાં. સ્વર્ગ-ભૂમિ જેવી **પાટણ**ની શોભાને તેમણે છિન્નભિન્ન કરી નાંખી. કરોડોના ખર્ચે બનેલાં જૈન અને વૈદિક સ્થાનોને નષ્ટબ્રષ્ટ કર્યા. શું શિલ્પકલા કે શું બીજી સમૃદ્ધિ, શું ગ્રંથરત્નો કે શું ધનમાલ, દરેક વસ્તુને

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

૩૧૭

ક્ષીણ-વિપરીત સ્વરૂપમાં મૂકવામાં મુસલમાનોએ ખરેખર ફરતા કરી છે, એમ ઇતિહાસકારોનો સત્ય અભિપ્રાય છે. હિન્દુઓનાં અને જૈનોનાં સ્થાનોમાં મુસલમાનોએ પોતાની મસજિદ કે કબરોનાં ચિહ્નો કરી પોતાનાં બનાવી લીધાં. તે પછી મરાઠાઓનો કાળ આવ્યો. તેઓ હિન્દુ હતા. એટલે હિન્દુ કળાને ક્ષતિ તો તેમણે પહોંચાડી નથી, પરંતુ તે કળાની વૃદ્ધિ અને રક્ષા પણ કરી હોય તેમ જણાતું નથી. અત્યારે જે નવા પાટણનો કિલ્લો છે, તે દામાજીરાવતા સમયનો કહેવાય છે, પરંતુ તેમાં બધાઓનો એકમત નથી. મરાઠાઓની સત્તા સાર્વભૌમ થઈ ન હતી, તેમ લાંબાકાળ સુધી ટકી ન હતી; એટલે તેઓ હિન્દુ શિલ્પ કે કલા ઉપર ખાસ ઉપકાર કરી શક્યા ન હોય એમ માણે માનવું છે. આમ એકંદર નવમી શતાબ્દીના પ્રારંભથી તેરમીના છેડા સુધી પાટણ જીવતું જાગતું અને ગૌરવવાળું રહ્યું. તે પછીનો કાળ પાટણ માટે બહુ ગૌરવવાળો તો ન જ કહેવાય.

પાટણની વીરતા

વનરાજ આવડાએ જે ભૂમિમાં પાટણ વસાવ્યું હતું, તે ખરેખર વીર ભૂમિ હતી. આ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કે વસેલાં સ્ત્રી પુરૂષોએ ભૂતકાળમાં વીરતાનાં અનેક કાર્યો કર્યાં છે, જેની કેટલીક કથાઓ હજીય ગુજરાતીઓમાં જોશ ને અભિમાન ઉત્પન્ન કરી રહી છે. આ ભૂમિમાં વનરાજથી લઈ ભૂવડ સુધીના આવડા રાજાઓ તથા મૂલરાજ,

૧ મૂલરાજથી લઈ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પર્યંત સોલંકી રાજાઓનો સંપૂર્ણ-વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ હેમચન્દ્રાચાર્યે^૧ સંસ્કૃત વ્યાક્રમ કાવ્યમાં આલેખ્યો છે. કુમારપાલ વિષે વધુ ઇતિહાસ માટે જુઓ મહારો લખેલો મહારાજા કુમારપાલ ચૌલુક્ય નામનો નિબંધ, જે શ્રી ઓઝા અભિનંદન ગ્રંથમાં છપાયેલો છે.

૩૧૮

અશ્વલેષપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

દુર્લભરાજ, ભીમ (બાણાવલી,) કર્ણ, સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાલ સુધી સોલંકી વંશના પ્રતાપી તથા પ્રખ્યાત રાજવીઓ થયા છે, તેમની વીરતાથી સિંધ અને કોંકણના, ગોડ અને છુદેલખંડના રાજાઓ કાંપતા હતા અને શરણમાં આવતા હતા. વિમલશાહ, મુંગલ, શાંતુ, ઉદયન, વાગ્લટ, અંબડ, યશપાલ જેવા રાજનીતિમાં નિખળાત વીર-મંત્રીઓએ આ ભૂમિમાં રહી અનેક દેશો ઉપર ગુજરાતની છાપ પાડી હતી, તથા તે દેશોની લક્ષ્મીને ગુજરાતમાં-પાટણમાં આણી હતી. કમનસીબે અમળ્યપાલથી આ વીરતા ઓસરવા માંડી. દિવસે દિવસે કમળેરી કલેશ અને ખીજાં કારણોથી પાટણ ઉપર મુસ્લીમ સત્તા આવી. તે લોકોએ અને આરોટ વિગેરે ખીજા જાતિના વીરોએ આ ભૂમિમાં વીરતાના પાકો ભગવ્યા છે. આજે એ વીરતા ફક્ત ઇતિહાસનો વિષય થઈ છે. કાંઈ પણ જાતિમાં વીરતાનો વિશેષ-સ્પષ્ટ ગુણ જણાતો નથી, જાત જાતમાં પોતપોતાના વર્ગોમાં લડવાની વીરતા જ રહી છે કે જે વીરતા ભારતની શક્તિને કીર્તિને ઉલટી ક્ષીણ અને કલંકિત કરી રહી છે. જે કામ, દેશ કે જાતિએ પોતાનું સ્થાન જગતમાં ગૌરવવાળું રાખવું હોય તે કામે દેશ કે જાતિએ પોતાની કમળેરીઓને દૂર કરી, ડરપોકતાનો ત્યાગ કરી વેવલાપણાને છોડીને બળવાન નિર્ભય અને મહાવીર થવું જરૂરનું છે. ઇસ્વીસન ૧૮૫૭ના બળવા વખતે મગનલાલ નામના એક જૈને એ હજાર પૈદળ સૈન્ય તથા બસો ઘોડે-સવારોને ભેગા કરી અંગ્રેજો સામે બહાદુરીથી સામનો કર્યો હતો. ફરી જગતના જૈનો અને વૈદિકોમાં વીરતાનાં તત્વો પ્રસારે એવી ભાવના આપણે કરવી જોઈએ.

પાટણનો વૈભવ અને વ્યાપાર

વૈભવનો અર્થ છે ધનમાલ, ઝવેરાત વિગેરે. રાજ્યસત્તા તથા વ્યાપાર સાથે વૈભવનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. પાટણમાં લગભગ છસો વર્ષ સુધી

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

૩૧૯

અવિચ્છિન્ન રાજ્યાની રહી. તેથી ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, દક્ષિણ, મારવાડ, માળવા, બુંદેલખંડ અને સિંધ કચ્છ વિગેરે દેશોની લક્ષ્મીનો પ્રવાહ પાટણ તરફ વળતો હતો. ઇતિહાસના જૂના જૈન ગ્રંથોના ઉલ્લેખથી જણાય છે કે પાટણનો આર ગાઉ જેટલો વિસ્તાર હતો. અહીં મોટા મોટા સાહસિક વ્યાપારીઓ અને કલાવિદો હતા. ટોડ સાહેબના રાજસ્થાનમાં લખ્યું છે કે પાટણમાં જગત્સરની વસ્તુઓ મળતી હતી. ચીન જાપાન અને જવા સુધી પાટણના વ્યાપારીઓ અહીંથી વસ્તુ લઈ જઈ વેચતા તથા ત્યાંની ચીજો પરવાળા વગેરે દરેક ભક્તના વ્યાપારનું પાટણ એક ધામ કહેવાતું. આજે પણ પાટણના મહેલાઓમાં ફેફલીઆવાડો, મણીયાતીપાડો, ઝવેરીવાડો, કપાશીવાડો, ચાખાવડીઆનો પાડો, દોશીવાડો, ધીયાનો પાડો વિગેરે ફેટલાંક નામે આ વ્યાપારીશ્રી પાટણનું અનુમાન કરાવે છે. શાહનો પાડો, શાહવાડો, ઝવેરીવાડો વિગેરે તથા કોટીપતિની ધન, લખપતિના દીવા વિગેરે નામે પાટણની વિભૂતિનો આછો ઇતિહાસ પૂરો પાડે છે.

કુમારપાલ ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે કુમારપાલના અમલમાં ફક્ત પાટણમાં ૧૮૦૦ તો કરોડપતિઓ હતા. આનાથી પાંદકોને તે વખતના પાટણના વૈભવનો ખ્યાલ આવી શકશે. તે વખતના વ્યાપારની વિશાળતાનું જ આ પરિણામ હતું.

સાહિત્યમાં પાટણનો હિસ્સો

સાહિત્યમાં પાટણે ભૂતકાળમાં સહુ કરતાં વધુ હિસ્સો આપ્યો છે. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખનાર સાહિત્યસેવાના વિષયમાં પાટણને કદી પણ વિસરી જશે નહિ. વિસરે તો મોટો અન્યાય કે અજ્ઞાનજ કહેવાય. અગીયારમી સદીથી પાટણે સાહિત્યમાં દિવસે દિવસે પ્રગતિ કરવા માંડી છે. આરમી અને તેરમી સદીમાં એનો પ્રભાવ આખા

૩૨૦

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

ગુજરાત ઉપરાન્ત બીજા દેશો સુધી પહોંચી ગયો હતો. પાટણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં હેમયુગમાં આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ સાધી છે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત દ્વાજાના ઉદ્ભવથી જણાય છે કે તે કાળે ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, અલંકાર, નાટક, સંગીતકલા, વિજ્ઞાન, અધ્યાત્મ વિગેરે વિષયના જગત વિખ્યાત પ્રકાંડ પંડિતો પાટણમાં વસતા હતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલ રાજા વિદ્યાના પ્રેમી અને ઉત્તેજક હતા. તેમણે વિક્રમની જેમ એક પંડિત પરિષદ સ્થાપી હતી, જે અનેક શાસ્ત્રીય વિષયોની ચર્ચા કરતી, સમાધાન અને વાદવિવાદ કરતી. બીજા દેશોથી દિગ્વિજય કરવા આવેલા પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થો કરી ગુજરાતની કીર્તિને અખંડિત રાખતી તથા તેમાં વધારો કરતી. આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ કે જેમની સર્વતોમુખી પ્રતિભા અને સંયમશક્તિની અસર તે વખતના તમામ ક્ષેત્રો ઉપર પડી છે તેઓએ વધુ જિન્દગી પાટણમાં ગાળી છે.

૧^૧ સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણ^૧ પણ સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રાર્થનાથી આ પાટણમાંજ અન્યું છે કે જે સાતે ભાષાઓનું સરલ અને સંપૂર્ણ વ્યાકરણ છે. ગુજરાતની કીર્તિને ટકાવનાર આના જેવું એક વ્યાકરણ અત્યાર લગી અન્યું નથી. વ્યાકરણ ઉપરાંત બીજા વિષયના પણ લાખો શ્લોક હેમાચાર્યે પાટણમાંજ લગભગ બનાવ્યા હોય એમ લાગે છે. હેમાચાર્ય ઉપરાન્ત શ્રી. રામચંદ્રસૂરિ, ગુણચંદ્ર, અમરચંદ્રસૂરિ, વાગ્ભટ શ્રીપાલ, યશ:પાલ, વિજયપાલ, સોમપ્રભાચાર્ય, સોમેશ્વર, બિલ્હણ, સુભટ, ગણપતિવ્યાસ, ભાલણ વિગેરે સંખ્યાબંધ વિદ્વાન કવિઓએ

૧ આ હૈમ વ્યાકરણને સાત પરિશિષ્ટ ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના સાથે નવી પદ્ધતિએ મેં તૈયાર કર્યું છે, જે શેઠ આણંદજી કદયાણજીની પેઢી અમદાવાદથી બહાર પડ્યું છે. એનો રચનાકાળ વિ. સં. ૧૧૯૩ છે જુઓ તે માટે બુદ્ધિપ્રકાશમાં મારો લેખ.

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

૩૨૧

પાટણમાં ગંભીર વિષયોના મહાન ગ્રંથોની રચના કરી છે કે જે ગ્રંથોનાં દર્શન સ્પર્શન અને અધ્યયનથી આજે પણ ગુજરાતની (પાટણની) વિદ્વાનો ધ્યાન કરે છે. કુમારપાલ અને વસ્તુપાલ તેજપાલ વિગેરે સાહિત્યપ્રેમીઓની ઉદારતાથી પાટણમાં અનેક ગ્રંથાલય (લંડારો) સ્થાપિત થયા હતા, જેમાં જૈન અજૈન ધર્મ કે વિજ્ઞાન, મંત્ર, તંત્ર ન્યાય કે કાવ્ય, વૈદ્યક. જ્યોતિષ નિમિત્ત કે કલા તમામ વિષયનાં પુસ્તકો સંગ્રહીને લાખોના ખર્ચથી લખાવીને રખાયાં હતાં. વિદ્યર્મીઓના આક્રમણો પછી આજે પણ પાટણમાં તે જૂના ગ્રંથાલયો (જૈનલંડારો) તેર હજાર જેટલા પ્રાચીન ગ્રંથો સાચવી રાખ્યા છે, એ ગુજરાતનું તો શું આખા ભારતનું મોટું ભાગ્ય છે. પાટણની આ મોટામાં મોટી પુરાણી સમૃદ્ધિ છે. આ સ્થાવર સમૃદ્ધિથી લોભાધને કે મુગ્ધ બનીને હજીયે અમેરિકા અને જર્મનીના, લંડન અને પેરિસના, ઇટલી અને નોર્વે જેવા દરિયાપારના દેશોના મહાન પંડિતો શીલોસોફરો પાટણની મુસાફરી કરવા આવે છે. ત્યાં રહી ભક્તિ અને વિસ્મયભર્યા હૃદયોથી આ ગ્રંથોનાં દર્શન કરે છે, નોંધો લે છે અને ફોટોઓ પાડી તે ઉપર અનેક શોધખોળો કરે છે. નિબંધો અને મોટાં મોટાં પુસ્તકો લખી પોતાની જાતને ગૌરવવાળી માને છે, એ જાણી ક્યા ગુજરાતીને પાટણની મહત્તા વિષે માન ન ઉપજે? પાટણને નમસ્કાર કરવાનું કોને મન ન થાય? પાટણ ભૂતકાળમાં સાહિત્ય-વિદ્યાનું એક મોટું તીર્થ સ્થાન હતું. અત્યારે પાટણ આ વિષયમાં ઘણું પછાત પડ્યું છે. પોતાની પૂર્વકીર્તિને યાદ કરી પાટણે આ વિષયમાં વેગથી પ્રગતિ કરવી જોઈએ. જૂના સાહિત્યને રક્ષિત રાખી તેનો લાભ લે તો વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં પણ પાટણ ગૌરવવાળું રહેશે.

પાટણની કળા અને સંસ્કૃતિ

મધ્યાકાળમાં પાટણે કળામાં પણ ઘણી સારી પ્રગતિ સાધી હતી,

૪૨૨

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

દયાશ્રય, પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રખંધચિંતામણિ, કુમારપાલચરિત્ર તથા કર્ણસુંદરી નાટિકાથી જણાય કે છે તે સમયે સંગીતકલા તથા ચિત્ર-કલા, વસ્ત્ર વણવાની કળા કે ભરવાની કળા, યુદ્ધ કળા કે નૃત્યકળા, તમામ કળાઓ પાટણમાં વિકસિત થઈ હતી. તેની અસર બીજા દેશો અને બીજા કામો ઉપર સારી થઈ હતી. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઘડવામાં પાટણનો મોટો ફાળો રહ્યો છે. ધર્મમાં કે વ્યવહારમાં, ખાનમાં કે પાનમાં, વ્યાપારમાં કે કળામાં પાટણની અસર હજુ જણાય છે, એ પાટણ માટે ઓછા ગૌરવની વાત નથી.

પાટણની કળા અને સંસ્કૃતિ શીખવા માટે બીજા દેશના કળા-પ્રેમીઓ, રાજવીઓ, વિદ્વાનો અને વ્યાપારીઓ પાટણમાં આવી વસતા હતા. પાટણનાં પટોળાં જગત પ્રસિદ્ધ હતાં, મશરૂ અને બીજાં કીમતી વસ્ત્રો દૂર દૂરના દેશોમાં જતાં હતાં. રેશમી અને સુતરાઉ વસ્ત્રોમાં મૂકાતી જૂદી જૂદા ભાતોથી ભલભલા કલાકારો મુગ્ધ બનતા. વિદેશીઓ પોતાના દેશોમાં જઈ એનું અનુકરણ કરતા. અંગ્રેજ સત્તનત પછી દિવસે દિવસે આપણી મૌલિક કલાઓ નષ્ટ થઈ છે, અને હજી અનેક યત્નથી નષ્ટ કરાય છે. એનું જ કારણ છે કે પહેલાં ભારતથી કરોડો રૂપિયાનો માલ વિદેશમાં જતો. ત્યાંની લક્ષ્મી ભારતમાં આવતી; ન્યારે આજે સોયથી લઈને મોટામાં મોટી વસ્તુ સુધી પરદેશોથી આવે છે. અખજે રૂપિયાનો માલ પરદેશથી આવે છે અને ભારતની લક્ષ્મી લૂટાતી જાય છે. આવી અવસ્થામાં ભારત ગરીબ ન અને તો થાય શું? અને ગરીબાઈથી મનુષ્યો અનેક જાતનાં પાપો, ઉપાધિયો અને આપત્તિઓનો ભોગ થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે.

છતાં થોડું ખુશી થવા જેવું છે કે પાટણમાં કેટલીક કળાઓ અને ઉદ્યોગો અંશથી પણ ટકી રહ્યાં છે. જેમકે પટોળાં બનાવવાની

અણુદિલ્લપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

૩૨૩

કળા, મશરૂ વણવાની કળા ખાદી બનાવવાની કળા, જાતજાતનાં માટીનાં રમકડાં તથા વાસણો બનાવવાનો ઉદ્યોગ વગેરે.

તીર્થસ્થાન પાટણ

ગુજરાતની રાજધાની તરીકે રહેવાનું પાટણને લગભગ સાતસો વર્ષ સુધીનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું; તેથી પાટણમાં દરેક ધર્મના શ્રીમંત અને ધાર્મિક લોકોનો નિવાસ પણ મોટા પ્રમાણમાં રહ્યો. દુન્યવી યીજો ઉપરનો મોહ છોડી ધર્મની આરાધના કરવી એ ભારતની એક મોટી વિશેષતા છે. એ કારણથી પાટણના રાજવી કે પ્રજાજનોએ લાખો કરોડોનું ખર્ચ કરી પાટણમાં ધર્મ-તીર્થસ્થાનો, ઇમારતો, સરોવરો, કુવા-વાવડીઓ, અને સદાવ્રતો વગેરે અનેક પરાંપકારી સંસ્થાઓ ઉભી કરી હતી. કાળની કુટિલતા કહો કે આક્રમણકારોની કૂરતા કહો, ગમે તે કારણથી આજે ત્રિપુરપ્રાસાદ, કુમારવિહાર, કર્ણમેરૂપ્રાસાદ સહસ્રલિંગ તળાવનો કે સેંકડો જૈન વૈદિકાનાં મંદિરોનો પતોય નથી. અવશેષ પણ નથી. છતાં ખુશી થવા જેવું છે કે હજીયે તેમાંથી શ્રી 'પંચાસરા પાર્શ્વનાથ વિગેરેની અલૌકિક મૂર્તિઓ, મંદિરો, રાણકીવાવ, અને જૂની કાલિકા પાસેનો કીસ્લાનો થોડો જીર્ણોદ્ધાર લાગ બચી રહ્યો છે. સંભવ છે કે વિશેષ શોધખોળ કરવાથી હજી કેટલીક વસ્તુઓ પ્રકાશમાં આવે. વડોદરા સ્ટેટે આ કાર્યમાં પોતાનો ઉત્સાહ બતાવી ઇતિહાસકારોમાં પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવવા જરૂર ખગલાં લેવાં જોઈએ.

૧ અત્યારે પાટણમાં જૈનોનાં સવાસો મોટાં મંદિરો તથા સંખ્યાબંધ ધર મંદિરો છે, જેમાં મૂર્તિઓ ઘણી મનોહર તથા પ્રાચીન છે. શિલ્પનું કામ પણ આકર્ષક છે.

૩૨૪

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

જૂના પાટણનું સ્થાન તથા સ્થાપના

વિક્રમ સંવત ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ ૨ પાટણની વનરાજ આવડાએ જે સ્થળે સ્થાપના કરી હતી તે સ્થળ અત્યારના પાટણ કરતાં જૂદું છે. અનુમાનથી અત્યારના નવા પાટણની દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશા તરફ જૂનું પાટણ કહી શકાય. પ્રખ્યાત યિંતામણિના વનરાજ પ્રખ્યાતમાં લખ્યું છે કે નવું નગર સ્થાપવા માટે વનરાજે શરવીરતાના ગુણવાળી ભૂમિની શોધમાં શરવીર પુરૂષો મોકલ્યા હતા, તે શર પુરૂષો પીપલુલા તલાવની પાળ ઉપર ફરતા ફરતા આવ્યા; ત્યાં સુનેલા 'લીર્યાડસાખડ' ના ભરવાડ અણહિલ નામના પુત્રે તે શરવીરોને અહીં આવવાનું પ્રયોજન પૂર્યું. તેણે કહ્યું કે નગર વસાવવા માટે અમે વીર ભૂમિની શોધ કરીએ છીએ. ત્યારે પેલા ભરવાડે કહ્યું કે હું એ ભૂમિ ખતાવું પણ તે ભૂમિમાં જે નગર સ્થાપો, તે મારા નામથી સ્થાપો એટલી મારી શરત છે. તે વાત કબૂલ કર્યા પછી પેલા ગોવાળીઆએ એક સસલાને કૂતરા પાછળ દોડાવ્યું. સસલું વીરતાથી કૂતરા પાછળ પડ્યું. કૂતરું આગળ અને સસલું પાછળ એમ જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધી વીર ભૂમિનો નિર્ણય કર્યો. વનરાજે ત્યાં જ પાટણની સ્થાપના કરી અને પેલા ભરવાડના નામથી તેનું નામ અણહિલપુર પાટણ અથવા અણહિલવાડ રાખ્યું. ભરવાડની (ગોવાળ) ની જાત વીર અને પવિત્ર-સરલ હોય છે.

કાળની ગતિ કુટિલ છે, જગતના પ્રદાર્થો હમેશાં એક સરખી રીતિતમાં નથી રહેતા. તેના આકાર, પ્રકાર અને સ્થાન સુદ્ધાનું પરિવર્તન થાય છે; એમ આપણે અનુભવીએ છીએ. વનરાજે જે સ્થાને પાટણ સ્થાપ્યું હતું, તે પાટણ ઘણું મોટું હતું; કિલ્લો પણ હતો. કુમારપાલના વખતમાં કે સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં પાટણનો વિસ્તાર બાર ગાઉ જેટલો હતો; એમ કુમારપાલચરિત્રથી જણાય છે.

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

૩૨૫

તે સમયે કુણુગર અને અનાવાડા સુધી વસતી અને મકાનો ફેલાએલાં હતાં એમ અત્યાર લગી દેખાતાં જૂનાં અવશેષોથી જણાય છે. માખલો સુધી દેખાતાં ચિઢો, ખોદકામ કરવાથી નવો પ્રકાશ પાડી શકે, એમ લાગે છે. તેમ કેટલીક અમૂલ્ય ચીજો મળવાની સંભાવના પણ રહે છે. વડોદરા રોડે આ કાર્યમાં પોતાનો પ્રેમ બતાવવો જોઈએ.

પાટણની ઉન્નતિ અને અવનતિ

પાટણની સ્થાપના થઈ ત્યાંથી લઈ તેરમી સદી પૂરી થઈ ત્યાં લગી તો પાટણે દિવસે દિવસે ખૂબ પ્રગતિ કરી. અનેક પરાક્રમે બતાવ્યાં. વિધ વિધ કલા વિદ્યા અને ઉદ્યોગોનો વિકાસ સાધ્યો, ને દરેક રીતે પાટણની ઉન્નતિ થતી રહી. ચૌદમી સદીથી પાટણની ઉન્નતિ અટકી ગઈ. પાટણની રાજગાદી ઉપર બેસતા હીનસત્વ અને બગસની રાજાઓએ પાટણની અવનતિનાં કારણો એકઠાં કર્યાં. પરસ્પરના કલેશ અને કૂટે તેમાં ઉમેરો કર્યો. તેથી મુસલમાનોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. તેમણે પાટણ ઉપર આક્રમણો કરી પાટણને છિન્નભિન્ન કર્યું. તેના ધનમાલની લૂંટ કરી. વિદ્યા કલા શિલ્પ અને ધર્મસ્થાનોનો ધ્વંસ કર્યો.

સોલંકીઓ પછી વાઘેલાઓનું પાટણમાં રાજ્ય થયું, તે વંશનો છેલ્લો રાજા કરણ ઘેલો થયો. વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૬માં અલાઉદ્દીન ખુનીએ તેને હરાવ્યો. તે પછી પાટણ રાજધાનીનું શહેર ન રહ્યું. તેની શોભા અને કીર્તિને મોટો ફટકો લાગ્યો. પાટણમાં મુસલમાન ઓપ્રીસરો રહી ત્યાંની વ્યવસ્થા કરતા હતા. વિક્રમ સં. ૧૪૬૯ માં અહમદશાહે અમદાવાદની સ્થાપના કરી, તેને પોતાની રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું. તે પછી તો અમદાવાદે પાટણ વિગેરે ગુજરાતના ઘણાં શહેરોની શોભા મહત્તા અને સમૃદ્ધિ હરી લીધી. મધ્યમાં હોવાથી અમદાવાદની ઉન્નતિ ખૂબ થઈ. વિ. સં. ૧૩૫૬ પછી પાટણ એક

૩૨૬

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

પ્રાંત કે તાલુકા તરીકે રહ્યું. અત્યાર લગી આ દશા છે. કમનસીબે ગુજરાતની રાજધાની તરીકેનું ગએલું પદ અત્યાર લગી પાટણને સાંપડ્યું નથી. દામાજીરાવ ગાયકવાડે પાટણને સર કરી પાટણને રાજધાની બનાવવાના મનોરથો સેવ્યા હતા. થોડાં વર્ષ સુધી પાટણમાં રાજધાની રાખી પણ હતી; પણ કપટથી તેમનું મૃત્યુ થવાથી પાટણનું એ સૌભાગ્ય લાંબા કાલ સુધી ટક્યું નહિ. આ વાત અદારમી સદીની છે. અત્યારે પાટણમાં ગાયકવાડ સરકારનો અમલ ચાલી રહ્યો છે. મહેસાણા પ્રાંતનો પાટણ એક તાલુકો છે. આ રીતે પાટણની ઉન્નતિ અને અવનતિની ટૂંકી રૂપરેખા છે.

નવા પાટણનું સ્થાન અને કિલ્લો.

પાટણનું ત્રણ વાર સ્થાનપરિવર્તન થયું કહેવાય છે. વનરાજ કે સિદ્ધરાજના સમયમાં જે સ્થળે પાટણ વસેલું હતું તે સ્થળે અત્યારે જંગલ, ખંડેર અને વેરાન જેવું છે. અત્યારે જે સ્થળે પાટણ છે, તે ક્યારથી વસેલું છે? શા કારણથી વસેલું છે અને કાણે વસાવેલું છે? તે પ્રશ્નો ગુંચવાડા ભર્યા છે, તેને ઉકેલવાના વિશ્વાસપ્રદ સાધનો હજી અહીં મળ્યા નથી. તપાસ કરતાં જણાય છે કે અત્યારે જે સ્થળે વસતી છે તે નવું પાટણ બસો વર્ષ કરતાં પહેલાંથી વસેલું છે, કેમકે લગભગ ધરવી ૧૭૨૦માં લખાયેલ ‘ખુલાસત-ઉત્-તવા-રીખ’ પુસ્તકમાં પાટણમાં બે કિલ્લા હોવાનું જણાવ્યું છે; એટલે કે અત્યારે નવા પાટણની ચારે બાજુ જે કિલ્લો છે તે કોઈ મુસલમાની અમલમાં થયો હોય એમ કલ્પના થાય છે. દામાજીરાવ ગાયકવાડના વખતમાં આ કિલ્લામાં સુધાર અને સંસ્કાર જરૂર થયા હશે. કેટલાક દરવાજાઓમાં હિન્દુ શિલ્પના દેખાવો તથા કોઈ કોઈ સ્થળે લેખો મળે છે.

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

૩૨૭

નવો કિલ્લો ઘણું ભાગે જૂના પાટણના અવશેષોથી બનાવવામાં આવ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં આ મોટા કિલ્લામાં જૈન-વૈદિક મૂર્તિઓ, મંદિરોના દરવાજાઓ, ઘરોના હાલરો ખંડિત કે અખંડિત પથ્થરો જેડેલા નજરે પડે છે. એકે ઠેકાણે એક સરખા પથ્થર નથી મળતા. કોઈ ઠેકાણે લાલ પથ્થર છે તો કોઈ ઠેકાણે સફેદ, કોઈ સ્થળે સુવર્ણ છે તો કોઈ સ્થળે ખરબચડો, કોઈ ઠેકાણે જૈનમૂર્તિ અખંડિત છે તો કોઈ ઠેકાણે ખંડિત છે; કોઈક સ્થળે જૈનમૂર્તિની આસપાસ તથા નીચે પથરા છે તો કોઈ સ્થળે મંદિરના અવશેષો, કોઈ સ્થળે વિષ્ણુની મૂર્તિ છે, તો કોઈ સ્થળે બ્રહ્મા કે શિવની. આ પ્રમાણે બધી વસ્તુઓ અવ્યવસ્થિત રીતે જ્યાં ત્યાં કલારહિત કે હાપણ વગર ગોઠવી છે એથી હું એ કલ્પના કરું છું કે આ કિલ્લો કોઈ મુસલમાની સત્તા કાળમાં બન્યો છે. જૂનાં પાટણનાં હાલરો કળાપૂર્ણ ધર્મ અને વિલાસનાં સ્થાનો તોડીને બનાવ્યો છે. આ વસ્તુ હિન્દુ સભ્ય સત્તામાં બનવી અશક્ય છે. કેટલાક લોકો દામાજીરાવે આ કિલ્લો બંધાવ્યું માને અને મનાવે છે, તે ભૂલભરેલું છે.

નવા કિલ્લાનો વિશેષ પરિચય.

અત્યારે જે કિલ્લો (કોટ) પાટણ શહેરને ફરતો છે, તે કિલ્લાને આર દરવાજા છે, જેમાંથી કેટલાક જીર્ણ થયા છે. ઘણાખરા સારી સ્થિતિમાં છે. ખાન સરોવર, છીંડીયા વિગેરેના દરવાજાઓમાં શિલ્પનું સાફ કામ છે. કેટલાક દરવાજાના પથરાઓમાં લેખો પણ કોતરેલા મળે છે. કોઈ સ્થળે હિન્દુ અને જૈન શિલ્પનાં ચિહ્નો, તો કોઈ સ્થળે મુસલમાન સંસ્કૃતિનો આભાસ થાય છે. કિલ્લાનો ઘેરાવો લગભગ સાડાત્રણ માઈલ જેટલો છે. ચારે બાજુ આ કિલ્લો ગોલ નથી, પરંતુ પાંકો ચુકો છે. આ કિલ્લો ઉંચાઈમાં વીસથી ત્રીસ તથા પહોળાઈમાં લગભગ દસ આર પુટ છે. કિલ્લાની મજબૂતી હજૂં સારી છે.

૩૨૮

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

જૂનો કિલ્લો

ગામનાં મોટા કિલ્લા સિવાય ગામની બહાર જૂની કાલકાના મંદિરની લગભગ પાછળ એક જૂનો કિલ્લો છે. લોકોમાં તે વનરાજ ચાવડાના વખતનો કિલ્લો કહેવાય છે. જૂનું પાટણ અત્યારના પાટણની દક્ષિણ પશ્ચિમમાં હતું. તેની ચારે બાજુ કિલ્લો હતો. તેનાં ચિહ્નો કેટલેક દૂર સુધી ટેકરાના રૂપમાં જણાય છે, તેથી લોકો વનરાજનો કિલ્લો માને છે. કેટલાક લોકો આને સિદ્ધરાજનો કિલ્લો પણ કહે છે. બ્યારે બીજા કેટલાક સિદ્ધરાજની રાજગઢીનો કોટ માને છે, કેમકે અત્યારે જે સહસ્ત્રલિંગ તળાવનું સ્થાન મનાય છે તેની વચ્ચે ટેકરા ઉપર એક ધમારત (રાણીનો મહેલ) છે, તે સિદ્ધરાજનો હવાઇ મહેલ હતો તથા જૂની કાલકા પાસે સિદ્ધરાજનાં બીજાં સ્થાનો હતાં; તેની ચારે બાજુ રાજગઢીનો કિલ્લો હતો તેમ મનાય છે. આ બધી માન્યતાઓ કલ્પના માત્ર છે. આમાં એકમાં ખાસ વિશ્વસનીય પ્રમાણ નથી. વનરાજના વખતનો બનાવેલો આ કિલ્લો હોય એમ અમને સંભવિત લાગતું નથી. તેની ઘટેા પથરા અને બાંધણી આરસો વર્ષ જેટલાં જૂનાં માની શકાતાં નથી. તેમ જૂના પાટણના કિલ્લાને બદલે રાજગઢીનો કિલ્લો તેને માનવો વધારે યુક્ત લાગે છે. અત્યારે આ કિલ્લો લગભગ અર્ધા ફર્લાંગથી પણ ઓછી જગ્યામાં જીર્ણ શીર્ણ રૂપમાં હયાત છે. આગળનો ભાગ કાંઈક ઠીક લાગે છે; પણ અમે પાછળનો બધો ભાગ જોવા ગયા ત્યારે તે તો બહુ જ જીર્ણ શીર્ણ જણાયો. જૂની કાલકા મંદિરની દીવાલોથી તેટલો ભાગ જમીનદોરત થતાં અટકી ગયો છે. તેમ કાલકા મંદિર ધમારત માટે તે શીલા રૂપ તથા ટેકા રૂપ છે. પરસ્પર સહાયકભાવ બન્નેની શીલામાં વધારો કરે છે. કિલ્લાના પાછળના ભાગમાંથી સહસ્ત્રલિંગ સરોવરનું સ્થાન હવાઇ મહેલ (રાણી મહેલ) વગેરે જૂનાં સ્થાનો બહુ સુંદર રીતે દેખાય

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

૩૨૯

છે. તથા ફોટા પણ લઈ શકાય છે. આ જુના કિલ્લામાં કોતરકામ કે શિલાલેખો જણાતા નથી. આગળના ભાગમાં એક સ્થળે મસ્જિદ જેવો નાનો આકાર છે, જે મુસલમાની આદશાહના વખતમાં ઘણા ખરા હિન્દુ-જૈનોનાં સ્થાનોમાં મુસલમાનો કરતા હતા, અથવા પોતાના સ્થાનોની રક્ષાની ખાતર જૈનો અને હિન્દુઓજ તેમ કરતા હતા.

જૂનાં અવશેષો

કાળખળના યોગે કે કૂરતાને લીધે જૂનું પાટણ ભૂતકાળમાં પ્રવેશ કરી ઘણું ભાગે સ્મૃતિનો જ વિષય બન્યું છે, તેમ છતાં સહભાગ્યે બચેલાં તેનાં કેટલાંક અવશેષો વર્તમાનમાં પ્રેક્ષકોને ભૂતકાળના પાટણનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવી રહ્યાં છે. આ સ્થાનોમાંથી ઘણા મેં જોયા છે અને તે વિષે થોડું સાંભળ્યું અને નોંધ્યું પણ છે. પણ હજી તેનો વિશેષ પરિચય મેળવીને લખાય તો ઠીક, એમ લાગે છે.

રાણકી વાવ

આ એક વાવ છે, એમાં શિફપત્રું કામ પથર ઉપર સુંદર રીતે કરેલું છે. આનું પાણી મેલું અને ગંદુ છે, છતાં કહેવાય છે કે ઉટાંટીઆના રોગ ઉપર અકસીર દવાનું કામ કરે છે. દૂર દૂર સુધી અહીંનું પાણી જાય છે. કહેવત છે કે: “રાણકી વાવ ને દામોદર કુવો, જે ન જીવે તે જીવતો મુવો.”

રાણીના મહેલ

સહસ્રલિંગ તળાવનું અત્યારે નામોગિશાન ક્યાંય નથી, પણ તેના સ્થાનનું અનુમાન જે સ્થળે થાય છે, તે ક્ષેત્રની વચમાં ટેકરી ઉપર એક ઇમારત છે. એ સિદ્ધરાજનો હવાઈ મહેલ હતો એમ કહેવાય છે. અત્યારે મુસલમાનોની તેમાં કબરો છે. ઇમારત નાની, જીર્ણશીર્ણ છે.

૩૩૦

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

શેખ ફરીદની દરગાહ

ન્યાં પ્રસિદ્ધ સિદ્ધરાજે અંધાવેલ સહસ્રલિંગ તળાવ હતું તે સ્થળથી કંઈક દૂર સરસ્વતીના કિનારા ઉપર આ સ્થાન છે. મૂળ સ્થાન જૈન કે હિન્દુ મંદિર હોવું જોઈએ. પાછળથી શેખફરીદની દરગાહ બનાવવામાં આવી હશે.

જસમા ઓડણનું મંદિર

શેખફરીદના રોજાથી રાણકીવાવ જતાં વચમાં રહેલે પાટાની જમણી બાજુ જસમા ઓડણનું મંદિર છે. મંદિર ઉપર ઇંટનું શિખર છે. પચાસ સાઠ વર્ષ કરતાં જુનું નથી જણાતું, તેમાં પાપાણની એક જસમાની મૂર્તિ છે. મૂર્તિ પણ અર્વાચીન છે. એક બ્રાહ્મણ પૂજારી ત્યાં રહે છે. જસમાની ચમત્કારી વાતો કહી પ્રેક્ષકોને ભ્રમમાં નાખે છે. જસમા નામનું પાત્ર સિદ્ધરાજના વખતમાં વસ્તુતઃ હતું કે કેમ ? એમાંજ મને તો શક છે. આ મંદિરની પાસેજ સહસ્રલિંગ તળાવનું સ્થાન મનાય છે, જે અત્યારે તો એક ખેતરના રૂપમાં શુષ્ક સ્થળ માત્ર છે.

કાલકાનાં મંદિર

અહીં કાલકાનાં મંદિર બે છે, બન્ને પાસે પાસે છે. નવાનું મહત્વ નથી. જૂનું મંદિર બંને તેનું સ્થાન ઐતિહાસિક હોવાનું મનાય છે. તેમાં એક જૂની કાલકાની મૂર્તિ છે, બીજી એક નવી પણ મોટી છે. પૂજનશાળુગાર રોજ થાય છે. દર્શન કરનારની જમણી બાજુ બે જૂના પથરાના થાંભલા છે, તેમાંથી એકમાં વિ. સં. ૧૨૮૪માં પાટણના રહેવાસી પેથડ નામના પોરવાડ (આવક)નું નામ છે, બીજામાં પાટણના રહેવાસી ચંડપ્રસાદના પુત્ર સોમ નામના એક પોરવાડ (જૈન) નું નામ છે. આ બન્ને થાંભલા કાંઈ જૈન મંદિરમાંથી અહીં લાવવામાં આવ્યા

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

૩૩૧

હોય અથવા આ સ્થાન પહેલાં જૈન મંદિરરૂપે જ હોય એમ કદપના થાય છે. મંદિરની સામે ભીંતમાં પણ કટલાંક જૈન શિલ્પનાં ચિન્હો નજરે પડે છે. આ મંદિરનો બહારનો ભાગ બીજે સ્થળેથી લાવેલા થાંભલા તથા પથરાઓથી બન્યો છે, જેને બહુ વર્ષો થયાં નથી. પાછળના ભાગમાં જૂનો કિલ્લો છે, જેનો પરિચય હું આ લેખમાં પહેલાં આપી ચૂક્યો છું,

હુમયંદ્રાચાર્યનો ઉપાશ્રય

કહેવાય છે કે આ સ્થળે શ્રી હુમયંદ્રાચાર્ય ઉપાશ્રયમાં ઉતરતા હતા. જે આ વાત સાચી હોય તો આ સ્થાન બહુ જ મહત્વનું કહેવાય. ગામનો વચ્ચેનો ભાગ આ પહેલાં હોવો જોઈએ. શ્રી હુમાચાર્ય પાસે સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, ઉદયન, શ્રીપાલ વિગેરે જ્યોતિર્ધરો તેમનાં દર્શન કરવા આવતા હતા. અત્યારે તો આ સ્થાન અનેક કબરો અને વિધર્મી સંસ્કૃતિથી કલંકિત બની ગયું છે. શિલ્પમાં જૈનત્વની શંકા જરૂર પડે છે.

આ સ્થાનો સિવાય નીચે લખેલાં પ્રાચીન સ્થાનો પણ જોવાલાયક છે:— (૧) વ્યાદિના મસ્જિદની જગા, (૨) સૈયદ મહમ્મદબહમનનો રોઝો, (૩) ખાનસરોવર (બહુ મોટું અને સુંદર છે), (૪) શ્રી દામાજીરાવનું મરણ સ્થળ, (૫) બહાદૂરસિંગજીની વાવ, (૬) ગણપતિનું મંદિર (ગણપતિની પોળમાં છે. આમાં ગણપતિની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.) જૈન મંદિરો

પાટણ સાથે જૈનોનો સંબંધ તેની સ્થાપનાકાળથી ઘણો ધનિષ્ઠ રહ્યો છે. પાટણમાં ઘણાખરા રાજ્યનીતિ તથા વ્યાપારના કામમાં જૈનો મધ્યકાળમાં આગળ પડતા હતા, હજુય છે. તેથી અહીં જૈનોએ મોટાં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં છે. આ મંદિરોની સવાસો જોટલી સંખ્યા છે તેમાં પણ વધુ મહત્વનાં આ છે:—

૩૩૨

અણહિલપુર-પાટણનો ભૂતકાળ

શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર

આમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ઘણીજ રમણીય તથા પ્રાચીન છે. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં લખેલું છે કે ત્યારે વનરાજ આવડાએ પાટણની સ્થાપના કરી ત્યારે પંચાસરથી આ મૂર્તિ મંગાવી તેની જૂના પાટણમાં સ્થાપના કરી હતી. જૂનું પાટણ તૂટી જવાથી આ મૂર્તિ અહીં લાવવામાં આવી છે. આવી સુંદર મૂર્તિઓ બહુ જ ઓછી જોવાય છે. પ્રેક્ષકના આંખ અને મનને સાંત્વન-પ્રમોદ કરનારી આ મૂર્તિ છે. આ મંદિરમાં વનરાજ આવડા તથા સુરપાલની મૂર્તિ પણ જૂની છે. પાટણના સેંકડો જૈનો દરેરાજ આ મંદિરમાં દર્શન કરવા આવે છે.

અષ્ટાપદજીનું દહેરું

આ મંદિરના ભોંયરામાં મોટી મોટી જૈન પ્રતિમાઓ છે.

લાકડાનું સુંદર કોતરકામ

ધીમટામાં કુંભારીયાવાડના દહેરાસર તથા કપુરમહેતાના પાડામાં જે જૈન મંદિર છે તેમાં લાકડા ઉપર કરેલ કોતરકામ ઘણું સુંદર છે. અનેક ભાવો પ્રાણીઓ તથા ચરિત્રો લાકડામાં બહુ બારીકાઈથી કોતરેલાં છે. કામ જૂનું અને જોવાલોયક છે,

આ લેખમાં પાટણના ભૂતકાળનો તેના આદિ કાલથી લઈ ટૂંકા-જુમાં પરિચય કરાવ્યો છે. પાટણનો ભૂતકાળ ઘણો વિશાળ અને ઉજ્જવળ છે. તે સંબંધી આટલો લેખ બસ ન થાય. આખું પુસ્તક લખાવું જોઈએ.

પૂજ્ય મહારાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજજીની પણ તે કામ કરવાની ઘણી ઉત્કંઠા છે. આ કામમાં રસ લેનારા તથા એ વિષે માહિતી અને સાધનો ધરાવનારા મહાનુભાવોને અમારી નમ્ર વિનંતિ છે કે અમને અમારા આ કામમાં સલાહ-સહાય આપે.

: ૪૭ :

જૈન સાધુઓના વિહારની મહત્તા^૧

વિહારમાં મળેલા શિક્ષાલેખો

જૈન સાધુઓનો પૈઠલ ચાલવાનો (પગે વિહાર કરવાનો) આચાર ધણો મહત્વનો છે. આમાં જેમ તેમના સંયમની રક્ષા છે, સ્વાસ્થ્યને લાભ છે, તેમ સમાજ અને રાષ્ટ્ર, ધર્મ અને સાહિત્ય વિષયક અભ્યાસ કરવાની પણ ઉમદા તક તેમને મળે છે. સદર આચારથી તેઓ પગવડે હજારો માઈલોની મુસાફરી કરી સ્વ અને પરનું હિત સાધી શકે છે. જે સાધુ વિચારસંપન્ન હોય, ઉદાર અને જ્ઞાનજીવી હોય તે પોતાના અનુભવોથી મોટા મોટા ગ્રંથો-ઇતિહાસોની ભેદ સમાજ તથા રાષ્ટ્રને ચરણે ચઢાવી શકે છે.

નવું નવું જાણવાનો અને નોંધવાનો મને શોખ છે, તેથી મુસાફરી (વિહાર) દરમિયાન જે કાંઈ નવું જાણાય છે, તેને નોંધી લઉં છું અને પ્રસંગ-સમય મળે તો તે વિષે વિસ્તાર કે સંક્ષેપથી યત્કિંચિત્ લખવા પ્રયાસ કરું છું. કેટલાક પ્રવાસવર્ણનો શારદા વિગેરે પત્રોમાં લખવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો છે.

૧ જૈન ભાવનગર પ ૨૨ અંક ૧૬

૩૩૪

જૈન સાધુઓના વિહારની મહત્તા

પૂજ્યપાદ શાસનદીપક પ્રખરવક્તા શ્રીવિદ્યાવિજયજી મહારાજ-
જીની સાથે તેમના જન્મગ્રામ સાંડ્યામાં ગતવર્ષ ચોમાસું કર્યા
પછી કપડવણજ, દેહગામ, પ્રાંતીજ, વિગ્નપુર, મહેસાણા, ધીણોજ,
પાટણ, પાલનપુરથી વિહાર કરી જગત્પ્રસિદ્ધ આશુપર્વત સુધી
પ્રવાસ (વિહાર) કર્યો. આ પ્રવાસમાં મને અનેક અનુભવો થયા.
તેમાં ઘણી બાબતો લખવા જેવી મને જણાઈ અને મળી છે. આ
બધું વિગતવાર લખતા વધુ સમય કાઢવો જોઈએ, પણ બીજી
સાહિત્યક પ્રવૃત્તિઓના કારણે પ્રવાસમાં વધુ સમય મળે તેમ લાગતું
નથી, તેથી જેમ અઢીવર્ષ પૂર્વે માળવામાં મેં (સાહિત્યોપયોગી વાતો
ના શીર્ષકથી) પાંચ લેખો સારૂંપે ‘જૈન’ માં લખ્યા હતા, તેમ
ઇતિહાસ, સાહિત્ય કે ધર્મ સંબંધી ઉપર્યુક્ત બાબતને થોડા શબ્દોમાં
લખી દઈ કંઈક સંતોષ માની લઉં તો સારું, એમ ધારી એ શબ્દો
લખવા યત્ન કરું છું.

સાંડ્યાનો શિલાલેખ

સાંડ્યા એક નાનું સ્ટેટ છે. કપડવણજથી ઇશાનકોણમાં ચોવીશ
માઇલ ઉપર તે આવેલું છે. ત્યાં એક મોટી વાવ છે. તેની પાસે
પાછળના ભાગમાં હનુમાનનું તૂટેલું મંદિર છે. ત્યાં એક લાલ રંગનો
ખડખડો પથ્થર છે. તે કોઈ થાંભલાનો ભાગ હોવો જોઈએ. તેમાં
એક લેખ કાતરેલો છે. અક્ષરો ખરાબ હોવાથી ખરાબ વંચાતું
નથી. કેટલોક ભાગ વંચાયો છે. તે અહીં આપું છું:—

સંવત્ ૧૩૫૦ વર્ષે માગસર શુદ્ધ ૧૪ શનીશ્વરે દિને
સેલંકો.....શ્રી ભીમશ્રીવંચા (તા) રાજ્યે શ્રીસામંત શ્રી
પ્રશાંત સિંહરાજ્યે શ્રી હુ૦ સ કીલે...વડ... ..

આ શિલાલેખ વિ. ૧૩૫૦ માગશર શુદ્ધિ ૧૪ શનિવારનો છે. તેમાં સોલંકી રાજનું નામ છે. તે સમયે ગુજરાત ઉપર સોલંકી-ઓનો સાર્વભૌમ અમલ રહ્યો હતો. વાઘેલાઓનો પણ તે છેલ્લો સમય હતો. એટલે આ સોલંકી રાજ કોઈ નાનો ઠાકાર કે ખંડી-રાજ હશે. લુણાવાડા કે વાડાસિનોરમાં તેનું રાજ્ય હશે. અત્યારે લુણાવાડા તથા દેરાલીના ઠાકાર પણ સોલંકી છે

કપડવણમાં કુંડવાવ તથા કીર્તિસ્તંભ

કપડવણ એક ઐતિહાસિક જૂનું ગામ છે. સંસ્કૃતમાં તે કર્પટવાણિજ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પહેલાં આ ગામમાં વાણિજ્ય ઉદ્યોગ સારા પ્રમાણમાં હતાં. અહીં સિદ્ધરાજ સોલંકીએ બંધાવેલ કુંડવાવ બહુ જ મોટી અને શિષ્પવાળી છે. એક કીર્તિસ્તંભ છે તેમાં નક્ષત્રોનું કામ ધણું સાફ છે. સિદ્ધરાજને ધમારતોનો-શિષ્પનો બહુ શોખ હતો. તેણે કરોડો રૂપિયા આ સ્થાવર કામમાં ખર્ચી પોતાની કીર્તિને સ્થાયી બનાવી છે. આ ગામમાં કેટલાક શિલાલેખો લેવા જેવા ઉપયોગી છે, પણ સમય ન મળવાથી ઉતારી શકાયા નથી. અહીં બહોરા કામ સમૃદ્ધ છે.

કપડવણમાં જૈનમંદિરો બહુ જૂનાં છે. તેમાં રહેલી મૂર્તિઓ રમણીય તથા ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે. તેના શિલાલેખોથી કેટલીક હકીકત જાણવામાં સારી મદદ મળી શકે. પહેલાં જે સ્થળે કપડવણ હતું તે સ્થળે અત્યારે નથી. જૂનું સ્થાન ધણું ખર્ચે શૂન્ય છે.

પારણમાં જુની કાલકા મંદિરના લેખો

પારણ એક ઇતિહાસિક નગર છે. તેમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઘડાઈ છે. ઇતિહાસ સર્જાયો છે. કળાઓનો ઉદ્ભવ થયો છે. તથા

૩૮૬

જૈન સાધુઓના વિહારની મહત્તા

સાહિત્યનું સર્જન અને રક્ષણ થયું છે. તેનો પૂરો ઇતિહાસ લખાયો નથી, એ ગુજરાત માટે શરમાવનારો વિષય છે. પાટણનું ઇતિહાસથી ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે.

જૂની કાલકાનું મંદિર અને સ્થાન બહુ પ્રાચીન મનાય છે. તેની પાછળ કિલ્લો છે, તે વિ. સ. ૮૦૨માં વનરાજ આવડાએ પાટણ વસાવ્યું તે વખતનો કહેવાય છે. અસ્તુ. ગમે તેમ હોય તેનો વિચાર ખીજે સ્થળે કરાશે. આ મંદિરમાં કાલિકાની જૂની અને નવી મૂર્તિઓ છે. વ્યવસ્થા-ખર્ચનો અંદોઝસ્ત રાજ્ય તરફથી છે. દેવીની સામે ઉભા રહેનારની જમણી બાજુ પડખેના મંડપમાં એ થાંભલા છે. તેમાંથી એકમાં આ પ્રમાણે શિલાલેખ કાતરેલ છે:—

૧. સં. ૧૨૮૪ વર્ષે શ્રીપત્તનવાસ્તવ્યપ્રાગ્વાટ ઠં શ્રીપૂન-સીહ સુતઠં આલ્હણદેવિકુશ્ચિભૂઃ ઠં પેથહઃ ॥

ખીજા થાંભલાનો લેખ આ પ્રમાણે છે:—

૧ સં ૧૨૮૪ વર્ષે શ્રીમત્પત્તનવાસ્તવ્યપ્રાગ્વાટ ઠં શ્રી ચણ્ડપ્રસાદસુતઃ ઠં શ્રીસીમઃ ।

આ બંને શિલાલેખો થાંભલાઓ ઉપર છે. આ બંને થાંભલાઓ જુના પાટણનું ખોદકામ કરતાં મળ્યા હતા. ત્યાંથી ઇસ્વી સન્ ૧૯૨૧ માં ઉપયોગી જાણી અહીં લાવી ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. તે કાષ્ઠ જૈન મંદિરના થાંભલા છે. જુના પાટણમાં જૈનોનાં સંકેદો મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં છે. જૈનો શ્રીમંત હોવાથી પોતાની જુની ઇમારતોને મૂકી નવી ઇમારતો (મંદિરો) ઉભી કરે છે. આ પદ્ધતિથી જૈનોએ ઇતિહાસપયોગી ઘણીય વસ્તુઓનો નાશ કર્યો છે અથવા નાશ થવા દીધો છે. જૂનું પાટણ ભાંગી જવાથી ત્યાંના મંદિરોમાંની મૂર્તિઓ તો ઘણે ભાગે જૈનો ઉપાડી લાવ્યા હશે અને મંદિરો તથા શિલાલેખો

જૈન સાધુઓના વિહારની મહત્તા

૩૩૭

ત્યાં ને ત્યાંજ મૂકી આવ્યા. તે મંદિરો અને ઇમારતોને લોકો મનમાં આવે તેમ ઉપાડી ગયા. શ્રીયુત રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ લખ્યું છે કે પાંચસો વર્ષ સુધી લાગત પાટણની નવી ઇમારતો માટે જૂના પાટણનો પથર વપરાયો છે. હમણાં પચાસેક વર્ષથી બહારથી પથર આવવા લાગ્યો છે. આ વાત તદ્દન માનવા જેવી સાચી લાગે છે. નવા પાટણમાં મંદિરોમાં કે મસ્જીદોમાં, વાવમાં કે કુવાઓમાં, ઘરોમાં કે કચેરીઓમાં, કિલ્લામાં કે લીંતોમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં જૈન મંદિર વિગેરેનાં પ્રાચીન શિલ્પના ચિહ્નો સાફ સાફ જણાય છે. જૂની કાલકા મંદિરનો ઘણોખરો ભાગ જૂના પાટણની ઇમારતોના થાંભલાઓથી તથા પથરાઓથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ બે લેખો સં. ૧૨૮૪ ના એટલે કે ૭૦૭ વર્ષના જુના છે. તે પાટણના પૌરવાડ જૈન ગૃહસ્થોએ દાતરાવેલા છે. મધ્યકાળમાં વાદિદેવસૂરિથી શ્રીપાલ વસ્તુપાલ-તેજપાલ વિગેરેથી પૌરવાડ જાતિ ધણીજ પ્રગતિમાન તથા મહાયશસ્વી હતી. રાજ્યમાં, સમાજમાં, સાહિત્યમાં કે વ્યાપારમાં પૌરવાડ જાતિનો ઘણો હિસ્સો હતો. પહેલાં તો જૈન ધર્મ પાળનારીજ હતી, હજુય છે પણ ગુજરાતમાં કેટલાક દશા પૌરવાડો વૈજ્ઞવ ધર્મમાં ગયા છે, અસ્તુ. પહેલાં થાંભલામાં પેથડ નું નામ છે અને બીજામાં ચંડપ્રસાદના પુત્ર 'સોમ'નું નામ છે. તે કદાચ વસ્તુપાલનો કુટુંબી હોય. બન્ને પાટણના રહેવાસી હતા એમ લખ્યું છે. આ બન્ને શિલાલેખોમાં વિશેષજી તરીકે ૬૦ લખ્યું તેનો અર્થ ઠાકોર થાય છે. મધ્યકાળમાં ઠાકોર એક બહુમાન વાયક વિશેષજી પદવી અથવા રાજ્યપ્રાપ્ત ટાઇટલ કહેવાતું હતું. દેવાસ, માંડવગઢ, ધાર (માળવા)માં હજુય ઘણાખરા પૌરવાડો માટે ઠાકોર વિશેષજી લગાડાય છે.

૩૩૮

જૈન સાધુઓના વિહારની મહત્તા

આ બન્ને લેખોથી જણાય છે કે કાં તો પૈથઃ અને 'સોમ' નામના શ્રાવકે જુદાં જુદાં બે મંદિર બંધાવ્યા હશે અથવા કદાચ જૈન મંદિરમાં એક એક થાંભલો કરાવી જૈન મંદિરમાં સ્થાપન કર્યા હશે. જુના પાટણમાં ખોદકામ થાય તો ઘણીખરી કીમતી ચીજો નીકળવાની સંભાવના છે. આશા છે કે વડોદરા સ્ટેટ આ કાર્ય માટે વેળાસર પ્રયાસ કરશે.

પાટણ વિષે ઘણું વાંચવા જેવું, જાણવા જેવું, જોવા જેવું, નોંધવા જેવું છે. તે વિષે મેં એક નિબંધ તૈયાર કર્યો છે. બીજું ઘણુંય લખવાનું છે, લખાય ત્યારે ખરું. પાટણમાં ઇતિહાસની ઘણી ચીજો મળવાની સંભાવના છે. ફક્ત તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આશા છે કે રાજ્ય અને પ્રજા આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા સારો ઉત્સાહ બતાવશે.

હવે પછી પાલનપુર અને ત્યાંથી મળી આવેલા શિલાલેખો સંબંધી કાંઈક લખીશ.

: ૪૮ :

શ્રુતબોધ ઉપર જૈન ટીકા

સાચા વિદ્વાનો સાહિત્યવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં ઉત્સાહ અને નિષ્પક્ષતાત વૃત્તિથી કામ કરે છે. સાહિત્યની સેવા કરવામાં તેઓ જાતિ દેશ ધર્મ કે પ્રાન્તના ભેદોને આડા આવવા દેતા નથી. “ હંમેશાં ઉદારવૃત્તિથી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવો, ” એ તેમનું જીવનધ્યેય હોય છે. કેટલીક સદીઓથી ભારતવર્ષમાં સાંપ્રદાયિક ઝેર વ્યાપ્યું છે, તેના પરિણામે એક ખીજના સાહિત્યની ઉન્નતિ સાધવાને બદલે અવનતિ અને હાનિ પહોંચાડવા પ્રયત્નો થયા છે, એમ આપણને જૂનો ઇતિહાસ જણાવે છે. એ ખીના ભારતીય વિદ્વાનો માટે નામોશીભરી કહેવાય. અસ્તુ.

કોઈ પણ સંપ્રદાયના કોઈ પણ વિષયની સાહિત્ય સેવા કરવામાં જૈન વિદ્વાનો સદીઓથી ઉદાર રહ્યા છે. તેના પરિણામે સાતમી સદીથી લઈ અઠારમી સદીના સંખ્યાબંધ જૈન સાધુ તથા શ્રાવક વિદ્વાનોએ જૈનેતર (વૈદિક તથા બૌદ્ધ) સાહિત્ય ઉપર ગંભીર ચમત્કારી અને મહત્વપૂર્ણ ટીકા ટિપ્પણ લખાય અને વિવેચનો કર્યાં છે. મારી પાસે લગભગ સો જૈનેતરોના વિવિધ ગ્રન્થો ઉપર જૈન વિદ્વાનોએ ટીકા આદિ બનાવ્યાં છે, તેની યાદી છે. અત્યારે પણ પાટણ, ખંભાત,

૩૪૦

શ્રુતબોધ ઉપર જૈન ટીકા

જેસલમેર, ખીકાનેર અને અમદાવાદ વગેરેના સેંકડો જૈન ભંડારોમાં તેવા ગ્રંથો હયાત છે, તે સિવાય હજારો જૈનેતરોના ગ્રંથોની રક્ષા જૈનોએ કરી ઉપકાર કર્યો છે.

તેવા ગ્રંથોમાં શ્રુતબોધ પણ એક છે કે જે અજૈનકૃત હોવા છતાં જૈન વિદ્વાનોએ તે ઉપર એકથી વધારે ટીકાઓ બનાવી અભ્યાસીઓ માટે સરળતા કરી આપી છે.

મહાકવિ કાલિદાસની ઓળખાણ ભારતીય પ્રગતને કરાવવાની આવશ્યકતા નથી. તેમની વિશિષ્ટ કવિશક્તિથી શ્રેષ્ઠકવિ તરીકે તેઓ સર્વાત્ર મશહૂર છે. તેમના ખીજા ગ્રંથોની જેમ શ્રુતબોધ ગ્રંથ પણ પ્રમાણમાં નાનો હોવા છતાં મહત્વનો હોવાથી લોકપ્રિય થઈ શક્યો છે. તે ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ કલમ ચલાવી છે, જૈનાચાર્યો કે જેઓ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણા ઉદાર રહ્યા છે, તેઓએ પણ આ ગ્રંથની કીર્તિ કરી છે, અહીં તેા ફક્ત શ્રુતબોધ ઉપર શ્રી હર્ષકીર્તિ ઉપાધ્યાય કૃત ટીકાનો ટૂંકો પરિચય કરાવવાનો વિચાર કર્યો છે:—

ટીકાકારનું મંગલાચરણ

શ્રીમત્ સારસ્વતં ધામ નત્વા, શ્રુત્વા ચ સદ્ગુરુન્ ।

ટીકા શ્રીશ્રુતબોધસ્ય હન્દસઃ ક્રિયતે મયા ॥ ૧ ॥

શ્રુતબોધનાં મૂળ પદો

હન્દસાં લક્ષણં યેન શ્રુતમાત્રેણ બુદ્ધ્યતે ।

તદહં રચિષ્યામિ^૧ શ્રુતબોધમવિસ્તરમ્ ॥

૧ મુદ્રિત ઘણી ચોપડીઓમાં ‘સંપ્રવક્ષામિ’ પાઠ છે. પ્રસ્તુત ટીકામાં પણ ‘સંપ્રવક્ષામિ’ જ મૂક્યું છે. માટે તે જ પાઠ સાચો હોવો જોઈએ તેને બદલે અહીં મૂળમાં ‘રચિષ્યામિ’ પાઠ છે, તે લિપિકારની અજ્ઞાનતાથી લખાયો હશે એમ લાગે છે.

श्रुतबोध उपर जैन दीक्षा

३४१

संयुक्ता घं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसन्मिश्रम् ।

विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थ विकल्पेन ॥

टीका—छन्दसामिति । अहं तत् श्रुतबोधनाम छन्दशास्त्रं संप्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि । किं विशिष्टं ? अविस्तरं—न विद्यते विस्तारो यस्मिन् तत् । तत् किं ? येन श्रुतमात्रेण सता, प्रस्तारादिविनैव छन्दसां-आर्या-अनुष्टुपादीनां लक्षणं गुरुलघुमात्रागणादिस्वरूपं बुध्यते-ज्ञायते ॥ १ ॥

अथ प्रथमं गुरुलघु लक्षणं...आहः—

संयुक्ताद्यमिति । यदक्षरं संयुक्ताद्य-संयुक्त संयोग-भूत-स्याक्षरं साद्यं पूर्ववर्त्ति, तदक्षरं गुरुसंज्ञकं ज्ञेयम् । पुनर्यद् दीर्घं तदपि गुरु । यथा-अ इ उ ऋ लृ षञ्चस्वरा ह्रस्वसंज्ञकाः; तथाचैतैरुपलक्षितं व्यञ्जनमपि ह्रस्वसंज्ञम् । तथा -आ ई ऊ ऋ लृ ष ऌ ओ औ एते ९ स्वरा दीर्घाः; तैरुपलक्षितं व्यञ्जनमपि दीर्घं तद् गुरुसंज्ञम् । यद् ह्रस्वं तद् लघु संज्ञकम् । पुनर्यदक्षरं सानुस्वारं-अनुस्वारो नकारो मकारो... अक्षरोपरि बिन्दुरूपः तेन सहितं तदपि गुरुसंज्ञम् । तथा विसर्गसंमिश्रं यदुक्तं यदपि (तदपि ?) गुरुसंज्ञकं विज्ञेयम् । पादान्तस्थं तु पादः 'लोक चतुर्थीशः' । तस्यान्ते वर्त्तमानं लघ्वक्षरमपि विलल्पेन गुरुसंज्ञकं क्वचित् गुरुसंज्ञमित्यर्थः । गुरु विपरीतं लघुसंज्ञकम् ॥ २ ॥

(अन्तिम भाग)

यद्यपि छन्दांसि भूयांसि वर्त्तन्ते परमत्र प्रसिद्धान्येवकानिचित् उक्तानि सन्ति । अन्यानि तु वृत्तरत्नाकरादिभ्योऽवसेयानि । आर्याप्रस्तारनिष्टोद्दिष्ट विधिः ॥ ४० ॥

૩૪૨

શ્રુતબોધ ઉપર જૈન દીક્ષા

શ્રીમન્નાગપુરીયપૂર્વકતપાગચ્છામ્બુજારસ્કરાઃ
 સ્વરીન્દ્રાઃ પ્રમુચન્દ્રકીર્તિગુરવો વિશ્વત્રયવિશ્રુતાઃ ।
 તત્પાદામ્બુરૂહપ્રસાદપટ્ટગીઃ શ્રીહર્ષકીર્ત્યાદ્વયો-
 પાધ્યાય શ્રુતબોધવૃત્તિમકરોદ્ બાલાય બોધાય વૈ ।

इति श्री श्रुतबोधवृत्तिः सम्पूर्णा । श्रीरस्तु । सं. १८९६.

મૂળ ગ્રંથનો દૂક પરિચય

શ્રુતબોધ છન્દ (પિંગલ) વિષયનો પ્રક્રિયા ગ્રંથ છે. લૌકિક વિદ્વાનો વડે વપરાતાં કે કરાતાં કવનોમાં અને તેવાં કાવ્ય મહાકાવ્યોમાં દેખાતાં પદ્યોમાં ખાસ કરીને જે છન્દો વપરાય, છે તે છન્દોનાં લક્ષણોનો આમાં નવી દબથી નિવેશ કરવામાં કાલિદાસ કવિએ ખરેખર કમાલ કરી છે. આ નાનકડા ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ ૩૯ છન્દો છે. પ્રારંભના ત્રણ શ્લોકમાં પરિભાષા આપી છે. અલગત, આ ગ્રંથમાં આવતાં સ્ત્રીનાં સંબોધનો શૃંગારમય છે; જેથી છાત્રોને ભણાવવામાં મન ગ્લાન થાય છે, છતાં એની રચનાશૈલી, ગોઠવાણુ યતિ-વિરામ વિગેરેના નિયમો જોતાં આ ગ્રંથ છન્દનો સારભૂત છે, એમાં કાંઈ શક નથી. કવિતા બનાવનારે આ મૂળ ગ્રંથને કંઈસ્થ રાખવો સારો છે.

પ્રસ્તુત દીક્ષા

શ્રુતબોધની સદરહુ દીકાની ભાષા સરલ સંસ્કૃત છે. પર્યાય શબ્દોથી મૂલના અર્થને ઘણો સ્પષ્ટ કર્યો છે. પ્રસંગ આવતાં છન્દામંજરી વગેરેના છન્દના આક્રમણોના પાડો આપી દીક્ષાકારે તુલના કરી છે, જેથી વર્તમાનના છાત્રોને આ દીક્ષા ઉપયોગી નિવડે તેમ છે. જે પ્રકાશકો શ્રુતબોધને છપાવે છે, તેઓ આ પ્રાચીન દીક્ષાને પણ સાથે

છપાવે તો પાઠકાને સૌકર્ય થાય. સંસ્થાધિપતિઓ એ તરફ જરૂર લક્ષ આપે એવી આશા રાખું છું.

જે પ્રતિ ઉપરથી મેં સદર ટીકાની પંક્તિઓ ઉતારી છે, તેનાં આઠ પાનાં છે. અક્ષર લગભગ સારા છે. લખાણ અશુદ્ધ છે. પ્રતિ જીર્ણ થઈ છે.^૧

શ્રુતબોધ ઉપર પ્રસ્તુત ટીકા સિવાય **નયવિમલ** નામના જૈન સાધુની ટીકા પણ છે. **હંસરાજ** નામના વિદ્વાને પણ ટીકા લખી છે પણ તે જૈન છે કે અજૈન, તેનો નિર્ણય મૂળ પ્રતિ જોયા વગર કરી શકાય નહિ. તેની હસ્તલિખિત પ્રતિ **લિંગડીના ભંડારમાં** છે. **રાજાહંસ ઉપાધ્યાય** નામના એક જૈન વિદ્વાન મુનિ થયા છે ખરા કે જેમણે **વાગ્મટાલંકાર** ઉપર વ્રતિ રચેલી છે. જુઓ જૈન ગ્રંથાવલિ પ. ૩૧૨

ટીકાકાર હર્ષકીર્તિ

શ્રુતબોધની પ્રસ્તુત ટીકાના કર્તા **શ્રી હર્ષકીર્તિ ઉપાધ્યાય** સત્તરમી સદીમાં થયા છે. તેઓ ^૧**ચન્દ્રકુલ બૃહદ્ તંપાગચ્છીય નાગપુરીય શાખામાં** થએલ પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક ^૨**શ્રી વાદિદેવસૂરિ** (સમય, સંવત્ ૧૧૪૩ થી ૧૨૨૬) ની પરંપરામાં થએલ શ્રી ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય હતા. શ્રી ચન્દ્રકીર્તિસૂરિ પણ અનેક વિષયોના

૧ આ ટીકાની એક પ્રતિ કપડવણજના ઢાકવાડીના પંચોના હપાશ્રયમાં છે. તેનાં પાન નવ છે, અને તે વિક્રમ સંવત્ ૧૯૩૫ ફાગણ સુદિ ૧ સનિવાર રાજનગરમાં લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ જુઓ ચન્દ્રકીર્તિની સુબોધિકા ટીકા પ્રશસ્તિ.

૩ વાદિદેવસૂરિ વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ મારી લખેલી **પ્રમાણનયતત્વાલોકપ્રસ્તાવના** માં.

૩૪૪

શ્રુતઓધ ઉપર જૈન ટીકા

ધુરંધર વિકાત હતા. તેમણે સર્વોપયોગી ‘સારસ્વત વ્યાકરણ’ ઉપર ચન્દ્રકીર્તિ સુષોધિકા નામની ટીકા રચી જગત્ ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે. આ ટીકાની આજે અનેક સ્થળે સંખ્યાબંધ આવૃત્તિઓમાં પચીસ ત્રીસ હજાર નકલો છપાઈ ગઈ હશે. આમની પરંપરામાં અનેક જૈન મુનિઓએ અજૈન સાહિત્ય ઉપર ટીકા ટિપ્પણો રચ્યાં છે.

શ્રી હર્ષકીર્તિસૂરિ વ્યાકરણ કાવ્ય છન્દ અને વૈદ્યક વિષયના સારા વિકાત હતા. યોગચિંતામણી નામનો તેમનો વૈદ્યક ગ્રંથ આજે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમણે ‘શારદીય નામમાલા’ નામનો

૧ આ કોષ શિવલાલ દુબેશ્વરે વિક્રમ સં. ૧૯૩૦માં છાપ્યો તથા હીરાલાલ હંસરાજે જામનગરથી આ કોષને ગુજરાતી અર્થે સાથે પ્રકાશિત કર્યો છે. કોષ સરલ નાનો તથા સુંદર છે, તેના પ્રારંભમાં આ પ્રમાણે છે લખેલ છે:—

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં સત્ત્વિદાનન્દમીશ્વરમ્ ।

પ્રથ્નામ્યહં નામમાલાં માલામિવ મનોરમામ્ ॥ ૧॥

(સરસ્વતીનાં નામો)

વાગ્દેવી શારદા વ્રાહ્મી ભારતી ગીઃ સરસ્વતી ।

હંસવાના વરપુત્રી શારદા વરદાયિની ॥ ૨ ॥

(વિક્રમ સં ૧૯૩૦ ની આવૃત્તિમાંથી)

(અન્તિમ ભાગ)

વ્રહ્મ ક્ષત્રિય વિદ્ શૂદ્રં સંકીર્ણાદ્યૈર્મનો મૈઃ ।

વૈસ્તૃતીયકાણ્ડોઽયં પૂર્ણિતા હર્ષકીર્તિના ॥

શ્રીમન્નાગપુરીયકાઠ્ઠવગ્તપાગચ્છાધિપઃ પૂજ્યપાત્-

સૂરિશ્રીપ્રમુચન્દ્રકીર્તિગુરવસ્તેષાં પદાનુગ્રહાત ।

શ્રુતબોધ ઉપર જૈન ટીકા

૩૪૫

એક ટ્રાય પણ રચ્યો છે. શ્રી ચંદ્રકીર્તિસૂરિના સાહિત્ય કાર્યમાં શ્રી હર્ષકીર્તિ ઉપાધ્યાય ધણા સહાયક હતા. ^૧ સારસ્વત વ્યાકરણની પ્રસિદ્ધ સારસ્વત દીપિકા (સુબોધિકા) ટીકા, જે ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ અનાવેલી હતી, તેની પહેલી પ્રતિ (નકલ) શ્રી હર્ષકીર્તિએ લખેલી છે. તથા પ્રશસ્તિ પણ એમણેજ કરી હોય એવું મારું અનુમાન છે. શ્રીહર્ષકીર્તિનાં આટલાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થાય છે:—

૧ યોગચિંતામણિ	૭ કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર ટીકા
૨ વૈદ્યક સારોદ્ધાર	૮ સિંદૂર પ્રકરણ ટીકા
૩ શારદીય નામમાલા	૯ અલ્પઅશ્વિનિ ટીકા
૪ સેટ્યનિદ્ધારિકા વિવરણ	૧૦ ધાતુપાઠ વિવરણ
૫ ધાતુપાઠ તરંગિણી	૧૧ તિજપપદુત વૃત્તિ
૬ શ્રુતબોધ ટીકા (સદરહુ ટીકા)	૧૨ વૈદ્યકસારસંગ્રહ

भूणांवाभिजिनोचितां लघुतरां श्रीनाममालामिमां
चक्रे पाठकहर्षकीर्तिखिलां श्वेताम्बरारग्रणीः ॥
भूद्वीपधारिसरिदद्दिनमःसमुद्र—
पातालदिग्ज्वलनवनानि यावत् ।
यावन्मुदं वितरतां भुविपुण्ड्रदन्तौ
तावत् स्थिरा विजयतां बत नाममाला ॥

- ૧ તેષામેવ હિ સચ્ચિષ્ણો હર્ષકીર્ત્યાહતપાઠકઃ ।
લિખનોપકમં આસ્યાઃ પ્રપેદે પ્રીતમાનસઃ ॥ સારસ્વતદીપિકા (નિ.સા.)
શ્રી ચંદ્રકીર્તિસૂરિન્દ્રપાદામ્મોજમધુવ્રતઃ । ૨૦૨
હર્ષકીર્તિરિમાં ટીકાં પ્રથમાદર્શકેઽલિખત્ ॥ ૮ ॥ સારસ્વતદીપિકા પ્રશસ્તિ

૩૪૬

શ્રુતબોધ ઉપર જૈન ટીકા

અહીં તો શ્રી હર્ષકીર્તિ વિષે આટલુંજ લખી વિરમું છું. આશા છે કે પ્રાચીન સાહિત્યના રસિયા એમના વિષે વધુ પ્રકાશ પાડશે.

આ ગ્રંથની ટીકા લખી ત્યાં લગી શ્રી હર્ષકીર્તિ ‘ઉપાધ્યાય’ હતા પણ તે પછી તેમને ‘સૂરિ’ આચાર્યપદ મળ્યું હોયું જોઈએ. વિક્રમ સં. ૧૬૬૫ની લગભગ બનાવેલ વિજય શેઠ વિજયા શેઠાણી સ્વરૂપ પ્રબંધમાં શ્રી હર્ષકીર્તિ પોતાને સૂરિ (આચાર્ય) જણાવે છે. જેમ:—

“ તેહના ગુણ ગાવે ભાવે જે નરનાર
 “ તે તો વંછિત પામે સંપતિ લહેરશાલિ.
 “ નાગોર તપગચ્છ આચારજ સુરિરાય
 “ શ્રી ચંદ્રકીર્તિસૂરિ પ્રણમું તેહના પાય
 શ્રીહર્ષકીર્તિસૂરિ પભણે તાસ પસાય ॥

(જૂઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧)

આ નાગોરી તપાગચ્છ છે, મારવાડના નાગોરથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. શ્રી હર્ષકીર્તિ માટે અહીં તો આટલુંજ લખીશું.

: ૪૯ :

મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો ને મ્યુઝિયમ

ભારત ભૂમિમાં ‘મેવાડ’ પુણ્યદેશ છે. દરેક દેશ પોતાની વિશેષતા ધરાવે છે. તેમ મેવાડ પણ અનેક વિશેષતાઓ રાખે છે. આરસો વર્ષોથી મેવાડમાં સીસોદિયા વંશના ક્ષત્રિયો અવિચ્છિન્ન રીતે શાસન ચલાવી રહ્યા છે. એક જ દેશ ઉપર એક જ વંશનું આટલાં વર્ષો સુધી રાજ્ય હોવાનું ઉદાહરણ, ભારતના ઇતિહાસમાં તો શું પણ બીજાં રાષ્ટ્રોમાં પણ જવદલે જ મળી શકશે. મેવાડમાં વીરતાનો ગુણ સારી રીતે વિકાસ પામ્યો છે. આ ગુણને કૃળવવા માટે મેવાડવાસીઓએ પોતાનાં ધન, માલ, પુત્રી, સ્ત્રી અને બહાલા પ્રાણોને પણ તૃણવત્ ગણી ત્યાગવામાં પૂરેપૂરી ઉદારતા બતાવી છે. તેથી તે શું ક્ષત્રિય કે મરાઠા, શું મોગલ કે પઠાણ, દરેક લડાયક ક્રામોની સામે લડી પોતાના દેશની કીર્તિને બચાવવા માટે લગભગ દોઢહજાર વર્ષસુધી કટિબદ્ધ રહ્યો છે. રાણા પ્રતાપે આ કીર્તિની ઉજ્જવલતામાં ખાસ વધારો કર્યો. તેમના પિતાશ્રી ઉદયસિંહજીએ સત્તરમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં મનોહર ઝાડી અને પહાડોથી શોભિત તથા સુરક્ષિત પ્રદેશમાં ‘ઉદયપુર’ નગર વસાવી ત્યાં મેવાડની રાજધાની બનાવી, તે પહેલાં

૩૪૮ મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝીયમ

ચિત્તોડમાં અને ‘નાગહુદ’ વગેરે સ્થળે મેવાડની રાજધાની હતી; પણ તે સ્થાનો કાલજળે શત્રુઓનાં આક્રમણોથી છિન્નભિન્ન થયાં, તેથી ‘ઉદયપુર’ વસાવવાની ફરજ પડી. અત્યારે મેવાડની રાજધાની ઉદયપુરમાં છે. જો કે હવે મેવાડમાં વીરતાનાં પૂર ઓસરતાં જાય છે પણ પૂર્વકાળમાં વીરતાની આરાધનામાં જ વધુ સમય વીત્યો હોવાથી મેવાડ દેશ સાહિત્ય, કલા અને શિક્ષણના વિષયમાં પશ્ચાત્તાપની જેમ ઉલ્લેખનીય પ્રગતિ સાધી શક્યો નથી.

આ દિશામાં રાજ્ય તરફથી અભિમાન લગ્ન શકાય તેવો પ્રયાસ લેવાયો નથી. બીજાં રાજ્યોમાં વીસમીસદીમાં જેટલી રાજ્ય તરફથી લાયબ્રેરીઓ, સાહિત્યિક સંસ્થાઓ છે, તેના પ્રમાણમાં આ રાજ્યમાં ઓછી જણાય છે. ગયા યોમાસામાં અમે ઉદયપુર હતા ત્યારે રાજ્ય તરફથી ચાલતી પબ્લીક અને પ્રાઇવેટ લાયબ્રેરીઓનાં મ્યુઝીયમ જોવાનો લાભ મને મળ્યો હતો, તે વિષે ટૂંકમાં અહીં પરિચય આપવા ચાહું છું.

‘વિક્ટોરિયા લાયબ્રેરી’

આ લાયબ્રેરી સજ્જન નિવાસ ખાંગમાં આવી છે. ત્યાં વિક્ટોરિયા મહારાણીનું આવડું છે. લાયબ્રેરીનું મકાન સારા ઢંગનું છે. થોડાં ઘણાં છાપાંઓ આવે છે પણ જણાય છે કે પબ્લીકને માટે હોવા છતાં ઉદયપુરની પ્રજા તેનો લાભ બહુ જ ઓછો લે છે.

૧ પંદરમી સદીના છેલ્લા સમય સુધી આ નગર બહુ સમૃદ્ધ હતું. ત્યાં રાજધાની પણ રહી છે. કુંભારાણાનું તે પ્રિયનગર હતું. કહેવાય છે કે ત્યાં ૩૫૦ મંદિરો હતા. અત્યારે તે શૂન્ય ગામડાના રૂપમાં ‘નાગદા’ નામથી ઓળખાય છે. તે વિષે જુઓ શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દી અંકમાં તે વિશે લખાયેલો મારો લેખ.

મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝીયમ ૩૪૯

પુસ્તકોનો સંગ્રહ લગભગ ૭,૦૦૦નો હશે. તેનો લાભ લેનાર વર્ગ પણ જુજ છે. નવાં પુસ્તકોને સંઘરવા તરફ રાજ્યના અધ્યક્ષની કાળજી યોગ્યી હશે. ત્યાં સિક્કાઓનો સંગ્રહ ઉલ્લેખનીય છે. સોના રૂપા, તાંબા અને લોઢા વગેરેના સિક્કાઓ છે તેમાં ઘણાખરા મધ્ય કાલથી જૂના નથી. લાયબ્રેરીની સાથે જ વિક્ટોરિયા મ્યુઝીયમ છે. તેમાં મહારાણા કુંભારાણાના સમયના નાના મોટા શિલાલેખો ઘણા છે. કેટલાક કુટિલ લિપિના લેખો તથા આત્મોલિપિના શિલાલેખો પણ ઉલ્લેખનીય છે. હિન્દુ અને જનોની કેટલીક ખંડિત મૂર્તિ અને તેનાં અવયવો પણ છે. એક જૈનમૂર્તિનું પરિકર કુંભારાણાના સમયનું છે તે ‘નાગહદ’ નગરનું છે જેને અત્યારે નાગદ કહે છે. તેની નીચે આ પ્રમાણે લેખ દોતરેલ છે:—

ઓં નાગહદપુરે રાણાશ્રી કુંભકર્ણરાજ્યે શ્રી આદિનાથ
વિવસ્ય પરિકરઃ કારિતઃ । પ્રતિષ્ઠતઃ શ્રીસ્વરતરગચ્છે
શ્રોમતિવર્ધનસૂરિભિઃ ॥ ઉત્કીર્ણવાન્ સૂત્રધાર ધરણાકેન શ્રીઃ ॥

મ્યુઝીયમમાં ખીજી પણ કેટલીક વસ્તુઓ છે, જેવી કે મારેલા સિંહ, વાઘ, મગર વગેરે જતાવરો; જુનાં વાસણો અને વસ્ત્રો વગેરે. પણ તેમાં ‘રીતનું રાઈતું’ છે. ખાસ મહત્વની વસ્તુ શાહજહાં ખુરમની ખાસ પાઘડી છે. તેણે ઉદયપુરના મહારાણા કરણસિંહજીની પાસે આવી શરણ માગ્યું અને મહારાણાને ચરણે પોતાની પાઘડી મૂકી હતી. આ બનાવ ઈસ્વી સન ૧૬૨૧ માં બન્યો એમ કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત લાયબ્રેરી અને મ્યુઝીયમમાં અધ્યક્ષ શ્રીયુત અક્ષયકીર્તિજી છે. તે નવયુવક અને હિંદી વ્રજ ભાષાની કવિતામાં

૩૫૦ મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝીયમ

સારો રસ ધરાવે છે. આ બંને સંસ્થા ઉદયપુરના રાજ્યના ખરચથી ચાલે છે. આના નિભાવ માટે રાજ્ય દર વર્ષે ૩,૪૦૦ રૂપિયા ચિત્તોડી એટલે કે બે હજાર રૂપિયા ખર્ચે છે. આખા ઉદયપુર રાજ્ય તરફથી જનતાને માટે ફક્ત આ એક જ પુસ્તકાલય છે. આની પ્રગતિ માટે ઘણો અવકાશ છે, માટે મેવાડના રાજ્યે પૂરતું લક્ષ્ય આપવું ઘટે.

સજ્જન વાણીવિલાસ

આ પુસ્તકાલય રાજમહેલમાં છે. આની સ્થાપના ઇસ્વી સન્ ૧૯૩૧માં મહારાણા સજ્જનસિંહજીના શાસન કાલમાં થઈ છે. આમાં નીચેના ખંડમાં 'ઇતિહાસ કાર્યાલય' છે. ત્યાં સરકારી તવારીખને લગતાં પુસ્તકો, હસ્તાવેજો, પદાઓ, સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રોનું પણ સાહિત્ય સંગ્રહાયેલું છે. રાજ્ય તરફથી પ્રગતે કોઇને કાંઇ પણ જમીન યા બીજી કોઇ વસ્તુ ક્યારે અપાણી છે તે બંધી નોંધ અહીં રહે છે. આમાં કુલ ૧,૬૫૮ પુસ્તકો છે, જેમાં થોડાંક હસ્તલિખિત પણ છે. આ સંસ્થાના ઉપરી શ્રીમાન દધિવાડિયા કુર્ણીદાસજી ચારણ છે. જેઓ વિદ્યાપ્રેમી, સજ્જન, વિદ્વાન્ અને રાજ્યભક્ત છે. તેથી રાજ્ય તરફથી તેમને જાગીર અને માન મળેલાં છે. આ સંસ્થામાં પણ નવાં પુસ્તકો ખરીદવા તરફ બહુ જ ઓછું ધ્યાન અપાય છે.

સરસ્વતી ભંડાર

આ પુસ્તકાલય પણ મહેલમાં જ, સજ્જનવાણી વિલાસની પાસે જ છે. તેમાં જૂના કાલથી સંગ્રહિત થયેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે. કુલ ૨,૩૧૯ પુસ્તકો છે, તેમાં કુલ ૩૧ વિભાગના આ પ્રમાણે પુસ્તકો છે.

મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝીયમ ૩૫૧

વિષય	સંખ્યા	વિષય	સંખ્યા
વેદ	૨૦	રામાયણ	૯
વેદાન્ત	૪૮	ન્યાય (દર્શન) શાસ્ત્ર	૨૧
ભગવદ્ગીતા	૪૧	પા. યોગશાસ્ત્ર	૪
ધર્મશાસ્ત્ર	૧૦૮	નાટક	૨૦
કર્મકાંડ	૧૩૨	પરચુરણ	૨૫
પુરાણ	૧૨૮	રાજ્યનીતિ	૧૧
ધર્મશાસ્ત્ર	૧૯	રક્તચ	૧
વૈદ્યક	૫૪	સંગ્રહ	૪
જ્યોતિષ	૧૧૮	ધનુર્વેદ	૩
શિલ્પ	૪	શ્રૌતકર્મ	૬
શાસ્ત્રિહોત્ર	૧૩	રત્નપરીક્ષા	૫
મંત્રશાસ્ત્ર	૯૦	સ્તોત્ર	૪૫૧
કાવ્ય	૩૪	ટિપ્પણી	૧૩
કોશ	૨૨	જૈનદર્શન	૩૯
સાહિત્ય	૫૪	ભાષા	૧૦૨
વ્યાકરણ	૨૪	ચોપડા	૧૨૨
સંગીત	૧૨	ભાષાનાં પુસ્તકો	૧૫૦
સંસ્કૃત લેખમાં	૩૧	અંગ્રેજી	૫૪
ભાષા સંસ્કૃત		ઉર્દૂ	૧૦૨
ચોપડી કલમી	૨૭	ફારસી	૧૦૪
જાપેલાં સં. પુ.	૪૮	તવારિખ	૩૧

૩૫૨ મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝીયમ

આની સ્થાપના ઘણાં વર્ષો પહેલાં થઈ છે, એટલે આમાં સારો સંગ્રહ હોવો જોઈએ. આનો ઉપયોગ બહુજી ઓછો થાય છે. આનું નવીન હાથથી ફેરવોગ થાય એ જરૂરનું છે. આ બંને પુસ્તકાલયો ખાનગી છે, એટલે પ્રજા તેનો લાભ લઈ શકતી નથી. કોઈ ખાસ વિદ્વાન વ્યક્તિઓને જોવા માટે ખાસ મહારાણા શ્રીમાન ભૂપાલસિંહજીની આજ્ઞા લેવી પડે છે. શ્રીમાન મહારાણા સાહેબે આ બંને પુસ્તકાલયો જોવાની મને અનુમતિ આપી અને શ્રીમાન કુર્ણીદાનજીએ આ પુસ્તકાલયો મને યતાવચ્ચામાં પોતાનો સમય આપ્યો તે તે બદલ બંને મહાનુભાવોને હું ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકતો નથી.

સાંભળવા પ્રમાણે રાજમહેલમાં એક ત્રીજી પણ ખાનગી લાયબ્રેરી છે જેમાં સરકાર પાસે જે પુસ્તકો ભેટ આવે છે તે રખાય છે.

વીર વિનોદ

સજ્જન વાણીવિલાસમાં એક મહાન ગ્રંથ સારા જોવામાં આવ્યો. તેનું નામ છે ‘વીર વિનોદ’. તે મોટા કદના પાંચ ગ્રંથોમાં પૂરો થયો છે. તે પાંચે ભાગનાં પૃષ્ઠ ૨,૬૩૦ છે.

આ ગ્રંથમાં રાજપૂતાનાની જ નહિ પરંતુ આખી દુનિયાની ભૂગોળ સંબંધી બહુ જ વિસ્તારથી પ્રમાણ પુરઃસર લખ્યું છે. ખાસ કરી રાજપૂતાનાના ઇતિહાસ પરત્વે બહુ જ વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે. મેવાડ રાજ્યનાં તમામ દફતરી સાધનો ઉપરથી આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો હોવાથી પ્રાચીન પ્રશસ્તિઓ, શિલાલેખો, પદ્માઓ, સનંદો વહીઓ, તામ્રપત્રો અને રાજ્યની આજ્ઞાઓ આમાં આપ્યાં છે તેથી સદર ગ્રંથની સત્યતા-ઉપયોગિતા અને પૂર્ણતામાં સારો વધારો થયો છે. આનું નિર્માણ લગભગ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૩ માં થયું છે. મેવાડ રાજ્યના અર્થથી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ પાંચ ભાગમાં રાજ્ય તરફથી જ

મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝીયમ ૩૫૨

છપાઈ ગયો છે. તેમાં સાંભળવા પ્રમાણે એક લાખનું ખર્ચ થયું છે. આ મહાન ગ્રંથના આધારે શ્રીમાન ગૌરીશંકર ઓઝાજીએ ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ વગેરે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ આ વાતની ખાતરી તેમના ગ્રંથોમાં કેકાણે કેકાણે ‘વીર વિનોદ’ના ઉત્તારાઓ અને ઉલ્લેખોથી થાય છે. આટલો ઉપયોગી આકર ગ્રંથ હોવા છતાં કમનસીબે મેવાડ રાજ્યને તેમાં વહેમ પડવાથી અર્થાત્ રાજ્યને અહિં થવાની આશંકાથી તેનો પ્રચાર સાવ બંધ રાખવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ છપાયા પછી તે પુસ્તક કોઈને ય અપાયું કે અપાતું નથી, તેથી તે મહાન્ ગ્રંથના લાભથી સાહિત્યસેવી વિદ્વાનો વંચિત જ રહે છે ! અને તેથી રાજ્યના લાખ રૂપિયાનું નકામું પાણી થયું કહેવાય. આ ગ્રંથના રચયિતાની કેટલી બધી મહેનત અને આશા હશે ? બંધી અત્યારે તો કોઈ અધારી કોટડીમાં સડી રહી છે. ગ્રંથકાર જીવતા હોત તો તેના આત્માને આ સ્થિતિ જોઈ કેટલું દુઃખ થાત ? આ મહાન્ ગ્રંથના કર્તા છે શ્રીમાન કવિરાજ સાંવલદાસજી. તેઓ જાતે ચારણ હતા, પણ સંસ્કૃત, હિંદી વગેરેના સારા વિદ્વાન, શોધક અને કવિ હતા. તેઓ મેવાડ રાજ્યોના ઇતિહાસ કાર્યાલયના અધ્યક્ષ હતા. આ કાર્યાલયના અનુભવો અને બીજાં સંકટો સાધનોથી તેમણે ‘વીર વિનોદ’ નામનું પુસ્તક બનાવી પોતાની કીર્તિને અમર બનાવી જગત્ ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે. તેઓ પોતાના સમયમાં એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન અને કવિ ગણાતા. મેવાડ રાજ્યનું ભૂષણ હતા. તેઓ અત્યારે આ મૃત્યુ લોકમાં શરીરથી નથી પણ યશઃકાયથી અત્યારે છે અને ભવિષ્યમાં જીવિત રહેશે. હું વર્તમાન મહારાણા સાહેબને અનુરોધ કરું છું કે તેઓ આ મહાન્ વિદ્વાનના આકરગ્રંથનો પ્રચાર કરી મહાન્ પુણ્યકીર્તિને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રસંગ જવા ન દે. આવા ગ્રંથો જગત્ની વસ્તુ હોય છે.

૩૫૪ મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝીયમ

ફત્તેહપ્રકાશ પ્રશસ્તિકાવ્ય

જે શ્રીમાન્ ઠાકોર કર્ણદિવાનજીનો ઉલ્લેખ હું પહેલાં કરી ગયો છું તેઓ કવિરાજ સાંવલદાસજીની ઉત્તર પરંપરામાં થયા છે. અર્થાત્ ઠા. કર્ણદિવાનજીના દાદા, સાંવલદાસજી કવિરાજના ભાઈ યતા હતા. તેથી કવિરાજ સાંવલદાસજીના વિદ્યાપ્રેમની ઝાંખી ઠાકોર કર્ણદિવાનજીમાં નજરે પડે છે. તેમણે ‘ફત્તેહપ્રકાશ પ્રશસ્તિકાવ્ય’ નામની એક રાજપ્રશસ્તિ બનાવી છે. તે સંસ્કૃત ભાષાનાં ૧,૨૫૦ પદોમાં પૂરી થઈ છે. તે એક સાદું કાવ્ય છે. તેમાં આપારાવળ ગુહિલથી લઈ મહારાણા ભૂપાલસિંહજી સુધી સાધારણ કાવ્ય અને ઇતિહાસમિશ્રિત પદ્ધતિથી સરલ અને સંક્ષેપમાં વર્ણન છે. જન્દ મોટે ભાગે અનુદુષ્ટ છે.

ઠાકોર શ્રી કર્ણદિવાનજી સજ્જન અને વિકાન હોઈ નમ્ર અને ગુણગ્રાહી છે. ગયા ચાતુર્માસમાં અમારી સાથે તેમનો પરિચય થયો. તેઓ અમારી પાસે અવારનવાર ઉપાશ્રયે આવવા લાગ્યા. તેમની ઓફિસમાં મને લઈ ગયા. તેમણે ઉપર્યુક્ત ‘ફત્તેહપ્રકાશ પ્રશસ્તિકાવ્ય’ ઉપાશ્રયમાં લાવી મને બતાવ્યું, અને તેમાં યોગ્ય સુધારો કરવાનું પણ કહ્યું. બહુ પ્રેમપૂર્વક મેં તે કાવ્યનો કેટલોક ભાગ જોયો અને મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે મેં તે માટે શ્રી કર્ણદિવાનજી સાહેબને યોગ્ય સૂચના કરી, જેનો અમલ તેમણે નમ્રભાવથી કર્યો. મને દુઃખ છે કે આખું કાવ્ય જોવાનો તેમનો બહુ આગ્રહ હોવા છતાં તે કાવ્યને હું સંપૂર્ણ જોઈ શકવા જેટલો સમય કાઢી શક્યો નહિ અને તેથી, તેમની માંગણી હોવા છતાં, તે ઉપર મારો અભિપ્રાય પણ લખી શક્યો નથી. આ કાવ્યમાં સીસોદિયા વંશનો પ્રારંભથી અત્યાર લગીનો ટૂંક ઇતિહાસ છે, જે ‘વીર વિનોદ’નું નવનીત પણ કહી શકાય.

મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝીયમ ૩૫૫

શ્રીમાન ઠાકોર કર્ણીદાનજીના કહેવાથી જણાયું કે મહારાણા ફતેહ-સિંહજીની ઇચ્છા-પ્રેરણાથી પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિની રચના કરવામાં આવી છે. તેથી ઉદયપુર રાજ્યની સનાતન પદ્ધતિ પ્રમાણે આ સંપૂર્ણ કાવ્યને શિલાલેખોમાં કાતરવાની પૂરી ખાતરી હતી. દૈવયોગે કાવ્ય પૂરું થતાં પહેલાં મહારાણાશ્રી ફતેહસિંહજી સાહેબ દેવલોકવાસી થઈ ગયા. અત્યારે તેમના જ પુત્ર મહારાણાશ્રી ભૂપાલસિંહજી રાજ્યગાદી ઉપર છે. ઠાકોર કર્ણીદાનજી ઉપર તેમની કૃપા સારી છે, તેથી તેમને પૂરી આશા છે કે, વર્તમાન મહારાણા સાહેબ આ પ્રશસ્તિકાવ્યને શિલાલેખોમાં કાતરાવી ચિતોડના મહેલમાં યા કોઈ પ્રસિદ્ધ સ્થાનમાં મૂકાવશે અને પોતાની કારકીર્દીને ચિરંજીવી બનાવશે.

ઉદયપુર રાજ્ય પ્રાચીનતમ હોવા છતાં અત્યારે ઉદયપુરમાં દિગ્ગજ વિદ્વાનો તો નથી; પણ પં. ગિરધરલાલજી શાસ્ત્રી, ઠાકોર કર્ણીદાનજી વગેરે ફેટલાક સારા વિદ્વાનો છે. પં. ગિરધરલાલજી કાવ્યસાહિત્યના સારા જ્ઞાતા વિદ્વાન છે. તેમણે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર પદ્યબદ્ધ સંસ્કૃત ત્રિતિ વગેરે ફેટલાક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. ઉદયપુરમાં રાજ્ય તરફથી એક સંસ્કૃત શાળા પણ ચાલે છે.

મેવાડ રાજ્ય તરફથી ચાલતાં પુસ્તકાલયોની અહીં રૂપરેખા આપી છે. આટલું મોટું અને પ્રાચીન રાજ્ય હોવા છતાં રાજ્ય તરફથી જનતાને માટે ફક્ત એક જ ‘પુસ્તકાલય’ છે, એ બહુ જ ઓછું દેખાય છે, જ્યારે વડોદરા રાજ્ય તરફથી એક હજાર કરતાં વધુ પુસ્તકાલયો સ્થાપિત થયાં છે. જો કે મેવાડની પ્રજામાં શિક્ષણનો ઘણો અભાવ હોવાથી તેને વાચનનો શોખ પણ નથી, છતાં રાજ્ય તે શોખ લગાડવા પગલાં લે તો સફળતા મળી શકે ખરી.

૩૫૬ મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝીયમ

ખીજી વાતની એ ભલામણ છે કે, મેવાડમાં સંકરો પ્રાચીન જૈન અને વૈદિક મંદિરો ભગ્ન અર્ધભગ્ન અવસ્થામાં પડ્યાં છે. અનેક પ્રાચીન તળાવો, કિલ્લાઓ અને જૂનાં સ્થાનો છે. ત્યાંથી મૂર્તિઓ, શિલાલેખો વગેરેનો સંગ્રહ કરી રાજ્યના મ્યુઝીયમને સમૃદ્ધ, વ્યવસ્થિત અને ઉપયુક્ત બનાવવામાં આવે તો મેવાડના ઇતિહાસ ઉપર જ નહિ, પરંતુ ભારતના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પડી શકે. હું ચાહું છું કે મહારાણા સાહેબ આ નમ્ર સૂચના તરફ ધ્યાન આપી યોગ્ય કાર્ય કરી બતાવશે.

: ૫૦ :

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

પુનિત ભારતદેશ બહુ જ લાંબા કાળથી જ્ઞાનની પૂજા કરતો રહ્યો છે. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ ભણી દૃષ્ટિ નાખતાં જણાય છે કે ભારતના વાતાવરણમાં જ્ઞાન-જ્યોતિનો ઝળહળતો પ્રકાશ છે. એના ગ્રંથોમાં, એની ક્રિયાઓ અને કળામાં જ્ઞાનની મહત્તા સ્પષ્ટ જણાય છે. એના ધર્મોપદેશક બહુશ્રુત અને વિદ્યુત હતા. તેમના વાક્યમયમાં ‘પદમં નાણં તઓ દયા’ ‘જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ’ ‘ઋતે જ્ઞાનાદ્ ન મુક્તિઃ’ જેવાં ગંભીર અર્થવાળાં સૂત્રો અને મંત્રો હજારો વર્ષો પહેલાં ગુંથાયાં છે. ભારતના રાજવીઓએ પણ પ્રજાને શિક્ષિત-વિનિત કરવામાં પોતાનો આવશ્યક ધર્મ માન્યો છે. ^૧ ભારતના વિદ્વાનોએ એ જ્ઞાનની યશોગાથા ગાઇ, હજારો મૌલિક ગ્રંથો રચી, ભારતની જ્ઞાનભક્તિ જગત્ને પતાવી છે, જેની સંસ્કૃતિની ઉત્તમ અસર આખી આલમ ઉપર પડી છે. એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો પણ કબૂલ કરે છે.

૧ પ્રજાનાં વિનયધાનાદ્.....૨ધુષંશ પહેલો સર્ગ.

૩૫૮

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

: પ્રાચીન કાળની પદ્ધતિ :

આર્યાવર્તમાં બહુ પ્રાચીન કાળમાં જલ, વાયુ, પ્રકૃતિ તથા કાળ-બળના કારણે લોકોનાં શરીર આરોગ્યપૂર્ણ-મુદ્દા હતાં. બુદ્ધિ તીવ્ર હતી; તેથી તેઓ ધર્મસૂત્રો-મંત્રો, ઋચાઓ અને સૂક્તોને ગુરૂ પાસે સાંભળી, શિખી, નિદિધ્યાસન કરતા, તેને ગોખી કંઠાગ્ર કરતા અને તેઓ જેવું શીખતા તેવું પોતાના શિષ્ય-પુત્રોને કંઠસ્થ શિખવતા. મતલબ કે તે વખતે બધા જ્ઞાનને મોઢે યાદ કરી હૃદયમાં સ્થાપન કરતા. મગજમાં ભરી રાખતાં. પુસ્તકો કે શિક્ષાલેખો એ બાબ વસ્તુ હોઈ જડ-વિનશ્વર છે, તેથી તેમાં ધર્મસૂત્રોને-વિદ્યાને લખવામાં તેઓ અનુચિત તથા અનાવશ્યક માનતા. તે વખતના વિદ્વાન્ ઋષિ-મુનિ-ઓની સ્મરણશક્તિ પારકાજાએ પહોંચેલી હતી. તેથી તેઓ લાખો શ્લોકોને કંઠસ્થ કરી તેના અર્થને સારી પેઠે સમજી હૃદયમાં જળાવી શકતા હતા. તે વખતના સ્મરણુના દાખલાઓ સ્મરણશક્તિમાં ક્ષીણ થએલા આધુનિક લોકોને આશ્ચર્યમાં નાખે છે, એવું જ એ કારણ છે કે બહુ પ્રાચીનકાળના ૨૪૦૦ વર્ષના ધર્મગ્રંથો પુસ્તકમાં લખેલાં નથી મળતાં તથા શિક્ષાલેખો પણ નથી જણાતા.

આનો અર્થ એ નથી કે “ ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાં લેખનકળા અસ્તિત્વમાં જ નહોતી આવી અથવા પુસ્તકો, કાગળો-લેખની વિગેરે હતાં જ નહિ. ” આ વાત ફક્ત ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય આગમ વેદ પિટક વિગેરે ગ્રંથો માટે જ છે.

જૈનો આગમો વિગેરેમાં સ્ત્રી-પુરુષની ૬૪ કે ૭૨ કળામાં લેખન-કળાનો તથા બ્રાહ્મી વિગેરે લિપિનો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળે આવે છે.

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

૩૫૯

તેમ ભારતદેશ હમરો વર્ષોથી સભ્ય-સંસ્કારિત હોતો એટલે રાજ્યદરબાર વ્યાપાર વિગેરેના વ્યવહારમાં તેમ શિક્ષણ વિગેરે બીજા નિયમના ગ્રંથો ભણવા-ભણાવવામાં અગર તો પુસ્તકો લખવા-લખાવવાનો ઉપયોગ જરૂર થતો હશે.^૧ પણ બહોળા પ્રમાણમાં પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોની પ્રગતિ તો બુદ્ધ અને મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી કેટલીક શતાબ્દ પછી ચાલુ થઈ છે, એમ મારું માનવું છે; તેમ ધર્મના મૂળ ગ્રંથો પણ પાછળથી પુસ્તકોમાં લખાયા છે.

: ધર્મગ્રંથોને પુસ્તકોમાં લખવાની પ્રથા :

ધર્મના મુખ્ય-માન્ય ગ્રંથો પુસ્તકોમાં નહિ લખવાની પદ્ધતિ ધણા વર્ષો સુધી ચાલી. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સંપ્રદાયોમાં મોટે ભાગે ધર્મ-ગુરુઓ ત્યાગી, સાત્ત્વિક અને નિઃસ્પૃહ હતા. સમય જતાં ધર્મનો ફેલાવો સામાન્ય-વિશેષ પ્રજામાં તથા રાજ્યોમાં કરવાની રીતિ તેમનામાં જાગી. દુકાલ વિગેરે કુદરતના દ્રોષથી લોકોની રમરણશક્તિ પણ કુંઠિત થવાથી મુખ્ય ધર્મશાસ્ત્રો ભૂલાત ગયાં. તેમાં અશુદ્ધિઓ વધતી ગઈ. નવા નવા ગ્રંથો બનાવવાની તમજા પણ ઉદ્ભવી. આ-આત્મિક દૃષ્ટિ સિયિલ થઈ અને કીર્તિની કામના પૂર્ણ કરવા સાહિત્ય-શાસ્ત્રાર્થની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. આ બધાં કારણોથી ધર્મગ્રંથો જે પહેલાં મોટે જ યાદ રાખતાં, તેને પુસ્તકમાં લખી-લખાવી તેની એક યા અનેક દ્રોષીઓ કરાવી. તે પ્રમાણે સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાની રીતિ ચાલુ થઈ. જે સંપ્રદાયમાં રમરણશક્તિ પહેલાં ખૂટી, તેમાં ધર્મશાસ્ત્રને પુસ્તકોમાં લખવાની પ્રથા પહેલી શરૂ થઈ અને જેમાં રમરણશક્તિ

૧ ‘મૃચ્છકટિક’ નાટકમાં લખ્યું છે કે **વસંતસેના** વેશ્યાને ત્યાં વાંચવા માટે ‘કામશાસ્ત્રનું’ પુસ્તક એક રૂમમાં રખાયું હતું. રાજ્યો કથા-ધર્મના પુસ્તકો પુરોહિતો પાસે સાંભળતા, એ બૂની રીતિ છે.

૩૬૦

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

મોડી ખૂટી તેમાં ધર્મશાસ્ત્રો મોડાં પુસ્તકાકૃત થયાં. જેની જ્યારે આવશ્યકતા પડે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે, એ હિસાબે આ કાર્યમાં સહુ પહેલાં આત્મણો ચેત્યા. પછી બૌદ્ધોએ તેનું અનુકરણ કર્યું અને તે પછી આવશ્યકતા ઊભી થતાં જૈનોએ પણ આ સુધારાને અમલમાં મૂક્યો; તેથી જ લખેલાં જૈન શાસ્ત્રો ૨૦૦૦ પહેલાંનાં નથી મળતાં. આ સુધારાનો કાળ લગભગ આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાનો છે. પંદરસો વર્ષથી આની પ્રગતિ વેગથી થઈ.

તે પછી તો દરેક લોકો દરેક દેશમાં અને સમયમાં તે રીતિનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. કવિઓએ તેનાં વર્ણનો શરૂ કર્યાં. ધર્મગ્રંથો અને કાવ્ય કથા ગ્રંથોમાં સરસ્વતી નામની એક વિદ્યાપ્રિધિકાત્રી દેવીની કલ્પના થઈ અને તે દેવીના હાથમાં પુસ્તકો હોય છે, તેમ પણ લખાયું.^૧

: પુસ્તકો લખવાની કળામાં વિકાસ :

પુસ્તકો^૨ લખવા-લખાવવામાં પુણ્ય અને કર્મિનિ મેળવવાના ઉપદેશો અપાયા અને તેને સિદ્ધ કરનારાં દૃષ્ટાન્તો શોધાણાં અથવા ઘડાયાં. પુસ્તકો લખવા માટે જાતજાતની શાહી, કાગળો. કલમો, પુંડાં, સાપડાં, અંધન વિગેરે સામગ્રીઓ ઉપજાવવાની શોધો થઈ. ચિત્રકળા, લિપિ અને સારા અક્ષરોની કલામાં દિવસે દિવસે વિકાસ થયો.

૧ ‘વાણસિરી પુત્યયવગ્ગહત્થા’ (વાગીશ્વરી પુસ્તકવર્ગહસ્તા) દેવસોકમાં દેવતા અને ઇન્દ્રો પણ પુસ્તક રાખે છે, એવી માન્યતા થઈ.

૨ પુત્યયલિહણં પમાવણાનિત્યે સઘ્ઠાણાકિશ્વમેઝં ॥ મલ્લહજિં ૦
પુત્યય લિહાવેહ્ ૧ :-

કુમારપાલપ્રતિબોધ ૩૪૮.

પઠતિ પાઠયતે પઠતામસૌ વસનમેજનપુસ્તકવસ્તુભિઃ ।

પ્રતિદિનં કુરુતે ચ ઉપગ્રહં સ દ્વહ સર્વવિદેવ ભવેત્ નરઃ ॥

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

૩૬૧

દરેક પુસ્તકાલયો યોજનામાં. દરેક લોકોમાં જ્ઞાનના પ્રચારનો માર્ગ સહેલો થઈ પડ્યો. આ રીતે પુસ્તકો લખવાની છૂટ થવાથી વિદ્વાનોમાં અંથો સ્ત્રી, પોતાની કીર્તિસમાં પુસ્તકો જગતમાં મૂકી જવાની તમન્ના જાગી. તેના પરિણામે અનેક ઐદિક અને પારલૌકિક વિષયના લાખો અંથો દરેક સંપ્રદાયોમાં બન્યા, જેથી ભારતના દરેક ભાગમાં સારાં પુસ્તકાલયો કરવામાં આવ્યાં. તેની રક્ષા, ઉપભોગ અને વૃદ્ધિ તથા શોભાને ટકાવવા સારૂ અનેક પ્રયોગો થયા. આજે પણ ભારતમાં પ્રાચીન મૌલિક પદ્ધતિના સમૃદ્ધ ભંડારો અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જે ઘણું ભાગે વિદ્યા-સાહિત્યપ્રેમી પૂર્વના જૈનશ્રમણ અને જૈનશ્રાદ્ધોના છે. જયપુર, કાશી, કાંજીયરમ, વડોદરા, મદ્રાસ વિગેરે શહેરોના વૈદિક ભંડારો પણ નોંધવા લાયક છે.

વર્તમાનમાં જૈનોનાં પ્રાચીન પદ્ધતિનાં ખાસ ખાસ પુસ્તકાલયો છે (પુસ્તક-ભંડારો કે જે જૈનોની માલિકીમાં છે) તેની નોંધ અહીં આપવાથી વાચકોને ઉપયોગી થશે.

૧ પાટણ કે જે ગાયકવાડ સરકારના અમલમાં માનવંતુ શહેર છે, ત્યાં મધ્યકાલ (વિક્રમની ૧૧ થી ૧૭મી સદી સુધીના) બહુ જ મહત્વના જુદા જુદા લગભગ ૯ જૈન ભંડારો છે, જેમાં હાલ હસ્ત-લિખિત પ્રાચીન ૧૩૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો છે. ^૧

૧ પાટણમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલાં પુસ્તકો પણ ઘણાં છે. તેમાં સંઘવીના પાડાના ઉપાશ્રયમાં જે ભંડાર છે તેમાં ૪૦૦ તાડપત્ર ઉપર લખેલ અંથો છે, જે લંબાઈમાં બે હાથ તથા પહોળાઈમાં ચાર-પાંચ આંગળ જેટલા છે, તે અમે નજરે જોયાં છે. ચૌદમી સદી સુધી અંથોને તાડપત્ર-ભોજપત્ર ઉપર લખવાની પ્રથા મુખ્યપણે હતી.

૩૬૨

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

૨ વડોદરામાં શ્રી હંસવિજયજી મહારાજ તથા વિદ્યાપ્રેમી પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના બે ભંડારો છે, જેમાં હજારો પ્રાચીન પુસ્તકો છે. તે સિવાય શ્રી મોહનસૂરિના જ્ઞાનમંદિરમાં પણ સારાં પુસ્તકો હશે.

૩ છાણીના ભંડારો.

૪ ખંભાતના ભંડારો.

૫ લીંબડી (કાઠિયાવાડ) ના ભંડારો.

૬ જેસલમેરમાં બહુ પ્રાચીન અને મહત્વનાં સાત ભંડારો છે.

૭ ભાવનગરમાં પ્રાચીન ગ્રંથોનો જૂનો સંગ્રહ છે.

૮ અમદાવાદના ડેલાનો તથા ચંચલખાઇનો ભંડાર સારો છે.

૯ નાગોરના પ્રાચીન ભંડારો.

૧૦ પાલીના ભંડારો.

૧૧ ફલોધીનો ભંડાર.

૧૨ વિકાનેરના અનેક ભંડારો (જેમાં હજારો પ્રાચીન પુસ્તકો છે.)

૧૩ આહોર (માસ્વાડ)નો ભંડાર (જિતચંદ્રસૂરિજીસ્થાપિત.)

૧૪ ઇન્દોર (માળવા) નો યતિ માણેકચંદ્રજીનો ભંડાર.

૧૫ ઉજ્જૈન (માળવા) નો યતિ રત્નવિજયજીનો ભંડાર.

૧૬ આગ્રાનું શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી જ્ઞાનમંદિર (જેમાં હસ્તલિખિત ૭૦૦૦ પુસ્તકોનો સુંદર સંગ્રહ છે,) ખીજા પણ ભંડારો છે.

૧૭ પંજાબના જુદા જુદા ગામોમાં અનેક ભંડારો છે જેમાં ડૉ. ખનારસીદાસજી જૈનના કથન પ્રમાણે ૨૦૦૦૦ હાથથી લખેલાં પુસ્તકો છે.

૧૮ ભોપાલનો ભંડાર.

૧૯ પાલનપુરમાં સંધનો ભંડાર (જૈનશાળામાં) તથા તપા-ગચ્છેના ઉપાશ્રયમાં ડાયરાનો ભંડાર.

૨૦ સુરતમાં અનેક ભંડારો છે.

૨૧ મુંબઈમાં માંડવી અંદરનો દશાઓસવાલ જૈનનો ભંડાર તથા શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીનો ભંડાર છે.

૨૨ પુનાનો જૈન ભંડાર.

૨૩ દક્ષિણમાં માલેગામ, માધસોર, મદ્રાસ વિગેરેના જૈન ભંડારો ઘણા સારા કહેવાય છે કે જેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ઉપરાંત કાનડી ભાષામાં ઘણું જૂનું ઉચ્ચ સાહિત્ય ભર્યું છે.

૨૪ તે સિવાય જૈન વસ્તીવાળી ગામમાં સંખ્યાબંધ જૈન ભંડાર છે કે જે સંધ, જાતિ, સાધુ, સાધ્વી તથા મહાત્માઓના લાઘમાં છે; પણ તેની વ્યવસ્થા સારી નહિ હોવાથી દિવસે દિવસે તે લોભથી વેચાય છે, પ્રમાદથી અગડે છે અને અજ્ઞાનતાથી વિદ્વાનો ને સમાજને ઉપયોગમાં નથી આવતું. જૈન સંધે તેની સારી વ્યવસ્થા કરી સાહિત્યની રક્ષા કરવી જોઈએ.

૨૫ શીરોહી (મારવાડ) નો ભંડાર.

૨૬ કોડાયા (કચ્છ) નો ભંડાર.

મેં ક્યાંય વાંચ્યું છે કે જર્મનીના વિદ્વાન ડૉ. જી. બુહ્લરે (G. Buhler) મુંબઈ ધલાકાના જૈન ભંડારો જોયા હતા, તેમાં તેમણે એક લાખ (૧૦૦૦૦૦) જેટલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો જોયાં હતાં.

૩૬૪

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

આ જૈનભંડારો સિવાય વડોદરામાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (કે જેમાં ૧૪૦૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો એકઠા કર્યા છે.), પુના ઉચ્ચન કોલેજનો પ્રાચીન પુસ્તકવિભાગ, મદ્રાસ, માઈસોર, કલકત્તા એસિયાટીક સોસાયટી, કાશ્મીરના ભંડારો, બનારસનો સંગ્રહ, નેપાલનો પુસ્તકસંગ્રહ, જયપુર વિગેરેના ભંડારો અહીં જ મહત્વનાં અને જૂનાં છે.

આ આપણાં પ્રાચીન પદ્ધતિનાં પુસ્તકાલયો તરફ વીસમી સદીમાં સહુ કરતાં વધુ અને પહેલું ધ્યાન દરિયાપારના વિદ્વાનોનું ગયું, તે પછી આપણે પણ થોડા વર્ષો અંશે ચેત્યા અને ધીરે ધીરે ચેતતા જઈએ છીએ. તેના પરિણામે તે ભંડારોના અનેક રિપોર્ટ-સૂચિપત્રો અનેક પદ્ધતિનાં તૈયાર થયાં છે, જેમાં કેટલાંક વાળી ઉત્તમ દબનાં છે. જે સૂચિપત્રોની મને ખબર છે તે અહીં આપું છું:-

૧ પીટર્સનના પાંચ રિપોર્ટો (સૂચિપત્રો)

૨ રાયલ એસિયાટીક સોસાયટીના છ રિપોર્ટો.

૩ બેંગાલ એસોસિએશનનું સૂચિપત્ર.

૪ વડોદરાથી પ્રકાશિત કવીન્દ્રાચાર્ય ગ્રંથસૂચિ (ગાયકવાડ ઓરીયન્ટલ સિરિઝથી પ્રકાશિત.)

૫ જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચી.

૬ પાટણના ભંડારોનું સૂચિપત્ર. (જે વડોદરા ગાયકવાડ ઓ. સી. તરફથી બહાર પડવાનું છે. સંપાદક પં. લાલચંદ ગાંધી.)

૭ તાંજોરના પુસ્તકોનાં કેટલોક. (અનેક વૌશ્યુમ છે.)

૮ જૈન ગ્રંથાવલી, (જૈન શ્વેતાંબર મૂ. કોન્ફરન્સ-મુંબઈ)

૧ આમાં જેસલમેરના કેટલાક ભંડારોના પુસ્તકોની સૂચી છે, જે શ્રીચુત ચીમનલાલ દલાલે કરી હતી. આનું સંપાદન પં. લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીએ કર્યું છે.

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

૩૬૫

- ૯ લીંબડીના ભંડારનું સૂચિપત્ર. (શ્રી ચતુરવિ. મ. સંપાદિત)
 ૧૦ આગ્રાનાં પ્રાચીન પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર.
 ૧૧ યતિ પ્રેમવિજયનાં પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર (ઉત્તરજૈનનું)
 ૧૨ ડૉ. જી. બુહલરનો રિપોર્ટ.
 ૧૩ ડૉ. ભાંડારકર (R. O. Bhandarkar) ના સૂચિપત્રો.
 ૧૪ ડૉ. વેબર (A. Weber) નું જૈનગ્રંથોનું કેટલોક.
 ૧૫ કાશીનાથ કન્નેનું સૂચિપત્ર (પંજાબના પુસ્તકોનું, જે સન્
 ૧૮૮૨ સુધી બહાર પડ્યું છે.)

૧૬ શ્રીયુત રાજેન્દ્રલાલ મિશ્ર (બંગાલ તથા બીકાનેરના પુસ્તકોની સૂચી).

૧૭ ફાર્જસ સલાતા તથા કવિ દલપતના ગ્રંથોની સૂચી.^૧

૧૮ ડૉ. વેલ્ચુકરનું ડક્કન કોલેજના પ્રાચીન ગ્રંથોનું (અંગ્રેજીમાં) કેટલોક.

૧૯ પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપરીયાનું પૂના ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટના જૈન ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર (અંગ્રેજીમાં).

પૂર્વકાલમાં પણ આવી વ્યવસ્થિત સૂચીઓ કરવા તરફ વિદ્વાનો પ્રવ્રત્તિ કરતા હતા. તે પદ્ધતિની એક પ્રાચીન ગ્રંથસૂચી, જેનું નામ **વૃહત્ ટિપ્પનિકા**^૨ છે તે મળી આવી છે. આ સૂચીમાં આગમ, ન્યાય, વ્યાકરણ, હન્દ, સાહિત્ય, નાટક, જ્યોતિષ, શકુન યોગામ્નાય,

૧ છાપેલ પુસ્તકોનાં પણ કેટલાંક સૂચિપત્રો છપાયા છે, જેમાં ડૉ. ગેરીનોટ (A. Guerinot) નું જૈન ગ્રંથોનું કેટલોક, શ્રીમાન્ બુદ્ધિસાગરજીનું મુદ્રિત જૈન ગ્રંથ સૂચી તથા સેન્ટલ લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો મુખ્ય છે,

૨ સત્તર અઢાર નંબરના સૂચિપત્રો હજી સુધી બહાર પડ્યાં નથી, છપાઈ રહ્યાં છે.

૩ આ **વૃહત્ ટિપ્પનિકા** આખી ચ જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં છપાણી છે.

૩૬૬

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

મંત્રકલ્પ, સામુદ્રિક, પ્રકીર્ણક વિગેરે વિષયોનાં પુસ્તકો જુદા જુદા વિષયોના વિભાગોમાં લખ્યાં છે. તેમાં ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તા-વ્રત્તિ વ્રત્તિકાર, ગ્રંથનું પરિણામ, શ્લોક, પેજ વિગેરે તમામ હકીકત બહુ સુંદર રીતે વિદ્યુત્પૂર્વક લખી છે. આવી સૂચીઓ પહેલા ધણીય હશે અને તેનો ઉપયોગ પણ બહુ થતો હશે.

વાચકો જોઈ શકશે કે આપણા હિન્દમાં પૂર્વકાળમાં જ્ઞાનપૂર્ણ કેટલી ઉન્નતિ ઉપર પહોંચી હતી? આપણું સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ થયું હતું? આપણા વિદ્વાનોએ કેટલી કુશળતાપૂર્વક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને આપણા રાજ-મહારાજ તથા ઉદાર ધનિક દાનીપુરુષોએ આ કાર્યમાં કેવો સુંદર ફાળો આપી આપણી સંસ્કૃતિને દૈવિક બનાવી છે. લગભગ બે હજાર વર્ષમાં પુસ્તકકલામાં પણ ભારતે સારી સરખી પ્રગતિ કરી છે એમ દરેકને માનવું પડે છે.

અત્યારે પહેલાં કરતાં પુસ્તકોને લખવાં, છપાવવાં, સુંદર આકારમાં ફેશનેબલ કરવા વિગેરેનાં સાધનો વધ્યાં છે, માટે હવે આપણે વધુ ઝડપથી, સાવધાનીથી અને બુદ્ધિમત્તાપૂર્વક સુંદર કાર્ય કરી બતાવવાનો પ્રસંગ છે. બીજા દેશોએ આપણા કરતાં વધારે પ્રગતિ કરવા માંડી છે, તે હિસાબે વીસમી સદીમાં આપણે પાછળ છીએ. ખુશીની વાત છે કે ભારતમાં આપણાં કેટલાક રાજવીઓને વિદ્યા-સાહિત્યનો શોખ લાગ્યો છે, તેથી તેઓ સત્તા ધનથી સાફ કાર્ય કરી રહેલ છે, જેમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર પણ આગળ પડતા રાજવી છે. તેમણે આખા ગુજરાતને શિક્ષિત, સંસ્કારી તથા પુસ્તકપ્રેમી બનાવવામાં ઘણા સારો ફાળો આપ્યો છે. અને પાટણ વિગેરેના જૈન ભંડારોની કીંમત આંકી તેમાંથી સારાં સારાં ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે-પાડે છે. આશા છે કે આ કાર્યમાં દિવસે દિવસે વધુ પ્રગતિ થશે અને હિંદના ઘરે ઘરે શિક્ષણ સાહિત્યનો પ્રચાર થશે.

: ૫૧ :

એ સોલંકી રાજ્યોના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

ગૂર્જરભૂમિના જે પ્રતાપી રાજ્યો થયા છે, તેમાં સોલંકીઓનું મોટું સ્થાન છે. તેમના વંશમાં મૂલરાજ બહુ પ્રતાપી અને યશસ્વી રાજા થયો છે. તેણે ચાવડા વંશના છેલ્લા રાજા સામંતસિંહ (જે મૂલરાજનો મામેો થતો હતો) ને મારી ગુજરાતનું રાજ્ય પોતાને^૧ આધીન કર્યું. વિ. સં. ૧૦૧૭માં સોલંકીઓના હાથમાં ગુજરાત^૨ આવ્યું.

સોલંકીઓ બહુ બહાદુર, યશસ્વી તો હતા જ, સાથે સાથે

૧ પ્રમંથચિંતામણિ. ૨. રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૪

૩. મૂલરાજ પછી ચામુંડરાજ, (વિ. સં. ૧૦૫૨-૧૦૬૬), વલ્લભરાજ (૭ મહિન સુધીનું રાજ્ય કર્યું), દુર્લભરાજ (વિ. સં. ૧૦૬૬થી ૧૦૭૮ સુધી રાજ્ય કર્યું), ભીમદેવ (વિ. સં. ૧૦૭૮-૧૧૨૦), કર્ણદેવ (વિ. સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ સુધી) એ અનુક્રમે રાજાઓ થયા. કર્ણનો પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહ હતો.

૩૬૮ બે સોલંકી રાજગોના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

તેઓ વિદ્યાના પ્રેમી પણ હતા; તેથી તેમના ૩૦૦ વર્ષના રાજ્યકાળમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ અને સાહિત્યની ઉન્નતિ ઘણી સારી થઈ શકી છે. આ સૌભાગ્ય ગુજરાતને મળ્યું છે. સોલંકીગોના શાસનકાળમાં ગુજરાતે જેટલું અને જેવું સાહિત્ય મેળવ્યું છે, જેટલી વિદ્યાની પ્રગતિ સાધી છે, જેટલી શિક્ષકગણમાં તરફ્ફી કરી છે અને જેટલાં ધર્મસ્થાનો કાર્યોનું નિર્માણ કર્યું છે એટલું કાઠના શાસનકાળમાં થયું નથી. એમના રાજ્યકાળમાં ગુજરાતની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરી. ગુજરાતનો દરેક જાતનો સારો ઇતિહાસ સર્જ્યો અને ગુજરાત કળા-સાહિત્ય વિદ્યામાં ગૌરવશાળી થયો છે. સોલંકીગોમાં છેલ્લા બે રાજગો બહુ જ વિખ્યાત, પ્રતાપી અને સાહિત્યના ઉત્તેજક થયા છે. તેમાં એક તો 'સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને બાળે 'કુમારપાળ. આ બેના શાસનકાળમાં સાહિત્ય વિદ્યાનો વેગ કેવા પ્રકારનો રહ્યો તે સંબંધી આપણે પ્રમાણે સાથેનો વિચાર કરીએ.

વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં પરમારવંશીય **ભોજ માલવાનો** રાજા હતા. તે ઘણો વિદ્વાન, વિદ્યાનો વિકાસક અને વિદ્યાનોની કદર કરનાર હતા. તેના કાળમાં સાહિત્યકળા-વિદ્યાનો સારો સરખો વેગ મળ્યો હતો. તેની સાથે પ્રથમ **ભીમદેવની** દુસ્મતાવટ થઈ હતી. અનેક

૧ ટોડરાજસ્થાન. ૨ સિદ્ધરાજ માટે જુઓ માફ લખેલું તેનું જીવન ચરિત્ર (સમયકાળ વિ. સં. ૧૧૫૦થી વિ. સં. ૧૧૬૯ સુધી)

૩ જુઓ 'મહારાજ કુમારપાલ ચૌલુક્ય' નામનો નિબંધ, જે ઓઝા અભિનંદન ગ્રંથ (ભારતી અનુશીલન) માં છપાયો છે. આનો રાજ્યકાળ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ સુધી છે. તે નિબંધમાં કુમાર-પાલના જીવનની ઘણી ઐતિહાસિક બાબતો મેં લખી છે.

૪ જુઓ પ્રબંધ ચિંતામણીનો ભોજભીમપ્રબંધ.

બે સોલંકી રાજાઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ ૩૬૯

વાર લગાઇઓના પ્રસંગો પણ ઉપસ્થિત થયા હતા. તે વૈર દર પેઢી-ઓમાં ઉતર્યું. ભોજના વિદ્યાપ્રેમની અસર ગુજરાતના રાજવીઓ ઉપર થયા વગર રહી નહિ. તે વિદ્યાપ્રેમ પણ વંશપરંપરામાં સોલંકીઓમાં ઉતર્યો. સિદ્ધરાજ જયસિંહે નરવર્મા (માલવાના ૧૩ મા પરમાર રાજા) ઉપર ચઢાઇ કરી. બાર વર્ષ યુદ્ધ ચાલ્યું પણ નરવર્મા મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી (વિ. સં ૧૧૬૦ કાર્તિક શુદ્ધ ૮) કંઈ પણ પરિણામ આવ્યું નહિ. નરવર્માનો પુત્ર યશોવર્મા તે પછી રાજ્ય ઉપર આવ્યો. તેનો (યશોવર્માનો) યુદ્ધમાં સિદ્ધરાજે પરાજય^૨ કરી, તેને ગુજરાત (પાટણ) લાવ્યો. વિક્રમની રાજધાની^૩ ઉજ્જૈન તથા ધારાને લુંટી. પ્રભાવક ચરિત્રકાર કહે છે કે ઉજ્જૈનના પુસ્તક-ભંડાર લુંટીને સિદ્ધરાજ પાટણ લાવ્યો તેમાં હજારો પ્રાચીન મહત્વતાવાળા ગ્રંથોનો સંગ્રહ હતો. તેમાં ભોજરાજનું બનાવેલ ભોજવ્યાકરણ સિદ્ધરાજ જયસિંહે^૪ દીડું. તેની મહત્તા તથા પ્રસિદ્ધિથી સિદ્ધરાજને ઈર્ષ્યા થઇ. સાહિત્યનો પ્રેમ તો તેને હતો જ. તેની પાસે પંડિત મંડળી પણ સારી સરખી હતી. ભોજવ્યાકરણને ટક્કર મારે તેવું ગુજરાતી પંડિતદારા વ્યાકરણ બનાવરાવવા સિદ્ધરાજે પંડિતોને કહ્યું.

૧ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ભાગ ૧, પૃ. ૧૯૫.

૨ સંસ્કૃત દ્વાત્રય કાવ્ય સર્ગ ૧૪-૭૨ તથા સર્ગ ૧૫-૧.

૩ શ્રીવિક્રમાદિત્યનરેશ્વરસ્થ, ત્વયા ન કિં વિપ્રકૃતં નરેન્દ્ર ! ?

યજ્ઞાંસ્યહાર્ષીઃ પ્રથમં સમન્તાત્, ક્ષણાય માઢક્ષીરથ રાજધાનીમ્ ॥

હૈમવ્યાકરણપ્રશસ્તિ ૩૧.

યશોવર્માની પણ રાજધાની ઉજ્જૈન હતો, એમ દ્વાત્રયકાવ્યથી લાગે છે.

૪ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્રના હૈમચન્દ્રસૂરિ અખંધમાં ૨૬૦૬ ૭૪થી

૩૭૦ બે સોલંકી રાજ્યોના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

અથા ય મૌન રથા. આ કાર્ય માટે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિને કુશળ માન્યા. રાજ્યએ તેમને પ્રાર્થના કરી અને આચાર્યે તે મંજૂર કરી. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, મારગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી તથા અપભ્રંશ એ સાતે ભાષાનું પૂર્ણ, સરલ અને સુંદર વ્યાકરણ એક હાથે હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવ્યું. આમાં સાત અધ્યાયમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે. આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત વિગેરે છ ભાષાઓનું વ્યાકરણ બનાવ્યું છે. ખાસ કરીને અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ અને તેની વ્રત્તિમાં આપેલાં અપભ્રંશ ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્યનાં ઉદાહરણો ગુજરાતી સાહિત્ય માટે બહુ જ ઉપયોગી-મહત્વનાં છે. આમાં ગુજરાતી ભાષાનું પૂર્વરૂપ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. પ્રકૃતિ, પ્રત્યય અને સાધ્યમાન-સિદ્ધ શબ્દો એવા હજારો છે કે જે અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતીમાં જેમ ને તેમ આવ્યા છે. તેનાં ઉદાહરણો આપવાથી અહીં લેખની કાયા વધવાનો ભય રહે છે તેથી મુલતવી રખાય છે. આ વ્યાકરણ અને પ્રાકૃત ઠયાશ્રયનાં પદ્યો તથા દેશી નામમાળા, ગુજરાતી ઉપરાન્ત હિન્દી મારવાઠી, મરાઠી અને બંગાળી ભાષાના વિકાસક્રમ માટે પણ ઘણાં ઉપયોગી છે. અત્યારે જે આ સાહિત્ય કમલાએ ન હોત તો ભાષા-વિજ્ઞાન માટે આપણે બહુ જ મુંઝવું પડત. સંસ્કૃત વિગેરે સાતે

૧ બુદ્ધો સિદ્ધહેમચન્દ્રવ્યાકરણ (લઘુવૃત્તિ) ની પ્રસ્તાવના. આ વ્યાકરણને આ લેખના લેખકે સંપાદિત કર્યું છે તથા તે ઉપર બાળોપયોગી દૂકું ટિપ્પણ લખ્યું છે. સદરહુ ત્રય શેઠ આણુંદજી કલ્યાણજીની પેઢી-અમદાવાદ તરફથી બહાર પડ્યો છે.

૨ ડૉ. પિશ્વલનું જર્મનમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ, લાહોર યુનિવર્સિટીના પ્રિન્સિપલ Dr. A. C. Woolner ની પ્રાકૃતપ્રવેશિકા, બેચરદાસનાં વ્યાકરણો તથા અપભ્રંશ પાઠાવળી (શુ. વ. સોસાધીની) વિગેરે ત્રય લગભગ હૈમવ્યાકરણ ઉપરથી જ બન્યા છે.

થે સોલંકી રાજ્યોના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ ૩૭૧

ભાષાઓનાં વ્યાકરણ માટે સાધન પૂર પાડનાર આપણો ગુજરાતનો મંથકાળ છે અને તેનો યશ સિદ્ધરાજ જયસિંહ તથા કુમારપાળ સોલંકીને છે. તેમના સમયમાં ભાર-ચારણ તથા ગ્રામીણ લોકોનું જે સાહિત્ય હતું તેમાં પણ સારો વિકાસ થયો હતો. તેનો કેટલોક ભાગ પ્રબંધચિંતામણિ, પ્રભાવકચરિત્રાદિમાં મળે છે.

સિદ્ધરાજે દેશ-વિદેશના પ્રયંત્ર વિદ્વાનોને માનપૂર્વક બોલાવી પાટણમાં વસાવ્યા હતા. તેમ પાટણમાં પણ અનેક ધુરંધર વિદ્વાનો હતા. તેમના હથે અનેક વિષયોનું સાહિત્ય સર્જાયું છે, જેની ગ્રંથ-સંખ્યા હજારોની થાય. વાગભટ્ટ, કપર્દી, શ્રીપાલ, હેમચંદ્રસૂરિ, કક્કલ, ઉત્સાહ જેવા સાક્ષરો સિદ્ધરાજના મંત્રી-સહચારી કિંવા મિત્રો હતા. તેથી તેની સાહિત્ય-પ્રીતિમાં ઘણો વધારો થયો હતો. દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં લખ્યું છે ^૧ કે-શકુન, જ્યોતિષુ, ન્યાય, પુરાણ નિરૂક્ત, વ્યાકરણ, માતૃકાદિ શાસ્ત્રોને સિદ્ધરાજ જાણતો હતો. તેમ વ્રત્તિ, સૂત્ર સંસર્ગવિદ્યા, ત્રિવિદ્યા, પડંગવેદ, દ્વાત્રવિદ્યા, ધર્મવિદ્યા તથા નારિતક દર્શનના જાણકાર એવા પંડિતો માટે સિદ્ધરાજે પાટણમાં મઠ (સંસ્થા) બંધાવ્યો હતો અને ત્યાં ઉપર કહેવ બધી વિદ્યાને જાણનાર બ્રાહ્મણ વિગેરે વિદ્વાનો વિવિધ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા-કરાવતા ^૨હતા. આ મઠ બહુ જ મોટો હશે. વર્તમાનની કોલેજ સાથે તેની તુલના કરવામાં કાંઈ વાંધો નથી. લેખ લાંબો થવાની બીકથી સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં જે સાહિત્યક કાર્યો થયાં છે, તેની થોડીક નોંધ માત્ર અહીં આપી દઉં છું.:-

૧ સર્ગ ૧૫ માના શ્લોક ૧૧૭ થી ૧૨૨ સુધીમાં

૨ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય સર્ગ ૧૫-૧૨૧.

૩૭૨ બે સોલંકી રાજઓના સમયમાં ગયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

- ૧ આચાર્ય હેમચંદ્રની દ્વાત્રિંશિકા, વ્યાકરણ વિગેરેના લાખો શ્લોકો બન્યા, સંસ્કૃતઢ્યાશ્રયનો કેટલોક ભાગ પણ બન્યો હશે.
- ૨ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિએ 'ન્યાયપ્રવેશક ટિપ્પણ, ધર્મખિંદુવ્રતિ વિગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા.
- ૩ વાદિદેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્રનો પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રાર્થ રાજ્યસભા (પાટણ) માં રચ્યો.
- ૪ તેમણે પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક, રચ્યાદ્વાદરત્નાકર, ગુરુવિરહવિલાપ, જીવાનુશાસન વિગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા.
- ૫ 'વૈજેયન પરાજય' તથા ૪ સહસ્રલિંગ સરોવર વિગેરેની પ્રશસ્તિ શ્રીપાલ કવિએ બનાવી.

બીજા ગ્રંથો

કર્ણસુંદરી (ખિલ્લણકૃત,) ગણુરત્નમહોદધિ (શ્રીવર્ધમાનકૃત,) વાગ્-ભટ્ટાલંકાર, કાવ્યાનુશાસન (વાગભટ્ટકૃત,) સિદ્ધરાજવર્ણન (વર્ધમાનકૃત)

૧ આ મૂળ બોદ્ધનો ગ્રંથ છે તે ઉપર ટિપ્પણ એનું છે, ગાયકવાડ ઓ. સીરીઝમાં છપાયો છે.

૨ જુઓ આજ લેખકની લખેલી 'પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક' પ્રસ્તાવના ૩ આ બધાય ગ્રંથ છપાઈ ગયા છે. રચ્યાદ્વાદરત્નાકર ૮૪૦૦૦ શ્લોકનો દાર્શનિક મહાન ગ્રંથ છે. તેના ૨૦૦૦૦ શ્લોક મળ્યા અને છપાયા છે. પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક ગ્રંથ નાની ટીકા સાથે ઉત્તરજેનની શ્રીવિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાળામાં છપાયો છે.

૪ આ પ્રશસ્તિનો ખોદેલો કેટલોક ભાગ પાટણમાં મળી આવ્યો છે, તેથી કેટલોક સારો પ્રકાશ પડે છે. જુઓ પ્રસ્થાન પૃ. ૧૨ અંક ૫. સહસ્રલિંગ સરોવર વિષે પાટણના કનૈયાલાલ દવેએ સારી માહિતી બહાર પાડી છે. 'મહારાજાધિરાજ' પુસ્તકમાં પૃ. ૨૭૧થી ૩૨૮ સુધીમાં છપાણી છે. (વિ. સં. ૧૯૯૧ માં)

બે સોલકી રાજ્યઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ ૩૭૩

સાર્થશતકવૃત્તિ, ધર્મરત્નકરંક, મુનિપતિ ચરિત્ર (પ્રાકૃત,) મલ્લિનાથ ચરિત્ર, પંચાશક ચૂર્ણિ, સુરસુંદરી કથા વિગેરે હજારો ગ્રંથો બન્યા છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિ વિગેરે મહાન ગ્રંથો મહાધારી હેમચંદ્રે બનાવ્યા છે.

રાજા કુમારપાળ

સિદ્ધરાજ પછી ગુજરાતના રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી કુમારપાળ થયો. તે બહુ બહાદુર અને વિચક્ષણ હતો. ગુજરાતની રાજ્યસત્તામાં તેણે વધારો કર્યો અને તેની કીર્તિને વધારે વ્યાપક બનાવી.

મારા મત પ્રમાણે તે કુમારપાળ રાજા સિદ્ધરાજ જેટલો વિદ્વાન તેમજ વિદ્યાપ્રેમી શરૂઆતથી ન હતો, પણ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ જેવા ગુરુની સોબતથી તેનામાં પણ પાછળ વિદ્વતા તથા વિદ્યાને વધારવાની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેણે પ્રાર્થના કરી શ્રી હેમચંદ્ર-આચાર્ય પાસે પોતાને માટે 'યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગરતવ, ત્રિષષ્ટિ શલાકા-

૧ કુમારપાળ કહે છે કે:—

पूर्वं पूर्वं जसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याञ्चया

साङ्गं न्याकरणं सुवृत्तिसुगमं चक्रुर्भवन्तुः पुरा ।

મદ્દેતોરથ યોગશાસ્ત્રમમલં લોકાય ચ દ્વયાશ્રય-

च्छन्दोऽलंकृतिनामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राप्यपि ॥

લોકોપકારકરણે સ્વયમેવ યૂયં, સજ્જાઃ સ્થ યયપિ તથાઽપ્યહમર્થયેઽદઃ ।

માદગનજસ્ય પરિબોધકૃતે શલાકા-પુંસાં પ્રકાશયત વૃત્તમપિ ત્રિષષ્ટેઃ ॥

તસ્યોપરોધાદિતિ હેમચન્દ્રા-ચાર્યઃ શલાકાપુરુષેતિવૃત્તમ્ ।

ધર્મોપદેશકફલપ્રધાનં, ન્યવીવિશાચ્ચારુગિરાં પ્રપંચે ॥

ત્રિષષ્ટિશલાકાચરિત્ર પર્વ ૧૦

નિવસહ મુહાવયંસા બિહવાઃ ગુરુણો અભીયગુણનિવહા ।

નિવસન્તિ અણેગવુહા જસ્સિં પુઠવીમસલરિજ્જે ॥ ૧-૪

૩૭૪ બે સોલંકી રાજાઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

પુરૂષ ચરિત્ર વિગેરે ગ્રંથો બનાવરાખ્યા હતા અને તેની સંકલ્પે ડાપીઓ કરાવી જુદા જુદા ભંડારોમાં રખાવી હતી. હૈમચંદ્રાચાર્યનું ઘણુંખરું સાહિત્ય કુમારપાળના રાજ્યમાં ગુજરાતમાં જ બન્યું છે અને લખાયું છે. જે સાહિત્યને દરિયાપારના લોકો પણ ગંભીરતાપૂર્વક અધ્યયન કરવામાં સારો રસ લે છે. સિદ્ધરાજની જેમ કુમારપાળની પાસે પણ વિદ્વાનો સારી સંખ્યામાં હતા.

પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયના પહેલા સર્ગમાં શ્રી હૈમચંદ્રાચાર્ય લખે છે કે:—કુમારપાળની રાજ્યાની (પાટણ) માં એક પંડિતસભા રાજ્ય તરફથી હતી, જેમાં અઠિતીય ગુણવાળા, બૃહસ્પતિ જેવા અનેક પંડિતો હતા, જેમનાથી પાટણ શોભતું હતું. વળી પાટણ (ગુજરાત) માં શૌર્ય વગેરે ગુણોની તથા સંગીત સાહિત્યાદિ વિદ્યાની બહુ ઉન્નતિ હતી. (સર્ગ ૧-૩૩) આ જ ગ્રંથના પહેલા સર્ગમાં ૨૫ મા પદ્યમાં લખ્યું છે કે પાટણના પંડિતોને જેમ બૃહસ્પતિને પણ પોતાની વિદ્યા, મહાત્મ્ય તથા ગુણસમૃદ્ધિ માટે અભિમાન રહેતું ન હતું. મતલબ કે અહીં બહુ જ પ્રયત્ન વિદ્વાનો વસતા હતા. કુમારપાળની પાસે રાતદિવસ સારા સારા વિદ્વાનો રહેતા. કેપર્દી, વાગ્ભટ, શ્રી હૈમચંદ્રસૂરિ, રામચંદ્રસૂરિ, સિદ્ધપાલ, યશપાલ, શ્રીપાલ જેવા વિદ્વાન કવિઓ તેના મંત્રી, ગુરુ અને મિત્રો હતા; તેથી તેની સાહિત્યપ્રીતિ વધતી ગંધ હતી. તેને વિદ્વાનો ‘ વિચારમુખ ’ ‘ કવિ-ખાંધવ ’ વિશેષણથી સન્બોધતા હતા. સોલંકી નામના એક મહાન ગવૈયાને તેણે સારું ધનામ આપ્યું હતું. તેના રાજ્યમાં અનેક ગ્રંથ-કારોએ ગ્રંથો રચ્યાં છે. તેમાં નમૂના તરીકે થોડા અહીં લખું છું:—

સત્રત્તિ યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગરતોત્ર, ત્રિપષ્ઠિશલાકાપુરૂષચરિત્ર (૩૬૦૦૦ શ્લોકનું), હૈમન્યાયત્રત્તિ, કાવ્યાનુશાસન, સત્રત્તિ છંદોનુશાસન, સંસ્કૃત

એ સોલંકી રાજઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ ૩૭૫

દ્વયાશ્રયનો પાઞ્જનો ભાગ, પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય (કુમારપાળ ચરિત્ર). ચાર કોષ વિગેરે સેંકડો ગ્રંથો હૈમચંદ્રાચાર્યે અનાવ્યા.

સત્યહરિચન્દ્ર, નલવિલાસ નાટક, નાટ્યદર્પણ વિગેરે અનેક નાટકો વિગેરેને રામચંદ્રસૂરિએ અનાવ્યા.

• • • ૧ દ્વતાંગદ છાયા નાટક, આ કુમારપાલની યાત્રાની યાદદાસ્તી માટે તે વખતે અન્યું હતું. કુમારવિહારશતક.

સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર, સનત્કુમાર ચરિત્ર, અનંતનાથ ચરિત્ર, નેમિનાથ ચરિત્ર વિગેરે પ્રાકૃત ગ્રંથો અન્યા છે. જિતકલ્પવૃત્તિ, હૈમવિભ્રમ પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર, ઉત્પાદસિદ્ધિપ્રકરણ-વૃત્તિ, સ્યાદ્વાદકલિકા, પંચોપાંગવૃત્તિ વિગેરે.

કુમારપાળે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા બાદ (૧૨૧૬ માગશર શુદ્ધિ ૨ પક્ષી) જૈન ધર્મના ગ્રંથો અનાવરાવવામાં તથા તેમના પ્રચારમાં ઘણો સારો ફાળો આપ્યો છે. વળી કુમારપાળે પહેલાં અનેક મતોનાં ધાર્મિક પુસ્તકો તથા વિદ્વાનો જોયા હતા, તેથી તે યોગના વિષયમાં સારો નિષ્ણાત હતો, એમ ડૉ. જી. બુહલર (G. Buhler) નું માનવું છે.

ઉપસંહાર

આ એ સોલંકી રાજઓના સમયમાં હજારો ગ્રંથ અન્યા છે. સેંકડો ગ્રંથકારો, વિદ્વાનો અને કલાકારો થયા છે. જેમની બુદ્ધિમતા, પરિશ્રમશીલતા તથા પવિત્રતાથી ગુજરાત આજ લગી ઉજ્જવલ તથા ગૌરવશાળી છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે. ફરી

૧ નિર્ણયસાગરમાં આ છપાઈ ગયું છે.

૩૭૬ બે સોલંકી રાજાઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

આપણે એવા રાજવીઓ પ્રાપ્ત કરીએ, એવા બહુશ્રુત વિદ્વાનો અને મહર્ષિઓને મેળવી ભૂતકાળના જેવો વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળ બનાવીએ તો આપણું ઇતિહાસ જ્ઞાન, ભૂતકાળનું ગૌરવ સફળ થાય. શાસનદેવ સફળને સદ્બુદ્ધિ તથા સારાં સાધનો આપો.

: ૫૨ :

‘સ્યાદ્વાદમંજરીના ન્યાયો’^૧

અહીં ન્યાય શબ્દનો અર્થ દર્શનશાસ્ત્ર તર્કવિદ્યા ઇન્સાફ અથવા ગૌતમ ઋષિનું ન્યાયદર્શન નથી, પણ ‘ન્યાય’ શબ્દથી ‘કહેવત’ અર્થાત્ ‘ઉક્તિ’ અર્થ સમજવાનો છે. જેમ ‘ઘોખીનો કુતરો ઘરનોયે નહિ’ અને ‘ઘાટનોએ નહિ’ તેમ.

આવા ન્યાયો નાનાં મોટાં વાક્યોમાં દરેક દેશ અને તમામ ભાષાઓમાં હોય છે. જુદા જુદા પ્રસંગો પર કહેવાથી કે લખવાથી આવાં વાક્યો સૂત્રોની જેમ પ્રસંગ ઉપર સચોટ અસર કરી શકે છે. આ ન્યાયોમાં શબ્દો થોડા અને અર્થ વધારે હોય છે. કેટલાક શબ્દો અન્યાહારથી સમજવાના હોય છે. પણ તે કહ્યા સિવાય જ પ્રસંગને લઈને અર્થ સમજાય છે. એ પણ એક ખૂબી છે.

સાહિત્ય અને લોક દષ્ટિએ આવા ન્યાયોની કિંમત ઘણી હોય છે. સામાન્ય જનતાથી લઈ વિશેષજ્ઞ સુધી તમામ લોકો આવા ન્યાયોનો

૧ સાહિત્ય, વડોદરા પૃ. ૨૨, અંક ૮-૯.

૩૭૮

‘ સ્યાદ્રાદમંજરીના ન્યાયો ’

જૂદાજૂદા પ્રસંગે પોતાના કથનની પુષ્ટિ માટે ઉપયોગ કરતા જોવાય છે. જેમાંથી આ ન્યાયો ઉતારીને લખાય છે, તે સંસ્કૃત ભાષાનો ગ્રંથ હોય ન્યાયો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં જ હતા, પણ તેનો ઉપયોગ પોતપોતાની ભાષામાં દરેક કરી શકે છે. આવા ન્યાયોને કોઈ પણ દેશ કે ભાષાનો પ્રતિબંધ હોઈ શકતો નથી.

સ્યાદ્રાદમંજરી દર્શન વિષયનો સુંદર, ગંભીર અને ઉપયોગી જૈન ન્યાયનો એક ગ્રંથ છે. એના કર્તા **મહિષેશ્વરસૂરિ** છે. ‘અન્ય-યોગવ્યવચ્છેદિકા’ની તે એક વૃત્તિ છે. આ ગ્રંથ ચૌદમી સદીમાં બનેલ છે. પોતાની અનેક વિશેષતાઓને લીધે અનેક લુનીવર્સિટી અને બીજી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં તે (સ્યાં મંજરી) દાખલ થયો છે. ગુજરાતના અઠંગ વિદ્વાન શ્રીમાન **આનંદશંકર બાપુભાઈ** ધ્રુવ જેવા સાક્ષરે આ ગ્રંથને સંશોધિત કરી **ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની સીરીઝ** તરફથી પ્રકાશિત કર્યો છે. બીજાં પણ આનાં અનેક સંસ્કરણો નિકળ્યાં છે. અહીં આ ગ્રંથની આલોચના કરવાનો પ્રસંગ નથી એટલે એ વિષે હું વધુ ન કહું એ જ ઉચિત છે.

ઘણા વર્ષો પહેલાંની વાત છે. જ્યારે હું આ **સ્યાદ્રાદમંજરી**નું અધ્યયન કરતો હતો, ત્યારે આની ભાષાએ આમાં આવતા વિષયોએ જેમ મને આકર્ષ્યો હતો, તેમ આમાં આવતા ન્યાયોએ પણ મહારા ચિત્તને ખુશ કર્યું હતું; તેથી તે ન્યાયોને મેં મારી **ડાયરી**માં નોંધી લીધા હતા. તે તરફ દૃષ્ટિ જતાં આજે તે ન્યાયોને અર્થ અને વિવેચન સાથે સાહિત્ય પ્રેમીઓને પાઠવું છું. લૌકિક દૃષ્ટિએ અનુપયોગી કેટલાક ન્યાયોને મેં આ લેખમાં છોડી દીધા છે; તેમ ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા’ મૂળકારિકાં-માંથી પણ કેટલાક ઉપયોગી ન્યાયોને મેં આ લેખમાં સંધ્યા છે.

‘ સ્થાઢાદમંજરીના ન્યાયો ’

૩૭૯

ન્યાયો

(૧)

અદિત્સોર્વણિજઃપ્રતિદિનંપત્રલિખિતદ્વસ્વતનમ્ભજનન્યાયઃ ।

‘દેવાની અનિચ્છાવાળો વણિક રોજ કાગળ લખે કે આવતી કાલે (તમારા પૈસા) દ્વશ-મોકલીશ. તેના જેવો ન્યાય’

વિવેચન;—એક લેણદાર, વણિક પાસે પૈસા માગતો હતો. તેના ઉધરાણીના રોજ કાગળો વણિક ઉપર આન્યા કરતા, તેના ઉત્તરમાં રોજ પેલો વણિક [વાણિયો] લખતો કે આવતી કાલે તમારા પૈસા મોકલીશ. એમ કરતાં વર્ષો વીતી ગયા.

એક કામ ન કરવું હોય ને નકામા બાનાં કાઢી વખત વીતાવે તેને માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે.

(૨)

અનિષિદ્ધમનુમતમ્ ।

‘મંકાર ન કર્યો, તો તેનો સ્વીકાર થયો જ.’

વિં દ્રાઘએ કાંઈક કાઢતે પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં તે કાંઈ ન બોલ્યો. મૌન રહ્યો તો તે વસ્તુ મૌન રહેનારને માન્ય છે એમ સમજી લેવાય છે. ‘ના નહિ’ એટલે ‘હા’ સમજી લેવા જેવો આ ન્યાય છે.

(૩)

અન્ધગજન્યાયઃ ।

‘આંધળા અને હાથીનો ન્યાય.’

વિં જન્મથી અન્ધ દશ માણસો એકઠા થયા. એક હાથી ઉભો હતો તેનાં ચાર પગ, બે કાન, બે દાંત, શુઠ અને પુછકું એમ કુલ

૩૮૦

‘ સ્યાદાદમંજરીના ન્યાયો ’

દશ અંગો પૈકી એક એક અંગને તે દશમાંથી એક એક આંધળો વળગી પડ્યો. જેણે જે અંગ ઝાલ્યું હતું, તેટલા અંગને જ તે તે સંપૂર્ણ હાથી માની બેઠા. લોકો ન્યારે તેમને હાથીનું સ્વરૂપ પૂછે ત્યારે ઉત્તરમાં કોઈ ‘ પગ (થાંભલા) જેવો ’ કોઈ કાન (સૂપડા) જેવો તો કોઈ પુછ (બડી) દોરી જેવો હાથી બતાવે છે. અને ખીજાએ કહેલ અધુરા કે પૂરા હાથીના સ્વરૂપનો નિષેધ કરે.

વસ્તુના અપૂર્ણ કે વિપરીત સ્વરૂપને જોઈ તેને જ, વસ્તુનું સંપૂર્ણ કે સાચું સ્વરૂપ સમજી લઈ ખીજાની માન્યતાને ખોટી ઠરાવતાર માટે આ ન્યાય વપરાય છે. ‘ કૂપમંદૂક ’ વિગેરે કહેવતો સાથે આની સમતા છે.

(૪)

અર્ધજરતિન્યાય :

‘ આધેડ સ્ત્રીનો ન્યાય ’

વિ० જે સ્ત્રીની યુવાવસ્થા નષ્ટ થઈ છે પણ વૃદ્ધાવસ્થા આવી નથી તે આધેડ સ્ત્રી કહેવાય છે. તેની જેમ.

આવી સ્ત્રી યુવતીએ નહિ અને વૃદ્ધાએ નહી, એટલે તે તરણીની જેમ ‘ ભોગ ’ ને ય યોગ્ય નહિ ને ડોસીમાત્રી જેમ ‘ યોગ ’ ને ય યોગ્ય નહિ. તેની વચલી અવસ્થા દુઃખકર જ છે.

વચલા માર્ગમાં ત્રિશંકુની જેમ હેરાન થનાર માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે. ‘ દુવિધામેં દોનોં ગયે, માયા મિલી, ન રામ ’ કહેવત લગભગ આના જેવી છે.

‘ સ્વાદાદમંજરીના ન્યાયો ’

૩૮૧

(૫)

‘ હતો વ્યાઘ્ર હતસ્તટી ’

‘ એક બાબુ વાઘ અને બીજી બાબુ નદી ’

વિ० ‘ એક બાબુ બાઘ અને એક બાબુ વાઘ ’ની કહેવત જેવો આ ન્યાય છે. અને બાબુની મુસીબતોમાં ફસાએલા માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

(૬)

उत्सर्गापवादयोरपवादविधिर्वलीयान् ।

‘ ઉત્સર્ગ અને અપવાદમાં અપવાદ બલવાન છે ’

વિ० ‘ઉત્સર્ગ’ એટલે રાજમાર્ગ-સામાન્ય નિયમ અને ‘અપવાદ’ કાદાત્મિક અને મુખ્યદ્યેયને સિદ્ધ કરનારો હોય છે. ઉત્સર્ગ સદાકાળ માટે મુખ્યદ્યેયનો સાધક હોય છે.

કોઈપણ આપત્તિ વિદ્ય કે દૈવિક બનાવોને માટે સાધારણ નિયમને થોડા વખત માટે બંધ કરી તાત્કાલિક સમયને યોગ્ય હિતકર માર્ગ લેવો તેનું નામ અપવાદ છે. જેમ યુવાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થએલ કન્યાને એ પરણાવવી એ ઉત્સર્ગ છે. પણ યવનોના આક્રમણથી કન્યાઓને બચાવવા માટે અષ્ટ વર્ષાં ભવેદ્ ગૌરીતું વિધાન યવન કાળમાં કરાયું હતું એ અપવાદ (આપદ ધર્મ) કહેવાય. આપત્તિ ટળ્યા પછી અપવાદ ને હટાવી ફરી ઉત્સર્ગ માર્ગ ઉપર ચાલવું જોઈએ. નહિં તો ભયંકર હાની થાય.

બ્યાકરણ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં આ ન્યાયનો ઘણીવાર ઉપયોગ થાય છે. ‘ સામાન્યશાસ્ત્રતો નૂનં વિશેષો બલવાન ભવેત ’ આ ન્યાય આના જેવો છે.

૩૮૨

‘ સ્વાકાદમંજરીના ન્યાયો ’

આચાર્ય હેમચન્દ્રના સિદ્ધહેમવ્યાકરણ માં (સાતમા અધ્યાયમાં) આ ન્યાય ‘ઉત્સર્ગાદિપવાદઃ’ [૫૫] શબ્દોમાં છે.

(૭)

ઉપચારસ્તત્ત્વચિન્તાયામનુપયોગી ।

‘તાત્ત્વિક ચર્ચામાં ઉપચાર (કલ્પના) ઉપયોગી નથી’

(૮)

કાકદન્તપરોક્ષાન્યાયઃ ।

‘કાગડાને કેડલા દાંત છે, તે જાણવાનો ન્યાય’

વિં સાર અને મતલબ વગરની આપતો માટે ‘હાડમારી-નકામી માથાફેડ કરી સમય વીતવાનો હોય ત્યાં આ ન્યાય લાગુ પડે છે.

(૯)

કોશપાનપ્રત્યાયનીયઃ ।

‘સમખાઇને વિધાસ કરાવવો’

વિં કાઇ અસંભવ કે દુઃસંભવ વાતને પણ બલાતકારથી સમજાવવા ફેર્સ કરે ત્યાં આ ન્યાય વપરાય છે. અથવા બુધ્ધિથી જે વાત ન જ થતી હોય છતાં શ્રદ્ધાથી મનાવી લેવી તે સ્થળે વપરાય છે, ‘પરાણે પ્રીત કહેવત સાથે આ ન્યાયની તુલના કરી શકાય. ‘મીયાંની ચાંદે ચાંદ’ ની સાથે પણ આની તુલના ઘટી શકે.

(૧૦)

ગજનિર્મીલિકાન્યાયઃ ।

‘હાથીનાં આંખ મીંચામણાં’

વિં હાથી મસ્ત હોય છે ત્યારે આંખ મીંચીને ખાતપાન વિગેરેની ક્રિયાઓ કરે છે. તે વખતે પોતાની મસ્તીમાં તેને કાઇ પણ

‘ સ્યાદાદમંજરીના ન્યાયો ’

૩૮૩

પોતાની કે પરની ક્રિયાઓનું ધ્યાન ભાન નથી હોતાં. તે ઘણી જ બેપરવાહી (ઉપેક્ષા) દાખવે છે.

કોઈપણ વાદી અધિકારી કે સત્તાદિથી મસ્ત બનેલ વ્યક્તિ પોતાની ધૂતમાં પોતામાં આવતા દોષો, પોતાનું થતું નુકસાન, અને તેથી લોકોની થતી સાચી ખોટી ફરિયાદો નથી સાંભળતો, નથી ગણકારતો ત્યારે આ ન્યાય વપરાય છે.

‘ આંખ મીંચામણું ’ કે ‘ જાણ્યું અજાણ્યું કરવું ’ એ કહેવતો જેવો આ ન્યાય છે.

(૧૧)

‘ ગતાનુગતિકતાન્યાય ’:

‘ દેખા દેખી કરવું ’

વિં બુદ્ધિ વગરના અંધ અનુકરણ માટે આ ન્યાય વપરાય છે.

‘ ગાડરીયો પ્રવાહ ’ જેવો આ ન્યાય છે.

(૧૨)

ઘટ્ટકુટ્યાં પ્રભાતમ્ ।

“ ટોલમાં સવાર થયું. ”

વિં જ્યાં દાણ લેવાય છે તે સ્થાન-કોટડીને ઘટ્ટકુટી કહે છે. એક ગાડાવાળો દાણ ચુકાવવાની અનિચ્છાથી પોતાના ગાડાને આડે (બીજે) રસ્તે લઈ ગયો. પણ સવારમાં તે ફરી ફરીને દાણ ચુકાવવાના સ્થાને ટોલ પાસે અનિચ્છાએ આવી ચઢ્યો.

પોતાના લાલ માટે અમુક યુક્તિક રસ્તો લેવાય છતાં તે લાલ ન થતાં સંભવિત નુકસાન જ ભોગવવું પડે, ત્યાં આ ન્યાય વપરાય છે.

‘ મુઝા નહિ ને પાછા થયા ’ કહેવત જેવો આ ન્યાય છે.

૩૮૪

‘ સ્યાદ્દાદમંજરીના ન્યાયો ’

(૧૩)

ઘંટાલોલન્યાયઃ ।

‘ ઘંટા લોલક ન્યાય ’

વિં ઘંટના વચ્ચેનું લોલક એક બાબુ નથી હોતું. વચ્ચે જ લટક્યા કરે છે. તેની જેવો ન્યાય; બન્ને બાબુથી બ્રહ્મ થઈ વચ્ચે લટકનારને માટે અને બન્નેમાં સંબંધ રાખનાર-વગ રાખનારને માટે ન્યાય વપરાય છે.

‘ ઘડિયાળનું લોલક ’ અને ‘ દહિં દુધમાં પગ રાખવો ’ એ કહેવતો આ ન્યાય જેવી કહી શકાય.

(૧૪)

હમરુકમણિન્યાય

‘ હમરુ લોલક ન્યાય ’

વિં મદારીને વગાડવાનું વાદ્ય તે ‘ હમરુ ’ અને તેના ગળામાં આંધેલ લોલક જેવું હોયુ છે તે મણિ કહેવાય, આ ન્યાય ઉપરના જેવો છે.

(૧૫)

તડાડ્દર્શિશકુન્તપોતન્યાસઃ ।

‘ કાંઠાને નહિ જોઈને પાછા ફરેલા પક્ષિનો ન્યાય ’

વિં દરિયા વચ્ચે નાવના દૂવા ઉપરથી એક પક્ષી કિનારા ઉપર જવા નિકળ્યું, પણ સર્વત્ર પાણી હોવાથી કિનારો પ્રાપ્ત ન થયો. અંતે થાકીને પાછું તે નાવ ના દૂવા પાસે આવ્યું, તેના જેવો ન્યાય.

‘ સ્વાઠાદમંજરીના ન્યાયો ’

૩૮૫

મના કરવા છતાં પોતાની ધુનથી એક માણસ દુઃખના માર્ગે પ્રયાણ કરી સફળતા નહિ મળતાં થાકીને પાછો મૂળ સ્થાનમાં આવે, તે માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે.

‘વાર્યો ન રહ્યો પણ હાર્યો રહ્યો’ કહેવતની આની સાથે સમતા જણાય છે. (આ ન્યાય મૂળની ૧૦મી કારિકામાં છે.)

(૧૬)

ત્રિશંકુન્યાયઃ ।

ત્રિશંકુન્યાય

વિં કોઇના શાપથી ત્રિશંકુ નામનો એક પુરુષ ભૂમિથી આકાશ જતાં વચ્ચે અટકી પડ્યો. ન તો આકાશમાં કે ન તો પૃથ્વીમાં રહી શક્યો. અન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ થએલને માટે આ ન્યાયનો પ્રયોગ થાય છે. ‘ત્રિકુંશ’ પોરાણિક વ્યકિત છે.

‘ધોખીનો કુતરો ધરનો ચે નહિ અને ધારનો ચે નહિ.’ કહેવત સમો આ ન્યાય છે.

(૧૭)

તુલ્યબલયોર્વિરોધઃ ।

‘સરખાઓનો વિરોધ’

વિં સરખી શક્તિવાળાઓમાં જ વિરોધ હોઇ શકે અને તે જ શોભે. હાથી અને કીડીમાં વિરોધ હોઇ શકતો નથી.

એક સરખી શક્તિવાળા લડતા હોય કે વાદવિવાદ કરતા હોય ત્યાં આ ન્યાય ઓલાય છે. શાસ્ત્રીય બાબતોમાં આ ન્યાય ઘણીવાર વપરાશમાં આવે છે.

૩૮૬

‘ સ્યાદ્ઘાત્મંજરીના ન્યાયો ’

(૧૮)

નહિ દષ્ટેન્નુપપન્નં નામ ।

‘ પ્રત્યક્ષ વસ્તુમાં બીજી યુક્તિ ન જોઈએ ’

વિં સાક્ષાત્ દેખાતી વસ્તુનો ડોષ નિષેધ કરી શકે નહિ. તેની સિધ્ધિ માટે બીજાં પ્રમાણો આપવાની જરૂર નથી હોતી. નજર સામે દેખાતી વસ્તુમાં ડોષ પ્રમાણ માંગે તેના ઉત્તરમાં આ કહેવાય છે.

(૧૯)

પિતુઃ પુત્રસ્યોત્પત્તિઃ પુનઃ પુત્રાત્ પિત્રુત્પત્તિન્યાયઃ ।

‘ પિતાથી પુત્રની અને પુત્રથી પિતાની ઉત્પત્તિ ’

વિં જ્યાં અન્યોન્યથી કાર્યની સિધ્ધિ કરાતી હોય ત્યાં આ ન્યાય (દોષ) વપરાય છે. ‘અન્યોયન્યાશ્ચ દોષ’નું આ નામાન્તર છે. ‘તાલા કુચી ન્યાય’ આના જેવો છે.

(૨૦)

પ્રત્યક્ષપ્રમાણે નાનુમાનપ્રમાણતા ।

‘પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જે વસ્તુ જાણાતી હોય ત્યાં અનુમાનની જરૂર નથી’

વિં જે વસ્તુ સામે અનુભવમાં આવી રહી છે તે પ્રત્યક્ષ છે. તેની પુષ્ટિ માટે બીજા અનુમાન વિગેરે પ્રમાણોની આવશ્યકતા હોતી નથી. જેમ-‘અગ્નિ પ્રત્યક્ષ ગરમ છે’ તો પછી તેના ગરમ ગુણ માટે બીજાં પ્રમાણોની શી જરૂર ?

‘ સ્યાદ્વાદમંજરીના ન્યાયો ’

૩૮૭

(૨૧)

રજકશ્વન્યાયઃ ।

‘ ઘોખીના કુતરાનો ન્યાય ’

વિં એકે સ્થળે નિશ્ચિત આશ્રમ નહિ પામેલને માટે આ ન્યાય કહેવાય છે.

‘ ઘોખીનો કૂતરો ઘરનો યે નહિ અને ઘાટનો યે નહિ ’ એ આ ન્યાયનું રૂપાંતર કે વિસ્તૃત ભાષાન્તર માત્ર છે.

(૨૨)

સાપેક્ષમસમર્થમ્ ।

‘ ખીજની અપેક્ષા રાખનાર અસમર્થ છે ’

વિં પોતાના કોઈ પણ કાર્યમાં ખીજ કોઈ પણ ચીજની મદદ લેવી કે ચાલવી એ પરાધીનતાનું લક્ષણ છે.

બ્યાકરણ અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ ન્યાયનો ઉપયોગ ઘણીવાર કરવો પડે છે.

શ્રી હેમલેસગણિએ ‘ન્યાયસંગ્રહ’ નામના પરિભાષા વિષયના મંથમાં આ ન્યાય (પૃ. ૭૭માં) આજ શબ્દોમાં સંધરેલો છે. બ્યાકરણની પરિભાષા ન્યાય કહેવાય છે.

(૨૩)

સુન્દોપસુન્દન્યાયઃ ।

‘ સુન્દ અને ઉપસુન્દનો ન્યાય ’

વિ. ‘સુન્દ’ અને ‘ઉપસુન્દ’ નામના બે રાક્ષસો થયા છે. તેમણે બ્રહ્માજી પાસે વર માંગ્યું કે ‘અમારું બંનેનું મૃત્યુ પરસ્પર લડવાથી

૩૮૮

‘ સ્વાદ્વાદમંજરીના ન્યાયો ’

અમારા એક ખીજાથી થાઓ’ બ્રહ્માજીએ વરદાન આપ્યું. વર મળ્યા પછી તેઓ લોકોને ઉદ્દેશતાપૂર્વક પીડવા લાગ્યા. દેવલોકથી એક તિલોત્તમા-દેવી આવી. તેને મેળવવા માટે તે બન્ને રાક્ષસો પરસ્પર જોસભેર યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યા. અંતે તે બન્ને એક ખીજાના પ્રત્યાધાતોથી મરી ગયા. એની પૌરાણિક વાર્તા છે. તેના જેવો આ ન્યાય છે. જ્યાં આપસમાં બે જણ લડતા હોય અને ત્રીજાનું કામ સરતું હોય ત્યાં આ ન્યાય વપરાય છે.

‘એની લડાઈમાં ત્રીજાની પોઆર’ કહેવત જેવો આ ન્યાય છે.

અન્યયોગવ્યવચ્ચેદ્વાત્રિંશિકા’ની ૨૬મી મૂળકારિકામાં ‘ પરસ્પર ધ્વંસિષુ કંટકેષુ । ’ ન્યાય પણ ‘ સુન્દોપસુન્દ ’ જેવો જ છે, ‘ એ ખીલાડી અને વાંદરો ’ની કહેવત પણ આના જેવી છે.

(૨૪)

સ્વપકારાણાં ધૂમ્રપાનન્યાય :

‘ રસોધઆના લાગ્યમાં ધુમાડો ’

પોતે ગમે તેટલી મહેનત કરી રસોધઓ રસવતી બનાવે અને ખાઈ ખીજાજ જાય. રસોધઆના નસીબમાં તો ધૂમાડો સહન કરવાનો હોય.

પોતે ગમે તેટલું કામ કરે પણ તેનું ફળ તે મેળવી ન શકે, ખીજા જ મેળવે, ત્યારે આ ન્યાય વપરાય છે.

‘ અન્ન એનું પુણ્ય અને રાંધનારને ધુમાડો ’ કહેવત આ ન્યાયનું જ રૂપાન્તર સમજવું.

‘ સ્યાઠાદમંજરીના ન્યાયો ’

૩૮૯

(૨૫)

સ્તેન મીતસ્ય સ્તેનાન્તરશરણસ્વીકરણન્યાય : ।

‘ એક ચોરથી ડરીને બીજા ચોરનું શરણ
સ્વીકારવાનો ન્યાય ’

વિ. એક ચોરે એક માણસને ઘેરો હોય ત્યારે તે ગભરાઈને
બચવા માટે બીજા ચોરનો આશ્રય લે તો ત્યાં પણ લાંટાવવાનોજ.
તેના જેવો આ ન્યાય છે.

એક દોષ કે આપત્તિથી બચવા માટે બીજા દોષ કે બીજી આપત્તિને
સ્વીકારનાર માણસ માટે આ ન્યાય લાગુ પડે છે.

(૨૬)

સ્થાલીપુલાકન્યાય : ।

‘ તપેલીમાં એક દાણો પાકવાથી બધા પાકી ગયાનો ન્યાય ’

વિ. ચુલા ઉપર રાંધવા માટે મૂકેલ ચાવલ વિગેરે અનાજનો
એક દાણો પાક્યો હોય તો રાંધનાર અનુમાન કરે છે કે : આ
પાત્રમાં રહેલ બધા દાણા પાકી ગયા છે.

એક દેશના (અંશના) જેવાથી બાકીના તેના દેશ-અંશો પણ
પારખેલા એક અંશ જેવા જ હોવાની સંભાવના કરાય, ત્યાં આ
ન્યાય કામમાં લેવાય છે. દાખલા તરીકે પુસ્તકનું એક પ્રકરણ સાઈ
આકર્ષક કે મહત્ત્વ ભર્યું હોય તો તેનાથી લેખકની યોગ્યતાનું માપ કાઢી

૩૯૦

‘ સ્યાદાદમંજરીના ન્યાયો ’

બીજાં પ્રકરણો પણ તેવાંજ હશે, એમ ધારી કેટલાક લોકો મત આપી દે છે. એનું નામ સ્થાલીપુલાકન્યાય.

(૨૭)

સંમીલ્યવિલોચનન્યાય : ।

‘ આંખો બંધ કરી-શાંતિથી વિચારવાનો ન્યાય ’

વિ. કોઈપણ કઠિન પદાર્થ સંક્લુષ્ટવૃત્તિથી સમજતો નથી, તે માટે ચિત્તસ્થૈર્યની ખાસ જરૂર પડે છે. ત્યારે ચિત્તને બાહ્યવૃત્તિઓથી મુક્ત કરવા આંખો મીચી અન્તર્મુખ (અન્તર દષ્ટિ) થઈને વિચારીએ ત્યારે તે વસ્તુ સમજમાં સહેલાઈથી આવી જાય છે, તે સ્થળે આ ન્યાય વપરાય છે. ભાષામાં પણ કહેવત છે કે જરા આંખ બંધ કરીને આત્મામાં ખેસીને વિચાર.

આ ન્યાય અન્યયોગબ્યવચ્છેદિકાની ત્રીજી મૂળકારિકામાં છે અને સ્યાદાદમંજરીકારે આનીજ રીકામાં ‘કટુકૌષધિપાન ન્યાય’ પણ આપ્યો છે.

(૨૮)

સ્વપુત્રઘાતાત્ નૃપતિત્વલિપસા ન્યાય : ।

‘ પોતાના પુત્રને મારી રાજા થવાની લાલસા ’

વિ. પારકાનું અહિત કરી પોતાની જરીક વાસનાને પૂરી કરાતી હોય ત્યાં આ ન્યાય કામમાં લેવાય છે.

‘ સ્થાકાદમંજરીના ન્યાયો ’

૨૮૧

આ લેખ નહીં પણ સામાન્ય લખાણમાં ૨૮ સંસ્કૃત ભાષાના ન્યાયો તેના ગુજરાતી અર્થો અને તે પર વિવેચનમાં ન્યાયોના સ્થાનોનો નિર્દેશ કર્યો છે. સંસ્કૃત ન્યાયોની સરખામણીમાં ગુજરાતી ભાષાની કદ કદ કહેવતો છે, તેનો પણ તે તે સ્થાને થોડોક નિર્દેશ કર્યો છે. જેથી તેના ઉપયોગની દિશા સૂઝી શકે. ભાષાની કહેવતો સાથે તુલના ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી કરી છે એટલે કાઠકાઠ અંશમાં બંનેમાં સમતા કદાચ ન જણાય તો વિચારકા સુધારી લઈ મને મારી આપશે.

તેર ચોદ સોળ અને એકવીસમા ન્યાયમાં લગભગ ઘણી સમાનતા છે. બાર અને પંદર સરખા જેવાંજ છે તથા અઢારમા અને વીસમા ન્યાયમાં પણ ખાસ તફાવત જણાતો નથી.

એ કહેવાની જરૂર નથી કે આવા ન્યાયોનું સાહિત્યમાં મોટું સ્થાન છે. પ્રસંગ ઉપર ન્યાયો (કહેવતો) નો ઉપયોગ કરવાથી ઓરજ ચમત્કાર અને રસ ઉત્પન્ન થાય છે. મને ખબર નથી કે આવી કહેવતોનો સંગ્રહ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થયો છે કે નહિં. જો નહિ થયો હોય તો ગુજરાતી ભાષામાં અંધી કહેવતોનો સંગ્રહ ગ્રન્થરૂપે પ્રકાશિત કરવાની સાક્ષરી દૃષ્ટિએ ઘણી જરૂર છે. એમાં હું ધારું છું કે કાઠનો યે મતભેદ નહિ હોય.

ગુજરાતી ભાષા ફેલાતી જાય છે તો તેના બધાં સાધનો ઉપસ્થિત કરવાં એ આપણું આદ્ય કર્તવ્ય છે.

:૫૩:

પ્રાચીન ગ્રંથપરિચય

(સારસ્વત ટીકાનો પરિચય)

ભાદ્રપદના જૈન જ્યોતિના અંકમાં લઘુત્રિષ્ટિ સંબંધી આલૈ-
ચનાત્મક લેખ છપાવ્યો છે. તે લેખમાં લખ્યા મુજબ ખીખ કેટલાક
અમુદ્રિત ગ્રંથોનો પરિચય લખવા મારો વિચાર છે. જે ક્રમે ક્રમે
વાચક સમક્ષ રજુ થશે.

સારસ્વત વ્યાકરણ

સારસ્વત વ્યાકરણ જુનું છે. તેના કર્તા અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય છે.
સરસ્વતીએ આના સૂત્રો બનાવ્યા છે અથવા તેમાં તેણીએ સહાયતા

૧ શ્રી જિનચંદ્રસૂરિએ સારસ્વતસૂત્રો ઉપર સિદ્ધાન્તરત્નિકા નામની
૪૩૬ લખી છે તેના મંગલ શ્લોકમાં લખ્યું છે કે સરસ્વત્યુક્તસૂત્રાણાં
કુર્વે સિદ્ધાન્તરત્નિકામ્ ॥

આપી છે એમ મનાય છે. તેમાં લૌકિક પ્રયોગોની આવશ્યક ક્રિયાસિદ્ધિ ઠીક છે. સાધારણ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓ માટે તે વધુ ઉપયોગી છે. હેમચંદ્રીય અને પાણિનીય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ આ ધણું સંક્ષિપ્ત છે. સેંકડો વર્ષોથી આનું પઠન પાઠન બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે. ગુજરાત અને સરયુપારી પ્રદેશમાં તેનો વધુ આદર જણાય છે. તેના ઉપર આવશ્યકતાનુસાર જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અનેક ટીકાઓ બની છે. વર્તમાનમાં સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ ચન્દ્રકીર્તિ સૂરિ જૈનાચાર્ય હતા. આ સારસ્વત ઉપર બીજી છ ટીકા જૈન વैयाકરણોએ બનાવી છે. જૈન કોન્કર-સની જૈન ગ્રંથાવલી પ્રમાણે તેમના નામે સહજકીર્તિ, નયસુંદર, ભાનુચંદ્ર, દયારત્ન, મેઘરત્ન અને ચતીશ છે. આ છએ ટીકા મહારા ધારવા પ્રમાણે હજી ક્યાંએ છપાણી નથી.

સારસ્વત દીપિકા

હું અહિં જે ટીકાનો પરિચય લખું છું તે મેઘરત્નની સાર-સ્વત દીપિકા છે. તેના પ્રારંભમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

(૧)

રાઢાવંતૈ (વિદ્ધિઃ ?) ફણિપતિફળૈઃ

સેવ્યમાનં પ્રમોદાદ્

ગીર્વાણેશૌર્દનુજમહિતં 'વંધપાદારવિદમ્ ।

૧ પ્રતિભાના પાઠોમાં ઘણે ભાગે પૂર્વમાં સવર્ણ પાંચમા અક્ષરને બદલે અનુસ્વાર લખેલો દેખાય છે, તે વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ ઠીક ન હોવા છતાં પ્રતિલેખકો જગાની સંકુચિતતા અથવા લખવાની અનુકૂળતાને લીધે તેમ લખતા હશે, આ પ્રતિમાં પણ તેમજ છે. અહીં મૂલપાઠને મેં જેમનો તેમજ લખ્યો છે. સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા પણ સારસ્વતનું રૂપાંતર છે. લગભગ સારસ્વતના મૂલ સૂત્રો બધાએ સિદ્ધાન્ત ચન્દ્રિકામાં છે.

३८४

प्राचीन ग्रंथपरिचय

नत्वा पार्श्वं त्रिभुवनगुरुं मेघरत्नाभिधोऽहं
टीकां कुर्वे प्रमुदितमना भारतीप्रक्रियायाम् ॥

(२)

कुमतिकमठदैत्यक्रोधदावाग्निमेघो
जनवनजविकाशार्हमणिरम्यमूर्तिः ।
भवतु मयि विनीते विश्वविश्वप्रकाशी ।
सजलजलददीप्तिः पार्श्वनाथः प्रसन्नः ॥

(३)

यस्याः दुरापं किल मन्दबुद्धिः
प्राप्य प्रसादं वचसां निधिः स्यात् ।
भूयाद् महामोदहरा शिशूनां
सा भारती वाचि मम प्रसन्ना ॥

(४)

वंदाक(वन्दारु?)क्षितिपोत्तमाङ्गमणिभिः
संघृष्टपादाम्बुजाः
शाब्दाम्भोधिविवर्धनैकविधवो
वैदग्ध्यवागोश्वराः ।
यावच्छासनमेव जैनमतुलं
स्याद्वादविद्यान्वितं
तावद्विश्वजने जयन्तु विनया-
द्याः सुन्दरा वाचकाः ॥

(५)

भारतीप्रक्रिया कासौ काहं मंदो जडाशयः ।
तथाविध...१ माधाय यथाप्रज्ञं प्रतन्यते ॥

ટીકાકાર મંગલાચરણ કર્યા પછી મૂલ ગ્રંથ ઉપર વૃત્તિનો પ્રારંભ આ રીતે કરે છે :-

પ્રણમ્યેતિ ચિકીર્ષિત શબ્દશાસ્ત્રાવિઘ્નેનપરિસમાપ્ત્યર્થમિ-
ષ્ટદેવતાપરમાત્મલક્ષણમંગલાચરણં પૂર્વકં....

સમાસ પ્રકરણ પૂરું થયા પછી આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

इति श्रीबृहद्गच्छे वा. श्री श्री विनयसुंदरशिष्य
मेघरत्नविरचितायां सारस्वत दीपिका ।

અથ તદ્વિતઃ (તદ્વિતાઃ !) નિરૂપ્યતે । સમાસશ્રાન્વયે
નામ્નામ્ इति તદ્વિતસ્યાપિ સ્મૃતિત્વાત્ સમાસં પરિસમાપ્ય
અથાનન્તરં તદ્વિતસંજ્ઞકાઃ પ્રત્યયાઃ નિરૂપ્યન્ત ।

(ટીકા અને ગ્રંથકાર)

આ ટીકાનું નામ સારસ્વત દીપિકા છે. સારસ્વત સૂત્રોના અર્થને
પ્રકાશનારી હોવાથી તે ખરેખર દીપિકા છે. આના કર્તા શ્રી વિનય-
સુંદર મુનિના શિષ્ય મેઘરત્ન મુનિ છે. ગ્રંથકાર મેઘરત્ને પ્રારંભમાં
શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કર્યા પછી ભારતી (સરસ્વતી) અને પોતાના
વિનયસુંદર ગુરૂની સુંદર રીતે સ્તુતિ કરી છે. પછી ટીકા બતાવવામાં
પોતાની અયોગ્યતા બતાવવાનો શિષ્ટાચાર કરી ગ્રંથનો પ્રારંભ કર્યો છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે જૈનાચાર્યોએ ૧૨ મી શતાબ્દી પછી
વ્યાકરણના તમામ ક્ષેત્રોમાં ઘણી કુશલતા અને ભર્મજતા બતાવી છે.
આ મેઘરત્ને પણ સારસ્વતની ટીકા ઘણી સુંદર રીતે લખી વ્યાકરણ
ભણનારાઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. ગ્રંથકારની કલમ સારી જણાય છે.
આ ગ્રંથને કાષ્ઠ છપાવે તો જૈન અજૈન વિદ્યાર્થીઓમાં આનો બહોલો
પ્રચાર થઈ શકે અને જૈન સાધુઓનું અજૈનોમાં માન વધે.

૩૮૬

પ્રાચીન ગ્રંથપરિચય

જૈન વિદ્વાનોએ સાહિત્યમાં જરા પણ પક્ષપાત કર્યો નથી. પોતાની નિર્મળ દૃષ્ટિથી જૈન સાહિત્યની જેમ અજૈન સાહિત્યનો પણ ઉડો અભ્યાસ કરી તે ઉપર વ્રત્તિ, ટીકા ટિપ્પણી અને ભાષ્યો લખી પોતાની ચમત્કારી કલમનો પરિચય કરાવ્યો છે. તેવા સેંકડો ગ્રંથોના દાખલા આપવાની સામગ્રી મહારી પાસે છે જે વખત મળવાથી અહાર મૂકવામાં આવશે.

આપણા વર્તમાન સાધુઓ પોતાના ધર્મના પણ ન્યાય વ્યાકરણ કાવ્યસિદ્ધાન્તાદિના ગ્રંથો ભણવા પ્રયત્ન કરતા નથી. પોતે સમર્થ નથી તો પછી ખીજના સાહિત્યને ભણીને તે ઉપર અકંગ ગ્રંથો બનાવવાની આશા તો કેમજ રાખી શકાય? તેઓનો જ્ઞાનવ્યવસાય મટી ઉપકરણ વ્યવસાય વધી રહ્યો છે. અધ્યાત્મવાદ સુકાઈ જઈ પૌદ્ગલિકવાદ પશ્ચવિત થતો જાય છે. અને આપણા ગ્રાવકોની સ્થિતિ પણ લગભગ તેવીજ જડપ્રાય છે. નાહિમ્મત અને કંગાલવ્રત્તિમાં તેઓ આગળ વધતા જણાય છે.

આ સારસ્વત દીપિકાની પ્રતિ ઉજ્જૈનમાં યતિ શ્રી પ્રેમવિજયજીના ભંડારમાં છે. તે પોથી નં ૨૧ માં છે. પ્રતિ જોવા દેવા માટે યતિશ્રીને ધન્યવાદ આપું છું.

:૫૪:

સકલાઈત્તની મહત્તા અને આલોચના^૧

વિશિષ્ટ વિદ્વાન્-કવિઓની ન્હાની ન્હાની કૃતિઓમાં પણ એવું ગાંભીર્ય-મહત્ત્વ અને ચમત્કાર હોય છે કે તે જગત્તે માટે બોધપ્રદ-હિતકર અને આદર્શ-માર્ગદર્શક થઈ જાય છે. આ નિયમથીજ શ્રીસમન્ત મદ્ર તું^૨ દેવાગમસ્તોત્ર કે જે તેઓએ રચેલ કાષ્ઠ પ્રૌઢગ્રન્થનું મંગલાચરણ કહેવાય છે, પણ આજે તે દર્શન (ન્યાય) વિષયનો મૌલિક-સ્વતંત્ર અને ગંભીર ગ્રન્થ તરીકે મનાય છે. તેવીજ રીતે શ્રીસિદ્ધસેન હરિમદ્ર આદિની દ્વાત્રિશિકા તથા અષ્ટકો જ પ્રમાણમાં ન્હાના તથા જિનસ્તુતિરૂપ હોવા છતાં આજે તે અકારગ્રન્થો કરતાં પણ ગહન અને મહત્ત્વના સિદ્ધ થયા છે, અનેક શાસ્ત્રોના નિર્માતા સર્વજ્ઞકલ્પ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ પણ તેવા વિશિષ્ટ કવિ-વિદ્વાનોમાં એક તેજસ્વી, પ્રચંડ અને વિલક્ષણ આચાર્ય

૧ જૈન, ભાવનગર. ૮ નવેમ્બર, ૩૧ નો અંક.

૨ આતું ખીજું નામ આસમીમાંસ પણ પાડયું છે. આની ઉપર પ્રચલ્લ તાકિંક શ્રી વિદ્યાનન્દસ્વામી, વસુનન્દિ અને અકલંકાદિ દિગમ્બર વિદ્વાનોએ અદ્વસહજી આદિ અનેક પ્રૌઢ ગ્રન્થો લખ્યા છે.

૩૯૮

સકલાર્હત્તની મહત્તા અને આલોચના

થયા છે કે જેના સાહિત્ય સર્જનની યશોમય ગાથા (વૃત્તાન્ત) સાંભળી-જાણીને ભલભલા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પૌર્વાત્ય કે પાશ્ચાત્ય જૈન કે અજૈન વિદ્વાનો આશ્ચર્યથી પોતાનું મસ્તક ધુણાવે તથા નમાવે છે, તેજ વિશિષ્ટ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની સકલાર્હત્ત તરીકે પ્રસિદ્ધ પામેલી આ કૃતિને પાશ્વિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક, પ્રતિકમણમાં ચૈત્યવન્દનના સ્થાને દાખલ કરી ખરેખર જૈન સમાજે એક યોગ્ય વિદ્વાનની યોગ્ય કૃતિની કદર કરી છે તથા પોતાની બુદ્ધિ-મત્તા ખતાવી છે. પણ મ્હારે દિલગિરી સાથે કહેવું જોઈએ કે

અરતરગચ્છ પાશ્વચંદ્રગચ્છ (પાયચંદ્રગચ્છ) વિધિપક્ષગચ્છ તથા **લેંકાગચ્છ** આદિ ગચ્છવાલાઓએ શ્રી હેમચન્દ્રની આ કૃતિને પ્રતિકમણાદિ ક્ષેત્ર^૧ પણ આવશ્યક ક્રિયામાં હજી દાખલ કરી નથી, તેથી તે ગચ્છના લોકોને મારી નમ્ર સૂચના છે કે તપાગચ્છની જેમ તેઓ પણ પોતાની આવશ્યક ક્રિયામાં આને (સકલાર્હત્તને) જરૂર સ્થાન આપે, તપાગચ્છની આવશ્યક ક્રિયામાં આ (સકલાર્હત્ત) ક્યારે દાખલ થયું. તેનો હજી મને તપાસ કરતાં પણ નિશ્ચિત પત્તો લાગ્યો નથી, હવે મારી સ્વરૂપ બુદ્ધિથી સકલાર્હત્ત ઉપર ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ હું વિચાર કરીશ.

૧ અરતરગચ્છવાલા પાશ્વકાદિ પ્રતિકમણમાં ચૈત્યવન્દનના સ્થાને શ્રીજયત્રિપુરુષણ તોત્ર બોલે છે જેના બતાવનાર નવાંગીવૃત્તિકાર પ્રચંડ તાર્કિક શ્રી અન્નયદેવસૂરિ છે. આ સ્તોત્રમાં પ્રાકૃત ભાષાથી શ્રી સ્તંભનપાર્શ્વનાથ ની સુન્દરરીતે સ્તુતિ કરી છે. આ વાત એજ સ્તોત્રના નીચે લખેલ છેલ્લા શ્લોકથી જણાય છે

एम पसिय सुपासनाह धंभणपुर द्विअ ।

इअ मुगिावरसिरिअभयदेव विरारावई अणदिअ ॥

જુઓ જયતિહુઅણની ૩૦ મી ગાથા. પંચપ્રતિકમણના ૫૪ ૭૪માં.

સકલાહત્તની મહત્તા અને આલોચના

૩૯૮

સકલાહત્તનું મૂલ.

આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ આ (સકલાહત્તની) સ્વતંત્ર સ્તોત્ર કે અન્ય તરીકે રચના કરી હશે, એમ ઘણા લોકોનું માનવું છે; પરંતુ તે તદ્દન જુહું-નિર્મૂલ છે. કેમકે તેઓએ સ્વતંત્ર અન્ય કે સ્તોત્ર તરીકે આવી રચના કરી જ નથી. પરંતુ સમસ્ત જૈન ઇતિહાસને એકત્ર સંગીન કરવાની બુદ્ધિથી તેઓએ **શ્રીત્રિષષ્ટિશલાકા-પુરુષચરિત્ર** નામનો આકર-મ્હોટો અન્ય બનાવ્યો છે, તે અન્યના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ તરીકે **સકલાહત્ત પ્રતિષ્ઠાનમધિષ્ઠાનં શિવશ્રિયઃ** આદિ ૨૬ શ્લોકો બનાવ્યા છે (જુઓ પર્વ પહેલું (મૂલ) પૃષ્ઠ ૧) કેમકે આસ્તિક અન્યકારોનો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ પણ અન્યનો પ્રારંભ કરતાં વિદ્વનના નાશ માટે અન્યના પ્રારંભમાં પોતાના ઇષ્ટદેવતા આદિની સ્તુતિ કરવી (મંગલાચરણ કરવું) આવશ્યક છે. પ્રાચીન નૈયાયિકા મંગલનું ફલ ‘ નિર્વિદ્વં યંથની પૂર્તિ ’ માને છે જ્યારે નવ્ય નૈયાયિકા-તાર્તિકા વિદ્વનનો નાશ થવો એટલું જ મંગલનું ફલ છે. અન્યની પૂર્તિ તો અન્યકારની પ્રતિભાદિ શક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. મંગલની અપેક્ષા નથી રાખતી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેજ મંગલના ૨૬ શ્લોકો અને પરિશિષ્ટ પર્વ આદિના કેટલાક શ્લોકો મળી સકલાહત્ત થયું છે.

સકલાહત્તનું શ્લોક પ્રમાણ.

ત્રિષષ્ટીશલાકા અન્ય મોટો (લગભગ ૩૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમિત) હોવાથી તેની પૂર્તિ થવામાં વિદ્વ બાહુલ્યની પણ સંભાવના રહે એટલે

૧ જુઓ-વિશ્વનાથ પંચાનન ભટ્ટાચાર્ય વિરચિત સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (પ્રથમ કારિકાની વ્યાખ્યામાં)

૪૦૦

સકલાહંતની મહત્તા અને આલોચના

વિદ્ધ આહુત્યને નાશ કરવા માટે મંગલ પણુ તેટલું જ કરવું જોઈએ. તેથી જ ગ્રન્થકાર શ્રી હેમાચાર્યે^૧ મહામંગલ સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી વીતરાગ ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં કરી છે. આ ત્રિષ્ટિ શ, પુ. ચ. માં ચોવીશ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો આવવાના છે. એટલા માટે પ્રારંભમાં ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરી છે. એમ કોઈએ ન સમજવું, કેમકે પ્રત્યેક તીર્થંકરના ચરિત્રના પ્રારંભમાં તે તે સ્થળે તે તે તીર્થંકરની સ્તુતિ તેો ગ્રન્થકારે લિખ લિખ જ કરી છે. માટે પ્રારંભમાં કરેલ **સકલાહંત્ પ્રતિષ્ઠાનં** થી લઈને **શ્રીમતે વીરનાથાય** ૨૬ શ્લોક સુધીની સ્તુતિ ગ્રન્થકારે મંગલને માટે જ કરી છે એ નિશ્ચય છે. ત્રિષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્રના પહેલા પર્વમાં મંગલાચરણ તરીકે છે. પહેલા શ્લોકમાં અહંતના સમૂહ અથવા અરિહંત પદની સ્તુતિ કરી છે. બીજા શ્લોકમાં સાધારણ તીર્થંકરની પ્રકારાન્તરથી સ્તુતિ કરી. પછી અનુક્રમે ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ સુંદર કાવ્યોમાં કરી છે. કમટે ધરણેન્દ્રે ચ સ્વોચિતં કર્મ કુર્વતિ આ ૨૫ મા શ્લોક પછી **કૃતાપરાધેऽપિ જને** શ્લોક આવે છે. તે પછી ગ્રન્થનો સમન્વય કરવા માટે શલાકા (ઉત્તમ) પુરૂષના (આ અવસર્પિણીના ૬૩ ઉત્તમ પુરૂષના) નામે નીચેના શ્લોકમાં આપ્યા છે

एषां तीर्थकृतां तीर्थेष्वासन् द्वादशचक्रिणः ।
 नवार्धचक्रिणो रामास्तथा प्रत्यर्धचक्रिणः ॥
 एते शलाका पुरुषा भूतभाविशिवश्रियः ।
 त्रिषष्टिरवसर्पिण्यां भरतक्षेत्रसंभवाः ॥

૧ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ યોગજ્ઞાલ્કમાં પણુ આ ૨૬ શ્લોક મંગલાચરણના ૩ શ્લોકમાં આવે છે જ, જૈ. ધ. પ્રસારક સલાવાળા યોગશાસ્ત્રના પૃ. ૬ માં. ઈ. સ. ૧૯૧૬ ની આવૃત્તિ.

સકલાર્હત્તી મહત્તા અને આલોચના

૪૦૧

(બુઓ જૈનધર્મ પ્રસારક સભાવાણું ત્રિપૃષ્ઠિશલાકા પુરૂષચરિત્ર મૂલનું પૃ. ૧, વી. સં. ૨૪૩૫ની આવૃત્તિ

પ્રચલિત સકલાર્હત્તા બધા શ્લોકોના કર્તા સંબંધી વિચાર

વર્તમાન પંચ પ્રતિક્રમણનાં પુસ્તકોમાં છપાએલા સકલાર્હત્ (ચૈત્યવંદન) માં બધા શ્લોકો ૩૩—

હ્ય્યાતોઽષ્ટાપદપર્વતો ગજપદઃ સમ્મેતશૈલાભિઃ

શ્રીમાન્ રૈવતકઃ પ્રસિદ્ધમહિમા શત્રુજયો મણ્ડપઃ ।

વૈમારઃ કનકાઽચલોર્બુદગિરિઃ શ્રીચિત્રકૂટાદય,

સ્તત્ર શ્રીકૃષ્ણભોદયો જિનવરાઃ કુર્વન્તુ વો મંગલમ્ ॥૩૩॥

(પંચપ્રતિક્રમણ આત્માનંદ સભાવાણું) સુધી છે. વળી કેટલાક શ્લોકો તો પાશ્વિકાદિ પ્રતિક્રમણ વખતે કૃતાપરાધેઽપિ જને કૃપા-મન્થરતારયોઃ । આ શ્લોક પછી—

કલ્યાણપાદઘાઽઽરામં શ્રુતગંગાહિમાચલમ્ ।

વિશ્વામ્બોજરવિ દેવં વન્દે શ્રીજ્ઞાતનન્દનમ્ ॥

પાન્તુ વઃ શ્રીમહાવીરસ્વામિનો દેશના ગિરઃ ।

ભવ્યાનામન્ત રમલપ્રક્ષાલનજલોપમાઃ ।

આ બે શ્લોકો પણ બોલે છે. એટલે વર્તમાનમાં સકલાર્હત્ ચૈત્યવંદનનું પ્રમાણ ૩૫ શ્લોકનું થયું છે. જ્યારે પહેલા પર્વના મંગલાચરણના તો આ સકલાર્હત્માં ૨૬ શ્લોક જ છે. તથા શ્રીમતે વીરનાથાય શ્લોક પણ પહેલા પર્વમાં નથી, તો પછી આકીના શ્લોકો ક્યાંથી લેવાયા ? તથા તે શ્લોકોના કર્તા કોણ છે ? એ વિચારવું જરૂર છે.

૪૦૨

સકલાર્હતની મહત્તા અને આલોચના

તપાસ કરતાં જાણાયું કે ત્રિપટીશલાકા પુ. ચ ગ્રન્થના જ કર્તા આચાર્ય શ્રી હેમચ્છરિ પરિશિષ્ટ પર્વના મંગળાચરણમાં શ્રોમતે વીરનાથાય ॥ સર્વેષાં વેધસામાય ॥ કલ્યાણપાદપારામ ॥ તથા પાન્તુ વઃ શ્રી મહાવીરઃ છે. એથી આ ચાર શ્લોકો તથા પૂર્વના ૨૬ શ્લોકોના કર્તા તો હેમાચાર્ય છે, એ નક્કી થયું છે.

પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકો

હવે ૧ જયતિ વિજિતાઽન્યતેજાઃ, ૨ વીરઃ સર્વ-સુરાઽ-સુરેન્દ્રમહિતો ૩ અવનિતલગતાનાં, ૪ દેવોનેકભવાઽર્જિતો-ર્જિતમહાપાપપ્રવીપાનલો, તથા ૫ હયાતોઽષ્ટાપદપર્વતઃ, પ્રચલિત સકલાર્હતના આંકડા પ્રમાણે આ-૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૨ તથા ૩૩ માં શ્લોકો સમન્ધી એટલે કે હમણાં બતાવેલ પાંચ શ્લોકોના કર્તા તથા આધાર સમન્ધી વિચાર કરવાનો રહ્યો. હેમાચાર્ય કૃત ત્રિપટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્રના ૬૪ પર્વો પરિશિષ્ટપર્વ તથા યોગશાસ્ત્ર ના મંગલ શ્લોકો મેં બરાબર તપાસ્યા છે. ઉપર કહેલ ત્રણ કૃતિઓમાં જયતિવિજિતાઽન્યતેજાઃ આદિ શ્લોકો પૈકી એક શ્લોક મને જડ્યો નથી. તેમ કેટલાક સાહિત્યસેવી ઇતિહાસજ્ઞ વિદ્વાનોને પ્રશ્નવાચી તથા શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાન મંદિર આગામી ત્રિપટિની હસ્ત લિખિત પ્રતિ સકલાર્હતની બુદ્ધિ પ્રતિઓ તપાસવાથી પણ મને પત્તો લાગ્યો નથી, એટલે અત્યારે તો મારો એવો મત છે કે આ પાંચ શ્લોકો આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિના બતાવેલા નથી, કિન્તુ પાછળથી કોઈએ પોતાના અથવા બીજાના શ્લોકો સકલાર્હતથી સાથે જોડી દીધા છે. આમ લખવાથી મારો આશય એવો નથી કે આ પાંચ શ્લોકો નિરૂપયોગી છે.

સકલાર્હત્તી મહત્તા અને આલોચના

૪૦૩

પાંચ શ્લોકોમાં શું છે ?

આ પાંચ શ્લોકો પૈકી પ્રારંભના એ શ્લોકોમાં અનુક્રમે **આર્યા** અને **શાર્દૂલવિક્રદિત** જન્મ છે અને મહાવીર ભગવાનની સ્તુતિ છે. **અવનિતલગતાનાં** તથા છેલ્લા એ શ્લોકોમાં શાશ્વતિક અને અશાશ્વતિક ત્રણે લોકમાં રહેલ જિનમિત્ર (સ્થાપના જિન)ની સ્તુતિ છે. શ્રી હેમચન્દ્રની કૃતિથી **વીરઃ સર્વસુરાસુરેન્દ્ર** સિવાય આ ચાર શ્લોકો સુંદરતા અને પ્રસાદ ગુણમાં અલગ પડી જાય છે. છેલ્લા એ શ્લોકો (દેવોડનેકમવાઃ તથા રૂપાતોષ્ટાપદપર્વતોઃ,) માં તે કંઈ આકર્ષક કવિત્વ પણ નથી દેખાતું. તેમ **દેવોડનેકમવાર્જિતોર્જિત મહાપાપપ્રદીપાનલો**—શ્લોકમાં કવિનો આશય શું છે ? તે પણ સ્પષ્ટ થતો નથી. શ્રી હેમાચાર્યના શ્લોકોમાં, આ શ્લોકો મણિની માલામાં કાચના મણુકા જેવા નિસ્તેજ જણાય છે.

એ શ્લોકો ખીજા ગ્રંથોમાં મળ્યા.

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ સારસ્વત વ્યાકરણની ત્રણે વૃત્તિ ઉપર **શ્રીચન્દ્ર-કીર્તિસૂરિ** એ (નાગપુરીય શાખા તપાગચ્છના આચાર્યે) **સુબોધિની** નામની ટીકા બનાવી છે. તે ટીકાના **સ્વરાન્તપુંલિઙ્ક** ના પ્રકરણમાં **આભિમુખ્યાઽભિવ્યક્તયે હે શબ્દદ્વય પ્રાક્પ્રયોગઃ** સંબોધન સંબન્ધી સૂત્રની ટીકામાં ઉદાહરણ માટે **વીરઃ સર્વસુરાસુરેન્દ્રમહિતો વીરં બુધ્યા સંશ્રિતાઃ**, એ આખો શ્લોક^૧ આપ્યો છે. પરન્તુ તે શામાંથી આપ્યો છે. (તે ગ્રન્થ કે કર્તાનું નામ ત્યાં લખ્યું નથી.) **શ્રીચન્દ્રકીર્તિ**નો સમય લગભગ સત્તરમી શતાબ્દી મનાય છે

૧ જુઓ ચન્દ્રકીર્તિ ટીકા સહિત સારસ્વત વ્યાકરણમ્ નિર્ણસાગરની ચોથી આવૃત્તિનું પૃ. ૪૫.

૪૦૪

સકલાર્હતની મહત્તા અને આલોચના

એટલે **વીરઃ** **નર્વસુરાસુદેન્દ્રમહિતો**, આ શ્લોક તે કરતાં તે પહેલાંનો છે, એ તો નિશ્ચિત છે. આ શ્લોકમાં સાત વિલક્ષિત તથા સંબોધનની ગોઠવણ છે. તે ચમત્કાર વાલી છે. **વીર**. (પાક્ષિક પત્ર) વર્ષ ૬ અંક ૧૧-૧૨ના વીરજયંતી અંકમાં પણ આ શ્લોક છપાયો હતો, તેમાં કર્તાનું નામ શ્રી ગૌતમઋષિ લખ્યું હતું. તેના સંપાદકને પૂછવાથી જણાયું કે ગૌતમઋષિ નામ નિર્મૂલ છે.

બીજો શ્લોક **શ્યાતોઽષ્ટાપદપર્વતઃ** થોડા પાઠ ભેદથી ૧વિધિગચ્છના શ્રાવક પંચપ્રતિકમણ સૂત્રની ચોપડીમાં **પચ્ચલાણ** વિધિના પ્રારંભમાં બીજા શ્લોકો સાથે આપેલો છે.^૨ તેથી એ નક્કી છે કે શ્રી હેમચન્દ્રની સકલાર્હત કૃતિમાં ઉપર બતાવેલ પાંચ શ્લોકો અન્ય કૃત્તે પ્રાક્ષિપ્ત છે.

સકલાર્હતમાં દોષ ?

આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્ર કેવલ કાવ્યને બતાવનાર જ કવિ નથી પરંતુ કાવ્ય સિદ્ધાન્તને પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક વિચારથી બતાવનાર એક મહાન આચાર્ય છે, આ વાત અલંકારાદિ વિષયક તેમના **કાવ્યાનુશાસન** અને તે ઉપર સ્વોપજ્ઞ પોતાની (**અલંકારચૂડામણિ**) ટીકાને જોવાથી કાઠપણુ વિદ્વાનને જણાઇ આવશે એટલે તેમની

૧ જુઓ વિધિગચ્છીય શ્રાવક પ્રતિકમણુનું પૃષ્ઠ ૩૬૭.

૨ શ્રીધર્મસૂરિ (પ્રાચીન) કૃત મંગલસ્તોત્રમાં આઠમા શ્લોક તરીકે આ શ્લોક છપાયેલ છે તથા પહેલાથી આઠ શ્લોક મુધી દરેક શ્લોકના અન્તે તલ શ્રી ઋષભાદ્યો જિનવરાઃ કુર્વન્તુ 'વો મંગલમ્' આબુ' થાયું ચરણ આવે છે. જુઓ શ્રીમાન ચતુરવિજયજી મ. સંપાદિત જૈનસ્તોત્ર-સમુચ્ચય નું પૃ. ૧ તથા ૨ નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ.

સફલાર્હત્તની મહત્તા અને આલોચના

૪૦૫

કોઇ પણ કૃતિમાં સાધારણ મનુષ્યવેદ્ય ભૂલની સંભાવના ઓછી રહે છે. છતાં કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે સફલાર્હત્તા એથા અમ્લાન-કેવલાડ્ડર્શસંક્રાન્ત જગતં સ્તુવે શ્લોકમાં પોતાના માટે હેમાચાર્યે સ્તુવે લખી એકવચન મૂક્યું છે, તે ઠીક નથી. કેમકે અથા શ્લોકોમાં (પ્રણિદ્ધમ્હે, સમુપાસ્મહે, સ્તુમઃ અભિષ્દુમઃ આદિ પ્રયોગમાં) બહુ વચન મુક્યું હોવાથી વચલા એથા શ્લોકમાં પણ બહુવચન મુક્યું જોઇતું હતું, નહિ તો ક્રમભંગ નામનો કાવ્યદોષ થાય.

તે લોકોનું ઉપર અતાવેલ કથન નિર્મૂલ અને અયોગ્ય છે. એથા શ્લોકમાં સ્તુવે પ્રયોગ મુકવો કાવ્યદૃષ્ટિએ જરા પણ દોષાવહ ન કહેવાય; કેમકે અથા વ્યાકરણનું વિધાન છે કે અસ્મદ્ પ્રયોગમાં (પોતાને માટે) જે વિશેષણ ન હોય તો એક વચન કે બહુવચન (ધ્વજા પ્રમાણે) મુકી શકાય છે. જુઓ સિદ્ધહેમનુ અવિશેષણ દ્વૌ ચાસ્મદઃ ॥ ૨ । ૨ । ૧૨૨ સૂત્ર, તેમ કરવામાં કાવ્યનો ક્રમભંગદોષ કે કર્તાનું અભિમાન અથવા વ્યાકરણનો જરાપણ દોષ ન કહેવાય. એક જ શ્લોકમાં એકવચન અને બહુવચન હોય તો પણ દોષ નથી મનાતો, જેમ---

અથ મે સફલં જન્મ. અથ મે સફલા ક્રિયા ।

શુભો દિનોદયોડ્ડમાકં, જિનેન્દ્ર ! તવ દર્શનાત્ ॥

પ્રાચીન શ્લોક.

તો પછી ભિન્ન શ્લોકમાં હોય તેની તો વાત જ શી કરવી ? માટે સ્તુવે પ્રયોગમાં એકવચન હોવાથી આમાં ક્રમભંગ દોષ છે; એમ કોઇએ માનવા કે કહેવા ભૂલ કરવી નહીં,^૧ મારા આ કથનમાં કોઇને

૧ અન્યકારે (શ્રી હેમાચાર્યે) છન્દની મુશ્કેલીથી સ્તુવે એકવચન મુકેલું હશે ? એમ પણ કોઇએ કુતક^૧ ન કરવો, કેમકે આ સ્થળે તે મને સ્તુવે એક

૪૦૬

સકલાર્હત્તની મહત્તા અને આલોચના

દોષ લાગતો હોય તો મને લેખ અથવા પત્રદ્વારા સૂચિત કરે તે ઉપર હું અવશ્ય વિચાર કરીને તેનું પ્રતિ વિધાન કે સ્પષ્ટીકરણ કરવા ફરીશ.

સકલાર્હત્તમાં પાઠાન્તર

જુના ગ્રંથોની અંદર પાઠાન્તર થવો એ સ્વાભાવિક વાત છે. કેમકે તે ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિ અને શક્તિ (યોગ્યતા) વાળાના હાથે લખાવાય અને લખાય છે. કોઈ વખતે લલિયાની નવીન ઉમેશ્વાની ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ કે પદ્ધતિથી પાઠાન્તર થાય છે, તો કોઈવાર તેની અદ્યતનતાથી પાઠાન્તર ફિંવા અશુદ્ધ પેસે છે. સકલાર્હત્ત ૮૦૦ વર્ષની જુની કૃતિ હોવાથી તેમાં પાઠાન્તરો થવાં અનિવાર્ય છે.

સકલાર્હત્તમાં મને નીચે પ્રમાણે પાઠાન્તરો મળ્યાં છે, જેના આધાર અનેક ગ્રંથો છે.

શ્લોક સંખ્યા, પ્રચલિત સં નો પાઠ, પાઠાન્તર, પ્રતિ કે પુસ્તકનું નામ
૫ જયન્તિ તાઃ । જયન્તુ તાઃ ક, સકલાર્હત્તની પ્રતિ
(સ્વકીય)

૮ પુણ્ણતુ વઃ શ્રિયમ્ । પુણ્ણન્તુ વઃ શિવમ્ । ,,
૨૪ વોઽરિષ્ઠનાશનઃ । અરિષ્ઠોરિષ્ઠનાશનઃ । ,,

વચનના બદલે સ્તુમઃ બહુવચન કરવામાં જરા પણ ઇન્દલંગ નહોતો. સ્તુમઃ લખવામાં કોઈ પણ જાતનો દોષ કે બાધ છે, એમ પણ માફ કહેવું નથી. માફ કહેવું એટલું જ છે કે સ્તુવે મૂકવામાં ભંગ કે બીજો કોઈ દોષ ન કહેવાય. સંભવ છે કે શ્રી હેમાચાર્યે સ્તુમઃ લખ્યું હોય પરન્તુ પ્રતિની નકલ કરતાર કોઈ લલિયાની બૂલથી સ્તુવે થઇ ગયું હોય.

સકલાહત્તની મહત્તા અને આલોચના

૪૦૭

- ૨૯ વીરસ્ય ઘોરં તપઃ । વીરસ્ય તીવં તપઃ । ,,
 ,, શ્રી વીર ! મદ્રં દિશ । હે વીર ! મદ્રં દિશ । ,,
 ,, ,, હે વીર મદ્રં ત્વયિ ।
 વીર નો વર્ષ ૬-૧૧ મો અંક
 ,, વીરાય નિત્યં નમઃ । વીરાય ભક્ત્યા નમઃ
 વીર નો વર્ષ ૬-૧૧ મો અંક
 (વીરગત્યંતિ અંક)

- ૧૭ ચતુર્ધા ધર્મદેષ્ટારમ્ । ચતુર્ધાધર્મ દેષ્ટારમ્ ।
 મિસ જોન્સનનો ત્રિપટી શલાકા
 પુરૂષ ચરિત્ર ભાગ
 ૧ પૃષ્ઠ ૪૮૮

સકલાહત્તનું નામ.

આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર કૃત ત્રિપટિ શ. પુ. ચ. ના મંગલ શ્લોકોમાં પહેલો શ્લોક સકલાહત્તપ્રતિષ્ઠાનં ૦ હોવાથી આદિ શબ્દની અપેક્ષાએ આનું સકલાહત્ત નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે. જેમ મક્તામર, કલ્યાણ-મંદિર, ઉવસગ્ગહરં તથા કલ્યાણકન્દં આદિની પ્રસિદ્ધિ તેઓના આદિ પદ કે વાક્યથી થઈ છે.

સકલાહત્તમાં કાવ્યાલંકારરસ ગુણુ આદિ

સકલાહત્ત મંગલાચરણુ ૩૫ હોવા છતાં તેમાં વર્ણન, રસ, અલંકાર, ગુણાદિ વસ્તુ સારી રીતે રહેલી છે. અત્યારે તો તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ-ચૈત્યવંદન કે સ્તોત્રની જેમ પ્રસિદ્ધ અને ગ્રાહ્ય થયું છે. આમાં ગ્રન્થકારની ભગવદ્ વિષયક સ્તુતિ છે. પ્રસાદ ગુણુ પ્રાયઃ સર્વત્ર જણાય છે. તથા ૨૬ શ્લોકમાં ત્રીસ કરતાં વધારે સ્થલે ૩૫૬

૪૦૮

સકલાર્હત્તની મહત્તા અને આલોચના

અનુપ્રાસના ભેદો, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉપમાશ્લેષ, અને યમકાદિ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારો છે. વર્ણનમાં ચમત્કાર છે. કૃતિમાં સુકુમારતા છે. તથા ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૬ માં શ્લોકમાં શબ્દાલંકારની છટા મનેહર છે.

પાઠાન્તરોની ચર્ચા.

મારી પાસેની સકલાર્હત્તની પ્રતિ શિરપુર (ખાનદેશ) માં વિક્રમ સંવત્ ૧૯૦૮માં લખાએલી છે, તેમાં અવનિતલગતાનાં શ્લોક સુધીજ ૨૭ શ્લોકો છે. તથા કૃતાપરાધેઽપિ જને શ્લોક ૨૬ માં પછી કલ્યાણપાદપારામં શ્રુતગંગાહિમાચલમ્ શ્લોક છે. શ્રી વિનય-ધર્મ લક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર આગરાની સકલાર્હત્ત (મૂલ) ની પ્રતિમાં શ્રીમતે વીરનાથાય સુધી ૨૬ શ્લોકોજ છે. વચમાં કૃતાપરાધેઽપિ જને શ્લોક નથી. અમેરિકન વિદુષી મિસ્ જોન્સન (Helen M Johnson Ph. D.) ના ઇંગ્રેજી ત્રિપષ્ટિ અનુવાદમાં ડ્રાઇ પ્રતિ ઉપરથી તેણીએ પાઠાન્તરો આપ્યાં છે. તેમાં શ્લોક ૧૭ માટે ચતુર્ધા નો દેષ્ટારમ્, સાથે સમાસ કર્યો છે. એટલે કે ચતુર્ધાધર્મદેષ્ટારમ્ ભેગું સમાસવાલું પદ આપ્યું છે. જે યોગ્યજ છે. કેમકે ચતુર્ધા નો સંબન્ધ ધર્મ સાથે છે. નહિ કે ભગવાન સાથે. માટે અન્યથા હોવા છતાં ચતુર્ધા ને ભેગુંજ આપવું નેષ્ટએ. મારી પ્રતિમા ૨૪ માં શ્લોક માટે પાઠાન્તરો છે. તે પણ સંગતજ છે. ને ચમત્કાર વાલોં પણ છે. કેમકે અરિષ્ટોઽરિષ્ટનાશનઃ એટલે અરિષ્ટ (શુભ) હોવા છતાં રિષ્ટ (અશુભ) ને નાશ કરનાર ભગવાન છે. આમાં અલંકાર છે.

1 Trisastisalaka Purusa Charitra, Gaekwads Oriental Series Vol 51

સકલાહત્તની મહત્તા અને ઓલોચના

૪૦૯

આકીના પાઠાન્તરોમાં ખાસ મહત્ત્વ નથી. ત્રિષ્ટિશલાકાપુરૂષ ચરિત્રના અને મારી પ્રતિના આધારે શ્લોક આઠમામાં પુષ્પન્તુ વઃ ત્રિયમ્ પુષ્પન્તુ વઃ શિવમ્ પાઠ રાખવો સારો છે. હવે પછી પંચ પ્રતિકમણ સૂત્રના પુસ્તકો છપાવનારે આ પાઠાન્તર અને મારા આ લેખ (ચર્ચા) તરફ ધ્યાન આપી સકલાહત્ત છાપવું સારું છે.

સકલાહત્તને તેના પ્રચાર

તપાગચ્છની વિમલ, વિજય, સાગરાદિ બંધી શાખાવાલા સાધુ અને શ્રાવકાએ પ્રતિકમણમાં સકલાહત્તને દાખલ કરવાથી આનો પ્રચાર સારી રીતે થયો છે. હીરસૌભાગ્યાદિ મહાકાવ્યની ટીકા-ઓમાં સકલાહત્તના કેટલાક શ્લોકો ને ઉદાહરણો પ્રમાણ તરીકે ટાંકવામાં આવેલાં છે. પૂજ્યપાદ ઇતિહાસતત્ત્વ મહોદધિ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્ર સૂરિ મહારાજ ના કથનથી જણાય છે કે ધણું કરીને સકલાહત્ત ઉપર સંસ્કૃત-ટીકા પણ બની છે. તેમ ધણા બંડારોમાં સકલાહત્તની જુદી (સ્વતંત્ર) પ્રતિઓ પણ લખેલી મળે છે. એનાથી અનુમાન કરાય છે કે પ્રતિકમણ સિવાય મંગલ અથવા સુંદર સ્તોત્રની દૃષ્ટિએ પણ સકલાહત્ત લોકોમાં પ્રિય અને વિખ્યાત થયું હશે, મિસ જોન્સને^૧ P. H. D. તથા શ્રીયુત બનારસીદાસ જૈન M. A. P. H. D. શ્રીમતે વીરનાથાય, સુધીના ૨૬ શ્લોકોનો ઇંગલીશ અનુવાદ પણ કર્યો છે.

૧ ત્રિષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રના ઇંગલીશ અનુવાદમાં. ૨ Jain Gabukes નામના ઇંગલીશ ગ્રંથમાં, આ ગ્રંથને લાહોરવાલા શ્રીયુત મોતીલાલ બનારસીદાસે બહાર પાડ્યો છે.

૪૧૦

સકલાર્હતની મહત્તા અને આલોચના

સકલાર્હતનો ભાવ

આમાં પહેલાના બે શ્લોકોથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય તીર્થ કરોની સ્તુતિ કરેલી છે, પહેલા શ્લોકમાં અનુક્રમે શ્રીઋષભદેવ ભગવાન આદિ ૨૪ તીર્થ કરોની એક એક શ્લોકમાં સુંદર છટાપૂર્વક સ્તુતિ કરેલી છે, **કૃતાપરાધેઽપિ । સર્વેષાં વેધસામાઘ** શ્લોકોમાં પણ **મહાવીર ભગવાનની** સ્તુતિ છે. શેષ શ્લોકો કે જે મારા મત પ્રમાણે હેમચન્દ્રસૂરિના સિદ્ધ થયા નથી. તેમાં **વીરઃ સર્વસુરાસુરેન્દ્રમહિતો** માં ભગવાન મહાવીરની **અવનિતલગતાનાં** માં જિનખિંબોની, **દેવોઽનેકમંબાજિતો**, માં સાધારણ પીતરાગ દેવની, તથા છેલ્લા (૩૩) શ્લોકમાં **અષ્ટાપદ, ગજપદ, સમેતશિખર, ગિરનાર, સિદ્ધાચલ, વૈભારગિરિ, સુવર્ણગિરિ, આબુ** અને ચિત્રકુટાદિ સ્થાવર તીર્થોની સ્તુતિ છે. હવે આગળ આમાં બીજા શ્લોકો ન મેળવાય તો સાઈ (?)

અન્તમાં જૈન ગ્રન્થ સારા વિદ્વાનોની સારી કૃતિઓને પ્રેમપૂર્વક તથા પરીક્ષાપૂર્વક અપનાવતાં શિષ્યે તથા સારી કૃતિઓની ગંભીર વિદ્વત્તાથી આલોચના કરવાનો અને વાંચવા સાંભળવાનો શોખ વધારે એમ ઇચ્છી આ લેખને પૂર્ણ કરું છું.

: ૫૫ :

શિલ્પના બે જૈન ગ્રંથો^૧

ભારતદેશ અનેક વિદ્યાનો ખજાનો છે. અહિં પૂર્વકાલમાં અનેક વિશિષ્ટ પુરૂષો દ્વારા અનેકવિધ વિદ્યાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. તે પ્રાદુર્ભાવનો કાળ ઘણો જુનો છે. આજે ઇતિહાસકારો તે કાળને નિશ્ચિત કરવા મથી રહ્યા છે. થોડા વર્ષો પહેલાં ભારતીય સભ્યતા અને વિદ્યાકળાનો કાળ વધારેમાં વધારે આજથી ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે મનાતો, પરંતુ મોહન જો ડારો, હરપ્પા અને તક્ષશિલાની નવી શોધોથી તે માન્યતા આજે સાવ ખોટી પડી જણાય છે. હવે આજથી પાંચ કે છ હજાર વર્ષ પૂર્વે આપણે ત્યાં વિદ્યા અને શિલ્પાદિ કળા પૂર્ણ વિકસિત હતી, એમ માનવામાં અનેક પ્રમાણો સાક્ષી પૂરે છે. મોહન જો ડારોના વ્યવસ્થિત અને સુંદર મકાનો, મહેલો, તલવારોની રચના, નગરનિર્માણ વ્યવસ્થા, સિંકા, મૂર્તિ અને માટી વિગેરેના પાત્રો જોવાથી તે વાત સ્વીકારવામાં કશી શંકા રહેતી નથી.

આપણે ત્યાં ખીણ કળાઓની જેમ શિલ્પકળા પણ લાંબા કાળથી વિકસિત થયેલી હતી. આજે અમેરિકા જેવા સુધરેલ દેશમાં નગર અને ગૃહ નિર્માણ કળા જે વિકાસને પહોંચી છે, તેટલી વિકસિત દશા

^૧ બુદ્ધિ પ્રકાશ. અમદાવાદ, એપ્રિલ ૧૯૩૪ નો અંક.

૪૧૨

શિલ્પના બે જૈન ગ્રંથો

આપણા ભારતમાં પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે હતી. આ વિષયના અનેક ગ્રંથો આપણે ત્યાં હતા, તેના અનેક દાખલા મળતા જાય છે. સાંપ્રદાયિક દ્રેષ કે અજ્ઞાનતાને લીધે આપણો સાહિત્યચારસો ઘણો ખરો નષ્ટ પ્રાય થઈ ગયો છે, અને થઈ રહ્યો છે. તેમાં શિલ્પવિષયક સાહિત્યના તરફ તો વધુ ઉપેક્ષા વૃત્તિ અને અજ્ઞાનતા હોવાથી તે સાહિત્યના પ્રાસાદમંડન, રૂપમંડન, રાજવૃક્ષલ, શિલ્પદીપક, સમરાંગણ અને મયમત જેવા થોડા જ ગ્રંથો બચ્યા છે. તેમાં જૈનોના તો તે કરતાં બે થોડા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે.

જૈનોનો સાહિત્યના તમામ ક્ષેત્રોમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવો ફાળો છે. અનેક કારણોથી ઘણું સાહિત્ય નષ્ટ થયા પછી પણ હજુએ જૈનભંડારો વિવિધ પ્રકારના સાહિત્યથી છતકી રહ્યા છે. અત્યારે જૈન સાધુ કે ગૃહસ્થોમાં શિલ્પવિષયક જ્ઞાન નહિ જેવું છે. શ્રીમાન જય-સૂરિજી આચાર્ય આ વિષયનું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે એમ સંભળાય છે; તેઓ અને પં. ભગવાનદાસજી (જયપુરવાળા) સિવાય કોઈ જૈને આ વિષયમાં વર્તમાનમાં ઉલ્લેખનીય ખ્યાતિ મેળવી હોય તેવું જણાતું નથી.

હજુ સુધી કોઈ પણ જૈન વિદ્વાનનો બનાવેલ ખાસ પ્રાચીન શિલ્પગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી. મને જણાવતા હર્ષ થાય છે કે હમણાં શિલ્પના બે જૈન ગ્રંથો ભંડારોમાંથી મળ્યા છે. તે બન્ને મહત્ત્વના અને જસોથી વધારે વર્ષો પહેલાના છે. આ ગ્રંથો શિલ્પજ્ઞો માટે સહાયક નિવડે તેવા છે. હજુ સુધી તે ક્યાંય છપાયા નથી. આ બે ગ્રંથોનો ટૂંક પરિચય હું પાઠકોને કરાવવા માગું છું. આ બેમાં એકનું નામ વત્થુસારપયરણું અને બીજાનું નામ પ્રતિજ્ઞાસાર છે.

શિલ્પના એ જૈન ગ્રંથો

૪૧૩

સિરિવત્થુસારપયરણં

મંગલાચરણમ—

સયલસુરાસુરવિદં

દંસણવણ્ણાણુગં પળમિઝ્ઞે

ગેહાદ્વત્થુસારં

સંખેવેણં મળિસ્સામિ ॥ ૧ ॥

... ..

દ્વારગાથા—

હગવન્નસયં ચ ગિહે

બિંબપરિક્ખસ્સ ગાહ તેવન્ના

તહ સત્તરિ પાસાપ

દુગ્ગસય ચઠ્ઠુત્તરા સબ્બે ॥

... ..

ભૂમિપરીક્ષા—

ચઠ્ઠીસંગુલભૂમી

સ્થળેવિ પૂરિઝ્ઞ પુણવિ સા ગત્તા

તેણેવ મદ્દિયાપ

હીણાદિયસમફલા નેયા ॥

ભૂમીપરીક્ષાની ગાથા પછી વર્ણસિદ્ધશ્રીભૂમી, દિક્કસાધન, ભૂમીસાધન, અષ્ટમાંશ સ્થાપના, ભૂમીલક્ષણુક્રમ વિગેરે ધણું વિષયો છે.

૧ આ પ્રાકૃત ગાથાઓનો અનુવાદ આગળ આપવામાં આવશે. આદર્શમાં મૂળ ગાથાઓ જેવી જોઈ છે તેવી જ અહિં લખી છે, કંઈ પણ ફેરફાર-સુધારો કર્યો નથી.

૪૧૪

શિષ્યના એ જૈન ગ્રંથો

મૂર્તિ નિર્માણ વિષે:—

પડિમા રડદ જા સા

કરાવયં દંતિ સિપ્પિઅહિયંગા ।

દુબ્બલ દબ્બવિનાસા

કિસોઅરા દુબ્બિક્કલં ॥ ૫૦ ॥

ઉદ્દેમુલ્લી ધણનાસા

અપ્પૂયા તિરિમ્મદિટ્ઠિઅ [દિટ્ઠી ?] વિન્નેયા ।

અઈઘટ્ઠા દિટ્ઠિ અસુહા

હવઈ અહોદિટ્ઠિ વિઘ્ઘકરા ॥ ૫૧ ॥

... ..

.... ..

દેવદેવીની મૂર્તિ અને ચિત્રોના શસ્ત્રો વિષે:—

ચઽભવસુરાણ આયુહ

હવંતિ કેસંતઉપ્પરે જઈ તા ।

કરણકરાવળથપ્પણ—

હરાણ પાણદેસહજા [હરા ?] ॥ ૫૨ ॥

ખિંબપરીક્ષા પ્રકરણની છેલી એ ગાથા:—

ચઽવીસજિણ, નવ ગ્ગહ,

જોઈણિ ચઽસદ્ધિ. વીર વાવન્ના ।

ચઽવીસ જક્કલજક્કિણિ,

દહ દિહવઈ, સોલસ વિજ્ઞુસુરી ॥ ૫૩ ॥

નવ નાહ, સિદ્ધ ચુલસી,

હરિહરવંભિદ્દાણવાઈણં ।

વળ્લકં નામ આયુહ

વિત્થર ગંથાઽ જાણિજ્ઞા ॥ ૫૪ ॥

શિલ્પના એ જૈન ગ્રંથો

૪૧૫

इति परमजैनश्रीचंद्रांगजठक्कुरफेरुविरचिते वास्तुसारे
बिंबपरीक्षाप्रकरणं द्वितीयम् ॥

ત્રીજું પ્રકરણ

પ્રાસાદ નિર્માણ વિધિ:—

भणिय गिहलक्खणाइं
बिंबपरिक्खाइसयलगुणदोसं ।
संपइ पासायविही
संखेवेणं णिसामेह ॥ १ ॥

તે પછી પ્રાસાદપીઠ માન, પીઠસ્વરૂપ વિગેરે વિષયો છે. પ્રાસાદ
(મંદિર)ના ૨૫ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. તે નામો આ
પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં ક્રમશઃ આપ્યા છે:—

૧ કેશરી, ૨ સર્વતોભદ્ર, ૩ સુનંદન, ૪ નંદિશાલ, ૫ નંદીશ,
૬ મંદિર, ૭ શ્રીવત્સ, ૮ અમૃતોદ્ભવ, ૯ હેમવંત, ૧૦ હિમકૂટ,
૧૧ કૈલાશ, ૧૨ પૃથ્વીજ્ય, ૧૩ ઇન્દ્રનીલ ૧૪ મહાનીલ, ૧૫ ભૂધર,
૧૬ રત્નકૂટ, ૧૭ વૈદુર્ય, ૧૮ પદ્મરાગ, ૧૯ વજ્રાંક, ૨૦ મુકુટોન્મૂલ
૨૧ ઐરાવત, ૨૨ રાયહંસ, ૨૩ ગરુડ, ૨૪ વૃષભ, ૨૫ મેરૂ.

પ્રશસ્તિ:—

सिरिधंधकलसकुलसंभवेण
चन्दासुपण फेरेण ।
कन्नाणपुरठिपण य
निरिकिखड पुव्वसत्थाइ ॥ ६९ ॥

૪૧૬

શિલ્પના એ જૈન ગ્રંથો

સપરોપગારહેડ

નયણમુણિરામચંદવરિસમ્મિ ।

વિજયદસમીદ રદ્ધઅં

ગિહવડિમાલકૂલ્લણાદ જં ॥ ૭૦ ॥

इति परमजैनश्रीचन्द्रांगजठक्कुरफेरुविरचिते वास्तुसारे
प्रासादविधि—प्रकरणं तृतीयम् ॥

શ્રીવાસ્તુસાર પ્રકરણનો ભાવાર્થ.

મંગલાચરણ:—

(૧)

સમ્યગ્દર્શનાદિને અનુસરનાર સકલસુર (દેવ) અને અસુરો (દાનવો) ના સમૂહને નમન કરી, મકાન (ઘર) આદિને બનાવવાની તાત્ત્વિક વિધિ સંક્ષેપમાં કહીશ.

દ્વારગાથા:—

(૨)

આ ગ્રંથમાં ગૃહ નિર્માણ વિધિની ૧૫૧, બિંબ (મૂર્તિ) પરીક્ષા પ્રકરણની ૫૩, અને મંદિર બનાવવાની કળાની ૭૦ મળી કુલ ૨૭૪ ગાથા છે.

ભૂમીપરીક્ષા:—

(૩)

ચોવીસ આંગલ ભૂમિને ખોદી ફરી તે જ માટીથી પૂરવી (તે ખાડાને ભરવો). ખાડો ભરતાં જ્યે તે અધૂરો રહે તો હીન ફલ થાય, માટી વધે તો અધિક (સાઈ) ફલ થાય, અને બરાબર થાય તો મધ્યમ ફલ થાય.

મૂર્તિનિર્માણ વિષે:—

(૪)

મૂર્તિ રૌદ્ર-ભયંકર આકારની હોય તો મૂર્તિ કરાવનારનો નાશ કરે, અધિક (શાસ્ત્રોક્ત અંગ પ્રમાણ કરતાં વધુ) અંગવાળી હોય

શિલપના એ જૈન ગ્રંથો

૪૧૭

તો શિલ્પીનો નાશ કરે, દુર્બલ હોય તો દ્રવ્યનો નાશ કરે; અને પાતળા પેટવાળી હોય તો દુષ્કાળ કરે. ૫૦

(૫)

મૂર્તિનું મુખ ઉચું હોય તો ધનનો નાશ કરે, આડી દષ્ટિ હોય તો ભવિષ્યમાં અપૂર્ય રહે, અતિ ગાઢ દષ્ટિ હોય તો અશુભ થાય, અને નીચી દષ્ટિ હોય તો વિઘ્નકારી નિવડે, ૫૧

મૂર્તિ-ચિત્રના શસ્ત્ર વિનિવેશ વિષે:—(૬)

ચારે જાતિ (વ્યંતર જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક અને ભવનતિ)ના દેવોના શસ્ત્રો મૂર્તિ કે ચિત્રમાં જો માથાના કેશ કરતાં ઉપર-ઉંચા હોય તો તે મૂર્તિ કે ચિત્રને કરનાર કરાવનાર અને સ્થાપન કરનાર આ ત્રણેના પ્રાણનો નાશ કરે અને દેશને હાનિ પહોંચાડે. ૫૨

(૭-૮)

ચોવીશ તીર્થંકર, નવ ગ્રહ, ૬૪ યોગિની, ૫૨ વીર, ૨૪ યક્ષ અને ૨૫ યક્ષિણી, ૧૦ દિક્ષાલ, ૧૬ વિદ્યાદેવી, ૯ નાથ, ૮૪ સિદ્ધ, હરિ હર બ્રહ્મા ઇન્દ્ર દાનવ વિગેરેના વર્ણ (શરીરનો રંગ) ચિહ્ન, નામ, શસ્ત્રોના સંબંધીમાં આકર-મ્હોટા ગ્રંથોથી જાણી લેવું. ૫૩-૫૪

પ્રાસાદ નિર્માણ વિધિ:— (૯)

ગૃહ (ઘર) ના લક્ષણો કહીને, બિંબ પરીક્ષા વિષે સમસ્ત ગુણ દોષોનું નિરૂપણ કરીને હવે પ્રાસાદ એટલે મંદિર બનાવવાની વિધિને સંક્ષેપથી કહું છું તે સાંભળો.

૪૧૮

શિલપના એ જૈન ગ્રંથો

પ્રશસ્તિ:—

(૧૦-૧૧)

શ્રી ધંધકલશ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલ, કન્નાસપુર ગામના નિવાસી ચંદાના પુત્ર ફેર નામના માણસે પૂર્વના શાસ્ત્રો જોઈને-વાંચીને પોતાના અને પરના ઉપકારને માટે ૧૩૭૨ વર્ષ વિજયાદશમીના દિવસે ઘર, મૂર્તિ વગેરેના લક્ષણોનો આ ગ્રંથ બનાવ્યો છે ૬૯-૭૦ આ પ્રમાણે પરમ જૈન શ્રીચંદાના પુત્ર ઠક્કર ફેરએ બનાવેલ વાસ્તુસાર ગ્રંથમાં પ્રાસાદ વિધિ ત્રિભું પ્રકરણ પૂરું થયું.^૧

૨ વસુનંદિકૃતપ્રતિષ્ઠાસાર.

આ વિષયનો બીજો ગ્રંથ પ્રતિષ્ઠાસાર છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે, તીર્થંકર, યક્ષ યક્ષિણી આદિ દેવોની મૂર્તિઓ અને મંદિરો બનાવવા વિષે સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથ સારો પ્રકાશ પાડે છે. મુહૂર્તના વિષયમાં પણ ચોથા અને પાંચમા પરિચ્છેદમાં દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. એના થોડા શ્લોકો ટાંકીશું:—

પ્રારંભનો ભાગ—

(૧)

સિદ્ધં સિદ્ધાત્મસદ્ભાવં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનમ્ ।
સિદ્ધશ્રુતપ્રમાણૈસ્તુ નિરસ્તપરદર્શનમ્ ॥

(૨)

વિશ્વકર્માર્થિલોકસ્ય વિશ્વકર્મોપદેશકમ્ ।
વિશ્વકર્મક્ષયાર્થિભ્યો વિશ્વકર્મક્ષયપદમ્ ॥

૧ આ ગ્રંથની આલોચના આગળ કરવામાં આવશે.

शिलपना ये जैन ग्रंथे

४१८

(३)

आदिदेव जिनं नत्वा विश्वकर्मजयप्रभुम् ।
शेषांश्च वर्धमानान्तान् जिनान् प्रवचनं गुरुम् ॥

(४)

विद्यानुवाद सत्सूत्राद् वाग्देवीकल्पतस्तथा ।
चन्द्रपञ्चसिंहाच्च सूर्यप्रज्ञसिग्रन्थतः ॥

(५)

तथा महापुराणार्थात् श्रावकाध्ययनश्रुतात् ।
सारं संगृह्य वक्षेऽहं प्रतिष्ठासारसंग्रहम् ॥

परिच्छेद १

अथः परिच्छेदो अन्तिम भागः—

(२५१)

ज्ञात्वैवं कारयेज्जैनीं प्रतिमां दोषवर्जिताम् ।
सामान्येनेदमाख्यातं प्रतिमालक्षणं मया ॥

(२५२)

विशेषतः पुनर्ज्ञेयं श्रावकाध्ययनात् स्फुटम् ।
एवं समासतः प्रोक्तं प्रतिमालक्षणं मया ॥

इति श्रीवसुनदिविरचिते प्रतिष्ठासारसंग्रहे चतुर्थः परिच्छेदः॥

૪૨૦

શિલ્પના એ જૈન ગ્રંથો

પાંચમા પરિચ્છેદનો અંતિમ ભાગ:—

इति श्रीलैङ्गान्तिकवसुनन्दिविरचिते प्रतिष्ठासारसंग्रहे

पञ्चमः परिच्छेदः ॥

આલોચના

વત્થુસારપયરણ—

પહેલો ગ્રંથ વત્થુસાર પયરણ (વાસ્તુસાર પ્રકરણ) છે. આ ગ્રંથમાં સહુ પહેલાં મંગલાચરણ કરી ઠારગાથા લખી છે. આમાં ત્રણ પ્રકરણો પાઠવામાં આવ્યા છે. પહેલું ગૂઢ પ્રકરણ છે, આમાં ઘર કેમ બનાવવું? તે વિષે ટૂંકમાં મહત્ત્વની ચર્ચા કરી છે, જે વર્તમાનમાં પણ શિલ્પશાસ્ત્રીઓને કદાચ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે, બીજા પ્રકરણમાં ણિબપરીક્ષા છે. મૂર્તિ કેવી બનાવવી? તેના અંગ પ્રત્યંગોનાં માપ કેવડું રાખવું? શસ્ત્રાદિ કેવી રીતે એને કેવા રાખવા? તે વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્રીજું પ્રાસાદ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં મંદિરો બનાવવા વિષે શિલ્પશાસ્ત્રની પરિપાટી બતાવી છે. પહેલામાં ૧૫૨ મૂલ ગાથા છે, બીજામાં ૫૩ અને છેલ્લા પ્રકરણમાં ૭૦ ગાથા છે. સંપૂર્ણ ગ્રંથની કુલ ૨૭૪ ગાથા છે. ભાષા પ્રાકૃત છે. જે કેટલેક સ્થળે ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત વ્યાકરણના સંધી-વિભક્તિ વિગેરે નિયમોથી વેગળી પડે છે. આમાં શિલ્પના અનેક વિષયો સંબંધી ઉલ્લેખ છે.

મૂર્તિ અને ચિત્ર બનાવવામાં સૂચના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે કે કોઈ પણ મૂર્તિ કે ચિત્રમાં શસ્ત્ર માથાના વાળથી ઉંચું થવું ન જોઈએ, કેમકે તે અશુભ છે, અને ભદ્રું પણ દેખાય છે.

શિલ્પના એ જૈન ગ્રંથો

૪૨૧

ત્રિજ્ઞ પ્રકરણમાં પ્રાસાદના ૨૪ પ્રકારો બતાવ્યા છે. જે પહેલા ગુજરાતીમાં જ આપી ચૂક્યો છું.

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી ધંધકલશકુલમાં થએલ ઠક્કર દેર છે. તે પોતાનો પરિચય સંક્ષેપમાં આપતાં પ્રશસ્તિમાં લખે છે કે:—તેની માતા ચન્દ્રા હતી. તે કન્નાણુપુરમાં રહેતો હતો. આ ગ્રંથમાં લખવા પૂર્વે શિલ્પ વિષયના ઘણા ગ્રંથો ગ્રંથકારે જોયા છે, અને ઘણા અનુભવ પછી પરાંપકાર માટે આ ગ્રંથ લખ્યો છે, એવું ગ્રંથકાર જણાવે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચના ૧૩૭૨માં વિજયાદશમીના દિવસે પૂરી થઈ છે. આ સંવત્ વિક્રમ કે શાકે છે ? તેનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં નથી, પરંતુ હસોથી વધારે વર્ષો પહેલાંનો આ ગ્રંથ છે એમાં તો શક નથી.

ગ્રંથકાર જૈન ધર્મ પાલનાર હતો. તેણે મંગલાચરણમાં સમ્યક્ત્વનું અનુસરણ કરનાર દેવોને વંદન કર્યું છે. અને અનેક ઠેકાણે પરમ જૈન ઠક્કર દેર તરીકે પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. જૈનોમાં આ વિષયના ગ્રંથો ઓછા મળે છે, તેમાં આ ગ્રંથ આશીર્વાદાત્મક ગણાશે.

વર્તમાનમાં સૂરતથી નિકળેલ શૈલનસ્તુતિ સટીક વિગેરેમાં કેટલાંક જૈન દેવી દેવતાઓના ચિત્રો છપાયાં છે. પણ તે જૈન ચિત્રકળાની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તેવા નિર્દોષ અને સંપૂર્ણ લક્ષણોપેત નથી. જે આ વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો લોકોના હાથમાં આવે તો શિલ્પકળા વિષે ઘણું જાણવાનું મળે અને જૈન શિલ્પકળાની સાથે ભારતીય શિલ્પકળામાં પણ ઘણું અજવાળું પડે.

૪૨૨

શિલ્પના એ જૈન ગ્રંથો

જૈન ગ્રંથાવાળીમાં **વાસ્તુશાસ્ત્ર** નામનો શિલ્પગ્રંથ લોજદેવ પરચિત ટાંક્યો છે, જે પાટણના નં. ૪ ભંડારમાં છે, એમ સૂચવ્યું છે. તે જૈનનો છે કે ખ્રીસ્તનો, તે જોયા પહેલા કહી શકાય નહિ, મુર્તિ ગ્રંથોમાં નિર્વાણ કલિકા ગ્રંથ જુનો અને આ વિષયને થોડો ઉપયોગી છે. **પ્રવચનસારોદ્ધારમાં** પણ થોડું પ્રાસંગિક વર્ણન છે પણ તે નિર્વાણ કલિકાના આધારે લખાયું હોય એવું અનુમાન થાય છે.

પ્રતિઓ

આ ગ્રંથની એક નકલ **જયપુરવાળા** પંડિત **ભગવાનદાસજી** જૈન જ્યોતિષી પાસે છે. તેના આધારે જ મેં આ લેખની ગાથાઓ લખી છે. તેમાં કેટલોક ભાગ અશુદ્ધ કિંવા સંદિગ્ધ જણાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળે છન્દોભંગ પણ દેખાય છે. આ ખામીને દૂર કરવા ખીજી પ્રતિઓની જરૂર છે. તપાસ કરતાં આ ગ્રંથની જુદે જુદે સ્થળે સાત દસ્તલિખિત પ્રતો છે. પ્રતિવાળા વ્યક્તિઓમાંથી શ્રીનેમિસૂરિજી, દેવ્યાણુવિજયજી, જસવિજયજી, ભક્તિવિજયજી મદારાજ છે અને સાતમી પ્રતિ જયપુરમાં છે.

સંપાદન

શિલ્પ વિષયનો આ નાનો પણ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. એટલે આનું સુંદર રીત્યા સંપાદન અને પ્રકાશન થાય તો ઘણા વિદ્વાનો આનો લાભ લઈ શકે. જેટલી મળી શકે તેટલી જુની અને વધુ આદર્શ પ્રતિઓ મેળવી આ મૂલ ગ્રંથનો અશુદ્ધ અને સંદિગ્ધ પાઠ શુદ્ધ અને નિશ્ચિત કરી લેવો અગત્યનો છે. પછી પાઠાન્તરો પણ તમામ આપવા જોઈએ. જો કે આ ગ્રંથની સંસ્કૃત છાયા કરવી ઘણી અઘરી છે, કારણ કે શિલ્પની પરિભાષા, રૂઢિ અને સંજ્ઞાઓ જાણ્યા વગર

શિલપના૬એ જૈન ગ્રંથો

૪૨૩

તે થઈ શકે નહિ, છતાં બની શકે તો પરિશ્રમ કરીને પણ છાયા આપવી શ્રેયસ્કર છે. ઉપયોગી નોટો પ્રસ્તાવના વિગેરેથી વિલંબે પણ સુંદર રીતે આ ગ્રંથનું સંપાદન થાય તો એક નવો પ્રકાશ પાડી શકે.

પંડિત ભગવાનદાસજી જૈન એક પ્રતિ ઉપરથી આની નકલ કરીને તેનો હિન્દી અનુવાદ કરે છે, કેટલાક ઉપયોગી પરિશિષ્ટો પણ આપવા તેઓ વિચાર કરે છે. પંડિતજીનું આ કાર્ય અનુમોદન કરવા લાયક છે. છતાં પહેલાં જો આ મૂલગ્રંથ સુંદર અને આદર્શ રીતે સંપાદિત થાય તો વધુ સારું, એવી ભારી માન્યતા છે.

પ્રતિષ્ઠાસારની આલોચના

આ ગ્રંથના કર્તા સૂરિવસુનંદિ નામના જૈન સાધુ છે. તે શ્રી હેમચંદ્ર કરતાં પણ પહેલાના હોય એમ લાગે છે, પ્રસ્તુત ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. આ ગ્રંથ પાંચ પરિચ્છેદોમાં પૂરો થયો છે. તીર્થંકર, યક્ષ યક્ષિણી આદિ દેવીદેવતાઓની મૂર્તિનાં લક્ષણો પ્રકારો અને મંદિર નિર્માણ સંબંધી આમાં સંક્ષેપમાં સાધારણ રીતે વર્ણન દીકે કર્યું છે.

મંગલાચરણમાં પહેલા સિદ્ધ (મુક્ત) અને પછી આદિદેવ (ઋષભદેવ-જૈનોના પહેલા તીર્થંકર) ને વંદન કરી બાકીના મહા-વીર ભગવાન્ સુધી ૨૩ તીર્થંકર પછી શાસ્ત્ર અને ગુરૂને નમસ્કાર કર્યો છે.

આ ગ્રંથ પૂર્વના ગ્રંથના આધારે લખ્યો છે. પોતાની નિર્મૂલ કલ્પનાથી લખ્યો નથી તે બતાવવા માટે ગ્રંથકારે આ વિષયના ગ્રંથોના કેટલાક નામો લખે છે તે આ છે:—

૪૨૪

શિલ્પના એ જૈન ગ્રંથો

વિદ્યાનુવાદસૂત્ર, શૃંગેવીકલ્પ, ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ,
મહાપુરાણ, શ્રાવકાધ્યયનશ્રુત.

ચોથા પરિચ્છેદના અંતમાં વિશેષતઃ પુનર્જ્ઞેય^૧ શ્રાવકાધ્યયન નાત્ સ્ફુટમ, લખી ગ્રંથકાર કહે છે કે આના સંબંધમાં વિશેષ (વધુ) જાણવું હોય તો શ્રાવકાધ્યયનથી સ્પષ્ટ જાણવું.

આ ઉલ્લેખથી જાણાય છે કે શ્રાવકાધ્યયન નામનો ગ્રંથ આ વિષયમાં ઘણો સારો પ્રકાશ પાડનારો હશે. પ્રતિમા-મૂર્તિના લક્ષણો વિગેરે વિષયોનો તે આકર અને સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથ હોવો જોઈએ. આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે કે નહિ, તેની મને ખબર નથી. જે આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ હોય કિંવા થાય અને જગત્ આગળ મૂકાય તો ઘણું ખર્ચ જાણવાનું મળે.

આ ગ્રંથની નકલ પં. ભગવાનદાસ પાસે છે. તેની વધુ પ્રતિઓ મેળવી આતું પણ સુંદર રીતે સંપાદન થાય એ તરફ હું વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચું છું.

૧ અહીં શ્રાવક શબ્દનો અર્થ શ્રૃણોત્તીતિ શ્રાવકઃ વ્યુત્પત્તિથી શિષ્ય અર્થ હશે.

: ૫૬ :

જેસલમેરના ભંડારોના જુના ગ્રંથોના ફોટા.^૧

સાહિત્યના સર્જન, વર્ધન અને રક્ષણ માટે મધ્યકાલમાં મારવાડે ફાળો આપી ઘણી જ સારી નામના મેળવી છે. તેમાં પણ જેસલમેરનું નામ આ કાર્યમાં મોખરે ચડ્યું છે. તેથી અનેક વિષયના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, અપભ્રંશ, શૌરસેની, પાલી, ગુજરાતી, મારવાડી અને હિન્દી ભાષાના જુના ગ્રંથો તાડપત્ર, કાગળ વસ્ત્રાદિ ઉપર સુંદર ચતનાપૂર્વક લખેલા આજ સુધી પણ જેસલમેરના પુનિત ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ છે. અજૈન ગ્રંથો કે જે અન્ય સ્થળે નથી મળતા, તેવા ગ્રંથો પણ અહિંના ભંડારમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પહેલાં તો દરેકની જેમ જેસલમેરના ભંડારાધિકારીઓ અત્યંત સંકુચિત ચિત્તવાલા હોવાથી તે પવિત્ર ગ્રંથોનાં દર્શન કરવા પણ સાહિત્યસેવીઓને દુર્લભ હતા. પરંતુ જમાનાની હવાથી તે સંકુચિતતા ઓછી થતી ગય છે. તેથી હજારો માઇલ દૂરથી યૂરોપીયનો અને ભારતી વિક્રાનો મારવાડ જેવા શુષ્ક પ્રદેશમાં મુસાફરીની વિડંબના વેડીને

^૧ જૈન ભાવનગર, ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૩૧

૪૨૬ જેસલમેરના લંગરોના જુના ગ્રંથોના ફોટા

પણ જેસલમેર, ઉત્કંઠા અને નમ્રતાભર્યા હૃદયે આવીને ગ્રંથોના દર્શનો, પ્રશસ્તિ, સાહિત્ય ગ્રંથ-ગ્રંથકર્તાના નામો વિગેરે લખીને લખાવ્ય છે ને તેના ઉપર સાહિત્યના સુન્દર લેખો લખે છે. સાહિત્યસેવી ગાયકવાડ ઓરીયન્ટલ સીરીઝને પણ આવું કાર્ય અત્યાવશ્યક લાગ્યું, તેથી તે સંસ્થા તરફથી સાહિત્યના મહાન વિદ્વાન શ્રીયુત શ્રાવક ચીમનલાલ દલાલ M. A. ને જેસલમેર મોકલી ફેટલાક ગ્રંથોની સુન્દર નોંધો કરાવી હતી. તે પછી તેમના અકાલ મૃત્યુથી સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના જૈન પંડિતવર્ય શ્રાવક લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીએ આ નોંધોને વ્યવસ્થિત કરી તે ઉપર પોતાનું સંસ્કૃત ભાષામાં ઇતિહાસોપયોગી ટિપ્પણ સહિત સૂચીપત્ર તૈયાર કર્યું અને ખીલ્ડ ફેટલીક મંદિરની પ્રશસ્તિઓનો પણ સંગ્રહ કર્યો. તેને જેસલમીર-માળાગારીયગ્રંથાનાં સૂચી, નામથી ઉપર્યુક્ત સિરીઝે ૨૧ મા ગ્રંથ તરીકે સન ૧૯૨૩ માં બહાર પાડ્યું છે, જેસલમેરના તાડપત્ર ઉપર લખાએલા ગ્રંથો પૈકી ૧૧ ગ્રંથો (તે અત્યંત જીર્ણ થઈ ગયા છે.) ના કેમેરા દ્વારા ફોટાઓ ઉતરાયા છે. ફોટોગ્રાફર ભાઈ મગનલાલ હરજીવનદાસ ભાવનગરી છે. આ બધા (૧૧) ગ્રંથોના ફોટાઓના દર્શન મને મુંબઈના ચતુર્માસ દરમ્યાન (ઇ. સન ૧૯૨૭ માં) શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં થયા. બધી થઈને ફોટાની પ્લેટો ૨૫૪ છે. કીંમત રૂ. ૩૦૦) ની છે, અક્ષરો સાફ દેખાય છે. આમાં નીચે લખેલા ૧૩ ગ્રંથો છે.

૧. દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિ.

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય અને નાટ્યકર્તા, નલવિલાસ, સત્ય હરિશ્ચન્દ્રાદિશત પ્રબંધકાર મહાકવિ રામચન્દ્ર અને ગુણચન્દ્રની પ્રસ્તુત

જેસલમેરના ભંડારોના જુના ગ્રંથોના ફોટા ૪૨૭

(દ્રવ્યાલંકાર) કૃતિ ન્યાય અને સિદ્ધાન્ત વિષયની છે. આ કૃતિને તાર્કિકાએ તથા સૈદ્ધાન્તિકાએ પ્રામાણિક ગણી છે. તેનો ઉલ્લેખ પોતાના ગ્રંથોમાં કર્યો છે. સ્યાદ્રાદ મંજરી આદિ ગ્રંથોમાં ‘તથા ચ દ્રવ્યાલંકારકારૌ...’ ઇત્યાદિ વાક્યોથી આ ગ્રંથકારોનો તથા ગ્રંથનો ઉલ્લેખ આપ્યો છે. પ્રમેયના વિષયમાં આ ગ્રંથ સારો પ્રકાશ પાડે છે. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે આ ગ્રંથના ત્રણ પ્રકાશો પૈકી પહેલો પ્રકાશ જેસલમેરના ભંડારમાં પણ નથી. છેલ્લા બે પ્રકાશો ત્યાં છે. સાહિત્યસેવીઓને મારી તો નમ્ર પ્રાર્થના છે કે તેઓ આ કીમતી ગ્રંથના ઉપલબ્ધભાગને પણ છપાવી મહાપુણ્ય હાસીલ કરે. આ ગ્રંથનો છેલ્લો ભાગ મેં નોંધ્યો છે. બીજા પ્રકાશના છેડે આ પ્રમાણે છે—

રૂપં ચ સત્ત્વ (ત્વ)મથવાદિવિટૈર્વિલુપ્ત-

મિથ્યં ^૧યદા સ્થિતિમનીયતપુદ્ગલનામ્
તન્મા કદાચિદપિ ^૨પુદ્ગલતાર્થમામૈ (?)

સંદીદશન્યદિ ભવન્તિતમામ્ (માં) કૃતજ્ઞાઃ ॥

इति श्री रामचन्द्रगुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्रव्या-
लंकारटीकायां द्वितीयपुद्गलप्रकाशः समाप्तः ।

બીજા પ્રકાશના અન્તે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

नोत्प्रेक्षाबहुमानतो न च परस्पर्द्धासमुल्लासतो
नाऽपीन्दुद्युतिनिर्मलाय यशसे नो वा कृते संपदः

૧ નવમા શ્લોકની સ્યાદ્રાદ મંજરી ટીકામાં પૃ. ૬૩

૨ જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રંથોનાં સૂચીમાં “યથા” પાઠ ઉતાર્યો છે.

૩ “પુદ્ગલતાર્થમામૈ” પાઠ જે ભા. સૂચીમાં લખ્યો છે.

૪૨૮ જેસલમેરના ભંડારોના જુના ગ્રંથોના ફોટા

આવાભ્યામયમાદતઃ કિમુ બુધા! દ્રવ્યપ્રપંચશ્રમઃ
સદર્માંતરનિર્મિતાવનવમપ્રજ્ઞાપ્રકર્ષશ્રિયે ॥

इति श्री रामचन्द्रगुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्रव्या-
लंकारटीकायां तृतीयोऽकंप्रकाश इति संवत् १२०२ सह-
ज्जिगेन(ना)लिखि ।

પ્રમાણ મીમાંસા.

સર્વવિદ્યાવિશારદ શબ્દાનુશાસનાદિના રચયિતા આચાર્ય શ્રી હેમ-
ચન્દ્રસૂરિજી રચિત આ ગ્રંથ ગૌતમકૃત ન્યાયસૂત્ર (ગૌતમસૂત્ર)
ની પદ્ધતિનો છે. પાંચ અધ્યાયમાં આ ગ્રંથ છે. એમ
પ્રમાણ મીમાંસાના પ્રારંભના સ્વયં ગ્રંથકારના ઉલ્લેખથી
જણાય છે. આ ગ્રંથ મૂલ તો સૂત્રબદ્ધ છે, તે ઉપર શ્રી હેમચન્દ્ર-
ચાર્યેજ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ બનાવી^૧ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ આખો ૯૭
ઉપલબ્ધ થયો નથી. જેસલમેરની આ પ્રતિની અંતમાં 'સમાસપરી-
ક્ષાનામ પ્રકરણમ્' એવો પાઠ છે. જ્યારે આદ્યત્મત પ્રનાફર
મંડલ-પૂના માં ૧૧ અધ્યાય 'ન વિપ્રતિપત્યપ્રતિપત્તિમાત્રમ્'
(અ. ૨, આહ્લિક ૧, સૂત્ર ૩૪) સૂત્ર સુધી મૂલ અને 'ન
ચાઽવિજ્ઞાતસ્વરૂપં પરપત્રં મેત્તું શક્યમિત્યાહુઃ' (પ્રમાણ
મીમાંસા, પૃષ્ઠ ૧૦૮ આદ્યત્મ મ. પ્ર. મં. ની આવૃત્તિ) ટીકા
સુધીનો ભાગ છપાણો છે. અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત મંડલ તથા શેઠ મનસુ-
ખભાઈ તરફથી પ્રકાશિત ભાગ કરતાં જેસલમેરની પ્રતિ કંઈક વધુ
અવશ્ય છે. સંપૂર્ણ ગ્રંથ (પાંચ અધ્યાય) જે ખોજ કરવાથી

૧ આહ્લિકસમૂહાત્મકૈઃ પદ્ધભિરધ્યાયૈઃ શાસ્ત્રમેતદરચયદાયાર્યઃ (સ્વયં
શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિઃ)

—પ્રમાણમીમાંસા પૃ ૨

જેસલમેરના ભંડારોના જુના ગ્રંથોના ફોટા ૪૨૯

સહભાગ્યે ક્રાઇ પણ ભંડારમાં સાંપડી નય તો વિદ્વાનોને ન્યાયના સમ્યન્ધમાં ધણું જાણવાનું મલે. એમ ગ્રંથના ઉપલબ્ધ ભાગની પ્રૌઢતાથી સ્પષ્ટ ભાસે છે. સંપૂર્ણ ગ્રંથ લગભગ ૫૦૦૦ શ્લોકનો હોવો જોઈએ, જેમાં પ્રમાણ અને જીવાદિ પ્રમેય પદાર્થોનું વર્ણન વિસ્તારથી કર્યું હશે !

સાહિત્ય સેવીઓને મદારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે **સમન્તમદ્રાશ્રમ** ની માફક આવા ગ્રંથોની શોધ માટે સારી વ્યવસ્થિત ધનામી યોજના બહાર પાડી અથવા બીજા ક્રાઇ ઉપાયદારા આ અવશિષ્ટ ગ્રંથનો પત્તો લગાડવો અતિ અગત્યનો છે.

૧, જો કે જો ઉપલબ્ધ-પ્રકાશિત ગ્રાન્ આહ્નિકો છે તેમાં પ્રમેયનું વર્ણન નથી આપ્યું, પરંતુ ગ્રંથના પ્રારંભમાં સ્વયં ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે ‘તેન ન પ્રમાણમાત્રસ્યૈવ વિચારોઽત્રાવીકૃતઃ । કિન્તુ તદેકદેશમૂતાનાં દુર્નયનિરાકરણદ્વારેણ પરિશેષિતમાર્ગાણાં નયાનામપિ । “પ્રમાણનયૈરધિગમઃ” ઇતિ વાચકમુખ્યઃ, સકલપુરુષાર્થેષુ મૂર્ઢામિષિક્તસ્ય સોપાયસ્ય સપ્રતિપક્ષસ્ય ચ । એવં હિ પૂજિતાં વિવારો ભવતિ, પ્રમાણમાત્રવિચારસ્તુ પ્રતિપક્ષનિરાકરણ-પર્યવસયીં વાકલહ માત્રં સ્યાત્ (પ્રમાણ મીમાંસા સૂત્ર ૧, પૃષ્ઠ ૪ આર્હ-તમત પ્રમાકરનો આવૃત્તિ)

આનાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ ગ્રંથમાં નય, દુર્નય, આશ્રવ, સંવર નિર્જરા, મોક્ષાદિ પદાર્થોનું વર્ણન પણ પ્રાઢતાપૂર્વક તત્વાર્થસૂત્રની જેમ વિસ્તારથી હશે. કેમકે પ્રથમાધ્યયનના પ્રથમાહ્નિકમાં સાધારણ તથા પૃથ્વી વિગેરેમાં જીવ સિદ્ધિ કરી છે છતાં ત્યાં અથકાર લખે છે કે—પૃથ્વ્યાદોનાં ચ પ્રત્યેકં જીવ સિદ્ધિરપ્રેવક્ષ્યંતં (૧-૧-૨૨) પ્રમાણસ્ય વિષયો દ્રવ્યપર્યાયાત્મકં વસ્તુ (૧-૧-૩૧) સૂત્રાથી તો સામાન્ય પ્રમેયનું જ લક્ષણ થયું છે.

૪૩૦ જેસલમેરના ભંડારોના જુના ગ્રંથોના ફોટા

દેશોદ્દેશ લોકકલ્યાણાર્થે વિચરતા પૂજ્ય મુનિરાજને પણ હું વિનિતિ કરીશ કે જ્યાં જાય ત્યાંના પ્રાચીન ભંડારો અથવા તેના સુચી પત્રો જોઈને આ ગ્રંથની શોધ કરવામાં ચીવટ રાખે.

છેવટે કદાચિત્ આ મીમાંસાનો જેસલમેરના ભંડાર કરતાં વધારે ભાગ કાઢ ભંડારમાં ન મળે તો પછી જેસલમેરના ઉપલબ્ધ ભાગને જ અનેક પ્રતિઓ ભેગી કરી સારા વિદ્વાનોના સમાગમથી શુદ્ધ રીતે છપાવવો જરૂરનો છે. આર્હતમત પ્રમાકરમં ની આવૃત્તિમાં કેટલોક ભાગ અશુદ્ધ છપાયો છે. કલકતા યુનીવર્સિટીની ન્યાયતીર્થ અને ધણી જૈન સંસ્થાઓમાં પાઠ્યક્રમ તરીકે આ ગ્રંથ છે.

૩ કુવલયમાલા

મુખ્યતઃ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશાદિ ભાષામાં આ કથા રચાયેલી છે. ભાષા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ કથા સારો પ્રકાશ પાડશે. આની પ્રતિઓ પણ થોડાજ ભંડારોમાં છે.

યુરોપીઅન સ્કોલરો આની ખુબજ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. પુરાતત્ત્વ મંદિર આને પ્રકાશિત કરવા વિચાર કરે છે. રચનાકાળ ૧૨૦૦ વર્ષ જુનો છે. અપભ્રંશ ભાષા માટે કથાના આવા જુના ગ્રંથો મારા ધારવા પ્રમાણે હજી ખુબજ ઓછા મળ્યા છે. તે પૈકી આ ગ્રંથ તે ભાષાના ઇતિહાસ માટે ધણી સહાય આપી શકે.

૪ સાવગધમ્મ (શ્રાવક ધર્મ) (પ્રાકૃત)

૫ કર્મ પ્રહતિચૂર્ણ ટિપ્પણ (સંસ્કૃતમાં)

૬ હરિવંશ

૭ વિલાસવતી કહા (વિલાસવતી કથા

જેસલમેરના ભંગરોના જુના ગ્રંથોના ફોટા ૪૩૧

પ્રસિદ્ધ આચાર્યરત્ન શ્રી હરિભદ્રસૂરિ વિરચિત પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સમરાદિવૈ કહા (સમરાદિત્ય કથા) ના ભાવને લઈને ૧૧ સંધિ (વિભાગો)માં અપભ્રંશ ભાષાની આ કથા હજી સુધી ક્યાંય પણ છપાણી નથી. ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું નામ ‘ સાધારણ ’ લખ્યું છે, મને તો લાગે છે કે તેમનું ઉપનામ ‘ સાધારણ ’ હશે. જેમ ‘સન્મિત્ર’ વીરપુત્ર’ ‘મિશ્રુ’ ‘બંસિ’ વિગેરે તેમનું મુળનામ તો સિદ્ધમેનસૂરિ હશે. તેઓ કેટલિક ગણુ વજ્રશાખાના અપ્પભદ્ર સૂરિની પરંપરામાં થયા છે. એવો ઉલ્લેખ કરે છે, તેનો છેલ્લો ભાગ આ પ્રમાણે છે:

કહ વિલાસવદ્દ एह सभाणिय नियबुद्धिहि मं जारिस जाणिय । एह कह निसुणेविणु सारु मुणेविणु सयलपमायइं परद्वरहु ॥ असुइइं मणु खचहु जिणयरु अंचहु साधारणु विरमणु वरहु । इहा (अ) विलासवइकहाए एगारसमा संधी समत्ता । समता विलासवइकहा ॥

૮ ધર્મોત્તરટિપ્પણ

બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મપાલના શિષ્ય ઇસ્વી સાતમી શતાબ્દિના પૂર્વાર્ધમાં થએલ બૌદ્ધ ધર્મકીર્તિ રચિત ન્યાયખિન્દુ ઉપર બૌદ્ધ ધર્મોત્તરાચાર્ય ટીકા રચી, તે ટીકા ઉપર શ્રીમદ્ધૈવાદી જૈનાચાર્યનું રચેલ આ ટિપ્પણ છે. ધર્મોત્તરનો સમય આજકાલના કેટલાક શૌધ્ધકા ઇસાની આઠમી શતાબ્દીનું પૂર્વાર્ધ અને કેટલાક ઇસ્વી નવમીનું પૂર્વાર્ધ માને

૧ પ્રસ્તુત ટીકા સહિત ન્યાયખિન્દુ હરિદાસ ગુપ્ત બનારસને ત્યાં છપાઈ ગયું છે.

૪૩૨ જોસલમેરનાં ભંડારોના જુના ગ્રંથોના ફોટા

છે, તે પછી પ્રસ્તુત ટિપ્પનના કર્તા મહુવાદીનો સમય ક્રમમાં ક્રમ ધરવીની આઠમી વા નવમી શતાબ્દી હોવો જોઈએ. નવ વિષયના પ્રયંડ ગ્રંથ ‘નવ ચક્રવાલ’ ના કર્તા પ્રયણ તાર્કિક શ્રી મહુવાદિથી આના ટિપ્પણકાર (ધર્મોત્તર ટિપ્પણકાર) મહુવાદિ ભિન્ન હોવા જોઈએ, કેમકે જૈન પરંપરા પ્રમાણે નવચક્રવાલના કર્તાનો સમય ધરવી ચોથી શતાબ્દીનો છે. આ ટિપ્પણને ગાયકવાડ ઓરીયંટલ સિરીઝ છપાવે, એવી મારી પ્રેરણા છે.

૯ સર્વ સિદ્ધાન્ત પ્રવેશ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના પટ્ટદર્શન સમુચ્ચય તથા સાયણુમાધવાચાર્ય કૃત સર્વદર્શન સંગ્રહની પદ્ધતિનો આ ગ્રંથ જૈનાચાર્ય રચિત હોવો જોઈએ. કેમકે આના મંગલાચરણમાં શ્રી જિનેશ્વરને નમસ્કાર કર્યા છે.^૧ આમાં નૈયાયિકાદિ સાત દર્શનોનું પ્રમાણ અને પ્રમેયવિષયક મુખ્યતથા વર્ણન કર્યું છે તેનો છેલ્લો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

લોકાયતિકાનાં સંક્ષેપતઃ પ્રમેયસ્વરૂપમ્, इति लोकायत-
राद्धान्तः समाप्तः । सर्वसिद्धान्तप्रवेशकः समाप्तः । नैयायिक
वैशे—सांख्य—बौद्ध—मीमांसक—लोकायतिकमतानि संक्षेपतः
समाख्यातानि ।

૧ સર્વભાવપ્રણેતાનું પ્રણિપત્ય જિનેશ્વરં ।

વક્ષ્યે સર્વવિગમેષુ યદિષ્ટ તત્ત્વલક્ષણે ॥ ૧ ॥

જેસલમેરના ભંડારોના જુના ગ્રંથોના ફોટા ૪૩૩

૧૦ સંયમાર્યાનકમ્ ।

૧૧ પ્રકીર્ણ ।

ઉપર્યુક્ત ૧૧ ગ્રંથો પૈકી દ્રવ્યાલંકાર વૃત્તિ, કુવલયમાલા, વિલાસવધકહા, ધર્મોત્તરટિપ્પણ અને સર્વસિદ્ધાંત પ્રવેશ આ પાંચ ગ્રંથો તો સત્વર પ્રકાશમાં લાવવા આપણી જોન સાહિત્ય પ્રચારક સંસ્થાઓ અને વિદ્વાનો યથાશક્ય પ્રયત્ન કરશે, એવી હું આશા રાખી વિરમું છું. શ્રી મોહનલાલજી જોન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીની હસ્તલિખિત ઉપયોગી પ્રતિઓની પણ મેં નોંધ કરી છે, તે સંબંધી સમય મળે વિવેચન સહિત લખીશ.

: ૫૭ :

જૈ ની સ મ પ દ ધી

(સોળમી શતાબ્દના એક જૈનન્યાય
વિસ્તૃત આલોચના)

ખીજા પ્રાણીઓ કરતાં માનવમાં વિચારશક્તિનો ઝાઝો વિકાસ થયેલો છે. એ વિચારોને ફળવવાનાં કુદરતી સાધનો ભારતવર્ષને અનાયાસ સાંપડ્યાં છે. (અત્યારે તો તે સાધનો હિલટાં પડ્યાં છે) ભારતવર્ષે જૂનામાં જૂના કાળથી મહાન્ તેજસ્વી વિચારક મનુષ્યોની જગતને અનોખી ભેટ આપવા માંડી છે. તેના ફળ સ્વરૂપ આપણા ભારતમાં ઉન્નત વિચારો, નવીન કલ્પનાઓ અને ગંભીર દાર્શનિક સિધ્ધાન્તો વધારે પ્રમાણમાં હસ્તિતામાં આવી ફૂલ્યા ફૂલ્યા છે. કહેવાની જરૂર નથી કે તેવા વિશિષ્ટ પુરૂષોની વિચાર ગંગાએ જગતમાં વહીને જગતની સભ્ય સંસ્કૃતિ ધડવામાં અજબ ચમત્કાર દેખાડ્યો છે. ને એ માન ભારતવર્ષને મળ્યું છે.

એવા વિચારકાના વિચારથી ભરેલા સેંકડો નહિ પણ લાખો ગ્રંથો બન્યા છે, એ વિચારકા અને તેમના વિચારોનો ઇતિહાસ ધણો

જૈની સમપદાર્થી

૪૩૫

બહોળો અધરો પણ રમુજ ઉમન કરનારો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ દાર્શનિક જૈન દર્શનનો છે. પણ તે પ્રમાણમાં નહાનો તેમજ પ્રક્રિયા ગ્રંથ હોઈ કરી તેની ટૂંકી પ્રસ્તાવનામાં તે વિચારકો અને વિચારોના ઇતિહાસ આલેખી શકાય નહિ. અહિં તો ફક્ત પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિષેજ એ બોલ કહી મ્હારે સંતોષ ધારણ કરવો જોઈએ.

આ વક્તવ્યમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સ્વરૂપ, નામ, તેની શૈલી ને ગ્રંથકાર વિષે હું દિગ્દર્શન કરાવવા માગું છું.

ગ્રંથનું સ્વરૂપ

ગ્રંથના સ્વરૂપ વિષે કહેતાં ગ્રંથગત વિષય-વસ્તુના સંબંધમાં ખાસ કહેવું જોઈએ.

આ ગ્રંથનો પ્રતિપાદ્ય વિષય ન્યાયની પદ્ધતિએ જૈન સિદ્ધાન્ત છે. એટલે કે આમાં જૈન પ્રમેય (પદાર્થ) અને જૈન પ્રમાણોનો ટૂંક પરિચય બહુ સરલતાથી ન્યાયની પ્રદ્ધતિ પ્રમાણે કરાવ્યો છે. જૈન ન્યાય સિદ્ધાન્તના મોટા ગ્રંથો વાંચવામાં પ્રવેશક ગ્રંથ તરીકે આ ગ્રંથ બહુ સહાયક નિવડી શકે તેમ છે.

તત્વજ્ઞાન મેળવવા અને બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવા માટે ન્યાય એક સુંદરમાં સુંદર વિષય છે. ઘણા લોકો ‘ આ વિષય ઘણો અધરો છે. ’ એમ માની ન્યાયથી ભડકી એના અધ્યયનથી વંચિત રહે છે. પણ તેમનો ભય ખોટો છે. ન્યાય તો એક રસિક અને જરૂરનો વિષય છે તેમ બુદ્ધિશાળી માટે જગતમાં કાઢ પણ વસ્તુ કઠિન છે જ નહિં. યુક્તિ અને પ્રમાણોદારા જેનાથી પદાર્થોનું જ્ઞાન (જ્ઞાન) થાય તેનું નામ ન્યાય છે.

૪૩૬

જૈની સમપદાર્થી

જૈન સમપદાર્થી નામના આ ગ્રન્થમાં જૈનોના જીવ, અજીવ વિગેરે સાતે પદાર્થોનો ટૂંકમાં બહુ સહેલાઈથી પરિચય કરાવી પછી પ્રમાણ, નય, તેના ભેદો સમભંગી વિગેરે પ્રમાણ વિષયનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ખીજા પણ ન્યાયોપયોગી કેટલાક વિષયોનો સંક્ષેપમાં વિચાર કર્યો છે. જે આપેલી વિષયાનુક્રમણિકામાંથી પાઠકા જોઈ શકશે, પ્રમાણોનું અને પ્રમેયનું વર્ણન તેના લક્ષણ ભેદો વિગેરેમાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી સુધી જે માન્યતા હતી તે માન્યતા આમાં છે. અર્થ તરીકે કંઈ નવીન નથી.

કાળ વિષે તેના અસંખ્યાત પ્રદેશનો ઉલ્લેખ છે; તે શ્વેતામ્બરોની પ્રચલિત માન્યતા કરતાં કાંઈ જૂદો જણાય છે; પણ શ્રી સિદ્ધસેનગણિ (શ્વે૦) ની દીકા વિગેરે જેવાથી જણાય છે કે કાળને પણ પર્યાય-નયની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માની તેના પ્રદેશો પર્યાયો માનવામાં બાધ નથી. અથવા દિગંબરો પણ આ ગ્રન્થનો લાલ લઈ શકે; એટલે કાળ વિષે પહેલા શ્વે. મત આપી પછી દિગંબર માન્યતા આપી છે. એથી ગ્રંથકારની ઉદારતા જણાય છે. એમાં જીવ વિગેરે પદાર્થ પ્રમેયનું વર્ણન નવતત્ત્વ કર્મગ્રન્થ દાંડક અને તત્ત્વાર્થ સૂત્રને આધારે કર્યું હોય, તેમ આ ગ્રંથમાં આવતાં વાક્યો, શબ્દો અને ઉતારાઓ ઉપરથી જણાય છે. અને એના પ્રમાણ વિષયક લખાણમાં મુખ્યત્વે પ્રમાણ નયતત્ત્વાલોકનો આધાર લેવામાં આવ્યો હોય છે, એ વાત આ

૧ જૈની સમપદાર્થીમાં આટલા વિષયો અર્થમાં છે:—દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, ભાવ, જીવ, સિદ્ધત્વ, પુદ્ગલ, પ્રમાણસ્તિકાય. અધર્માસ્તિકાય, આકાર, કાળ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ, પત્યક્ષ, પરાક્ષ, અનુમાન, આગમાદિપ્રમાણ, સમભંગી, પ્રમેય, પ્રમાણ ફલ, આભાસ, નયનયાભાસ વિગેરે.

જૈની સમપદાર્થી

૪૩૭

ગ્રંથમાં આવતા પ્ર૦ ન. ત. ના અનેક સૂત્રોથી પ્રમાણિત થાય છે. પ્રમાણુ વિષયમાં કોઈ કોઈ સ્થળે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને તર્કસંગ્રહની પણ અસર જણાય છે. જીવચિયારના નવતત્ત્વના વિષયોને પણ આ ગ્રંથમાં ન્યાયની ભાષામાં લક્ષણો આંધી રસિક બતાવ્યા છે, જેથી જુની પદ્ધતિથી જાણવામાં કંટાળેલાને પણ આ ગ્રંથ જાણવાનો ઉત્સાહ થાય. પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ પ્રમાણ, સમભંગી જેવા કઠિન વિષયોને જરા સહેલાં અને ટૂંકા કરી આમાં સમગ્રવ્યા છે મતલબ કે પ્રમાણુ અને પ્રમેયનું એકજ પુસ્તકમાં દિશાજ્ઞાન કરાવવા આ ગ્રંથમાં જુની અને નવી અથવા આગામિક અને તાર્કિક એ બંને પદ્ધતિનો વચલો માર્ગ લઈ આ ગ્રંથને સર્વોપયોગી બનાવ્યો છે.

આ ગ્રંથ સહેલો અને ન્હાનો છે, વાક્યો સુંદર છે, લક્ષણો સારાં છે, જૈન પ્રમાણુની સાથે જૈન પ્રમેયની પણ પ્રક્રિયા આમાં છે. એ બેતાં ન્યાયના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે આ ગ્રંથ પ્રાથમિક નિશાળની ગરજ સારે તેવો છે. જેમ નૈયાયિક વૈશેષિક દર્શન માટે પ્રાથમિક ગ્રંથ તરીકે તર્કસંગ્રહ છે, તેમ જૈનદર્શન માટે આ સપ્ત પદાર્થી છે. તર્કસંગ્રહ સૂત્રબદ્ધ છે, બ્યારે આ વાક્ય બદ્ધ-ગવ બદ્ધ છે. આના કર્તાએ, તર્કસંગ્રહને કેકાણે સહેલો જૈન ગ્રંથ નહિં હશે એટલે તેના અનુકરણમાં આ ગ્રંથ રચ્યો, તથા મુક્તાવળીને કેકાણે સ્યાહવાદ મુક્તાવળી બતાવી છે. ગ્રંથકાર બંને ગ્રંથોની રચનામાં સંપૂર્ણ સફળ થયા હોય, તેમ જણાતું નથી છતાં તેમની સરલતા અને પદાર્થોને ગોઠવવાની કળા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. છાત્રોપયોગી ગ્રંથ બતાવવા માટે ગ્રંથકારને ઓછું અભિનંદન નથી.

પ્રમાણુ નવતત્ત્વાલોકથી લઈ ઠેક સંમાતતર્ક સુધીના ગ્રંથો બધાએ પ્રમાણુ વિષયની અને તે પણ વાદ વિવાદની પદ્ધતિથી ચર્ચા કરે છે.

૪૩૮

જૈની સમપદાર્થી

પણ જેને જૈન પ્રક્રિયાનું આછું પણ જ્ઞાન ન હોય તેને તે ગ્રંથો બહુજ અધરા શુષ્ક લાગે છે. જે બારાખડી ભણ્યો ન હોય તેને પહેલીથી લઘ સાતમી સુધી બધી ચોપડીઓ અને સાહિત્યિક લેખો અધરા લાગે તેમ અહીં પણ સમજવું. વર્તમાનમાં અત્યાર સુધી તર્ક સંગ્રહ જેવો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ ન હતો, એટલે આપણા સાધુઓ અને જૈન ગૃહસ્થોને પણ તર્કસંગ્રહ જાણવો પડતો કે જેમાં જૈનતત્ત્વનું વર્ણન નથી, પણ નૈયાયિક કે વૈશેષિકનું છે. હવે દરેક જૈન સાધુ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથથી પોતાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરી શકશે, એ ભાવનાથીજ આ ન્હાના સરલ પણ ઉપયોગી ગ્રંથને સંપાદન કરવાનું કામ મહેં હાથે ધર્યું છે. હું આશા રાખું છું કે જૈન મુનિઓ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથને ભણી ગ્રંથકાર અને ગ્રંથ સંપાદનની ભાવનાને કૃપાવતી બનાવશે.

ગ્રંથનું નામ

આનું નામ જૈની સમપદાર્થી છે. પ્રાણિ માત્રમાં બીજાનું અનુકરણ કરવાની ટેવ જરૂર હોય છે. બ્યાજખી કે ગેરબ્યાજખી થોડા ઘણા અંશે દરેક જીવો પોતાને યોગ્ય અનુકરણ કરે છે, એ આપણે મનુષ્ય પશુ અને પક્ષીઓના વ્યવહારમાં નજરે જોઈએ છીએ.

વ્યવહારની જેમ સાહિત્યકળા અને ધર્માનુષ્ઠાનમાં પણ તેનો આકાર પ્રકાર નામ વિગેરે અનુભવાય છે. અમુક ગ્રંથકારે અમુક ગ્રંથનું એક નામ પાડ્યું એટલે તે સાઈં લાગતાં વર્તમાન અને ભવિષ્યના ગ્રંથકારો પોતાનાં પુસ્તકોના નામ પાડવામાં તે ગ્રંથના નામનું સંપૂર્ણ કે અંશતઃ અનુકરણ કરે છે. દાખલા તરીકે કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યના પ્રકાર પદ્ધતિ સિવાય તેના નામનું અનુકરણ અનેક દેશ ધર્મ અને સમાજના ગ્રંથકારોએ કર્યું. તેના કૃળ સ્વરૂપ બે ડાઁનથી વધારે

જૈની સમપદાર્થી

૪૩૯

દૂત કાવ્યો અન્યા,^૧ તેવીજ રીતે શ્રી ભગવદ્ ગીતાનું નામ લોકપ્રિય થતાં કે સાડું લાગતાં ગણેશ ગીતા, બુદ્ધ ગીતા, રાષ્ટ્રગીતા વિગેરે અનેક ગીતાઓ બની. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના સુંદરતમ ગ્રંથનું નામ ગીતાંજલિ રાખ્યું. તેનાં પણ અનુકરણો ધર્મગીતાંજલિ વિગેરેમાં થયાં. આવાં અનુકરણોના સેંકડો દાખલા છે. તેમાં પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી અનુકરણ કરીએ તો ક્વંકને બદલે શોભાડપ થાય છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના નામમાં પણ તેના પૂર્વવર્તી નામની અસર પાડી છે. એટલે કે આ ગ્રંથની પહેલાં સમપદાર્થી નામનો ગ્રંથ હતો.^૨ તે સિવાય સત્સંગીતરંગિણી, સત્સંધાન વિગેરે સત્ત શબ્દથી શરૂ થતા નામવાળા પણ ગ્રંથો હતા. તેનું અનુકરણ આના નામ પાડવામાંથી થયું છે. તેથીજ જૈન દર્શન વિષયનો આ ગ્રંથ હોઇ કોઇ જૈની શબ્દ આગળ લગાડી આનું પૂરું નામ જૈની સત્ત પદાર્થી રાખ્યું છે. એ સમજી રાખવું જોઇએ કે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જૈન સમપદાર્થી સિવાય પ્રમાણ નય સત્સંગીનું દિગ્દર્શન છે.

૧ ઉદાહરણ તરીકે જૈન મેઘદૂત, રાષ્ટ્રમેઘદૂત, ચેતોદૂત, મનોદૂત, પવનદૂત, ચન્દ્રદૂત, શીલદૂત. વિગેરે.

૨ જૈન ગ્રંથાવળીમાં આના કર્તા જિનવર્ધન લખ્યા છે. જૈન સા. સં. ઇતિહાસમાં કર્તા શિવાદિત્ય લખી જિનવર્ધનને ટીકાકાર લખ્યા છે.

૩ આગરાની અગીયાર પેઞની એક તિની પંક્તિઓમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથ (જૈન સમપદાર્થી)નું નામ સમપદાર્થી લખ્યું છે.

કેટલાક લોકો જૈન સમપદાર્થી પણ આને કહે છે. અર્થની દૃષ્ટિએ તેમ કહેવામાં ફરક કે વાંધો નથી, પણ ગ્રંથકારે તો જૈની સ. પ. નામ રાખ્યું છે. જુઓ પ્રશસ્તિ.

૪૪૦

જૈની સમપદાર્થી

અથની સૌલી

સૌલીના સંબંધની ઘણીખરી બાબતો સ્વરૂપમાં આવી ગઈ છે. જૈન સિદ્ધાન્તના ગ્રંથો એ પદ્ધતિના છે. જેમાં એક તો આગમ પદ્ધતિ અને બીજી ન્યાયપદ્ધતિ. અર્થાત્ તર્ક પદ્ધતિ. પહેલી પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં ભગવતી વિગેરે આગમો વિષે આવશ્યક ભાષ્ય નંદિસુત્ર જીવવિચાર નવતત્ત્વ કર્મ ગ્રંથ વિગેરે પ્રકરણોનો સમાવેશ કરી શકાય છે. બીજી પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં ન્યાયાવતાર, સ્યાદાદમંજરી, પ્રમાણમીમાંસા અનેકાન્તજયપતાકા, સ્યાદાદ રત્નાકર, સન્મતિ તર્ક વિગેરેનો અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે. બીજી પદ્ધતિ એટલે કે ન્યાય પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં મોટે ભાગે પ્રમાણ નય વિષયના તથા વાદવિવાદના વાદક ગ્રંથો જૈનોમાં બન્યા છે અને દેખાય છે. નવા અને ન્હાના જિજ્ઞાસુઓને ટુંકમાં ન્યાયમાં પ્રવેશ થાય, તેઓ તેનો આસ્વાદ થોડી મહેનતે લઈ શકે, તેવા તર્કસંગ્રહ, સાંખ્યસંગ્રહ, વેદાન્તસાર વિગેરે જેવા જૈન તત્ત્વોના પ્રક્રિયાગ્રંથો ઘણા જ ઓછા બન્યા છે. અને પ્રસિદ્ધિમાં તેથીએ ઓછા આવ્યા છે. તેથીજ તો જ્યારે હું ઇન્દોર કાવ્યતીર્થની પરીક્ષા આપવા ગયો ત્યારે ત્યાંના પ્રિન્સિપાલ ન્યાયમીમાંસાદિતીર્થ શ્રીયુત શ્રીપાદ શાસ્ત્રીજીએ તર્કસંગ્રહ જેવો જૈન ગ્રંથ જીનો હોય, તો તેને અને ન હોય તો નવો બનાવી પ્રકાશિત કરવાની સૂચના કરી હતી. આ જૈની સમપદાર્થી જૈની પ્રક્રિયા ગ્રંથ છે; આમાં જૈન પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેનું નિરૂપણ છે. આની ભાષા સરલ સંસ્કૃત છે. તર્કસંગ્રહ સૂત્રબદ્ધ છે. સાંખ્યકારિકા પદ્યબદ્ધ છે, જ્યારે આ ગ્રંથ ન્યાય દીપિકાની જેમ ગદ્યબદ્ધ છે. જેથી વધુ સહેલો પડે. ન્યાયદીપિકા (શ્રી ધર્મભૂષણની) સારી છે, પણ તે ફક્ત પ્રમાણ વિષયનું જ નિરૂપણ કરે છે.

જૈની સમપદાર્થી

૪૪૧

બીજી વિશેષતા આમાં એ છે કે અન્યકાર શ્વેતામ્બર સાધુ હોવા છતાં શ્વેતામ્બર દ્વિગમ્બર અને સ્થાનકવાસી દરેકને સંમત તત્વોનુંજ આમાં નિરૂપણ કર્યું છે. કોઈને સાંપ્રદાયિક વાંધો આવે તેવી બાબત આમાં નાખી નથી. તેમ અજૈનદર્શન કે કોઈ પણ તેમના સિદ્ધાન્તનું ખંડન આમાં કર્યું નથી, એ દૃષ્ટિએ આવા જમાનામાં આવો અન્ય એક આશીર્વાદ રૂપ ગણી શકાય, કે જેને સહેલાઈથી કોઈ પણ જૈન કે અજૈન, બાલ કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરૂષ થોડા ટાંકમમાં ભણી શકે.

દોષ દર્શન

જ્યાં સુધી માણસ અપૂર્ણ છે, ત્યાં સુધી દોષ અનિવાર્ય છે. તેમાં કોઈએ આશ્ચર્ય કે ખોટું માનવાની જરૂર નથી. એના ગુણ દર્શન વિષે કહ્યા પછી દોષદર્શન વિષે ન કહેવાય તો આલોચના અધુરી રહે તે માટે તે તરફ પણ દૃષ્ટિપાત કરીએ.

શરૂઆતમાં અન્યકારે પ્રયોજન બતાવ્યા પછી અનુક્રમે જીવ, અજીવ, આશ્રય, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ (પૃષ્ઠ ૪ માં) આ સાતે પદાર્થોનો તત્ત્વમૂત્ર (તબ ૧-૪) ના ક્રમથી ઉદ્દેશ (નામ નિર્દેશ) કર્યો છે. જ્યારે લક્ષણો વિગેરે કરતાં કરતાં અનુક્રમે જીવ પુદ્ગલ (અજીવ), આશ્રય, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષનું નિરૂપણ નવતત્ત્વ (ગાથા ૧) ના ક્રમથી કર્યું છે. એટલે કે ઉદ્દેશ કરતાં પહેલાં બંધને સંવર પહેલાં એથે નાંખે મૂક્યો છે અને વિવેચન કરતાં બંધને છઠે નાંખે-નિર્જરા પછી મૂક્યો છે. કાયદો તો એવો છે કે જે ક્રમથી ઉદ્દેશ કર્યો, હોય તેજ ક્રમથી તેનાં લક્ષણો આદિ કરવાં. અહિં ક્રમ ભંગનો દોષ શા માટે કર્યો હશે, તે સમજાતું નથી.

૪૪૨

જૈની સમપદાર્થી

આ ગ્રંથમાં કેટલાંક વાક્યો જૈનદષ્ટિએ અપૂર્ણ જેવાં જણાય છે. તે સંબંધી મેં કાંઈ કાંઈ માટે નોંટોમાં આલોચના કરી છે. પ્રમાણુ પ્રકરણમાં ગ્રંથકારે બહુજ દૂંકાણમાં વિચાર કર્યો છે, તેમ **યથા** વિગેરે શબ્દો લખવામાં સંકેત કર્યો છે. જેથી નવા છાત્રોને સમજવામાં કઠીન લાગે.

આ ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં પ્રમાણુનયતત્વાલોક વિગેરે બીજા ગ્રંથના સૂત્રો વાક્યો કે શ્લોકો લીધા છે, ત્યાં નથી તે ગ્રંથનું નામ કે નથી તેના કર્તાનું નામ. **યદુક્તં કે તથા ચોક્તં** વિગેરે કોટેશન-અવતરણ સૂચક શબ્દો પણ મૂક્યા નથી. આમાં આવતા ઘણાખરા સૂત્રો, વાક્યો અને પદોનો પત્તો લગાડી મેં ગ્રંથમાં અને પરિશિષ્ટમાં તે તે ગ્રંથોનાં નામો આપી દીધાં છે. આમાં કેટલાક દોષો તો ગ્રંથને સરલ અને અતિ ન્હાનો બનાવવાના ઉદ્દેશથી ગ્રંથકારે જાણીને કર્યા હશે અને અમુક દોષ હોય તો પણ તે અનેક ગુણો અને ઘણી યોગ્યતાની **“एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणोऽपिवाङ्कः”** સૂક્તિથી ઢંકાઈ જાય છે. એનાથી કંઈ ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનું મૂલ્ય ઓછું થવાનું નથી.

ગ્રંથની રચના

જૈની સમપદાર્થી ગ્રંથની રચના વિક્રમ સંવત્ ૧૭૫૮ માં સમુદયપુરમાં જયસિંહ રાજના રાજ્યકાળમાં પૂરી થઈ,^૧ એ વાત શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મીજ્ઞાન મંદિરની ૧૧ પેઞની એક પ્રતિ ઉપરથી જણાય છે. આ ગ્રંથ હજુ સુધી ક્યાંય છપાયો નથી. મહારી પાસે આની ત્રણ હસ્ત લિખિત પ્રતો છે.

૧ એનો મૂળ સંસ્કૃત પાઠ આ છે:—“**इति श्री तपगच्छीये पंडित श्रीयशःसागरगणि शिष्य पं यशस्वतूसागरविशिषितेयं सप्तपदार्थीप्रस्फुर्तिभावमबोभजत् । संवत् १७५८ वर्षे समुदय पुरवरे श्री जयसिंहराज्ये**

:૫૮:

શ્રી યશસ્વત્ સાગરગણિ^૧

જૈની સમ્પદાર્થીના કર્તા

જૈની સમ્પદાર્થી અન્યના બનાવનાર શ્રીમાન યશસ્વત્સાગરગણિ છે. ઘણાખરા નિઃસ્પૃહી જૈન સાધુઓની જેમ તેમણે પોતાનાં જન્મ, દેશ, તે સમય, માતા પિતાનાં નામ, અવસ્થા વિગેરે સંબંધી લખવામાં ઉપેક્ષા કરી છે. ત્યાગની દૃષ્ટિએ એ પદ્ધતિ વખાણવા જેવી છે પણ ઇતિહાસકારોને માટે એ પદ્ધતિ દુઃખકર જેવી લાગે છે. આ અન્યની પ્રશસ્તિના છેલ્લા શ્લોકથી જણાય છે કે તેઓ શ્રીયશઃ સાગરગણિના શિષ્ય હતા, તપાગચ્છની વિજય, વિમળ ચન્દ્ર, રત્ન મુન્દર વિગેરે અનેક શાખાઓ પૈકીની એક સાગર શાખાના તેઓ જૈન સાધુ હતા. તેમના વખતમાં જુદી જુદી શાખાના જૈન સાધુઓમાં પરસ્પર એટલો બધો સંપ હતો કે એક બીજાની શાખાના યોગ્ય

૧ જૈન જ્યોતિ, અમદાવાદ ૨૮-૭-૩૪

૪૪૪

શ્રી યશસ્વત્ સાગરગણિ

સાધુ પાસે સાધુઓ શિષ્યની જેમ આજ્ઞામાં રહેતા ને ભણતા. શ્રી યશસ્વત્ સાગર સ્યાદ્રાદ મુકતાવલીની પ્રશસ્તિમાં લખે છે કે તેમના ગુરના ગુર શ્રીકલ્યાણસાગર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞામાં હતા,

શ્રી યશસ્વત્ સાગર પોતાની સ્યાદ્રાદમુકતાવળીના દરેક સ્તંભકના (ચારેના) અંતમાં શ્રી ચારિત્રસાગરનો અહુ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. ક્રોધ સ્થળે તેમને ગુર કહે છે. ક્રોધ સ્થળે મહાન્ વિદ્યાન્ જણાવે છે. ક્રોધ સ્થળે રત્નત્રિતય-જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના દેનાર આલેખે છે. એનાથી એમ તર્ક થાય છે કે કાં તો તેઓ આપણા અન્યકારના વિદ્યાગુર હશે, કાં દાદા ગુર અથવા સહુ પહેલા ધર્મમાં જોડનાર હશે. એ પણ નક્કી છે કે અન્યકારના વખતમાં ચારિત્રસાગરજી હયાત હતા અને તેમના દીક્ષાગુર યશસાગર ઉપર તેમનો રનેહ હતો, તે કરતાં ઘણો વધારે રનેહ ચારિત્રસાગર ઉપર શ્રી યશસ્વત્ સાગર રાખતા હતા. સ્યા. મુ. ન. ચોથા સ્તંભકના ૪૨ માં શ્લોકથી જણાય છે કે ચારિત્રસાગર જખ્યર વિદ્યાન્ હતા. આપણા ચરિત્ર નાયકનો ઘણોખરો અભ્યાસ એમની પાસે થયો હશે, એમ લાગે છે.

શ્રી યશસ્વત્ સાગરને ભણવાની ઘણી ધગશ હતી. ન્યાય દર્શન શાસ્ત્ર ઉપર તેમનો પ્રેમ અધિક હતો. તેમણે દર્શનના અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા હશે. જેના જેના દોહનરૂપે તેઓએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. જેમ જુના ગ્રંથો છે તેવા મહોટા અને કઠીન ગ્રંથો લખવાનો એમણે મોહ ન રાખ્યો, પણ જેની જરૂર-ન્યુનતા છે, જે ઉપયોગમાં બધાને આવી શકે તેવા સરલ નાના અને સર્વ ઉપયોગી ગ્રંથો જ તેઓએ બનાવ્યા છે. જૈનોમાં મુકતાવળી અને તર્કસંગ્રહની ખોટ જણાતી હતી એટલે સ્યાદ્રાદ મુકતાવળી, જૈની સમપદાર્થી અને જૈન તર્ક ભાષા

૧ જુઓ સ્યાદ્રાદ મુકતાવલી ૧-૮૯ શ્લોક.

શ્રી યશસ્વત્ સાગરગણિ

૪૪૫

જેવા અંથો તેમણે બનાવ્યા. તેઓએ ન્યાયના અંથો બનાવવામાં શ્રી વાદિદેવસૂરિના પ્રમાણનયતત્વાલોક અને તેની ટીકાઓનો ધણો આધાર લીધો છે એ વાતનો તેઓએ પોને પણ અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ન્યાય સિવાય કાવ્ય અને જ્યોતિષના પણ વેત્તા હતા. ન્યાય જેવા વિષયને જૂદા જૂદા છન્દોના શ્લોકોમાં બનાવવા એ કાવ્ય બનાવવાના અભ્યાસ વગર કેમ અને? તેમની સ્યાદાદ મુક્તાવળી આખીયે શ્લોક બદ્ધ છે.

તેઓ મધ્યમ કાટીના વિદ્વાન્ હતા, પણ તેમણે દરેક વિષયનો પરિચય મેળવ્યો હતો. તેમના વિચારો ઉદાર હતા, એ વાત તેમના અન્યાન્ય અંથોથી જણાય છે. તેઓ અર્વાચીન હોવા છતાં તેમના જીવન પર ઝીણવટથી અત્યાર સુધી પ્રકાશ નથી પડ્યો. તે માટે મને દુઃખ છે. તેમનો જીવનકાળ અદારમી સદી છે કે જે સદીમાં મહાન્ જ્યોતિર્ધર શ્રી યશોવિજયજીની પ્રતિભા જ્યોતિનો પ્રકાશ ફેલાયો હતો. એ ખુશી થવા જેવું છે કે અંચકારના ૧૪ જેટલા અંથો ઉપલબ્ધ થયા છે.

તેમના અંથો

અંથનું નામ.

- x ૧ વિચારપટ્ટત્રિંશિકા
- x ૨ ભાવસમ્પત્તિકા
- * ૩ જૈની સમ્પદાર્થો
- * ૪ શબ્દાર્થ સંબંધ
- * ૫ પ્રમાણ વાદાર્થ

૪૪૬

શ્રી યશસ્વત્ સાગરગણિ

- * ૬ જૈન તર્કભાષા
- * ૭ વાદ સંખ્યા
- x ૮ સ્વાદ્યાદ મુક્તાવળી
- * ૯ માનમંજરી
- * ૧૦ સમાસ શોભા
- * ૧૧ ગૃહલાઘવ વાર્તિક
- x ૧૨ યશોરાજિ પદ્ધતિ
- + ૧૩ વાદ્યાર્થ નિરૂપણ
- x ૧૪ સ્તવન રત્ન

x આ નિશાનવાળા ગ્રંથો ઉદયપુરમાં છે.

* આ નિશાનના ગ્રંથો શ્રી વિજયધર્મ લક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિરમાં છે.

+ સ્વા. મુક્તાવળીને લજ્જન સાહિત્યના મહાન્ લેખક ઉદાર આચાર્યશ્રી બુદ્ધિસાગરજી મ. સંપાદિત કરી છે. પણ સાહિત્ય અને કળાની દૃષ્ટિએ તેમાં અનેક રખલના, અશુદ્ધિઓ રહેવા પામી છે. તેનું ફરી સુંદર સંપાદન થવું જોઈએ. તેની છપાએલી એક કાપી મુનિરાજશ્રી હેમન્દ્રસાગરજીએ પૂરી પાડી છે, તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

: ૫૯ :

શ્રી જિનસહસ્ર નામ.

પણિત મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે આવશ્યકતાનુસાર નવીન અને ઉપયોગી લખવું. પ્રાકૃત ભાષાથી જ્યારે લોકોની સંસ્કૃત ભાષા તરફ રૂચિ વધવા લાગી ત્યારે વાચક ઉભારવાતિ, શ્રી સિદ્ધસેન દ્વિવાકર આદિ મહાપુરુષોએ સંસ્કૃત ભાષામાં દર્શન, ધર્મ, કાવ્ય, નાટક, ચરિત્ર, જ્યોતિષ, વૈદક આદિ વિષયોના ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિના ગ્રંથો બનાવવાની કમર કરી. છુટથી લખતા સાહિત્યમાં અનેક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. આથી જ જિન (તીર્થંકર) કે ઇશ્વર આદિને માટે અનેક શબ્દોના પ્રયોગો કરવા પડ્યા. આ કારણથી કોષકારોએ ભવિષ્યના લોકોના હિતને માટે તે તે શબ્દોનો સંગ્રહ કરી અને યથાયોગ વ્યુત્પત્તિથી નવા શબ્દો પણ બનાવી, એકાદર્થક શ્રી જિન સહસ્રનામ આદિ અનેક કોષો બનાવ્યા છે.

૧ અભિધાન ચિંતામણિ, અમરકોષાદિ કોષો પણ એકાદર્થક પર્યાય શબ્દોના છે. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ પોતાના અભિધાન ચિંતામણિ કોષમાં જિનના અર્હન, જિન, પારગત, ત્રિકાલવિદ, ક્ષીણાષ્ટકર્મા, પરમેષ્ઠી,

૪૪૮

શ્રી જિનસહસ્ર નામ

જિનસહસ્ર નામના કર્તા.

જિનસહસ્ર નામના અતેક ગ્રંથો સંલગાય છે તથા જોવામાં આવે છે. તેના કર્તાના નામો પણ લિખિત મળે છે, પણ તેના ખરા કર્તા કોણ છે ને તે બધાઓમાં પ્રથમ કોણ છે, તે સંબંધી હજી કંઈ પણ નિર્ણય થયો નથી. અત્યારે મારી પાસે બે જિનસહસ્ર ની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ છે, તેમાં એક તો ઉજ્જૈનની પ્રતિ છે. તેમાં કુલ ૪૧ શ્લોકો છે. તેટલા શ્લોકોમાં ગ્રંથ પુરો થયો છે. છેવટે **इति जिनेन्द्रसहस्रनाम** લખ્યું છે, પરંતુ નામ ગણતા આ ગ્રંથમાં ૨૫૦ થી વધારે જિન નામ નથી. મને લાગે છે કે જિનના પર્યાયવાચક નામવાળા કોઈ અન્ય જિનસહસ્રનામ કોષના અનુકરણથી ૩૬ નામ આમાં લખી દીધું હશે. તપાસ કરતાં **रत्नसागर** નામના મુદ્રિત ગ્રંથમાં પણ આ ગ્રંથ જોવાયો છે. આનું હેડિંગ **अथ लघु-जिनसहस्रनाम** રાખ્યું છે. એનાથી એ કલ્પના થાય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથ **लघुजिनसहस्रनाम** હશે અને બૃહદ્ જિનસહસ્રનામ અન્ય ગ્રંથ હશે, જેમાં જિનના ૧૦૦૦ નામો હશે.

૧ જિનસહસ્ર નામ

ઉજ્જૈનવાલી પ્ર. ૨ ની પ્રતિ જેનો મેં ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તેના કર્તાનું નામ તે પ્રતિમાં તો નથી. **रत्नसागर**માં આ ગ્રંથ ના

અષીશ્વર, શંભુ, સ્વયંભૂ, મગવાન, તીર્થંકર, તીર્થંકર, આદિ ૨૫ શબ્દો આપ્યા છે. વૈદિક શ્લોકોમાં પણ નારાયણ સહસ્રનામ વિગેરે ગ્રંથો જિન સહસ્રનામના જેવા ધણા વખતથી છે. એમ કાદમ્બરીના અવિચ્છિન્ન પઠ્યમાના નારાયણ નામસહસ્રમ્ (કાદમ્બરી પૃ. ૧૪૩ નિર્ણયસાગરીયા) ઉલ્લેખથી જણાય છે. આવા ગ્રંથો મંગલાર્થ સ્તોત્ર તરીકે પણ બાણતા અને સાંલગવામાં આવતા હતા.

શ્રી જિનસહસ્ત્રનામ

૪૪૯

૪૧ શ્લોકો પુરા થયા પછી **इति भद्रबाहुस्वामिना विरचितं**
लघुसहस्रनामं સંપૂર્ણમ્ લખ્યું છે. વસ્તુતઃ આ ગ્રન્થના કર્તા શ્રી
ભદ્રબાહુસ્વામી છે કે નહી તેની પૂરી પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે.

આ ગ્રન્થનો પ્રારંભ ભાગ આ પ્રમાણે છે:—

अथ जिनसहस्रनामं स्तुतिं लिख्यते ॥

नमस्त्रैलोक्यनाथाय, सर्वज्ञाय महात्मने ।

वक्ष्ये तस्यैव नामानि मोक्षसौख्याभिषुक्तः ॥१॥^१

निर्मलः शाश्वतः शुद्धः निर्विकल्पो निरामयः ।

निःशरीरो निरातङ्कः सिद्धः सूक्ष्मो निरञ्जनः ॥२॥

આનો અંતિમ ભાગ આ પ્રમાણે છે—

लोकेशो लोकसंसेव्यो लोकालोकविलोकनः ।

लोकोत्तमस्त्रिलोकेशो लोकाग्रशिखरस्थितः ॥४०॥

नामान्यष्टसहस्राणि ये पठन्ति पुनः पुनः ।

ते निर्वाणपदं यान्ति मुच्यते नात्र संशयः ॥४१॥

इति जिनेन्द्रसहस्रनामः ॥

છેલ્લા (૪૧ મા) શ્લોકથી જણાય છે કે આમાં ૧૦૦૮ નામો
 છે, બ્યારે આના ૪૦ શ્લોકોમાં તો ૨૫૦ થી વધારે નામો
 નથી, તે હું પહેલાં લખી ચૂક્યો છું. તેથી કાં તો આના વચલા શ્લોકો
 લલિયાના પ્રમાદથી રહી ગયા હોય, કાં મારી પહેલાની કલ્પના પ્રમાણે
 પૂર્વ ગ્રન્થના અનુકરણથી **जिनसहस्रनाम** ની જેમ **नामान्यष्ट-**

૧ કોઈ સ્થલે ૦ અભિલાષયા પાઠ પણ છે.

૪૫૦

શ્રી જિનસહસ્ર નામ

સહસ્રાણિ લખી દીધું હોય. હું વિહારમાં હોય મારી પાસે કંઈ સામગ્રી નહી હોવાથી આ માટે હું નિર્ણય કરી શકતો નથી.

આ ગ્રન્થ રત્નસાગરમાં પૃ. ૨૦૭માં આપ્યો (૪૨ શ્લોક) છપાયો છે. આ પ્રતિ કરતાં તેમાં થોડો પાઠભેદ છે.

૨ જિનસહસ્રનામ.

બીજું જિનસહસ્રનામ આગર (માલવા) ના દિગંબર જૈન મંદિરના લંડાસ્તું છે. આના કુલ ૩૫ પાના છે, જે લંબાઈ અને પહોળાઈમાં સાધારણ પાના કરતા મોટા છે, તેના પ્રારંભમાં:—

॥ ઓં નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ ॥ અથ જિનસેનાચાર્ય કૃતસહસ્રનામ લિખ્યતે ॥

સ્વયંભુવે નમસ્તુભ્યં મુ(૩)ત્પાદ્યાત્માનમાત્મનિ ।

સ્વાત્મનૈવર્ત (?) થોમ્બદત્તવૃત્તયે ચિત્યવૃત્તયે ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે મોટા અક્ષરોમાં ૩૪ મૂલશ્લોકો લખી રૂતિ સ્તુતિ લાલ અક્ષરોમાં લખ્યું છે, તે પછી—

શ્રીમાન્ સ્વયંભૂર્વૃષભઃ શંભવઃ શંભૂરાત્મભૂઃ ।

સ્વયંપ્રભઃપ્રભૂર્મોક્તા, વિશ્વભૂરપુનર્ભવઃ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ મા શ્લોકથી દરેક શબ્દ ઉપર લાખામાં ટપાની જેમ અર્થ લખ્યા છે; જેમ શ્રીમાન્ શબ્દનો અર્થ—શ્રીમાન્ કહિય, અનંત ચતુષ્ટયકે નાથ. આ પ્રમાણે ૧૬૬ શ્લોક ૩૫ પેજમાં પૂરા કર્યા છે, તે પછી લાલ અક્ષરોમાં રૂતિ જિનસેનાચાર્ય વિરચિતે જિનસહસ્રનામ સંપૂર્ણમ્ ॥ તે પછી લહિયાએ પોતાનો પરિચય આપતા લખ્યું છે કે—

શ્રી જિનસહસ્ર નામ

૪૫૧

લિખિતં બ્રાહ્મણ બાલરામનારાયણને સ્વહસ્તસે લિખી ગ્રામ
આગર કે મંદિરમેં લિખી સંવત્ ૧૯૫૩ શકે ૧૮૧૮ મિતી
માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ૬ ગુરુવાસરે મન્દસોરમેં લિખી પત્ર લિખી
પત્ર સંખ્યા ૬૫ શ્લોક મૂલ ૧૬૬ ટીકા શ્લોક ૧૩૪ જુમલે
૧૧૦૦

આ ઉલ્લેખથી જણાય છે કે આના કર્તા શ્રીજિનસેનાચાર્ય છે,
જે દિગંબર મુનિ છે. દક્ષિણના અમોઘવર્ષના ધર્મગુરુ, મહાપુરાણ
પાર્શ્વવાંચુદયના કર્તા જિનસેન તે જ આના કર્તા છે કે બીજા ? તે
સંબંધી શોધ કરવી જોઈએ. ઉપર સૂચવેલ પહેલા (લઘુ) જિનસહસ્ર
નામ કરતાં આ ઘણું મોટું છે.

આ બે સિવાય બીજા પણ જિનસહસ્રનામના ગ્રંથો છે. તેના
કર્તા, મહત્ત્વ, વિશેષતા આદિ વિષયો ઉપર કોઈ પ્રકાશ નાંખવા
પ્રયત્ન કરશે એવી આશા રાખી આ લઘુ લેખને અહિંજ બંધ કરું છું.

મને બીજા જિનસહસ્ર નામની પ્રતિ ખતાવવા આગરના દિગંબર
શ્રીયુત ભૂરાલાલજી જૈને ઉદારતા ખતાવી છે, તે માટે તેઓને ધન્યવાદ
આપું છું. આગરના ભંડારમાં (દિગંબર મંદિરના ભંડારમાં) ૬૬
હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે, પણ તેમાં મોટો ભાગ ભાષાનો છે, એ નવી
લખાવેલ છે.

: ૬૦ :

શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે

નવો પ્રકાશ.^૧

આપણા દેશમાં અઠંગ વિકાન અને વીરપુરૂષો પ્રતિ આપણી માનદષ્ટિ જરૂર છે. પણ તેમના જીવનકાર્યની રીતસર તારીખ વાર નિશ્ચિત હકીકત જાણવા અને જાણાવવાની તમન્ના યુરોપીયન લોકો જેવી આપણી નથી. એનું જ એ કારણ છે કે જીના વખતથી શુદ્ધ ઇતિહાસના ગ્રંથો આપણે ત્યાં લગભગ નથી બન્યા, તેથી આપણને ૨૫૦૦ વર્ષનો પણ શૃંખલાબદ્ધ વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ જડતો નથી, એ ખીના ખરેખર દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી છે. આપણા અનેક ધર્મનેતા, અનેક કવિ અને કાષ્ઠકારો, ધણા રાજા અને મંત્રીઓ, નૈયાયિક અને વૈયાકરણો અધિકારમાં છે. તેઓએ આત્મ પુરૂષાર્થથી કદ કદ દિશામાં પોતાની જ્યોતિ ફેલાવી ? ક્યાં જન્મ્યા ? ક્યાં નિર્વાણ પામ્યા ? ક્યા ક્યા વિષયના કેટલા કેટલા ગ્રંથો લખ્યા ? તે સંબંધી આપણી પાસે પ્રબલ સામગ્રી

૧ જૈન, ભાવનગર ૨૫ માર્ચ ૧૯૩૪

શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ

૪૫૩

નથી, એટલે આપણે કંઈ પણ નિશ્ચય કરી શકતા નથી. ઘણી વખતે તો પાશ્ચાત્ય દેશોના લેખકોની કલ્પનાને આધારે આપણે એવો ખોટો અને હાનિકર મત બાંધીએ છીએ કે જેથી તે આધારે બીજાઓ પણ ગુંચવાઈ જઈ ઇતિહાસની કમખખતી કરે છે.

પણ હવે કેટલાક સમયથી એ કમજોરી કે ખામી તરફ કેટલાકનું ધ્યાન ગયું છે. છુટા છવાયા પ્રયત્નો પણ થવા લાગ્યા છે, એ આપણા સદ્ભાગ્યનું ચિહ્ન છે. બીજી તરફ જૈન, વૈદિક અને ઐશ્વર્યના પ્રાચીન સાહિત્ય, સિક્કા, મૂર્તિ અને મોહન જોડે એવા અતિ પ્રાચીન નગરોનો પ્રકાશ થવાથી સામગ્રી પણ વધતી જાય છે. આમ કમશઃ ઇતિહાસનાં સાધનો પ્રકાશમાં આવતાં જશે અને લોકોની ઇતિહાસ પ્રત્યેને રૂચિ વધતી જશે, તો નિકટના ભવિષ્યમાં આપણે આપણા પૂર્વ પૂજ્ય કવિ, વિદ્વાન અને વીરપુરુષોને ઓળખવા અને ઓળખાવવા ભાગ્યશાળી થઈશું.

સત્તરમી સદી વિદ્યાના પ્રકાશથી ઉજ્જવલ હતી. આ સદીમાં પ્રચંડ નેપાથિકો, ઉદ્ભટ કાવ્યાલંકારવેત્તાઓ, જગજ્જ્વર જ્યોતિષિઓ, વિશ્રુત સ્મૃતિશાળીઓ અને મહાન વ્યાકરણવિશારદો પાક્યા છે, તેમાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય પણ એક છે. તેમની પ્રતિભાશક્તિ, કાર્યકુશલતા અને ચારિત્રપ્રભા અજન્મ હતી. તેમણે ઉચ્ચ ક્ષાત્રીનું સાહિત્ય લખી હંમેશને માટે અમર નામ મેળવ્યું છે. શ્રી યશોવિજયજીના લખેલા ગ્રંથોની સંખ્યા સો કરતાં વધારે છે, જે ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન વિષયના પ્રમાણુભૂત કહેવાય છે. જૈનનવ્ય ન્યાયમાં તો તેઓએ જ પહેલી લેખિની ચલાવી છે. તર્કના કર્કશ સિદ્ધાન્તોનો ઉડામાં ઉડો અભ્યાસ કરી ન્યાયખંડનખાદ્ય, ન્યાયાલોક જેવા મહાન દુર્ધર્ત ગ્રંથો બનાવી તેઓએ ગુજરાતનું મુખ ઉજ્જવલ કર્યું છે. તેઓ અનેક વિષયના

૪૫૪

શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ

વિશારદ હતા. ન્યાયની જેમ પાતંજલ યોગ સૂત્રત્રિતિ, અધ્યાત્મોપ-
નિષદ્ધ, અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મપરીક્ષા જેવા યોગના, કાવ્યપ્રકાસ ટીકા
જેવા અલંકારના ગ્રંથો, છન્દચૂડામણિ જેવા છાન્દસિક ગ્રંથો અને
શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ, શમીના પાર્શ્વનાથ અને ગોડી પાર્શ્વનાથ
જેવા સ્તોત્રકાવ્યના ગ્રંથો લખી પોતાની પ્રવીણતા દેખાડી છે.

તેમણે સંસ્કૃતમાં જ સાહિત્ય સર્જન કરી સંતોષ કે મહત્તા માની
નથી, પરંતુ પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીમાં પણ ઉંચા પ્રકારનું સાહિત્ય
બનાવ્યું છે, એ ખરેખર ખુશી થવા જેવું છે. તેમની ગુજરાતી
ભાષામાં પણ ગુણ અલંકાર અને રસની છટા ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી
છે, પણ આ સ્થળે તે વિષય નહિં હોવાથી તેનો પરિચય આપી
શકતો નથી.

જેમ બીજા વિદ્વાન કવિ અને વીરપુરુષોના જીવન વિષે છુટા છવાયા
અનેક પ્રકારના ઉલ્લેખોથી જગતમાં તેમના જીવન વિષે અનેક માન્ય-
તાઓ ફેલાએલી હોય છે તેમ શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે
પણ અનેક કિંવદન્તીઓ ચાલતી હતી અને ચાલે છે. હજુએ તેમના
સાંગોપાંગ જીવન વિષે ખાસ સામગ્રી મલી નથી. અત્યારસુધી તેમનું
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ અને વિશ્વસ્ત જીવનચરિત્ર લખાયું નથી.

થોડા સમયથી સુજસવેલી નામનો એક નાનકડો ગુજરાતી ભાષામાં
લખાયેલ ગ્રંથ મલ્યો છે. બાલસાહિત્યના લેખક ભાઈ ધીરજલાલ
ટોકરશીએ અમદાવાદના શાંતિસાગરજીના ભંડારમાંથી પં.
લગવાનદાસ દ્વારા પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રતિ મેળવી છે. તેઓએ આ
સંબંધી આલોચનાત્મક એક પુસ્તક તૈયાર કરવા મને કહ્યું, પણ
હું બીજાં સાહિત્યક કાર્યોમાં ગુંથાયેલો હોવાથી યથા સમય
તે કાર્ય જલ્દીથી કરી શકું નહિ, તેથી ન્યારે જૈનયુગના ભૂતપૂર્વ

શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ

૪૫૫

તંત્રી સાહિત્યરસિક ભાઈ મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ B. A. L. L. B. મને મળ્યા ત્યારે રા. ધીરજલાલને મેં કહ્યું કે જલ્દી કાર્ય કરવું હોય તો સાક્ષરવર્ચ મોહનલાલભાઈને આપો. તે બન્ને મહાનુભાવોએ મહારી આ વાત કબુલ કરી, મેં મુજસવેલીની પ્રતિ મોહનભાઈને આપી, પણ ભાઈ મોહનલાલ દ. દેસાઈનું સંપાદિત પુસ્તક પ્રકાશિત થાય, તે પહેલાં પ્રસ્તુત ગ્રંથનો સારાંશ લખી પ્રકટ કરાય તો સારું એવી રા. ધીરજલાલની ઇચ્છા હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથનો ટુંક સાર આ સ્થળે આપવા મેં વિચાર કર્યો છે.

ગ્રંથકારે સરસ્વતી અને મુગુરુનું સ્મરણ કરી ગ્રંથનો પ્રારંભ કર્યો છે.

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના ગામ પિતાદિ વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

શ્રી યશોવિજયજીના ગામનું નામ કન્હોડું

- „ જાતિ વૈશ્ય-વાણીયા
- „ પિતાનું નામ-નારાયણ
- „ માતાનું નામ-સૌભાગ્યદેવી
- „ નામ જસવંત
- „ નાના ભાઈનું નામ પદ્મસિંહ
- „ દીક્ષા વિક્રમ સંવત ૧૬૮૮
- „ દીક્ષાસ્થળ-પાટણ
- „ દીક્ષા ગુરુનું નામ શ્રી નયવિજયજી
- „ વડી દીક્ષા દેનારનું નામ શ્રી વિજયદેવસુરિ
- „ નિર્વાણ સંવત્ ૧૭૪૩
- „ નિર્વાણ ગામ હભોધ

૪૫૬ શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ

જીવનપ્રભા

શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે વિક્રમ સં. ૧૬૮૮ માં જૈન સાધુ-દીક્ષા લીધી. તે જ વર્ષે ગુરૂ પાસે સામાયિકાદિ શાસ્ત્રોના અભ્યાસની સાથે યોગોદ્ધત્તક્રિયા કરી મોટી દીક્ષા લીધી. પોતાની તીવ્ર જીતાસાથી ગુરૂ પાસે અગ્યાર વર્ષ સુધી રહી જૈનશાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા મેળવી.

વિક્રમ સં. ૧૬૯૯ માં પોતાના ગુરૂ શ્રીનયવિજયજી સાથે શ્રી યશોવિજયજી રાજનગર-અમદાવાદમાં આવ્યા. અમદાવાદના નાગરિકાની આગળ યશોવિજયજીએ આઠ અવધાન કરી ખતાવ્યાં, જેની અસર પ્રગ્ન ઉપર સારી થઈ હતી. તે વખતે ઓસવાળ જાતિમાં ધનજી સૂરા નામનો એક શેઠ હતો, જે ઘણો દાની અને અમદાવાદ જૈનસંઘમાં આગળ પડતો ભાગ લેતો હતો. તે ધનજી સૂરાએ શ્રી યશોવિજયજીની પ્રતિભાશક્તિથી ચમત્કૃત થઈ નયવિજયજીની આગળ કહ્યું કે શ્રી યશોવિજયજી તીવ્ર પ્રતિભાસંપન્ન છે, યોગ્ય છે. જો સારી રીતે ભણે તો બીજા હેમચંદ્રાચાર્ય થાય. શ્રી નયવિજયજીએ કહ્યું કે અત્યારે કાશીના બ્રાહ્મણો જ વિદ્વાન છે, પણ સાંપ્રદાયિક દ્રેષથી તે બ્રાહ્મણો જૈન સાધુઓને ભણાવે નહિ, માટે દ્રવ્યનું સાધન હોય તો તે કાર્ય થઈ શકે. ધનજી સૂરાને જૈનધર્મ માટે ધગશ ધણી હતી. તે વિદ્યા અને વિદ્વાનની કીર્મત સમજતો હતો, તેથી ઉત્તરમાં ધનજી સૂરા બોલ્યો કે આ કામ માટે હું બે હજાર (૨૦૦૦) રૂપીયા આપું છું. જ્યારે જ્યારે દ્રવ્ય-ધનની જરૂરત હોય ત્યારે ત્યારે સમાચાર આપશો એટલે હું તરતજ મોકલી આપીશ. જેમ શેઠ વીરચંદ દીપચંદની સહાયતાથી શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજ કાશીમાં ભણી અને સાધુઓને ભણાવી જૈનધર્મની પ્રગતિ કરી શક્યા

શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ ૪૫૭

તેમ યશોવિજયજીએ પણ કાશીમાં જઈ વિદ્યાનું થઈ વિજયધ્વજ ફરકાવી.

કાશી ગયા,

શ્રી નયવિજયજી પોતાના શિષ્ય યશોવિજયજીને લઈ કાશી પહોંચ્યા. વિહારમાં તેમને અનેક કઠોનો મુકાબલો કરવો પડ્યો.

અભ્યાસ અને પારંગતતા

કાશી જૂના કાળથી વિદ્યાનું ધામ છે. તે વખતે અનેક વિષયોના અઠંગ વિદ્વાનોથી કાશી પ્રકાશવાળી હતી. યશોવિજયજીની પ્રતિભા તીવ્ર હોવાથી તર્ક વિદ્યા ભણવાનો તેમનો ઉત્સાહ અનેરો હતો. ગુરુ, શિષ્યના સાચા હિતેચ્છી હતા એટલે શિષ્યના અભીષ્ટ વિષયને ભણુવવાનો તેમણે અંદોઅસ્ત કર્યો. તે વખતે કાશીમાં ન્યાયના પ્રખર વિદ્વાન એક ભટ્ટાચાર્ય હતા જેમની પાસે ૭૦૦ શિષ્યો દરરોજ દર્શનશાસ્ત્ર શિખતા હતા. શ્રી યશોવિજયજી જૈન સાધુ પણ તેમની પાસે એકાગ્રતાથી ભણવા લાગ્યા. જૈન સાધુને ભણાવવામાં આહ્મણો સંકાય કરતા. ભટ્ટાચાર્યને, ધનજી સૂરાએ ભણાવવા માટે આપેલ ૨૦૦૦ માંથી રોજનો એક રૂપિયો ભણાવવાનો આપવાનું કરાવ્યું, તેથી ભટ્ટાચાર્ય ખુશીથી ભણાવવા લાગ્યા. તીક્ષ્ણ પ્રતિભાવાલા યશોવિજયજી એક પછી એક દર્શનના સિદ્ધાંતોને ઝડપથી હસ્તગત કરતા ગયા. ત્રણ વર્ષમાં તેઓએ પ્રાચીન અને અર્વાચીન દર્શન-શાસ્ત્રમાં અનોખી યોગ્યતા મેળવી. ભટ્ટાચાર્ય અને બીજા વિદ્વાન આ ગુજરાતી જૈન સાધુની પ્રતિભા જોઈ છક જ થઈ જતા હતા. ઘણા ખરાને ઇર્ષ્યા થતી હતી. વ્યાકરણ અને કાવ્યમાં પણ તેઓ નિષ્ણાત થયા.

૪૫૮ શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ

વાદમાં વિજય

જેઓ પોતાની વિદ્વતાનો ડોકા લેવા ચાલતા હતા, જગતમાં દિગ્વિજયી પંડિત તરીકે પંકાવવા તમન્ના કરતા, તેઓ કાશીના પંડિતો સાથે આજકાલની જેમ નહિં, પણ અવસ્થિત રીતે વાદ કરવાના પ્રયત્નો કરતા. તે વખતે એક સંન્યાસી કાશીના પંડિતોને હરાવવા ત્યાં આવ્યો. શ્રી યશોવિજયજીએ તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા બીડું ઝડપ્યું. અવસ્થિત રીતે બન્નેનો શાસ્ત્રાર્થ થયો; તેમાં વિજય યશોવિજયજીનો થયો. આ જીતથી તેમનો યશ વિદ્વન્મંડલીમાં દૂર સુધી ફેલાયો. વિદ્વાનો આકર્ષાયા. જૂદાજૂદા વિદ્વાનોએ કાશીમાં મળી શ્રી યશોવિજયજીને ન્યાયવિશારદની પદવી (ટાઇટલ) આપી. યશોવિજયજીએ પ્રેમ અને આભારપૂર્વક તે માન સ્વીકાર્યું. બ્રાહ્મ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિની અંદર મીઠો અને ગાઢ સંબંધ કરવામાં આ પદવી સાંકળસમી હતી. તેની બીજી આગ્રિ વીસમી સદીમાં શ્રી વિજયધર્મસૂરિના વખતમાં કાશીમાં થઈ, કે જનારે કાશીરાજની અધ્યક્ષતામાં વિજયધર્મસૂરિને શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્યની પદવી પંડિતોએ આપી હતી.

કાશીથી આગ્રા આવ્યા,

યશોવિજયજી વિદ્યાની સાથે વિજયલક્ષ્મી અને કીર્તિકાંતાને પણ વરી. કાશીથી ગુરૂ સાથે વિહાર કરી તેઓ આગ્રા આવ્યા. આગ્રામાં દિગ્ગજ વિદ્વાન અધ્યાપકની અનુકુળતા સારી હતી. સથે ત્યાં રહેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો. યશોવિજયજીને પણ લાગ્યું કે વિદ્યાનો અંત નથી. અધૂરા રહી ગુજરાત જવું સારું નહિ. ભલે વિલાંબ થાય; પરિશ્રમ પડે પણ અઠંગ પંડિત થવું જોઈએ. ઉતાવળથી આંખા પાકે નહિ. યશોવિજયજીએ આગ્રામાં ચાર વર્ષ ગુરૂ

શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ ૪૫૯

સાથે રહી સ્થિરતાપૂર્વક વધુ ગંભીર અધ્યયન કર્યું. આ કાર્યમાં આગ્રાના જૈનસંઘે પૂરતો યોગ આપ્યો. યશોવિજયજીનો દરેક વિષયમાં અભ્યાસ પૂરો થયો. તેમની વિદ્વત્તા પૂર્ણ રીતે પ્રકાશવા લાગી.

આગ્રાથી અમદાવાદ આવ્યા

હવે તેમને જન્મભૂમિનું મધુર સ્મરણ થયું. આગ્રાથી વિહાર કરી પોતાની જન્મભૂમિ ગુજરાત ભણી તેઓએ વિહાર લાંબાવ્યો. ગામોગામે પોતાની વિદ્વત્તાનો જૈનો-અજૈનોમાં પ્રકાશ કરતા ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ગુજરાતના રાજનગર અમદાવાદ પોતાના ગુરૂશ્રી નયવિજયજીની સાથે આવ્યા. સંઘ તરફથી તેમનું દબ્બદબાભર્યું સામૈયું થયું. વિદ્વતાભર્યા તેમનાં પ્રવચનો થવા લાગ્યાં, તે સાંભળવા માનવ મેદનીનાં પુર ઉભરાવા લાગ્યાં. જુજ સમયમાં તેમની કીર્તિ અમદાવાદના સાક્ષરો અને ઝોરીસરોમાં પણ પ્રસરી ગઈ.

સૂઝાની સભામાં ચમત્કાર.

અમદાવાદનો સુઝો તે વખતે મહોબતખાન હતો. તેની સભામાં યશોવિજયજીની પ્રશંસા થઈ. સુઝાએ યશોવિજયજીને આદરપૂર્વક બોલાવ્યા. પરાપકાર અને શાસનોત્તતિ માટે રાજસભામાં જતાં આજકાલના સંકુચિત અને અભિમાની સાધુઓની જેમ યશોવિજયજીને જરા પણ સંકોચ ન થયો. તેઓ રાજસભામાં ગયા. સૂઝા સાથે વિદ્વતાભર્યો તાત્વિક વાર્તાલાપ કર્યો. સૂઝાની પ્રાર્થનાથી સભા સમક્ષ યશોવિજયજીએ ૧૮ અવધાન કરી બતાવ્યાં. આ ઉપદેશને અવધાનોથી સૂઝા ઉપર આ જૈન સાધુની ઘણી સારી અસર થઈ. સૂઝાએ આનંદ પ્રકટ કર્યો અને ઘણી પ્રશંસા કરી. રાજ્યના વાઝાં વગેરે લવાજમાં સાથે ઠાઠથી શ્રી યશોવિજયજીને ઉપાશ્રયે પહોંચાડ્યા.

૪૬૦ શ્રી યશોવિજયજ્ઞેના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ

આ પ્રસંગથી યશોવિજયજ્ઞની કીર્તિમાં વધારો થયો. જૂદા જૂદા ગચ્છના સાધુઓ અને શ્રાવકો ઉપર જગ્ગર અસર પડી. તેમની બધાએ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

ઉપાધ્યાય પદ.

યશોવિજયજ્ઞની વિદ્વતા, ભણાવવાની શક્તિ, ઉપદેશ પ્રણાલી અને પવિત્ર ચારિત્રી તેમના ઉપર જૈન સંઘ મંત્રમુગ્ધ થયો હતો. તે વખતે શ્રી વિજયદેવસૂરિ જૈનોના મુખ્ય આચાર્ય હતા. તેમની આગળ સંઘના આગેવાનોએ શ્રી યશોવિજયજ્ઞની યોગ્યતા બતાવી ઉપાધ્યાય પદવી આપવા પ્રાર્થના કરી. થોડા વર્ષમાં શ્રી વિજયદેવસૂરિ નું નિર્વાણ થવાથી તેમના પદ્ધર આચાર્ય વિજયપ્રભૂસૂરિએ વિક્રમ સં. ૧૭૧૮માં ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજ્ઞને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું.

કવિ કહે છે કે યશોવિજયજ્ઞની વાણી ઉપનિષદો જેવી ગંભીર હતી. હરિભદ્રસૂરિના લઘુ બાંધવ જેવા તેઓ હતા, એટલે કે દર્શન-શાસ્ત્રોમાં હરિભદ્રસૂરિ જેવી ગંભીર કલમ તેઓએ ચલાવી છે. સિદ્ધ-હસ્ત લેખક હતા.

નિર્વાણ.

શ્રી યશોવિજયજ્ઞએ પોતાના જીવનમાં ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. અનેક ભવ્ય પુરુષોને ઉપદેશ આપ્યો, જૈન ધર્મની પ્રગતિના ઉપાયો કર્યા અને સંઘની શોભા વધારી. વિક્રમ સંવત્ ૧૭૪૩ માં તેમનું છેલ્લું ચોમાસુ હોમાષમાં થયું. આ ચોમાસામાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. નશ્વર દેહથી મુક્ત થઈ અનશ્વર કીર્તિને તેઓ આ લોકમાં મૂકી સ્વર્ગલોકના અતિથિ થયા. તેમના ભૌતિક દેહનો ત્યાં અગ્નિદાહ થયો ત્યાં એક સમાધિસ્તૂપ બન્યો. મુજસવેલીના કર્તા કહે છે કે તે સ્તૂપમાંથી યશોવિજયજ્ઞના નિર્વાહ દિવસે ન્યાય-ધ્વનિ નીકળે છે-સંભળાય છે.

શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ ૪૬૧

આજ સુધી વિ. સં. ૧૭૪૫ તેમનો સ્વર્ગવાસ સંવત મનાતો હતો પણ આ ઉલ્લેખથી ૧૭૪૩ છે. વિક્રમ સં. ૧૭૪૫ માગશર શુદ્ધિ ૧૧ અમદાવાદમાં યશોવિજયજીના એક શિષ્યથી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની ચરણપાદુકાની પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં આવી હતી.

સુજસવેલીના કર્તા

સુજસવેલી ગુજરાતી ભાષામાં જુદી જુદી દેશીઓમાં લખાએલો રાસ છે. કવિતા સાદી અને સહેલી છે. આના કર્તા કાંતિવિજયજી છે. તેઓ અઢારમી સદીમાં થયા છે. સંભવતઃ શ્રી વિનયવિજયજીના જીવનકાળમાં તેમનું અસ્તિત્વ માનવામાં કંઈ હરકત નથી.

આ ગ્રંથમાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયના જીવન વિષે ટુંકમાં પણ મહત્ત્વનો પ્રકાશ પાડે છે. જેમાં ફટલી બાબતો નવી છે. જેમ જૈન સાધુ વેષમાં રહી કાશીમાં ભણવું, શ્રી નયવિજયજીની સાથે કાશી જવું વિગેરે.

ગ્રંથ પાટણમાં બન્યો

સુજસવેલીકાર લખે છે કે પાટણના સંઘના આગ્રહથી મેં સુજસવેલી લખી છે, તેની છેલ્લી કવિતા છે.

ઉત્તમ ગુણ ઉદ્ભાવતાં મહેં પાવન કીધી જહા રે,
કાંતિ કહે જસવેલડી સુણાતાં હુધ ધનધન દીહા રે ॥

ધૃતિ શ્રીમન્ મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયગણિપરિચયે સુજસવેલિ-
નામભાસ સંપૂર્ણ:

૪૬૨ શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વીષે નવો પ્રકાશ

ઉપસંહાર-સારાંશ

શ્રી યશોવિજયજી ગુજરાતમાં જન્મી અને દીક્ષા લઈ કાશી પહોંચ્યા, ત્યાં મુખ્યત્વે તર્કશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કરી આગ્રામાં આવ્યા. ત્યાં પણ ચાર વર્ષ રહી વધુ ઉંડુ અધ્યયન કરી ગુજરાત આવ્યા. ગુજરાતના લોકોને પોતાના જ્ઞાન ચરિત્ર અને અનુભવનો અનેક રીતે લાભ આપ્યો. જૈનદર્શન શોભાવ્યું. દર્શનશાસ્ત્ર અને સાહિત્યના સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગુજરાતી ભાષામાં સૌ કરતાં વધારે ગ્રંથો લખી ગુજરાતના ઉચ્ચ સાહિત્યભંડારોને શોભાવ્યા. જૈન સાહિત્યની સૌરભમાં વધારો કર્યો. જન સમાજમાં જે અધાધુધી અને શિથિલતા ચાલતી હતી તે ઉપર યોગ્ય પ્રહારો કર્યા. યથાશક્ય તેમાં સુધારો કર્યો. છતાં આચાર્ય પદવી પણ તેઓએ લીધી નહિ. તેમનામાં પોતાની કીર્તિ વધારવાની ભાવના હતી. તેમના શિષ્યો સંખ્યામાં નહિ જેવા હોવા છતાં આજે તેઓ અમર છે. મોટું કામ કરી ગયા છે. વર્તમાનના જૈન આચાર્યોએ આ મહાત્માના જીવનથી પાઠ શિખવો જોઈએ. શ્રી યશોવિજયજીનું નિર્વાણ ૧૭૪૩ વિક્રમ સંવતમાં થયું હતું.

ન્યાયચાર્ય શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયનું હવે પછી જીવન લખનારે સુઝસવેલી સંબંધી આ મ્હારા લેખ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરવા સૂચના કરી વિરમું છું.

: ૬૧ :

સ્થા દ્વા દ મં જ રી^૧

હું જે ઉદ્દેશથી જે વિષયનો લેખ લખવા તૈયાર થયો છું તે ઉપરના હેડિંગ ઉપરથી જણાઇ આવે છે, એટલે તેની વધારે પ્રસ્તાવના કરી વખત અને કાળનો વ્યય કરવા પ્રયત્ન કરતો નથી. સ્થાદ્વાદ-મંજરી સંબંધી મારો અનુભવ બહાર પાડી તેના ક્ષણ તરીકે જૈન તથા અન્ય દર્શનોનું જ્ઞાન મેળવવા વર્તમાન તથા ભવિષ્યના લોકો, અને ખાસ કરી ગુજરાતના લોકો તે તરફ જિજ્ઞાસા (રૂચી) અને પ્રયત્ન (ક્રિયા) વાળા થાય એવી આશા રાખું છું. પ્રાચીન સંસ્કૃત વિદ્યાક્ષેત્રના ખેડુતોને સ્થાદ્વાદ મંજરીનો નવો પરિચય કરાવવાની હું આવશ્યકતા માનતો નથી. કેમકે તે ગ્રંથે પોતામાં રહેલી અનેરી શક્તિથી જ ભારત અને યુરોપમાં હિન્દુ અને જૈનોમાં, જોઇએ તેવી નહિ, તો પણ સારી ખ્યાતિ મેળવી છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથને શ્વેતાશ્વર તથા દિગંબરો

^૧ જૈન, ભાવનગર ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૪.

૪૬૪

સ્યાદાદ મંજરી

એક જ પૂજ્ય દૃષ્ટિથી નિહાળે છે. આનું કારણ આ છે કે આ ^૧ ટીકાકારે-અથકારે પોતાના ઘર (શાસન)ના સામાન્ય મતભેદવાળા અંતર સંપ્રદાયો (સમાનધર્મીઓ)ને વખોડવાની વૃત્તિ રાખી નથી. પરંતુ વીત-રાગના સિદ્ધાન્ત-સ્યાદાદથી વિરુદ્ધ વર્તનાર અને તેને અસત્ય બતાવનાર અન્ય દર્શની ને પણ સમ્યક્તાથી સચોટ યુક્તિઓદ્વારા નિસ્તેજ કરવાની-હરાવવાની સિંહવૃત્તિ રાખી છે. એથી જ વસ્તુસ્થિતિ બતાવતાં, સાચું કહું તો મારે કહેવું જોઈએ કે સરલતાપૂર્વક વૈશેષિક, નૈયાયિક, સાંખ્ય વેદાન્ત, બૌદ્ધ, જૈમિનીય અને ચાર્વાકાદિ અનેક આસ્તિક અને નાસ્તિક દર્શનોનું તેમજ જૈનદર્શનનું-સ્યાદાદનું પ્રતિપાદન કરનારા આવી ઢબના તર્કના ગ્રંથો જૈન સાહિત્ય જેવા મહા સમુદ્રમાં પણ ઘણી જુજ સાંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે અથવા નથી એમ કહીએ તો પણ અત્યુક્તિ ન કહેવાય. તેમજ પ્રવેતામ્પર અને દિગમ્પરોમાં એકજ સરખા માન્ય, પણ નહી જેવા જ તર્કના ગ્રંથો છે. હા, તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અને પક્ષો-સંપ્રદાયોમાં તેટલું અથવા તો તેથીયે વધુ માન્ય અને ખ્યાત છે પરંતુ તે કારા ન્યાયનો તાર્કિક કે દાર્શનિક ગ્રંથ ન કહેવાય. તે ખાસ તો સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથ કહેવાય.

આ સ્યાદાદ મંજરી, જેને થોડી મહેનત-થોડી મુશ્કેલી અને થોડા પરિશ્રમથી અનેક પ્રાચીન દર્શનોનું તાત્વિક જ્ઞાન મેળવવું હોય તેને માટે એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે. હિન્દુ ન્યાયમાં પ્રવેશક ગ્રંથ મુકતાવલી કહેવાય છે પણ તે કડીન અને અવેચ્છેદક અવચ્છિન્નતાથી ભર્યો હોય તત્ત્વના જીજ્ઞાસુઓને શુષ્ક લાગે છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં (સ્યાદાદ મંજરીમાં) નથી તેવી કડીનતા અને નથી અવેચ્છેદક (અ)વચ્છિન્ન-

૧ આ સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી, પણ અન્યથોમવ્યવચ્છેદિકા ગ્રંથ ઉપર ટીકા છે.

સ્થાપ્તા મંજરી

૪૬૫

તાની જાળ. આમાં તો સુન્દર અને સરલ ભાષાની ચમત્કારિકતા સાથે ગહન સિદ્ધાન્તો (તત્ત્વો) ભર્યા છે. આ ગ્રન્થની અંદર આટલો ચમત્કાર આટલી યોગ્યતા અને આકર્ષકતા હોવા છતાં આનો લાભ ગુજરાતના જૈનો કિંચિત્માત્ર (થોડા જ) લે છે.” એ વાક્ય લખતાં મારા દિલમાં જેટલું દુઃખ અને આશ્ચર્ય થાય છે, તેટલું જ આ લેખ વાંચનાર (પાઠક)ના દિલમાં પણ જરૂર થશે અને ખાસ કરી જે સમાજના નેતા સમ્રાટ કે મહાન આચાર્ય કહેવાય છે, તેઓને તો દુઃખ સાથે લજ્જા પણ થશે અથવા થવી જોઈએ. આ ગ્રન્થનો લાભ ઓછો લેવાય છે, આનું કારણ શું? આ પ્રશ્ન ઉપર મેં થોડો વિચાર કર્યો છે. મને તો આનાં કારણો આ જણાય છે.—

કારણો.

૧ જૈન સાધુ સાધ્વી કે શ્રાવક વર્ગમાં લગભગ બસો (૨૦૦)વર્ષથી સંસ્કૃત વિદ્યા તરફ થએલી વધુ યેદરકારી.

૨ તાર્કિક વિચાર કરવામાં શોખ અને સમયની ઘણી ન્યૂનતા.

૩ ગૃહસ્થ વર્ગમાં સામાન્ય વર્ગમાં વધેલી ગરીબાઈ.

૪ શ્વેતામ્બર, દ્વિગમ્બર અને સ્થાનકવાસી સમાજમાં પરસ્પર એક બીજાનાં ખંડન કરવામાં શક્તિ અને ધર્મ ભાવનાનો થતો વ્યય.

૫ સ્થાપ્તા મંજરી ઘણી કઠીન અને મોટી છે એવી ફેલાયેલી લોકોમાં ભય ભરેલી ખોટી માન્યતા.

મેં બતાવેલ પાંચ કારણોમાંથી પહેલાનાં ચાર કારણો તો સહુ કાંઈ સ્થિર અને દીર્ઘદષ્ટિએ વિચાર કરતાં સમજી જશે. પણ છેલ્લું

૪૬૬

સ્યાદાદ મંજરી

કારણ સમજતાં વાર લાગશે. ‘સ્યાદાદ મંજરી ઘણી કઠીન છે,’ આ ભયના ભણુકારા આજે પણ ફેટલાક વર્ષોથી પરંપરાને લીધે સાંભળવા સુશક્ય છે. મારા કાનમાં પણ ઉપર્યુકત ભાવાર્થના ભણુકારા પડ્યા હતા, અને તેથી જ આ ગ્રંથનો પ્રારંભ કરતી વખતે મારા મનમાં પણ તેવો જ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો હતો કે “અરે! આ સ્યાદાદ મંજરી તો મુકતાવલી કરતાંયે વધુ કઠીન છે? સમજ પડશે કે નહીં?” તો પણ મારી હિમ્મત અને ઉત્સાહશક્તિ તે ક્ષોભ કરતાં વધુ બલવાન હતી એટલે તે ભય કે ક્ષોભ તરફ મેં ઉપેક્ષા (એદરકારી) કરી ઇસ્વી-સન ૧૯૨૫ ઇસ્વીઆરી મહીનામાં મેં આ સ્યાદાદ મંજરીનો શ્રી વીરતત્વ પ્રકાશક મંડલમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. મંગલાચરણ થઈ રહ્યા પછી ‘इह हि विषमदुषमाऽऽररर्जनितिमिरतिरस्कारभास्करा-
ऽनुकारिणा લગભગ દોઢસો અક્ષરે પૂરું થતું કાદંબરીને પણ ભૂલાવે તેવું લાંબા સમાસવાળું વાક્ય જોઈ-વાંચી પ્રથમકવ-
લેમક્ષિકાપાતઃ ન્યાયથી મારો ગભરાટ વધ્યો. આગળ વાંચતાં પ્રથમ શ્લોકની ટીકા આવી એટલે સુગમતા આવી. ભાષાસૌષ્ટવ પણ દેખ-વામાં આવ્યું અને ગુરૂવર્ગ તરફથી આશ્વાસન પણ મળ્યું. અમે સોત્સાહ આગળ વધતા ગયા. ફરીને “स्वतोऽनुवृत्ति व्यतिवृत्ति-
भाजो” તથા “आदीपमान्योमसमस्वभावं” ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં સામાન્ય વિશેષ અધકારતું પૌદ્ગલિકત્વ નિત્યા નિત્યતાદિ કઠીન વિષયો આવવા લાગ્યા; પરંતુ એક તરફ ૨૧૦ પં. વેલસિંહભાઈની સમજ-વવાની સરલ શૈલી અને ખીજી તરફ ગ્રંથની સુંદર છટાવાલી સાહિત્ય ભાષા તે તાત્તિક વિષયોને પણ અમારા મગજમાં સચોટ એસાડતી હતી. અમે બન્ને જણા કલકત્તાની પરીક્ષા દેવાના ઇચ્છુક હતા અને તે ઉદ્દેશ્તાને લીધે જ આ ગ્રંથના લગભગ દોઢસો પૃષ્ઠ^૧ મેં કંઈથ

સ્થાલાદ મંજરી

૪૬૭

કર્તા હતા, અને આ ગ્રન્થની પૂર્તિ લગભગ પોણાનવ મહીનામાં કરી હતી. અમે બંને જણ આ ગ્રન્થને પૂરો કરી ગઈ ૧૯૨૬ સાલના (ઇ. સ. ૧૯૨૬) ફેબ્રુઆરી મહિનામાં કલકત્તાના કેન્દ્ર દત્તીયામાં જઈ પ્રથમ અને મધ્યમા પરીક્ષા સાથે આપી. જૈન શ્વેતાશ્વર ન્યાયની મધ્યમા પરીક્ષામાં ફક્ત આ એક જ ગ્રન્થ છે. આ ગ્રન્થનો પૂરતો અનુભવ કર્યા પછી મને પૂર્વની ભીતિ ઉપર રિમત-હાસ્ય થયું અને હૃદય ખેલી ઉઠ્યું કે “કોઈ અધકચરા મનુષ્યે આ વાત ઉપાડી હશે, કે સ્થાલાદ મંજરી કંઈ અને મોટી છે” હું કહી શકું છું કે આમાં ભાષાની કડીનતા કશી નથી. હા, સામાન્ય વિશેષ બૌદ્ધોના વાયકના વિવેચન આદિ જેવા સ્થળે વિષયને લઈને કંઈક જરૂર છે. તેને પણ ગ્રન્થકારે કાલિદાસ હેમચંદ્રાચાર્યની જેમ સુંદર અને સરલ બનાવવા ઘણો પ્રયત્ન સેવ્યો છે. અને તે સફળ પણ થયો છે. કોઈ પણ ગ્રન્થકારની વૈષયિક (વિષય સંબંધી) કડીનતા તો સર્વથા દૂર થવી દુઃશક્ય નથી, પરંતુ અશક્ય છે. ન્યાયના ભણનારે તે કડીનતાથી ડરવું એ સમુદ્રમાં રહી માછલી અને જલની અગાધતાથી ડરવા જેવું છે. બીજા હિન્દુ અને જૈનોનાં ન્યાયના ગ્રન્થો કરતાં અનેક પ્રાચીન દર્શનોત્તર સમ્યક્તા અને સચોટ યુક્તિઓ દ્વારા પ્રતિપાદન કરતો આ ગ્રન્થ એક જ ભાતનો તાત્વિક અને સરલ છે. એમ અનુભવ કર્યા પછી સહુ કોઈને માનવું પડશે. આવા અપૂર્વ ગ્રન્થની જૈન સમાજમાં સુભાગ્યે વિદ્યમાનતા હોવા છતાં તેના લાભ લેનારાઓનો લગભગ અભાવ જ જોઈ મારા હૃદયમાં તો જરૂર દુઃખ થાય છે. ફક્ત દશ બાર વર્ષ પહેલાં કાશીની શ્રી યશોવિજયજી પાઠશાલા તરફથી અનેક, વિદ્યાર્થીઓએ આનો અભ્યાસ કરી પરીક્ષાઓ આપી

૧ આ લેખ સં. ૧૯૨૭ના જાન્યુઆરીમાં લખેલ છે.

૪૬૮

સ્થાલાદ મંજરી

હતી. તે પછી શ્વેતામ્બરોની એક સંસ્થા ગામમાંથી આ ગ્રન્થરત્નની કોષ્ટએ પરીક્ષા આપી હોય એવું મારા ધ્યાનમાં નથી. હા, મને હમણાં સ્મરણ થાય છે કે—ગઈ સાલમાં ઇન્દોર અને વિકાનેર વાલા બે જગે આની પરીક્ષા આપી છે, કે જે વર્ષમાં એક બે વાર જગે આપી છે. શ્રી વીરતત્વ પ્રકાશક મંડલે ગઈ સાલથી પરીક્ષા અપાવવાનું કામ ફરીથી હાથમાં લીધું છે. મને આશા છે કે તે સમાજના સુભાગ્યે સફલતા મેળવશે. શ્રી વી. પ્ર. મં. સિવાય આપણી ધાર્મિક કે સામાજિક સંસ્થાઓ ઘણી યે છે અને શ્વેતામ્બર, દ્વિગમ્બર કે સ્થાનકવાસી જૈનોમાં સાધુ—સાધ્વી સમુદાય પણ બહોળો છે. તે બધી સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ન્યાય—વ્યાકરણનો પૂરનો બોધ કરાવી આ સ્થા-
લાદ મંજરીનો અભ્યાસ કરાવવાનો નિયમ રખાય તો એમ કહી શકાય કે જૈનોએ આ અઠંગ ગ્રન્થનો ઘણો સત્કાર કર્યો છે. તેમજ મહાવીર વિદ્યાલય, શ્રી યશોવિજયજી ગુરુકુલ, પંચગત્તું ગુરુકુળ તથા મહેસાણાની પાઠશાલા જેવી સંસ્થામાં તો પ્રાચીન જૈન ન્યાય—વ્યાકરણ અને કાવ્યોના ગ્રન્થો ખાસ કરી પાઠ્યક્રમમાં રખાવા બેઠાં છે. તે સિવાય સમાજના દ્રવ્યની સફલતા નહીં થવાની એમ હું જ નહીં પણ ઘણાં જૈન વિદ્વાનો ધારે છે. કહે છે, અને લખે છે. તે સંસ્થાઓમાં જો આવો પાઠ્ય ક્રમ રાખવામાં આવે તો દશ વર્ષ પછી જૈનોમાં પંડિતોની ખોટ ઘણી ઓછી થઈ જાય. આજે કાશીની પાઠશાલાના ગણ્યા ગાંઠ્યા વિદ્યાર્થીઓ સિવાય શ્વે-
ત મૂ. પૂ. સમાજમાં ક્યાંય પણ પ્રાયઃ સંસ્કૃત જૈન પંડિતો મલતા નથી. તેથી જૈનોને ભણવાનું એક પ્રાચીન ગ્રન્થ રત્નોત્તમું સંશોધન તથા અનુવાદ કરાવવાનું ઘણું કામ જૈનેતરે પાસે કરાવવું પડે છે. આ વાત સાહિત્ય અને ધનના સમુદ્ર એવા જૈન સમાજની કીર્તિમાં ન્યૂનતા લાવે તેવી છે. અને ઘણી વખત અનર્થકારી તથા

રચાદાદ મંજરી

૪૬૯

અધર્મને પુષ્ટ કરનારી પણ થાય છે. આપણા સાધુઓમાં તથા સાધ્વીઓમાં ઘણાંએ બુદ્ધિશાળી છે અને પરિશ્રમી પણ છે. તેઓને માટે રચાદાદમંજરી લખાવી એ એક આનંદનો વિષય કહેવાય છે.

જૈન સમાજમાં ઘણાંને એ વાતની ખબર નહિ હશે કે હિન્દુ કામમાં અને ખાસ કરીને આર્યસમાજમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની આવશ્યકતા અને રૂચિ દિન-પ્રતિદિન વધતી જાય છે. યુનિવર્સિટીમાં, કોલેજો, ગુરૂકુલો, અને હાઈસ્કૂલોમાં પણ હવે સંસ્કૃત અભ્યાસ કરનાર છાત્ર તરીકે દાખલ થયો છે. અને થતો જાય છે. ઉત્તર ભારત, બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોની તો હવે એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અંગ્રેજી અને દેશભાષા નહિં જાણનાર મનુષ્ય વિદ્વાન, સંશોધક, ભાષાશાસ્ત્રી, સંપાદક, પૂરાતત્ત્વજ્ઞ કે સારો લેખક થઈ ન શકે. આ વાત વસ્તુતઃ ભારતીય લોકો માટે ખીલકુલ સાચી છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જે પ્રાંત, સમાજ કે મનુષ્ય ઓછામાં ઓછી ઉપર્યુકત ચાર ભાષામાંથી એક ભાષાથી અનભિજ્ઞ હોય તો તે ઉપરના ક્ષેત્રમાં પૂર્ણ યોગ્યતા મેળવી શકતો નથી. ગુજરાતમાં ઘણા અંગ્રેજી ભણેલા લેખકો અને વક્તાઓ છે. અને ઘણાઓ પોતાના તરફથી નિકળતા ચિત્રાવળાં ભલકાદાર માસિકોને સાહિત્યનું સુંદર, ઉત્તમ કિંવા ઉચ્ચતમ માસિક કિંવા ત્રમાસિક, માને છે અને મનાવે છે, લખે છે અને ખોલે છે. પરંતુ એક વિદ્વાન સમાલોચક તો તે માસિકોને વિદ્વાન અને સાહિત્યક માસિક તો નહિં જ ગણે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતથી અનભિજ્ઞ ગુજરાતના જૈન અને હિન્દુ, પારસી કે મુસલમાન જેટલા પ્રસિદ્ધ મનુષ્યો અને પત્રો છે તેઓમાં વિશાળ જ્ઞાન સંબંધી ઘણી ખામીઓ અને અશુદ્ધિઓ જણાય છે. ભાષાદોષનો તો ત્યાં સુકાળ છે અને સમાલોચના કિંવા શોધખોળ

૪૭૦

સ્થાપ્તાદ મંજરી

બુદ્ધિનો તો છપ્પનીઓ બેડો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃતના, ન્યાય-વ્યાકરણ અને સાહિત્યના ગ્રંથો લખ્યા વગર, ધર્માભિમાન, વાકપટ્ટતા અને તર્કશક્તિ આવતી નથી. જેને ભારતીય સાહિત્ય, ઇતિહાસ કે વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવું છે, તેને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની ખોટ ન જ શોભે. આર્યસમાજીઓ ગુરુકુળોમાં એક એક વિષયમાં પ્રૌઢ સંસ્કૃત વિદ્વાનો તૈયાર કરી શાસ્ત્રાર્થ ઠારા ધણા ભોળા હિન્દુ અને જૈનોને ડરાવી, હરાવીને હજારોને પોતાના પક્ષમાં ખેંચે છે,^૧ છતાં જૈનો જગતા નથી. પણ મારે એ વાત જાણી અને જાણાવીને આનંદ માનવો જોઈએ કે લગભગ પંદર વર્ષથી આપણા દિગંબર ભાઈઓ જાગ્યા છે. તેઓએ એ દિશામાં કંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે. અને કરતા જાય છે. તેઓમાં આજે નવીન પ્રાચીન ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્યાદિ વિષયોના સેંકડો સંસ્કૃત વિદ્વાનો તૈયાર થયા છે. તેઓની કાશી, સાગર, સહરાનપુર, મોરેના, ખીના, લલિતપુર, ખ્યાવર, જખલપુર, જયપુર, ઉદયપુર, ધન્દોર આદિ ધણાં ગામોમાં ફેવલ સંસ્કૃતની જ (યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળા બનારસ જેવી) સારી સારી પાઠશાળાઓમાંથી દર વર્ષે લગભગ પચાસ પચાસ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાઓ આપતા જાય છે. તેનુંજ આ કારણ છે કે પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં આર્યસમાજીઓની સાથે તેઓએ ધણી વખત શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજય મેળવ્યો છે. અને લોકોમાં હવે એવી છાપ પડતી જાય છે કે જૈનો સારા વિદ્વાન હોય છે. તેથી આર્યસમાજીઓ પણ તેઓથી ડરે છે, સ્થાનકવાસીઓમાં પણ ખ્યાવર, ઉદેપુર, રતલામ, ઝિકાનેર આદિ સ્થળે સંસ્કૃતની

૧ જેમકે પાલિ (મારવાડ) વાલા પંડિત પરમાનન્દે પ્રારંભથી જ જૈનોનો આશ્રય લઈ છેવટે મહાવીર ભગવાનને ગાળો ભાંડી જૈન ધર્મની નિંદા કરી.

સ્થાપ્તાદ મંજરી

૪૭૧

પાઠશાળા થઈ છે અને થતી જાય છે. ત્યારે શ્વેતાંબરોમાં ફક્ત શ્રી વીરતત્ત્વ પ્ર. મંડળની એકજ સંસ્થા છે. (અહિં પાઠકે એમ ન સમજવું જોઈએ કે હું વિષયાંતર થયો છું. મેં જે લખ્યું છે તે મારા ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે લખ્યું છે. અને લખીશ તે પણ તેની પૂર્તિ માટે.) મુંબઈની યુનિવર્સિટી, કલકત્તાની ગવર્મેન્ટ સંસ્કૃત કોલેજ તથા ખનારસના વિશ્વવીદ્યાલયમાં પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી પરીક્ષામાં સ્થાપ્તાદમંજરી પણ દાખલ થયેલી છે.^૧ જૈનેતર વિદ્વાનો પણ પ્રસ્તુત મંજરી તરફ કાંઈકની માફક મુગ્ધ થતા જાય છે, ત્યારે કેવળ શ્વેતાંબરો અને સ્થાનકવાસી જૈનો જ આવો લાલ નલે? કે જેના ખાસ પૂર્વજોએ અગાધ બુદ્ધિના શ્રમથી આ ગ્રંથ રચ્યો છે. તે એ કેટલું વિચિત્ર લાગે છે? તે પછી દરિદ્રતા ધનની માફક આ ગ્રંથથી પૂર્વના જૈનાચાર્યોના આ વારસાની શી કૃતાર્થતા? અને આપણી આ શી કૃતજ્ઞતા? હવે તે જૈનોએ જાગવું જોઈએ. અને શ્રી. વી. પ્ર. મં.ની જેમ બીજી શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર અને સ્થાનકવાસીઓની સામાજિક અને ધાર્મિક સંકુલોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનો પૂરો ખોધ કરાવી સ્થાપ્તાદમંજરી અને તેના જેવા બીજા પણ જૈન ન્યાયના આકર ગ્રંથોનો અભ્યાસ અને તે પછી પરીક્ષા આપવાનો રિવાજ ફરજિયાત તરીકે દાખલ કરાવવો જોઈએ. તથા અલ્હાબાદ, મદ્રાસ, પૂના, પટણા, કાશ્મીર, આદિની યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોમાં આ ગ્રંથને જરૂર દાખલ કરાવવો જોઈએ.

સ્થાપ્તાદમંજરી જેવા ગ્રંથનો જેટલો પ્રચાર થવો જોઈએ તેના સોમા લાગ જેટલો પણ થયો નથી. તેમજ તેના ઉપર ઉહાપોહ પણ

૧ બિહારની સંસ્કૃત પરીક્ષામાં અને ઇન્દોરના હોલકર મહા વિદ્યાલયમાં પણ આ ગ્રંથ દાખલ થયેલ છે.

૪૭૨

સ્વાદ્વાદ મંજરી

થયો નથી. મફત આપી પ્રચાર કરવાની વાત તો દૂર રહી પણ ઘણી વખતે અને ઘણે સ્થળે યુનિવર્સિટી અને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પૈસાથી પણ આ પુસ્તક મળવું દુર્લભ થઈ ગયું હતું. અને કદાચ મળતું તો ૧ ચોખંબા સીરીઝનું ત્રેતાયુગના આકારનું, સેંકડો અશુદ્ધિઓ વાળું, દેખાવમાં ભદ્દું અને છપાઈમાં રદી મળતું.

તેવી અવસ્થામાં અદૂરદર્શી કોલેજીયન વિદ્યાર્થીઓનો પ્રસ્તુત ગ્રન્થ અશુદ્ધ અને ભદ્દાપણાને લઈને ઘણો ખરાબ અભિપ્રાય બંધાવેો સંભવિત છે, અને ટેટલાક તો એવા પણ ઉદ્દગારો કાઢે છે કે આવું રદી પુસ્તક બી. એ. માં કે એમ. એ. માં કેમ રાખ્યું? જૈન સાહિત્ય આવું હશે કે? ઇત્યાદિ વિચારોથી જૈનોનાં સાહિત્ય સંબંધી લોકોની જે કાંઈ શ્રદ્ધા હોય તે પણ શિથિલ થતી જાય.

આ બધા ખરાબ પરિણામના આરોપી સ્વેતાંબર જૈનો જ છે, કે જેઓ પોતે તેનો ખરાબર ઉપયોગ કરતા નથી. અને બીજાઓને ઉપયોગમાં આવે એવા સુંદર આકર્ષક ટાઇપ અને અંગ્રેજી વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય ભપકાદાર બનાવીને તેના ઉપર ઉદ્દાપોહ અને શોધખોળો કરી નીચે ટીપ્પણ અને વિવેચન સહિત છપાવી અનુકૂળતા કરી આપતા નથી.^૨

હિન્દુ, બૌદ્ધ અને ક્રિશ્ચિયનોના રઘુવંશ, શાકુંતલ, રામાયણ, ગીતા, મહાભારત, ધર્મપદ અને બ્રાહ્મણ આદિ ગ્રંથોને શુદ્ધ અને આકર્ષક બનાવી અનેક શોધખોળો કરી, હિન્દુઓ અને ખાસ કરીને બંગાળના અને દક્ષિણના વિદ્વાનો બહાર પાડે છે, આકર્ષકતા અને અનુકૂળતા

૧ ચોખંબાસિરીઝ, બનારસથી એક હિન્દુદ્વારા નિકળે છે.

૨ આ લેખ પછી તો સ્વાદ્વાદ મંજરીની અનેક આવૃત્તિઓ સુંદરરીતે બહાર પડી છે.

જોઈ કોઈ પણ સારો ગ્રંથ કોઈને અનિચ્છાએ પણ હાથમાં લઈ જોવાનું અને ભણવાનું મન થાય, એ એક વિદ્વાન કે વિદ્યાર્થીનો સ્વભાવ હોય છે.

યુનિવર્સિટીમાં અને અન્ય સંસ્થામાં દાખલ થયેલ જૈન ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સુંદર સંશોધન કરી છાપવાનું કાર્ય જો કોઈ વિદુષી સંસ્થા હાથમાં લે તો હું કહું છું કે જૈન સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા સાથે હજારો રૂપિયા અને કીર્તિ પણ મેળવે.

આજ સુધી જ્યાં જ્યાં ‘સ્યાદાદમંજરી’ છપાણી છે તેટલા સ્થળોની યાદી આપું, જેટલી કે મારા જ્ઞાણમાં છે.

પ્રકાશક

કેવી છે

શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા (ભાવનગર)	મૂળ પત્રાકારે સારી અને શુદ્ધ
આર્હતમત પ્રભાકર (પુના)	પુસ્તકાકારે, નોટ ટીપ્પણ સાથે
ચોખ્ખા સીરીઝ (કાશી)	પુસ્તકાકારે ઘણી અશુદ્ધ
શ્રી રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા	હિંદી ભાષાંતર સાથે
ડૉ. મી રો નો (મુંબઈ)	(છપાશે) અંગ્રેજી ભાષાંતર

ઉપરના કોણકથી જણાય છે કે સ્યાદાદમંજરીનાં ભાષાંતરો અંગ્રેજી તથા હિન્દી ભાષામાં થઈ ગયાં છે, જ્યારે ગુજરાતી કે જે જૈનોનું ધામ છે, તે દેશની ભાષામાં સુંદર ભાષાંતર કરવા ગુજરાતના જૈનો ઘણા વર્ષોથી વાચિક પ્રયત્ન કરે છે; છતાં હજી સુધી આપણી ઉગતી પ્રજાને સંતોષ આપે, તેવું ગુજરાતી ભાષાન્તર થયું નથી.

૧ આ ભાષાંતર એક યૂરોપીયને કયું છે. તે હજી છપાણું નથી.

૪૭૪

રચાદાદ મંજરી

અરે ! આજે ઘણી સરકારી સંસ્થાઓમાં આ ગ્રંથ અંગ્રેજી ડોર્સમાં દાખલ થયો હોવાથી આનો અંગ્રેજી અનુવાદ તો ક્યારનો થે કરી-કરાવી બહાર પાડવો જોઈતો હતો; છતાં તે પણ થયું નથી. ખેર ! ગયા સમયની ભૂલોને યાદ કરી દુઃખી થવું લાભકર નથી, પણ હવે તો આ ગ્રંથ (રચા. મં.)નો કોઈ અડંગ જૈન વિદ્વાન કે જે ન્યાયનો સારો વેત્તા હોવા ઉપરાંત લોકોને રૂચે એવી સરલ અને સુંદર અનુવાદની ભાષા (જેમાં ભાષાંતર કરવાનું છે, તે ભાષા) ઉપર કાબુ ધરાવતો હોય તે-ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરે તો વર્તમાન અને ભવિષ્યના લોકોને ઘણી અનુકૂળતા થઈ જાય અને તેથી તેઓનો સાચો આશીર્વાદ મેલવી શકે.

આનું ભાષાંતર કરવા ઇચ્છા રાખતા હોય તેમને નીચેની સૂચનાઓ ઉપર ધ્યાન આપવ પ્રેરણા કરું છું.

૧ રચાદાદમંજરીનું ભાષાંતર સુંદર અને સરળ લોકભાષામાં કરવું.

૨ જે જે સ્થળે જે જે વિષયમાં, શબ્દાર્થમાં કે પદાર્થમાં શંકા રહે ત્યાં ન્યાયના વિદ્વાનોને પૂછી, ખુલાસો કરી લખવું. નહિં કે-શંકા રહી તો તેમનું તેમજ ગોટાળાવાળી કિંવા પોતાને પણ શંકિત ઉઘો અર્થ ધખેડી રાખવો. જેમકે તત્ત્વાર્થસૂત્રાદિના હિન્દી ભાષાંતરોમાં થયું છે, કે જે ગ્રંથોના ભાષાંતરની કાંઈ સાર્થકતા નથી. ભાષાંતર કરતી વખતે સંસ્કૃત રૌદ્રિક કે યૌગિક શબ્દો તેમનાં તેમજ મૂકતાં તેનાં પર્યાયવાચક લોકભાષામાં વપરાતા પ્રસિદ્ધ અને અન્ય સુંદર શબ્દોમાં અર્થ કરવા કે જેથી ભાષાંતરની સાર્થકતા થાય.

જૈનોના ઘણા ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો તો તેવાં જ થયા છે કે જેનાં વાંચનારાઓને મૂળગ્રંથથી કાંઈ વધારે જાણવાનું મળતું જ નથી. તેથી

સ્થાપના મંજરી

૪૭૫

તાત્પર્યાર્થ તો સમજાયજ શેનો ? તેના ઉતારા આપી સમાલોચના કરવાનું અહિં સ્થાન નથી; પરંતુ તેનું એક જ ઉદાહરણ આપીશ, શ્રી રા.ય.ચ.ન્દ્ર જૈન શાસ્ત્ર માલા તરફથી બહાર પડેલ તત્ત્વાર્થમાં “નામભાવનાદ્રવ્યભાવતસ્તન્યાસઃ.” તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૫. તેનું હિન્દી ભાષાંતર નામ સ્થાપના દ્રવ્ય ભાવ રૂપ અનુયોગોમે જીવ ઔર સત્તતત્ત્વોંકા ન્યાસ હોતા હૈ. આ ભાષાંતરની અંદર-સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ, અનુયોગ, અને ન્યાસ આ શબ્દોનો સ્પષ્ટાર્થ હિન્દી ભાષાંતર કર્તા સમજ્યા હશે કે નહિ તે પણ શંકા છે; તો પછી સંસ્કૃત નહિ જાણનારા કેમ સમજી શકશે ? મતલબ કે સ્થાપનાદિ સંસ્કૃત શબ્દો તેમના તેમ મૂકેલ છે.

૩ દરેક ટેકાણે પહેલા મૂળ સ્તુતિકાર હિમચંદ્રનો મૂળ શ્લોક આપીને ગુજરાતીમાં સ્પષ્ટ તાત્પર્યાર્થવાળું તેનું ભાષાંતર આપવું. પછી સંસ્કૃતમાં સ્થાપનાદમંજરીની ટીકા આપી નીચે તેનું ભાષાંતર આપવું. ભાષાંતર તો લગભગ ટીકાના શબ્દાર્થને અનુકૂળ ગોઠવીને કરવું. પછી તેની નીચે એક વિવેચન ભાષાંતરકારે પોતાના તરફથી સ્વતંત્ર આપવું કે જેમાં ટીકામાં આવતી કઠીણ વાતનું, શબ્દનું કે ઉદાહરણાદિનું વિસ્તારથી અન્ય શાસ્ત્રોની પ્રમાણ યુક્તિઓ વડે સ્પષ્ટીકરણ કરવા પ્રયત્ન કરવો. ટીકામાં આવતા અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની નીચે પર્યાયાંતર નોટ આપવી, જેમકે અવિગાનમ્, નિષ્ઠ-કયતે ને બદલે નિર્વિવાદમ્, જ્ઞાયતે, ઇત્યાદિ.

ટીકામાં આવતા પ્રમાણભૂત આચાર્યો, ગ્રંથકારો, દર્શનકારો, તથા ગ્રંથોનો સંક્ષેપમાં નોટની અંદર પરિચય આપવો. જેમકે વાચક મુખ્ય, એટલે તત્ત્વાર્થાદિ ગ્રંથરત્નના કર્તા ઉમાસ્વાતિ મહારાજ,

૪૭૬

સ્યાદાદ મંજરી

પંચલિંગીકાર, એટલે જનપતિમૂરિ. આત્મણુ એટલે શ્રી હૃદયની સભાનો માન્ય એક વિદ્વાન અને કાદંબરી મહાકાવ્યના નિર્માતા. ઉલ્લુક એટલે વૈશેષિક દર્શનના નિર્માપક કણાદયિ, અક્ષપાદ એટલે ન્યાય દર્શનનો સૂત્રધાર, દ્રવ્યાલંકારકારો એટલે વ્યાકરણ સૃષ્ટા હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય રામચંદ્ર અને યુણયંદ્ર જેઓએ 'દ્રવ્યાલંકાર' નામના મહાગ્રંથની રચના કરી છે.

ગ્રંથ પૂરો થયા પછી રીતમાં આવેલા દરેક સંસ્કૃત શબ્દનો કાષ, લિંગ અને ભાવાર્થ આપવો, જેથી વિદ્યાર્થીને સુગમતા પડે તથા પ્રાકૃત ગાથાઓની સંસ્કૃતભાષામાં છાયા પાછળ અથવા ત્યાંની ત્યાંજ રીપણમાં આપવી.

ભાષાંતરકારે સ્યાદાદમંજરીની એક સુંદર વિકતાભરી પ્રસ્તાવના લખવી, તેમાં પહેલા તો દ્વાત્રિંશિકાના મૂળકર્તા સમસ્ત વિદ્યા વિશારદ

૧ આ ગ્રંથ થોડા સમય ઉપર જેસલમેરના લંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલ છે. તે લગભગ-એક ઇંચ પ્રમાણ પહોળા તાડપત્ર ઉપર લખેલ છે. તેના ફેટા ઉતારવામાં આવ્યા છે. તે ન્યાય ગ્રંથના દ્વિતીય પુર્ણ પ્રકાશના અંતરમાં આ પ્રમાણે લખેલ છે:-

રૂપં ચ સત્ત્વમથવાદિવિટૈર્વિલુપ્ત-

મિત્થં યથા સ્થિતિમનીયત પુરલ નામ્ ।

તન્મા...કદાચિદપિ પુદ્ગલાર્થમીતો

સંદીદશન્ યદિ ભવન્તિતમ મ્ કૃતજ્ઞાઃ

આ શ્લોકમાં ત્રીજું પદ બરાબર શુદ્ધ નથી.

इति रामचंद्रगुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्रव्यालंकारवृत्तौ द्वितीयपुदल-
प्रकाशः समाप्तः ॥

સ્થાલાદ મંજરી

૪૭૭

શ્રીમાન્ હિમચંદ્રસૂરિનું ઐતિહાસિક વિદ્યાજીવન આ લેખનું તેમણે
 યાવચ્ચંદ્રદિવાકર પર્યંત ગુજરાતના ગૌરવને ટકાવનાર પાણિનીના વ્યા-
 કરણ (સિદ્ધાંત કૌમુદી) ને નિસ્તેજ કરનાર, એક જ હાથે બનાવેલ,
 સવાલાખ શ્લોક પ્રમિત, સંસ્કૃત મહાવ્યાકરણ, પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશિકાની
 ગંભીરતા તેનો રચનાકાળ તથા તેમના સાહિત્યની મળતી સૂચિ
 આપવી.

તે પછી તેના ટીકાકારના વિષયમાં શોધ કરી તેમનું ઐતિહાસિક
 જીવન, તથા વિક્રતા, સરળતા, નિપુણતા, સમય નિર્ણય અને તેમનું
 અન્ય સાહિત્ય કેટલું છે વિગેરે સપ્રમાણ લખવું.

: ૬૨ :

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન^૧

લગભગ પચાસ વર્ષથી જૈન સાહિત્યપ્રકાશન તરફ સમાજના વિશિષ્ટ-પુરુષોનું લક્ષ્ય ખેંચાયું છે. વચલા ૨૦ વર્ષો સુધી એ સંબંધી કામ ધર્મધોકાર ચાલ્યું. અનેક સંસ્થાઓથી પ્રકાશિત થઈ, સંસ્કૃત પ્રાકૃતના ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, આગમ અને નીતિના ગ્રંથો છૂટથી જૈન અને જૈનેતરોના હાથમાં આવ્યા. તેનું દર્શન, વાચન, મનન અને અધ્યયન પણ ચાલ્યું. સ્વનામ-ધન્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજની સાહિત્યપ્રચારની લાવનાથી જર્મન, ફ્રાંસ, અમેરીકા, ઇટલી, લાંડન અને ભારતના મુખ્ય મુખ્ય વિકાનોના હાથમાં તે ગ્રંથો ગયા, કલકત્તામાં M. A. સુધી તથા સંસ્કૃતના ટાઇટલ (તીર્થ) પરીક્ષા સુધી જૈન ન્યાય વ્યાકરણના ગ્રંથો દાખલ થયા. ખનારસ અને મુંબઈ યુનીવર્સિટીએ જૈન ધર્મના સાહિત્યને માનપૂર્વક સ્થાન આપ્યું, જૈન

૧ જૈન, ભાવનગર, ૩૦ નવેમ્બર ૧૯૩૦.

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન

૪૭૯

ધર્મને નાસ્તિક માનનારા કદર પડિતોએ પણ જૈન સાહિત્યથી આકર્ષાઈ જૈન સાહિત્યની પ્રશંસાત્મક મધુર પ્રશસ્તિઓ લખી. સમાલોચન કરી અને શ્રીમાન્ હર્ષદ વારન, શ્રીમતી શુભદ્રાદેવી (ડૉ. કૌઝે) જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ તથા લક્ષ્મણ રઘુનાથ ભીડે, (પુના) તથા શ્રીયુત લક્ષ્મીનારાયણજી વકીલ (સારંગપુર) પૌર્વાત્ય બ્રાહ્મણાદિ વિદ્વાનોએ જૈન ધર્મને પ્રગતિકારક ધર્મ માની સ્વીકાર્યો. આ બધો જૈન સાહિત્ય પ્રકાશનનો પ્રતાપ છે. પરંતુ જૈન સાહિત્ય જેવી પ્રગતિ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક પ્રકાશનમાં આવવું જોઈએ, તેવી રીતે આવ્યું નથી. જૈન સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓમાં સંગઠનના અભાવથી તથા સંચાલકાની અવિદ્યમાનતાથી, સાધુ સાધ્વીઓમાં ઘણે ભાગે વિદ્વતાની ખામી અને યશઃકામુક્તાનો વધારે ભાગ હોવાથી તથા શ્રાવકોમાં વસ્તુ પરીક્ષા વિવેકની ખામીને કારણે જૈન સમાજની લક્ષ્મી જેટલી ખર્ચાઈ છે, તેના પ્રમાણમાં ઉચિત સાહિત્યનું પ્રકાશન થયું નથી. વર્તમાનમાં આપણે ત્યાં સાહિત્ય પ્રકાશનની અનેક પરોપકારી અને સમૃદ્ધ સંસ્થાઓ હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાઓના ગ્રંથો મળતા નથી. ત્રિપષ્ટિ, પ્રયથચિંતામણિ જેવા જૈન ઇતિહાસ અને સાહિત્યના ઉપયોગી; ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા, તિલકમંજરી જેવા પ્રાચીન નોવેલના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થતા નથી. અનેક સારા તર્કગ્રંથો, કાવ્યો, નાટકો પ્રકાશમાં આવ્યા નથી. તેઓ ઉપર ટીકાઓ બની નથી, ઇત્યાદિ બાબનો આપણી બેદરકારી અને ન્યૂનતા સ્પષ્ટ છે. આવા પ્રગતિમાન જમાનાની અંદર આપણે શી પ્રગતિ કરી? સિવાય કે આપસના હાનિકારક અને ખર્ચાળ ઝઘડાઓ! આપણી સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ, કોન્ફરન્સ, આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી, વિદ્વાનો, સાધુ સાધ્વીઓ હવેથી પણ આ સાહિત્ય પ્રકાશન તરફ પોતાની પ્રવૃત્તિ કરશે તો હું ધાઈ છું કે જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનથી કલેશો કરતાં

078

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન

લાખગણું પુણ્ય આમાં મેળવી શકાશે અને આ પુણ્યથી સૌરભથી જૈન સમાજ ઉજ્જવળ થશે. જૈન ધર્મ અને જૈન ઇતિહાસ જગતને ગ્રાહ્ય થશે. મારી તુચ્છ બુદ્ધિથી આગમભિન્ન સાહિત્યમાં કયા કયા સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રન્થો છપાવવાની જરૂર છે, તે સમાજને જાણવા માટે લખું છું. સમાજને ઉચિત લાગે તો તે ગ્રન્થોને વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી છપાવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે. અને જે ગ્રન્થો પરીક્ષાઓમાં છે તે બહુજ ઓછી કિંમતે વેચવાની ગોઠવણ કરે. જાણવાતા ગ્રન્થોમાં હું બે લાગ પાઠીશ, એક તો જે પ્રકાશિત થઈ ગયા છે, પરંતુ તે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, અને બીજા જે અત્યાર સુધી મહારી દષ્ટિએ સર્વથા અપ્રકાશિત છે

पूर्व प्रकाशित अनुपलब्ध संस्कृत प्राकृत ग्रन्थाः

नाम

(' श्याय)

कर्ता

- * श्री रत्ताकरावतारिका श्री रत्नप्रभसुधि (जैन
न्यायतीर्थ परीक्षामां छे.)
 - * ^१श्री प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकारमूल. श्री वादिदेवसूरि
 - * ^२अनेकान्त जयपताका (सटीक) श्री हरिभद्रसूरि
 - षड्दर्शन समुच्चयबृहद्वृत्ति श्री गुणरत्नसूरि
 - (व्याकरण)

* આવા નિશાનવાલા ગ્રન્થો શ્રી યશોવિ. ગ્રન્થમાળા ભાવનગરમાં છપાણા હતા.

૧ આ અંથ મી વિજયધર્મસૂરિ જૈન અંથમાળા ઉજ્જૈન તરફથી
ખહાર પડયો છે.

૨ આ અન્ય ફરી આહ્વાનમત પ્રભાકર મંડલ-પૂનામાં છપાય છે. આમ ત્રણ વર્ષથી નહેરુ ખબર આવે છે પણ શું થયું તે જણાતું નથી.

શ્રી^૧ સિદ્ધહેમ બૃહદ્વૃત્તિશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ (આ
તીર્થ પરીક્ષામાં છે.)

* , , લઘુવૃત્તિ

,, (આ મધ્યમામાં છે)

* ન્યાયમશ્રુષા (ન્યાય સંગ્રહ) સટીકશ્રીહેમહંસગણિ (બ્યા.
તીર્થમાં છે.)^૨વાક્યપ્રકાશ (સવૃત્તિ)

શ્રી ઉદયધર્મમુનિ

* હૈમલિङ્ગાનુશાસન (,,)

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ

^૩સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય (,,) (ગુજરાતનો ઇતિહાસ) ,,^૩પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય (કુમારપાલ ચરિતમ્) સટીક ,,

હેમચન્દ્રીય ઉપાદિ (વૃત્તિ સહિત) ,,

ધાતુપારાયણ (વૃત્તિસહિત)

કાવ્ય નાટક સાહિત્ય (અલંકાર) છન્દ કોષ.

x ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર સંપૂર્ણ

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય

* વિજયપ્રશસ્તિ (સટીક)

હેમવિજયગણિ

જૈન કુમારસંભવ સટીક

શ્રી જયશેખરસૂરિ

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા (ઉપન્યાસ)

શ્રી સિદ્ધર્ષિ

*તિલકમંજરી

શ્રી ધનપાલ કવિ

૧ આ મનસુખલાઈ ભગુલાઈ તરફથી છપાઈ હતી. ઉપલબ્ધ, બૃહન્ન્યાસ સહિત હવે છપાય તેો સાક્ષ.

૨ મહેસાણાની પાઠશાલામાં આ છપાયેો હતો.

૩ આ બને મુખ્ય ગવર્મેન્ટ સિરીઝ તરફથી છપાણુો હતા.

x આવા ચિહ્નવાળા ગ્રન્થો જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા તરફથી બહાર પડ્યા હતા.

૪ આ ગ્રન્થ સટીક છપાય તેાજ લોકો સારી રીતે લાભ લઈ શકે. કાદંબરી કરતાં ચે કઠીન ગદ્ય ગ્રન્થ છે.

४८२

जैन साहित्यनुं प्रकाशन

नेमिनिर्वाण काव्य

श्री वाग्भट

काव्यानुशासन सटीक

श्री हेमचन्द्राचार्य

निर्भयभीमव्यायोग

श्री रामचन्द्रसूरि

हैम अनेकार्थ कोष मूल

श्री हैमचन्द्राचार्य

देशी नाममाला (प्राकृत देशी कोष)

”

शब्दरत्नाकर

सुन्दरगणि

इतिहास

प्रबन्धचिन्तामणि

भेरुतुङ्गाचार्य

चतुर्विंशतिप्रतिबन्ध

राजशेखर

(राज्यनीति जैन लॉ)

अहंन्नीति (सटीक)

श्री हेमचन्द्राचार्य

आजसुधी अप्रकाशित छपाववा योग्य प्राचीन

संस्कृत प्राकृतना ग्रन्थो.

न्याय.

कर्ता.

स्थान.

तत्त्वार्थ, हरिभद्रीया टीका श्री हरिभद्रसूरि

तत्त्वार्थनी श्री यशोवि. कृत टीका. श्री यशोविजयजी

तर्क भाषा

उ० यशोविजयजी पाटण

द्रव्यालंकार (सवृत्ति) रामचन्द्र, गुणचन्द्रसूरि जेसलमेर

नयचक्रवाल

मल्लवादी

अमदावाद

૧ અવશિષ્ટ પ્રમાણમીમાંસા શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ જેસલમીર, પાટણ યુક્તિપ્રબોધ શ્રી મેઘવિજયજી ડકન કોલેજ પૂના

જૈન સાહિત્ય પ્રકાશનની દિશામાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ થતી આવે છે. એટલું તો આજે વધતી જતી સાહિત્ય સંસ્થાઓ અને પ્રકાશકો ઉપરથી જોઈ શકાય તેમ છે, પરંતુ સાહિત્યની અગત્યતા અને વ્યવહાર દિશા ઉપર હજી આપણે આપણું જોઈએ તેટલું લક્ષ્ય આપી શક્યા નથી એમ આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલ સાહિત્ય અને પ્રકાશન સંસ્થાઓની કર્તવ્ય દિશાના અવલોકનથી રહેજે તરી આવશે, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આજે જૈનેતર જગત્ જે પ્રગતિ કરી રહેલ છે, અને આજનો ક્રાંતિવાદ તેમાં જે વ્યવસ્થા માગી રહેલ છે, તે પ્રશ્નને વિચારીને સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું આપણી જુની અને અનુભવી સંસ્થાઓ પણ ભાગ્યે જ સમજતી હશે, અને ન્યાં સુધી આ પ્રશ્નને અંગે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી, આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય ગમે તેટલું પ્રભાવિક હોવા છતાં, જગત્ આગળ એ પ્રભાવિકતા ની આ બે હુબ પ્રતીતિ આપણે કરાવી નહિ શકીએ. આ ઉદ્દેશથી જ આજે કેવા સાહિત્ય-પ્રકાશનની અગત્ય છે તેની ખતતી યાદી આ લેખના પૂર્વ ભાગમાં રજુ કરવામાં આવી છે અને બાકીનો ભાગ અત્રે રજુ કરવામાં આવે છે. આશા છે કે સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ અને સાહિત્ય સેવકો આ યાદી વિચારે, અને તેટલું અનુસરે અને જે પ્રશ્ન ચર્ચવા જેવો

૧ આ મીમાંસાનો ૧૧૧ અધ્યાય આહર્તમત પ્રભાકરમાં છપાઈ બહાર પડ્યો છે. સંપૂર્ણ ગ્રંથ તો પાંચ અધ્યાયનો છે તેની શોધખોળ કરવી જોઈએ.

૪૮૪

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન

હોય તે ચર્ચા જૈન જગતના પ્રાચીન સાહિત્યની મહત્તા દુનિયાના ક્ષેત્રમાં રજુ કરવા યોગ્ય કરે.

ન્યાય.

નામ	કર્તા	સ્થાન
રત્નાકરાવતારિકા-આદ્યશ્લોક શતાર્થ....		અમદાવાદ
વાદરત્નાકર		ડક્કન કોલેજ પૂના
વાદિવિજય		
સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિ પ્રકરણ	શ્રી હરિભદ્રસુરિ	જેસલમેર
સિદ્ધાન્ત રત્નાવલિ		ડક્કન કોલેજ પૂના
સ્યાદ્વાદ રત્નાકર અવશિષ્ટ 'વિભાગ વાદિ દેવસુરિ ,,		
કંટકોદ્ધાર		પાટણ
ન્યાયતત્ત્વ		જેસલમેર
લિંગ લિંગી વિચાર		જેસલમેર
વિપ્રવક્ત્રમુદ્ગર		ડક્કન-પૂના
વળૂમતનાટકમ્		પાટણ
સર્વજ્ઞ પરીક્ષા		જેસલમેર
સ્યાદ્વાદકલિકા	શ્રી રાજશેખર	પાટણ
હેતુખણ્ડનપાંડિત્ય	શ્રી સુમતિસાધુ, શ્રી આનંદસાગરજી	

૧ આના ૪ ભાગ આર્હતમત પ્રભાકરથી પ્રકાશિત થયા છે.

जैन साहित्यनुं प्रकाशन

४८५

अपशब्दखण्डन	श्री कीर्तिचन्द्र	पाटण
अपौरुषेयदेवनिराकरण	यशोदेव	,,
एकसमयज्ञानदर्शनवाद		कोडाय (कच्छ)
दृष्टान्तदूषण		डकन-पूना
नास्तिक निराकरणम्		लींबडी
पञ्चदर्शनखण्डन		कोडाय
वेदखण्डन		पाटण
वेदबाह्य निराकरण	श्री हरिभद्रसूरि	डकन-पूना
द्विजवदन चपेटिका	श्री हेमचन्द्रसूरि, मुंबई	(लालबाग)
सर्वज्ञवाद स्थल		डकन पूना
धर्मेत्तरटिप्पण	मल्लवादी	जेसलमेर
मंगलपाद	श्री यशोविजयजी	
सिद्धान्ततर्क परिष्कार	,,	
स्याद्वादमञ्जूषा	,,	कोडाय
पोडित्यदर्पण	उदयचन्द्र	जेसलमेर

व्याकरण ग्रन्थो.

हैमवृद्धन्यास	श्री हेमचन्द्राचार्य	पाटण
,,	लघुन्यास	श्री रामचन्द्राचार्य
,,	,,	धमघोष
हैमप्राकृत दुण्डिका	द्वितीय हरिभद्राचार्य	,,
,,	दीपिका	
मुष्टिव्याकरण	मलयगिरि	
बुद्धिसागर व्याकरण	बुद्धिसागरसूरि	पाटण

૪૮૬

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન

શબ્દાર્ણવ	સહજકીર્તિ	ડક્કન પૂના
સારસ્વતવૃત્તિ	માનુચન્દ્ર	પાટણ
„	મંડળ	જેસલમેર
„	નયસુંદર	અમદાવાદ
કાશિકા ન્યાસ	જિનેન્દ્રબુદ્ધિ	ડક્કન પૂના
પદવ્યવસ્થા	શિમલકીર્તિ	
સિદ્ધાન્તઘન્દ્રિકા	જ્ઞાનતિલક	

કાવ્ય સાહિત્ય.

ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર ગદ્ય	જેસલમેર
અશ્વનાસુંદરી ચરિત્ર	ગુણસમૃદ્ધિ મહોત્તરા સાધ્વી „
વિલાસવર્ણ કહા	સાધારણ કવિ „
લીલાવતીસારમહાકાવ્ય	જિનરત્નસૂરિ જેસલમેર
મહાપુરિસચરિય (પ્રાકૃત) શિલાચાર્ય	„
(આમાં ૫૪ પુરુષોનાં ચરિત્ર છે.)	
કુવલયમાલા	દાક્ષિણ્યચિન્હસૂરિ „
શ્રેયાંસનાથચરિત્ર (પ્રાકૃત) અજિતસિંહ	પાટણ
શાંતિનાથચરિત્ર „	દેવચન્દ્રસૂરિ (હેમચન્દ્રગુરુ) „
ચતુર્વિંશતિ જિન ચરિત્ર	જેસલમેર
અલંકારવર્ણન	નરેન્દ્રપ્રભ અમદાવાદ
કવિશિક્ષા	વિનયચંદ્ર પાટણ
અલંકાર મંડન	મંડનમંત્રી „
કવિતામદ્પરિહારવૃત્તિ	„
કાવ્યામ્નાય	શ્રી અમરચન્દ્ર ભાવનગર

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન

૪૮૭

ધાગમટાલક્ષ્મીવૃત્તિ	શ્રી જિનપવર્દન	
„	શ્રી કુમુદચન્દ્ર	અમદાવાદ
„	શ્રીરાજહંસોપાધ્યાય	„
ઋષભોલાસકાવ્ય		„
કવિગુહ્યકાવ્ય	શ્રીરવિધર્મ	જેસલમેર
ચન્દ્રલેખા વિજય પ્રકરણ	શ્રી દેવચન્દ્ર	„
જૈનકુમાર સંભવવૃત્તિ	શ્રી ધર્મશેખર	ડક્કન પૂના
ધર્માભ્યુદયકાવ્ય	શ્રી ઉદયપ્રભ	પાટણ
સપ્તસંધાન	શ્રી હૈમચન્દ્રસૂરિ	
ચન્દ્રદૂતકાવ્ય	શ્રી જમ્બૂકવિ	„
નલોદય કાવ્ય	શ્રી રવિદેવ	ડક્કન-પૂના
નાભેયનેમિદ્વિસંધાન	શ્રી હૈમચન્દ્રસૂરિ	પાટણ
નેમિદૂત	વિક્રમ	લિંબડી
પાણિનીદ્વયાશ્રય	વિનયરત્ન	
કિરાતાર્જુનવૃત્તિ	વિનયસુન્દર	
કિરાતાર્જુન દોષિકા	ધર્મવિજય	અમદાવાદ
કુમારસંભવવૃત્તિ	વિજયગણિ	અમદાવાદ
ઘટસ્વર્ણવૃત્તિ	શાન્તિસૂરિ	જેસલમેર
રઘુવંશવૃત્તિ	સમયસુન્દર	અમદાવાદ
રાક્ષસકાવ્યવૃત્તિ	શાંતિસૂરિ	જેસલમેર
શિશુપાલવધ ટીકા	ચાંચિત્રવર્ધન	ડક્કન-પૂના
નૈષધીયકાવ્ય ટીકા	શ્રી જિનરાજસૂરિ	

૪૮૮

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન

અપ્રકાશિત નાટકો

જ્ઞાનચન્દ્રોદય નાટક	પદ્મસુન્દર	પાટણ
જ્ઞાનસૂર્યોદયનાટક	મેઘપ્રભ	„
ચન્દ્રલેખાવિજય પ્રકરણ		
અનર્ઘ્યરાઘવટીકા	જિનહર્ષ	„
„ ટિપ્પન	નરચન્દ્રસૂરિ	„
પ્રબોધચન્દ્રોદયવૃત્તિ	રત્નશેખર	„
માનમુદ્રા ભજ્જન નાટક	દેવચન્દ્રગણિ	
રંભામજ્જરી	નયચન્દ્ર	
„ ટીપ્પન	„	
યાદવામ્બુદય	મહાકવિરામચન્દ્રસૂરિ	
રઘુવિલાસ	„	
રાઘવામ્બુદય	„	
રાજીમતીનાટક	યશશ્ચન્દ્ર	પાટણ
રોહિણીમૃગાઙ્ક પ્રકરણમ્	રામચન્દ્રસૂરિ	
વનમાલા નાટિકા	„	
સુધાકલશ	„	

મારા અનુભવ અને અભિરૂચિ પ્રમાણે મેં આગમ સિત્ત આટલા ગ્રન્થો પ્રકાશિત કરવાનું લખ્યું છે. આ સિવાય ખીજના અનુભવ અને રૂચિ પ્રમાણે હજારો ગ્રન્થો હશે તે પણ યથોચિત અક્ષર આવવા નોંધએ. સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓના વિદ્વાન્ સંચાલકો તથા આચાર્યાદિ મહાપુરુષોએ આ અધા ગ્રન્થોના પ્રકાશનમાં પહેલો ક્યો છપાવવો ? આની ઉપયોગિતાના તારતમ્યનો વિચાર કરી વિદ્વાનોની સલાહ લઈ પ્રકાશન કરવાનું કામ હાથ ધરવું. પરંતુ નીચેની આખત ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન

૪૯૯

સૂચનાઓ

૧ જે ગ્રંથ કોઈ સ્થળે છપાતો હોય કિંવા છપાએલ મળતો હોય તો તે ગ્રંથ હમણા નહીં છપાવવો.

૨ જે ગ્રંથ જે સંસ્થા છપાવવા વિચાર કરે તે છાપાઓમાં અથવા મુખ્ય મુખ્ય સંસ્થાવાળાઓને સૂચિત કરી દે કે અમે આ ગ્રંથ છપાવવાના છીએ.

૩ એક જ સાથ એક જ ગ્રંથ બે વખત ન છપાય.

૪ જે ગ્રંથો એન્યુકેશન બોર્ડ, કે કલકત્તાદિની પરીક્ષાઓમાં છે તે ન મળતા હોય તો સહુ પહેલાં સમાલોચનાની સારી વિવેચના પદ્ધતિથી છપાવવા તથા ઓછી કિંમતે વેચવા.

૫ લિખ્ત લિખ્ત વિષયના વિદ્વાનો પાસે તે તે વિષયના ગ્રંથો ઓઠીટ કરાવવા. તથા પ્રસ્તાવનાઓ સમાલોચનાઓ લખાવવી. જે કઠીણ ગ્રંથ હોય તે ગ્રંથોની પ્રાચીન શીકા શીખણીઓ વિદ્વાનો પાસે કરાવવી અને છપાવવી.

૬ નવા સ્વતંત્ર ગ્રંથો બનાવવા છપાવવા કરતાં પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપર શીકા આદિ બનાવવી, બનાવરાવવી અને છપાવવી.

૭ જે ગ્રંથો મુનિરાજોને વ્યાખ્યાનને માટે ઉપયોગી હોય, તે સિદ્ધાન્તના ગ્રંથો પુસ્તકાકારે જ બહાર પાડવા લોકોને વધુ ઉપયોગી હોય છે. જેમકે ન્યાય, વ્યાકરણ, છંદ, કોષ, અલંકાર નાટકાદિના ગ્રંથો.

૪૯૦

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન

૮ પ્રાચીન ગ્રંથ છપાવતાં જેમ હસ્તલિખિત પ્રતો વધુ મળે તેમ કરી તેના વિશિષ્ટ પાઠાન્તરો જરૂર આપવા તથા પદ વાક્ય પેરેગ્રાફોને વાર્તામાનિક પ્રેસની પદ્ધતિથી બુદ્ધ પાઠી વ્યવસ્થિત છપાવવા.

૯ અને ત્યાંસુધી જૈન પંડિતો પાસે સંશોધનાદિ કરાવવું. અને જૈન પંડિતો પાસે જ ટીકાઓ કરાવવી.

૧૦ સહુ પહેલાં જૈન ગ્રંથાવળીની પદ્ધતિથી બધા ભંડારોના ગ્રંથોનું સૂચી-પત્ર નવું કરી લેવું જોઈએ.

આ સૂચનાઓ ધ્યાન આપી મેં સૂચવેલ ગ્રંથો પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો થેડા વખતમાં જૈન સાહિત્યને માટે સુંદર ફળ આવી શકે. આગમ સાહિત્ય માટે ખીજીને લખવાની ભત્રામણ કરી હાલ તો અહીં જ વીરમું છું. વધુ જાણનારે “જૈન સાહિત્યકા પ્રકાશ” નામનો મારો લેખ જોવો.

: ૬૪ :

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્^૧

ગૂજરાતના પ્રાચીન રાજવીઓમાં ચૌલુક્ય રાજવીઓનો નંબર ઊંચો છે. તેમાં પણ વિદ્યા અને વિદ્વાનોના પ્રેમી અને ઉત્તેજક રાજાઓમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું નામ મોખરે છે. લોકોપયોગી અને પંડિતોપયોગી અઘાય વિષયોનું ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જી ગૂજરાતનું ગૌરવ વધારનાર પ્રાચીન વિદ્વાનોમાં આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રનું સ્થાન પણ ઘણું ઉંચું છે. તેથી આ બન્ને (નૃપતિ અને મુનિપતિ) જ્યોતિર્ધરેના સંપૂર્ણ સહકારથી તૈયાર થએલ “સિદ્ધહેમચંદ્ર-શબ્દાનુશાસન-(વ્યાકરણ) નું મૂલ્ય ગૂજરાત દેશની દૃષ્ટિએ ઘણું વધી જાય છે. આ વ્યાકરણમાં બન્ને વિશિષ્ટ વિભૂતિઓનાં તેજસ્વી કિરણો પ્રકાશી રહ્યાં છે, એમાં કાંઈ શક નથી કે જ્યાં સુધી આ વ્યાકરણ રહેશે ત્યાં સુધી વ્યાકરણ સાહિત્ય તરીકે ગુજરાતનું ગૌરવ વિસરાશે નહિ. સંસ્કૃત વિગેરે સાત ભાષાઓનું વ્યાકરણ આઠ અધ્યાય-વાળા આ પુસ્તકમાં સરલ અને સુંદર રીતે બનાવ્યું છે. આ વિષયનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ ગૂજરાત માટે આ પહેલો જ છે.

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ, અમદાવાદ, માર્ચ ૧૯૩૫

૪૯૨

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

વિવિધ દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવતા આ ગ્રંથ વિષે દરીયાપારના લોકો વિચાર કરે છે. જર્મન પડિતો આના સુંદર એડિશનો કાઢે છે, અમેરિકા અને લંડનના પડિતો આ ગ્રંથ અને તેના કર્તા વિષે અનેક પુસ્તકો નિબંધો લખી ગંભીર ઉદ્ઘાપોહ કરે છે, ત્યારે ગુજરાતના સમ્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રાર્થનાથી ગુજરાતની પ્રતિકા માટે બનેલ પ્રસ્તુત વ્યાકરણ સંબંધી ગુજરાતના સાક્ષરોનું જોષાએ તેવું ધ્યાન ન ખેંચાય, ગંભીર લેખકો આ વિષયને ન સ્પર્શે, અને ગુજરાતના સમાલોચકો આ વિષયપરતે શોધખોળ કરી સમાલોચનાત્મક વિચાર ન કરે, એ ખરેખર ગુજરાત માટે દુઃખ અને ન્યૂનતાનો વિષય છે.

રાષ્ટ્રીયકીર્તિ ટકાવવા માટે આ વ્યાકરણ સર્જાયું છે. યુરોપ અમેરિકા કે ખંગાલાદિ દેશોમાં આવો ગ્રંથ પ્રસ્તુત ઉદ્દેશને લક્ષને હસ્તીમાં આવ્યો હોત તો તે દેશના વિશેષજ્ઞ સાક્ષર લોકોએ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વિષે અનેક મહત્ત્વનાં લખાણો કરી પુસ્તક પ્રકાશ પાડ્યો હોત. અસ્તુ.

આ વ્યાકરણ સંબંધી ઘણી શોધખોળ કરવા જેવી છે. તેની સ્વોપજલધુવ્રત્તિ (હેમાચાર્યની જ બનાવેલ વ્રત્તિ) સહિત પ્રસ્તુત વ્યાકરણને સંશોધિત કરવાનું કાર્ય સદ્ભાગ્યે મને મળ્યું છે.^૧ લગભગ ત્રણ વર્ષ જેટલા લાંબા કાળમાં મારી યોગ્યતા મુજબ પ્રયાસ કરી આનું સંપાદન કરતાં આ મૌલિક ગ્રંથ; તેની પદ્ધતિ; અને તેના કર્તા આદિ વિષે મને અનેક અનુભવો થયા છે. વિવિધ વિચારો ઉપજ્યા

૧ આ ગ્રંથ હમણાં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી અમદાવાદ તરફથી બહાર પડ્યો છે. આમાં મેં સાત પરિશિષ્ટો યોજ્યાં છે.

સિદ્ધહેમચન્દ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

૪૯૩

છે. તે બધાને રીતસર લખવામાં આવે તો એક ખાસ પુસ્તક થઈ જાય તેમ છે.

જે જે વિષયના મને અનુભવો થયા છે તે જુદા જુદા અનેક લેખોમાં જ લખી શકાય. આ સ્થળે ‘પ્રસ્તુત વ્યાકરણ કયા વર્ષમાં અને કેટલા સમયમાં બન્યું?’ તે પરત્વે લખવાનું મેં નક્કી કર્યું છે.

જે વિષયના સંબંધમાં હું અહીં લખવાનો છું તે વિષય ઘણો મહત્વનો છે. આ વ્યાકરણના નિર્માણનો સમય નક્કી થવાથી હેમચન્દ્રાચાર્યના ખીન્ન સાહિત્ય નિર્માણ કાળનો પણ ઉકેલ આણી શકાશે, તેમ સિદ્ધરાજના છેલ્લા ઇતિહાસ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડી શકશે.

આ વિષય જેટલો મહત્વનો છે, તે કરતાં વધારે ગુચ્ચવણભર્યો પણ છે. ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથોનાં અનેક જાતનાં લખાણો-ઉલ્લેખોથી બુદ્ધિ ચક્રમાં પડી જાય છે. તેમ કોઈ ગ્રંથમાં આ વ્યાકરણ સંબંધી નિશ્ચયાત્મક સંવત્ માસ કે તારીખ લખેલ મળ્યાં નથી. એટલે ઘણું ભાગે અનુમાન અને આસપાસના પ્રસંગોને આધારે કામ લેવું પડશે. હું અહીં જે લખીશ તે જાનતાં લગી યુક્તિ અને પ્રમાણોથી લખીશ.

પ્રસ્તુત વિષયને સ્પષ્ટ બતાવવા માટે આની સાથે સંબંધ ધરાવનારી ચાર બાબતોનો વિચાર કરવો અગત્યનો છે.

- ૧ સિદ્ધરાજ જયસિંહે માલવાના રાજા યશોવર્માને ક્યારે જિત્યો ? અને પાટણમાં પ્રવેશ ક્યારે કર્યો ?
- ૨ હેમાચાર્યે સિદ્ધહેમચન્દ્રે વ્યાકરણની શરૂઆત ક્યારે કરી ?
- ૩ પ્રસ્તુત વ્યાકરણનું પરિમાણ કેટલું ? તેના કેટલા ભાગ ને કેટલા સમયમાં ક્યારે રચ્યો ?

૪૮૪

સિદ્ધરાજેચંદ્ર બપાકરાજનો રચના સર્વત્

૪ સિદ્ધરાજે સોમેશ્વર ગિરનાર અને શત્રુંજ્યાદિની યાત્રા ક્યારે કરી? તેની સાથે હેમાચાર્ય હતા કે નહિ?

આ ચારે આખતોનો હવે આપણે ક્રમશઃ વિચાર કરીએ.

સિદ્ધરાજનો વિજય અને પાટણમાં પ્રવેશ.

લગભગ એક ^૧સૈકાથી ગુજરાત અને માળવાના રાજાઓ વચ્ચે વૈમનસ્ય ચાલતું હતું. મિત્રગદ્દેવી સોમેશ્વર યાત્રા કરવા ગઇ હતી. ત્યાર બાદ જ્યારે સિંહ જયસિંહ ખીજે સ્થગે ગયો ત્યારે લાગ જોધને માલવાના રાજા યશોવર્માએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી. પણ બહાદૂર અને કાર્યદક્ષ શાંતુ વિગેરે મંત્રિઓએ ગુજરાતને આંચ આવવા દીધી નહિ.^૩ સિદ્ધરાજે તે વાત જાણી. માલવપતિની

૧ સિદ્ધરાજના દાદા ભીમ સાથે માલવાના રાજા લોજની ચક્રમક ખૂબ ચાક્ષી હતી જ્યો-પ્રખંધચિંનો લોજ ભીમ પ્રખંધ. ભીમનો રાજ્યકાલ વિ. સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦, કલ્પનો ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ અને સિદ્ધરાજનો રાજ્યકાલ ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધી છે.

૨ ગૌરીશંકર ઓઝાજી કહે છે કે તે વખતે નરવર્મા (યશોવર્માનો પિતા) ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી આવ્યો હતો. આ પરમાર નરવર્માના શિલાલેખો વિ સં. ૧૧૬૪ સુધીના છે, જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો પૃ. ૧૯૫. નરવર્માનો રાજ્યકાલ ૧૧૬૦ સુધી મનાય છે. ઓઝાજી રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ભાગ ૧ પૃ. ૧૯૬ માં લખે છે કે:— યશોવર્માને હરાવ્યા પછી તેના આધીન માલવદેશ ચિત્તોડગઢ ડુંગર-પુર-વાંસવાડાનો પ્રદેશ પણ સિદ્ધરાજને હાથ આવ્યો. આનું રાજ્ય થયું. યશોવર્માનો પુત્ર જયવર્મા થયો.

૩ પ્રખંધ ચિં. સિદ્ધરાજ પ્રખંધ પૃં ૫૮. આનો રચનાકાળ વિ. સં. ૧૩૬૧ છે.

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

૪૯૫

ઉદ્ધતાઈને તે સાંખી શક્યો નહિ. તે મહાપ્રતાપી હતો અને તેની પાસે સૈન્યબળ પણ બહોળું હતું. સિદ્ધરાજે ચઢાઈ કરી. માલવાની રાજધાની ઉજ્જૈન નગરીને ઘેરી લીધી. ત્યાંથી ધારાનગરીમાં નાસી ગયેલ યશોવર્માને પકડી કેદ કરી ત્યાં (માલવામાં) પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી. આ વિજયથી સિદ્ધરાજને ઘણા જ સંતોષ થયો. તેની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરી. કેમકે યશોવર્મા માલવાનો પ્રતાપી અને મોટો રાજા હતો.

માલવાથી પાછો ફરી સિ. જયસિંહ રાજા પાટણમાં આવ્યો. ભારતીય રિવાજ મુજબ ત્યાંની પ્રજાએ તેનું સુવં સ્વાગત કર્યું. રાજા અને પ્રજાએ મહોટો વિજયોત્સવ કર્યો. જિતી આવેલા ગૂર્જર પતિને અનેક આત્મણો કવિઓ અને ધર્મગુરુઓ આશીષ અને અનુમોદન આપવા ગયા. આશીર્વાદ આપનારા ધર્મગુરુઓમાં હેમાચાર્ય પણ એક હતા; કે જેમનો સિદ્ધરાજ સાથે પહેલો પરિચય ઘણા વર્ષો અગાઉ થઈ ગયો હતો.

૧. જુઓ સંસ્કૃત દ્રયાશ્રમ કાવ્ય સર્ગ. ૧૪ પ્રબંધ ચિંતામણિમાં રાજાએ સિદ્ધા ધારાનગરીમાં જઈ યશોવર્માને કેદ કર્યો. એરો ઉલ્લેખ છે. અર્થાત્ યશોવર્માની રાજધાની ધારામાં હતી

૨ પ્રભાવક ચંદ્રમાં હેમચંદ્ર ચરિત્ર ૨લોક ૬૯. પ્રબંધચિંતામણિમાં માલવાને જિતી આવ્યા પછી સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો મેળાપ ટાંક્યો છે, પણ વિચાર કરતાં તેનાથી ઘણા વર્ષો અગાઉ તે બંને વચ્ચે સંબંધ થયો હશે એમ લાગે છે, કારણ કે જ્યારે વિ. સં. ૧૧૮૧ માં વાદિ દેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્રનો શાસ્ત્રાર્થ સિદ્ધરાજના પ્રમુખપણા હેઠલ થયો, ત્યારે હેમચંદ્રની હાજરી ત્યાં હતી, એ વાતની નોંધ પ્રભાવક ચરિત્રમાં (દેવસૂરિ પ્રબંધમાં) અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં (પેજ ૬૭) માં છે.

૪૯૬

સિદ્ધહૃદયમંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

હવે અહીં આપણે એ વિચારવું છે કે સિદ્ધરાજે આ વિજય કયા વર્ષે મેળવ્યો, અને પાટણમાં પ્રવેશ ક્યારે કર્યો ?

દ્વયાશ્રયથી લઈ પ્રમંથકાષ કે તે પછીના જુના કે નવા ગ્રંથોમાં આ પ્રસંગની કોઈ ખાસ તારીખ જણી નથી. ડૉ. જી. બુહલર (Dr. G. Buhler) હૈમાચાર્યના જીવનચરિત્રમાં (પૃ ૩૩.) લખે છે કે યશોવર્માએ વિ. સં. ૧૧૯૨ ના માર્ગશીર્ષ વદિ ત્રીજ મહિનામાં કોઈને જમીનનું દાન કર્યું હતું. એનું દાનપત્ર મળ્યું છે, ત્યારે તે માલવાનો સ્વતંત્ર રાજા હતો, એમ લાગે છે. જો આ વાત સાચી હોય તો તે પછી જ સિદ્ધરાજનો વિજય થઈ શકે. દાનના પ્રસંગ પછી તરત જ સિદ્ધરાજે જિત મેળવી હોવી જોઈએ. તેથી એમ માનવું અનુચિત નથી કે તે વર્ષના ૧ ચોમાસા પહેલાં સિદ્ધરાજે જિત મેળવીને તરત જ પાટણમાં પ્રવેશ કરી લીધો હશે, એ હિસાબે માલવાનું જીતવું. પાટણમાં પ્રવેશ અને વિજયોત્સવ એ બધું કાર્ય લગભગ વિ. સં. ૧૧૯૨ ના શ્રાવણ મહિના સુધી પતી ગયું હશે, એમ મને લાગે છે. વિ. સં. ૧૧૯૪ ના એક શિલાલેખમાં સિદ્ધરાજને માળવાનો રાજા તરીકે લખેલો છે.^૨

૧ યુદ્ધ કરવા માટે ચોમાસાની ઋતુ અનુકૂળ નથી એટલે વર્ષાદ પહેલાં તે કામ પતી ગયું હશે.

૨ જુઓ 'પુરાતત્ત્વ' પુસ્તક ૪ મા.

ઓઝાજી. રા. પૂ. કા ઈતિહાસ ભા. ૧૬-૧૯૬માં લખે છે કે બાર વર્ષ પછી સિદ્ધરાજ જ્યસિંહે યશોવર્માને વિ. ૧૧૯૨થી ૧૧૯૫ની વચ્ચે હરાવ્યો હશે. ઉજ્જૈન દરવાજા ઉપરથી એક શિલાલેખ મળ્યો છે કે જે અત્યારે ત્યાંની (ઉજ્જૈની) મ્યુનીસીપાલિટી કમેટીમાં પડ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે :

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત

૪૯૭

હેમ વ્યાકરણની શરૂઆત.

તે વખતના અને પાછળના અધ્યાય અંથકારો એકમતે કહે છે કે માલવાના વિજય પછી સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે આ વ્યાકરણ બનાવરાવ્યું. તેમ આ જ વ્યાકરણના “હ્યાતે વૃદ્ધ્યે” (પા. ૨૮) સૂત્રની સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિ અને વૃહદ્વૃત્તિ માં “અરુણત્ સિદ્ધરાજોઽવન્તીમ” (સિદ્ધરાજે ઉજ્જૈની નગરીને ઘેરી) એમ વ્યાકરણકાર હેમાચાર્ય પોતે કહે છે, અને આની પ્રશસ્તિમાં (શ્લોક ૧૯ થી ૨૯ સુધી) પણ માલવાના વિજયનું વર્ણન હેમાચાર્યે કર્યું છે. એટલે એમાં જરાય શંકા જેવું નથી. પ્રભાવક ચરિત્રકાર કહે છે તેમ માલવાની (ઉજ્જૈની) લૂંટમાં ત્યાંનો એક અંથ ભંડાર પણ પાટણ આવ્યો હતો. તેમાં ‘ભોજ વ્યાકરણ’ જયસિંહરાજાએ દીધું. તેથી તેવું નવું વ્યાકરણ બનાવરાવવાની તેની ઇચ્છા થઈ. તેનામાં રાષ્ટ્ર પ્રેમ હતો. ગૂજરાતના લોકો ગૂર્જર પડિતોના જ અંથો ભણે એમ તે ચાહતો હતો. તેમ એક સારા^૧ વ્યાકરણની ખોટ પણ

૧ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્રમાં હેમચં ૨૦ માં ૭૦ થી ૯૫ શ્લોક સુધી રાજાને એક સરલ અને સંપૂર્ણ વ્યાકરણની ઉલ્પ ખટકતી હતી, તે માટે આ વ્યાકરણની પ્રાશસ્તિના છેલ્લા પદમાં હેમાચાર્ય પોતે પણ લખે છે. જેમ:—

તેનાત્રિવિસ્તૃતદુરાગમવિપ્રકીર્ણશબ્દાઽનુશાસનસમૂહકદર્થિતેન ।

અમ્યર્થિતો નિરવમં વિચિવદ્ વ્યવત્ શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિહેમચન્દ્રઃ

પ્રસ્તુત-હેમ-વ્યાકરણના મહત્વ વિષે વધુ બળવું હોય તો જુઓ ગુજરાતનું ‘પ્રધાન વ્યાકરણ’ નામનો નિબંધ, ‘જે આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’માં મંજૂર થયો હતો. આ આખોય નિબંધ ‘પુરાતત્વ ના પુસ્તક ચોથામાં (પેજ ૬૧ થી) છપાયો છે.

૪૯૮

સિદ્ધહૈમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

તેને લાગતી હતી. તેથી સર્વાંગ પૂર્ણ વ્યાકરણ બનાવવાની પ્રાર્થના તે રાજાએ હેમાચાર્યને કરી. જેને સાહિત્ય નિર્માણનું એક વ્યસન હોય તેને માટે આવી પ્રાર્થના ‘લાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું’ જેવી થાય. હેમાચાર્યે આનંદપૂર્વક ગૂર્જરપતિની પ્રાર્થનાને વધાવી લીધી, પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રઅંધચિંતામણિ, દ્વયાશ્રય કે આ વ્યાકરણમાં આની શરૂઆત ક્યારે થઈ તેની તારીખ માસ કે વર્ષ નથી; પણ તેના વર્ણનથી લાગે છે કે સિદ્ધરાજનો પાટણમાં પ્રવેશ થયા પછી તરત જ આનો પ્રારંભ નહિ થયો હશે. સંભવતઃ ૧૧૯૨નું આખું વર્ષ પૂરું થયા પછી જ આનો પ્રારંભ થયો હશે; કેમકે પાટણમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પણ સિદ્ધરાજ બીજા રાજ્યકાર્યોમાં થોડા સમય સુધી જરૂર રોકાયો હશે, અને કાશ્મીરથી પુસ્તકો વિગેરેનાં સાધનો મેળવવા પણ સમય વીત્યો હશે. એટલે કે વિ. સં. ૧૧૯૩ ના પ્રારંભમાં હેમાચાર્યે આ વ્યાકરણ બનાવવાની અર્થ શ્રી—શરૂઆત કરી હોય એમ મારી કલ્પના છે.

હેમવ્યાકરણનું પ્રમાણ કેટલું ?

ગૂજરાત રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ રાજાની પ્રાર્થનાથી આ વ્યાકરણ બનાવવાનું હોવાથી હેમાચાર્યે આને આકર્ષક અને સમ્પૂર્ણ બનાવવામાં તેમનાથી બનતો પ્રયાસ જરૂર સેવ્યો છે. આ વ્યાકરણ માટે બીજા દેશના લોકો કિંતુ પણ કહે, એમાં હેમાચાર્ય પોતાને માટે જ નહિ, બલકે ગુજરાત માટે પણ ક્લંક સમજતા; તેથી સૂત્ર, ગણપાઠ સહિત વૃત્તિ, લિંગાનુશાસન, ધાતુપાઠ અને ઉણાદિ એ કુલ વ્યાકરણનાં પાંચે અંગોથી રચના તેમણે નિપુણતાથી એક હાથે કરી. તેનું પ્રમાણ કેટલું છે ? તે વિષે પ્રઅંધચિંતામણિ વગર બીજે ક્યાંય લખાણ જડતું

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

૪૯૯

નથી. પ્ર. ચિં. માં મેરુતંગ આખા હૈમ વ્યાકરણનું પ્રમાણ સવા લાખ શ્લોકો જેટલું કહે છે.^૧

હૈમવ્યાકરણ કેટલા સમયમાં બન્યું ?

જેમ હેમાચાર્યે પોતાના આ વ્યાકરણના પ્રમાણ વિષે કાંઈ લખ્યું નથી, તેમ તે કેટલા સમયમાં કે કયારે બનાવ્યું ? તે વિષે પણ તેઓએ મૌન સેવ્યું છે. પ્રમંથચિંતામણિકાર આ સંપૂર્ણ વ્યાકરણ એક વર્ષમાં બનાવ્યાનું લખે છે.

બંને બાબતોની આલોચના

હવે ઉપરનાં બંને કથનની આપણે પરીક્ષા કરવી પડશે. પહેલાં એ વિચારવું છે કે પ્ર. ચિં. માં કહેલું સવા લાખ શ્લોકો હૈમવ્યાકરણના મૂળના છે કે ન્યાસ વિગેરે ટીકા ગ્રંથના શ્લોકો પણ આ ગણતરીમાં ભેગા છે ? સૂત્ર વિગેરે પાંચ અંગો (લઘુ અને મોટી વૃત્તિ સહિત) કે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેનું પ્રમાણ ૩૦,૦૦૦

૧. XXX શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યૈઃ શ્રી સિદ્ધહેમાભિધાનં અભિનવં પચ્ચાઙ્ગ વ્યાકરણં સપાદલઙ્ગપ્રમણં સંવત્સરેણ રચયાન્નકે । પ્ર. ચિં. પૃ. ૬૦ (શ્રી જિનવિ. સંપાદિત)

“ સં. ૧૧૯૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૪ ગુરાવયોહ શ્રીમદગહિલપાસ્કાવાસ્થિત મહારાજાધિરાજવરમેશ્વરત્રિભુવનગઙ્ગસિદ્ધચક્રવર્તિઅવંતીનાથબર્બરકજિણ્ણજયસિં હંદવવિજયરાજ્યે.....માલવરાડશ્રીયશૌર્વર્માનામાનંચ જિત્વા.....॥
ઉજ્જૈનનો શિલાલેખ (રાજપૂતાનેકા ૬૦ ભાગ ૧ પૃ. ૧૯૭)

૨ જો કે આ આખો ગ્રંથ શ્લોકબદ્ધ નથી, ગદ્યમાં છે, પણ અનુબદ્ધતા ૩૨ અક્ષર પ્રમાણનો એક શ્લોક ગણી ગ્રંથનું પરિમાણ (માપ) લખવાની ભૂતી પદ્ધતિ છે. તે હિસાબે અહીં સવાલાખ શ્લોક સમજવા.

૫૦૦

સિદ્ધહૈમયંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

ત્રીસ હજાર શ્લોકાથી વધારે નથી. એ ચોક્કસ છે, એટલે એ નક્કી છે કે પ્ર. ચિં. માં લખેલ સંખ્યા ભૂળ અંગોની જ માત્ર નથી. ત્યારે સવા લાખ શ્લોકની પૂર્તિ કરવા તેમનો 'સ્વોપજ્ઞાન્યાસ' કે જેનું પરિમાણ પરંપરાથી ૯૦૦૦૦ નેવું હજાર શ્લોકનું કહેવાય છે, અને ધાતુપારાયણ વિગેરે વ્યાકરણના તેમના ખીજા અંગનો પણ સમાવેશ આમાં (૩૦૦૦૦ માં) કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી જ પ્ર. ચિં. માં કહેલ સવા લાખ શ્લોક પરિમાણની વાત સાચી હરી શકે. ભૂળ પાંચ અંગો અને જુદાન્યાસ વિગેરે ટીકા અંગોની અંદી ગણતરી સવા લાખ શ્લોકની હગભગ થઈ શકે છે.

આ સવાલાખ શ્લોક એક જ વર્ષમાં બનાવ્યા હોય, તેમ સંભવિત લાગતું નથી. જે કે હૈમયન્દ્રાચાર્ય એક વિશિષ્ટ સમય પ્રતિભાશાળી અને યુગપ્રવર્તક ષડિત હતા, પણ માનવીની લાખવાની પ્રવૃત્તિ ક્રમસર જ થાય, તેમાં સમયની અપેક્ષા રહે એમ દરેક માનવું જોઈએ. વળી તે વખતે હૈમયન્દ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજના પ્રેમભક્તિપાત્ર ખૂબ થયા હતા, એટલે તેમાં પણ તેમનો સમય જતો હશે. એ અધું જેતાં એક વર્ષમાં આ વ્યાકરણનાં સૂત્ર વિગેરે ભૂળ પાંચ અંગોની જ રચના હૈમાચાર્ય કરી શક્યા હશે કે જેનું માપ ત્રીસેક હજાર શ્લોક જેટલું થાય છે, અને તેટલી રચના શક્ય પણ છે. વ્યાકરણની રચનાનો સંબંધ આ પાંચ અંગો સાથે જ મુખ્ય છે. ટીકા અંગો તો હૈમાચાર્યે ન બનાવ્યા હોત તો પણ તેમનું વ્યાકરણ અધુરું ન કહેવાત. તે તો પાછળથી વિશેષ સાધન તરીકે બનાવેલા છે.

આ પ્રમાણે હૈમાચાર્યે વ્યાકરણના પાંચ અંગોને એક વર્ષમાં બનાવી વિ. સં. ૧૧૯૩ નું વર્ષ પુરું થતાં સિદ્ધરાજને આ વ્યાકરણ અર્પણ કર્યું. આ સંપૂર્ણ વ્યાકરણથી રાજાને અપાર હર્ષ થયો, તેનો

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત

૫૦૧

વરગોડો કાઢ્યો અને રાગના ભંડારમાં આ વ્યાકરણગ્રંથને મૂક્યો, પ્ર. ચિં. માં લખેલ વ્યાકરણ રચનાનો એક વર્ષ જેટલો કાળ ૩૦૦૦૦ શ્લોક જેટલા મૂળ ભાગ માટે જ સમજવો જોઈએ, એવો મારો મત છે.

વ્યાકરણ બન્યા પછી

સિદ્ધરાજ શૈવધર્મમાં માનનારો હતો. હેમાચાર્ય જૈનધર્મના આચાર્ય હતા. તેમ સિદ્ધરાજ પાસે અનેક પંડિતો, વધતી જતી હેમાચાર્યની કીર્તિને સાંખી શકતા ન હતા. તેઓ અવારનવાર સાચી જૂઠી હેમાચાર્યની નિંદા કરી રાગના કાન ભરતા હતા. આવી પરિસ્થિતિમાં સિદ્ધરાજ, હેમાચાર્યના ગ્રંથની સંપૂર્ણ પરીક્ષા કર્યા વગર જ તેનો પ્રચાર કરે, તેની મુક્ત કંઠે પ્રસાંસા કરે; તે માટે પુષ્કળ ધનવ્યય કરે, એ નહિ બનવા જેવું છે. એટલે પ્રસ્તુત વ્યાકરણની રાગજો પોતાના અજ્ઞેન પંડિતો પાસે ખૂબ પરીક્ષા કરાવી. સંપૂર્ણ રીતે તેનું પારાયણ અને વાચન કરાવ્યું. પંડિતોએ ખંતપૂર્વક પરીક્ષક દૃષ્ટિએ તેનું પૂર્ણ રીતે અવલોકન કર્યા પછી તેમાં વૈદિક ધર્મ-સમાજ રાષ્ટ્ર અને વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી કોઈ બાધ તેમને જણાયો નહિ; એટલે રાગને તેઓએ સદર ગ્રંથ વિશે સારામાં સારો મત આપ્યો. એથી સિદ્ધરાજનો હર્ષ વધ્યો. હેમાચાર્યની ઉદારતા અને વિદ્વતા ઉપર તેની શ્રદ્ધા સન્નિવૃત્ત થઈ. રાગજો ત્રણસો લાહિયાઓ પાસે તેની સંખ્યાબંધ નકલો કરાવી સર્વત્ર તેનો પ્રચાર કર્યો. પ્રભાવક

૧. રાજા: પુર: પુરોગૈશ્વ વિદ્વદ્ધિર્વચિતં તત: । ચક્રે વર્ષત્રયેષૈવ રાજા પુસ્તકલેખનમ્ ॥ ૧૦૩ ॥ રાજાદેશાન્નિયુક્તૈશ્ચ સર્વસ્થાનેભ્ય ઉચ્ચતૈ: । તદા ચાહૂય સઙ્ગકે લેખકાનાં શતત્રયમ્ ॥ ૧૦૪ ॥ પ્રભાવક ચરિત્ર.

૫૦૨

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

ચં વિગેરે પ્રંથોથી જણાય છે કે આ બધાં કાર્યોમાં ત્રણ વર્ષો વીતી ગયા. મને પણ આ વાત સાચી અને સંભવિત લાગે છે. એટલે વિ. સં. ૧૧૯૬ ના છેલ્લા ભાગમાં આ વ્યાકરણનું રીતસર અધ્યયન અધ્યાપન ચાલ્યું હશે, અને આનો પ્રચાર રાજાદારા દેશ વિદેશમાં થયો હશે. જો કે કમનસીબે સિદ્ધરાજના રાજકાળમાં ત્રણ જ વર્ષ આના પ્રચાર માટે અવશિષ્ટ રહ્યા,^૧ પણ તેના ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલ રાજા પણ દેશ-વિદ્યા અને હેમચંદ્રાચાર્યનો પરમ ભક્ત હોવાથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી તેના રાજ્યમાં પણ આનો પ્રચાર અટક્યો નહિ.

હેમબૃહત્તન્યાસની રચના ક્યારે થઈ ?

પહેલાં હેમચંદ્રાચાર્યે વ્યાકરણના મૂળ અંગો બનાવી રાજાને આપ્યાં. પોતાના વ્યાકરણનો જગતમાં સારો પ્રચાર અને આદર જાણી હેમાચાર્યને તે ઉપર બીજાં વધુ સાધનો તૈયાર કરી ગૂજરાત અને પોતાની કીર્તિ ફેલાવવાની તમન્ના જાગી, તેથી પોતાની બૃહદ્વ્રત્તિ કે જેનું પરિમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોકનું કહેવાય છે, તેના પ્રત્યેક શબ્દ ઉપર લંબાણથી તેમણે ટીકા બનાવી. આનું જ નામ બૃહદ્તન્યાસ છે.

આ ન્યાયનો થોડો ભાગ (પહેલા પાદના ૩૮ સૂત્રો. ૧-૧-૩૮ જેટલો ૫૦ ભગવાનદાસસંપાદિત) બહાર પડ્યો છે, તે જોતાં વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે અતિ મહત્વનો જણાય છે. મૂળસૂત્ર અને બૃહદ્વ્રત્તિની દરેક બાબતનો આમાં ધણા ઉંડાણથી અને વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. શાસ્ત્રાર્થ અને તેના ખુલાસા પણ કર્યા છે. અનેક

૧. સિદ્ધરાજનો વિ. સં. ૧૧૯૯ માં સ્વર્ગવાસ થયો. કુમારપાળનો રાજ્યકાળ ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ વિક્રમ સંવત્ સુધીનો છે.

પ્રાચીન અને તત્કાલીન ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોના મતોના ઉલ્લેખો કરી તે ઉપર સમાલોચના કરી છે. આનું પ્રમાણ ૯૦૦૦૦ નેવું હજાર શ્લોક જેટલું મનાય છે. જે તે છપાય તો પાતંગલ મહાભાષ્યની જેમ આનાથી પણ વ્યાકરણ માટે ઘણું જાણવાનું મળે-નવો પ્રકાશ પડે. જે કે આની રચનાનો પણ ચોક્કસ સમય જાણી શકાતો નથી. મૂળ વ્યાકરણના પાંચે અંગો પછી એટલે કે વિ. સં. ૧૧૯૩ બાદ ગમે ત્યારે કાવ્યાનુશાસન હેમાચાર્યે અનાવ્યું અને તે અન્યા પછી જ હૈમન્યાસની રચના થઈ છે. મૂળ કાવ્યાનુશાસન (અલંકાર ચૂડામણી) ની રચના તેમના વ્યાકરણ પછી થઈ છે અને તે પછી જ આ બૃહન્ન્યાસ લખાયો છે, એમ પણ મારું દૃઢ મંતવ્ય છે. જે કે આ વાત કાંઈપણ લેખકે લખી નથી, એટલે ઘણા લોકોને નવી લાગશે, પણ પ્રસ્તુત ન્યાસનું અવલોકન કરતાં મને તેમાં સમગ્ર પ્રમાણ મળ્યું છે, તેથી હું ભાર દઈને લખું છું. હૈમવ્યાકરણના “સત્રિશેષગમાખ્યાતં વાક્યમ્ ૧-૧-૨૬”ના સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિના હેમાચાર્યકૃત આ બૃહન્ન્યાસમાં તેમના અલંકારચૂડામણિ (કાવ્યાનુશાસન) ના સૂત્રનો ઉતારો આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે:—

“यदाह स्वोपज्ञालङ्कारचूडामणौ-वक्रवादित्रैशिष्ट्यादर्थस्यापि मुख्यामुख्यात्मनो व्यञ्जकत्वम्” (જુઓ પાં. ભ, સંપાદિત બૃહન્ન્યાસનું પેજ ૩૫) જે સૂત્રનો અર્થ તેમણે ઉતારો કર્યો છે તે સૂત્ર તેમના (હેમાચાર્યના) કાવ્યાનુશાસનમાં (નિર્ણયસાગરની આગ્રતિ પૃ. ૩૫માં) હાલ મળે છે તેમ કાવ્યાનુશાસનમાં હૈમવ્યાકરણનો નિર્દેશ છે; તેથી એ નક્કી છે કે આ બૃહન્ન્યાસની રચના કાવ્યાનુશાસન (અલંકારચૂડામણિ) ની બાદ થઈ છે.

સદરહુ ન્યાસના છપાએલ ભાગમાં દ્વયાશ્રય વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી, તેમ દ્વયાશ્રયમાં પણ તેનો રચ્યા સંવત્ નથી, તેથી હું નિશ્ચયાત્મક

૫૦૪

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

એ નથી કહી શકતો કે સંસ્કૃત દ્વાયાશ્રયની રચના પ્રસ્તુત ન્યાસની પહેલાં કે પછી થઈ છે? આ કાવ્ય કે જેમાં હૈમવ્યાકરણના અધ્યાય સં૦ સૂત્રોના પ્રયોગોને હેમાચાર્યે કુશળતાપૂર્વક ક્રમસર ગોઠવ્યા છે તેનો સંબંધ હૈમવ્યાકરણ સાથે ઘણો નજીકનો છે, અને સાથે સાથે સિદ્ધરાજ સુધી ચૌલુક્ય વંશના ઉત્તરવ ઇતિહાસને મજકુર દ્વાયાશ્રય કાવ્યમાં લિપિબદ્ધ કર્યો છે; તેથી એ કલ્પના થઈ શકવી અસંભવિત નથી કે કદાચ ન્યાસની પહેલાં પણ સંસ્કૃત દ્વાયાશ્રય કાવ્ય (યશોવર્માને હરાવ્યા સુધી ૧૫ સર્ગ સુધી) બતાવી સિદ્ધરાજને હેમાચાર્યે બતાવ્યું હોય; પણ આ હું ફક્ત કલ્પનાથી કહું છું. હેમાચાર્યના અથા ગ્રંથો વિષે પોર્વાપર્યનો ક્રમ નક્કી કરવા માટે તો તેમના સઘળા ગ્રંથોનું ઉંડું અધ્યયન કરવું આવશ્યક છે.

સોમેશ્વર અને શત્રુંજયની યાત્રા.

સિદ્ધરાજે સોમેશ્વર વિગેરેની છેલ્લી યાત્રા બહુ ઠાકથી કરી હતી, તેવા ઉલ્લેખો અન્યાન્ય ગ્રંથોમાં આવે છે, પણ તેનો સંવત્ જડતો નથી. તે વખતે સંવત્ આપવાની પદ્ધતિ બહુ પ્રચારમાં આવી ન હતી, તેથી જ તે સમયના અનેક મહત્ત્વના બતાવેલા સંવત્, માસ કે દિવસોના ઉલ્લેખો ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં પણ બહુ જ ઓછા મળે છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય કે જેઓ સિદ્ધરાજના પ્રિય ગુરૂ અથવા જ્ઞાનગોષ્ઠીના મિત્ર હતા, અને ચૌલુક્ય વંશના ઇતિહાસના મુખ્ય લેખક હતા, તેમણે

૧ હેમાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણની સિદ્ધિ માટે ભટ્ટિકાવ્ય જેવાં બે કાવ્યો બનાવ્યાં છે. સંસ્કૃત માટે વીસ સર્ગનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતાદિ દ્વાયાશ્રય માટે પ્રાકૃતદ્વાયાશ્રય આઠ સર્ગનું બનાવ્યું છે. સંસ્કૃતના છેલ્લા પાંચ સર્ગ તથા આખા પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રય (કુમારપાળ ચરિત્ર.) ની રચના ખારમી સદી પૂરી થયા બાદ થઈ છે. આ બંને કાવ્યો ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે મહત્ત્વનાં છે. મુંબઈ ગવર્મેન્ટ સંસ્થાએ છપાવ્યાં છે.

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત

૫૦૫

૧૪યાશ્રયમાં યશોવર્માને હરાબ્યા પછીના લખાણમાં સોમેશ્વર, શત્રુઞ્ચ વિગેરેની યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રપંધચિંતામણિકાર યશોવર્માને જાણ્યા પહેલાં એક સોમેશ્વરની યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તે મીનળદેવીના નિમિત્ત કરેલ યાત્રા હોવી જોઈએ, જે સિદ્ધરાજની યુવાવસ્થામાં થઈ હતી. માળવાને જાણ્યા પછી ફરી બીજી વાર રાજ્ય વધુ ઠાઠથી વૈદિક અને જૈનોનાં મોટાં તીર્થો (સોમેશ્વર, શત્રુઞ્ચ, ગિરનાર,) ની યાત્રા કરવા ગયો હતો, એ માનવા જેવી બાબત છે. તેનું કારણ એ છે કે-રાજ્ય માળવાની જીતથી બહુ જ પ્રસન્ન થયો હતો. તેનું રાજ્ય ઘરેક રીતે વધ્યું હતું. તે વૃદ્ધ, ધર્મપ્રેમી અને કૃતકૃત્ય પણ થયો હતો, તેથી તેનામાં ધર્મતીર્થોની યાત્રા કરવાની વૃત્તિ જાગે એ ધર્મપ્રધાન ભારતીય રાજ્યો માટે તદ્દન સંભવિત છે. દ્વયાશ્રયમાં આ યાત્રાની તારીખ કે તેનું વર્ષ નથી લખ્યું, પણ મારી કલ્પના પ્રમાણે હેમાચાર્યના સંપૂર્ણ મૂળ પંચાંગી સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણની રચના પૂરી થયા પછી જ આ યાત્રા સિદ્ધરાજે કરી હશે.

હેમચંદ્રાચાર્યને સિદ્ધરાજ જયસિંહે પ્રાર્થના કરી વ્યાકરણ બનાવવાના કામમાં રોક્યા હતા. આવું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કે જે સંપૂર્ણ મનોયોગપૂર્વક સ્થિરવાસમાં જ કરી શકાય, એ વાત રાજ્ય પણ સારી પેઢે જાણતો હતો, તેથી પોતાના હિતકારી આચાર્યના તેવા કાર્યમાં વિદ્વ નાખવાની પ્રવૃત્તિ તે રાજ્ય કરી શકે નહિ. બીજી બાજુ હેમાચાર્ય ઉપર તેનો રનેહ પણ વધી ગયો હતો. પોતે વિદ્વાનો પ્રેમી હોઈ કરી યાત્રા જેવી ધાર્મિક મુસાફરીમાં હેમાચાર્યને સાથે લેવા તેણે અવશ્ય ઇચ્છ્યું હશે, એ દૃષ્ટિએ હેમાચાર્યે વ્યાકરણના મૂળ પાંચે અંગો પૂરાં કર્યા પહેલાં સિદ્ધરાજે યાત્રાનો પ્રારંભ નહિ જ કર્યો હોય,

૧ જુઓ ચૌદમા અને પંદરમા સર્ગમાં

૫૦૬ સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત

વ્યાકરણ પુરું થયા પછી પંડિતોને તેની પરિક્ષા માટે સોંપી સિદ્ધરાજે વિક્રમ સંવત ૧૧૯૩ પછી જ વૈદિક અને જૈનતીર્થોની યાત્રા કરી હશે.

ખીજી બાબત એ છે કે જૈન તીર્થોની યાત્રા કરવા રાજ્ય ગયો એમ બ્યારે પોતે હેમચંદ્ર જ લખે છે, તો તે વખતે હેમચંદ્ર વગર રાજ્ય ગયો હશે એ કેમ બની શકે? તેમ હેમચંદ્ર પણ સાથે રહી ધર્મપ્રભાવના કરવાનો આવો લાભ કેમ છોડે? વળી કેટલાક પ્રબંધો સોમેશ્વરની યાત્રા વખતે 'હેમચંદ્રાચાર્ય'ની હાજરી સ્પષ્ટ રીતે પૂરવાર કરે છે, તેથી એમ માનવું કાંઈ વાંધાભર્યું નથી કે ૧૧૯૩ પછી જ સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ તીર્થયાત્રા કરી હતી અને હેમાચાર્ય પણ તેની સાથે હતા.

હવે આ યાત્રા ક્યા વર્ષે કરી તે ચોક્કસ રીતે જો કે કહેવાની હિમ્મત નહિ કરી શકાય, પણ સિદ્ધરાજનાં જીવનના છેલ્લા પ્રસંગમાં તે થઈ છે, એવું અનુમાન દ્વયાશ્રય કાવ્યના વર્ણનથી સ્પષ્ટ કરી શકાય છે; કેમકે આ યાત્રાથી પાછા કર્યા પછી સિદ્ધરાજે વધુ કાર્યો કર્યા નથી. તેની જાહેગી ત્રણ વર્ષથી વધારે ટકી નથી, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ હિસાબ મુજબ વિ. સં. ૧૧૯૬ ની લગભગ રાજ્યએ યાત્રા પ્રયાણ કર્યું હોવું જોઈએ.

ડા. બુલ્લસ્તું કહેવું છે કે “હેમાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણની પૂર્તિ રાજ્યએ સોમેશ્વર વિગેરેની યાત્રા પૂરી કર્યા પછી કરી હશે. યાત્રા કર્યા

૧ બન્ને ધર્મના તીર્થોની યાત્રા રાજ્યએ એક જ સાથે કરી હતી. પ્રબંધ ચિં. પ્ર. ચ. અને ખીજા પણ નૂના-નવા ગ્રંથો થોડા ફેરફારથી પ્રસ્તુત યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્રમાં હેમચંદ્રાચાર્ય ચરિત્ર.

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્

૫૦૭

પહેલાં તેની પૂર્તિ માનવામાં આ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિના ૨૩ મા શ્લોકથી વાંધો ઉભો થાય છે.” જે ૨૩મા શ્લોકથી તે ડૉ. બુહલર વાંધો (વિરોધ) સમજે છે તે શ્લોક આ છે:—

जयस्तम्भान् सीमन्यनुजलधिवेलं निहितवान्

वितानैर्ब्रह्माण्डं शुचिगुणगरिष्ठैः पिहितवान् ।

यशस्तेजोरूपैरलिपत जगन्त्यर्घ्यसृणैः

कृतो यात्रानन्दो विरमति न किं सिद्धनृपतिः ? ॥૨૩॥

આ શ્લોકમાં “કૃતો યાત્રાનન્દ:” વાક્યથી બુહલર, સિદ્ધરાજે કરેલી છેલ્લી સોમેશ્વર વિગેરેની યાત્રા સમજે છે, તેથી તે સદરહુ હૈમ-વ્યાકરણની રચના તે યાત્રા પછી એટલે કે વિ. સં. ૧૧૯૭ પછી કલ્પે છે,

ડૉ. બુહલરના મતની સમાલોચના

જે ૨૩ મા શ્લોકથી ડૉ. બુહલરે વ્યાકરણની પૂર્તિ સોમેશ્વરની યાત્રા પછી કલ્પી છે, તે શ્લોકનો તેઓ અર્થ ઉલ્ટી રીતે સમજ્યા છે. ઉક્ત શ્લોકમાં રાગની યુદ્ધયાત્રાના ઉત્સવનું વર્ણન છે; તીર્થયાત્રાનું નહિ. “આ સમુદ્રના કાંઠા સુધી સિદ્ધરાજે જયસ્થંભો રોપ્યા, પવિત્ર ઉન્નવલ ગુણરૂપી ચંદ્રવાથી જગતને ઢાંક્યું. યશ અને પ્રતાપરૂપી કેસરથી સમસ્ત જગતને આછો લેપ કર્યો—પીળું બનાવ્યું. આ પ્રમાણે યાત્રાત્સવ-યુદ્ધનો ઉત્સવ કર્યો છતાં હજી સિદ્ધરાજ વિરમતો નથી ? શત્રુઓ ઉપર મીઠી નજર કેમ રાખતો નથી ?” ઉત્સવમાં થાંભલા, ચંદ્રવા અને કેસરનો ઉપયોગ થાય છે. આ પદ્યમાં રૂપક બનાવી તે બધું ઘટાવ્યું છે. ઉક્ત પદ્યનો આવો અર્થ કરવો મને ઠીક લાગે છે. ડૉ. બુહલરની કલ્પનાથી ‘યાત્રાનન્દ:’ નો અર્થ આપણે સોમેશ્વરની છેલ્લી યાત્રાનો અર્થ કરી હૈમવ્યાકરણની પૂર્તિ સં. ૧૧૯૭ પછી

૫૦૮

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત

માનીએ, તો આપણને અનેક શંકાઓ અને મુશ્કેલીઓ નડે છે. તેમાંની કેટલીક અહીં લખું છું:—

- ૧ વ્યાકરણ બંન્યા પછી સિદ્ધરાજે રાજપંડિતો પાસે તેને સંપૂર્ણ વંચાવી તેની પરીક્ષા કરવામાં જે સમય કાઢ્યો તે ઘટી શકે નહિ કે જે પરીક્ષા કરાવવાની વાત આપણને સાવ સાચી જેવી જણાય છે.
- ૨ તેની સેંકડો નકલો કરાવવામાં અને પૂર્વોક્ત કાર્યમાં ત્રણ વર્ષ વીત્યાની પ્રભાવકચરિત્રની વાત ઘટે નહિ, કેમકે સિદ્ધરાજનું મૃત્યુ સં. ૧૧૯૯માં થયું છે, એમાં કાઠનો ૫ મતભેદ નથી.
- ૩ વ્યાકરણના પ્રચાર માટે સિદ્ધરાજે જે મદદ આપી, મહેનત લીધી, તેને માટે ચાર વર્ષથી ઓછો સમય માનવો પડે કે જે ઠીક નથી લાગતો.
- ૪ હેમચંદ્રાચાર્યની હાજરી સોમેશ્વરની છેલ્લી યાત્રામાં અથવા ત્રીજી કહે છે, તેને કાઠી નાખવી પડે, કે જે કાઠવી ઇતિહાસથી વિરુદ્ધ જણાય છે, અને ડૉ. બુહલર પણ તે કાઠી નાખવી પસંદ ન જ કરે. એ અંધી બાબતો જોતાં હું એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે સોમેશ્વરની યાત્રાએ જતાં પહેલાં જ હેમાચાર્યે વ્યાકરણ પૂરું કર્યું હતું.

તારણ

આ આખાય લેખનું તારણ એ છે કે માલવાના રાજા યશો-વર્માને જીતીને આવ્યા પછી અને સોમેશ્વર ગિરનાર તથા શત્રુંજ્યાદિ વૈદિક-જૈન તીર્થોની છેલ્લી યાત્રા કર્યા પહેલાં ગુજરાતના રાજાધિરાજ

સિદ્ધહૈમચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સર્વત્

૫૦૯

સિદ્ધરાજ જયસિંહ શ્રી હૈમચન્દ્રાચાર્યને પ્રાર્થના કરી ગુજરાતના ગૌરવને વધારવા માટે વિ. સં. ૧૧૯૩ ના છેડા ઉપર સિદ્ધ-હૈમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન નામનું વ્યાકરણ બનાવરાવ્યું અને વિ. સં. ૧૧૯૬ પછી સિદ્ધરાજે તેનો અનેક રીતે પ્રચાર કર્યો. હૈમ-ન્યાસ વિગેરે વ્યાકરણની ટીકા ગ્રંથો તેની પાછળ બન્યા છે.

આ લેખમાં હૈમ બૃહ-ન્યાસ, હૈમ કાવ્યાનુશાસન અને દ્વયાશ્રય કાવ્યનો પણ પ્રસંગોપાત્ત વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ વિષય વિષમ છે. સાધનો ઓછાં છે, તેથી ઘણું ખરૂં કામ કટપનાથી લઈ મારી અત્યદ્ય મતિથી મેં અહીં ટૂંકમાં વિચાર કર્યો છે. મારો મત દર્શાવ્યો છે, તે સંપૂર્ણ સાચો જ છે એમ હું દાવો નથી કરતો. સબજડ યુક્તિ અને પ્રમાણોથી મારા મતનું ખંડન કરવા હરકાઈને હું પ્રાર્થું છું; તેનું સાચી રીતે ખંડન થતાં હું મારા મતને ફેરવવા વિલંબ કે સંક્રાંચ નહિ કરું એવી ખાત્રી આપું છું. ગુજરાતના સાક્ષરો એ વિષે વધુ મૌલિક અને સ્પષ્ટ વિચારો પ્રકટ કરે એમ ઇચ્છી વિરમું છું.

: ૬૫ :

શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ^૧

(શક્તેશ્વરપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર)

કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાની અને ભક્ત મહાકવિઓ પોતામાં કાવ્યની સુંદર અને અપૂર્વ શક્તિ હોવા છતાં કાંઈ કાવ્ય નથી બનાવતા અને પસંદ પણ નથી કરતા. આનાથી વર્તમાન પદ્ધતિના વિદ્વાનો પોતાના વિકલ્પો દ્વારા પ્રમાણ વગર પણ એકદમ માની લે છે અને લોકોને પણ મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે “ તે માણસ (કવિ) નો કાવ્ય વિષયનો એકે ગ્રંથ બનાવેલો મલતો નથી, માટે તેમનામાં તે વિષયની પારંગતતા નહોતી. તેઓને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહોતો. ” પરંતુ અમુક વિદ્વાને તે વિષયનો ગ્રંથ નથી બનાવ્યો, માટે તે વિષય (કાવ્યશાસ્ત્ર) થી અજાત હતા, એમ કહેવું ભયંકર ભૂલ ભરેલું અને અન્યાય કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે પહેલી શતાબ્દી પહેલાના અનેક ગણધરો આચાર્યો

૧ જૈનજ્યોતિ. અષાઢ વિ. સં. ૧૬૮૮, અંક ૧૦.

વિદ્વાનો થયા છે કે જેઓએ યાવજીવ આત્મ કલ્યાણમાં રહી અથવા કીર્ત્યાદિની ઉપેક્ષાના કારણે એકે વિષયનો ગ્રંથ લખ્યો નથી. વિક્રમ રાજના સભા અલંકાર **શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર** જેઓમાં કલિદાસ જેવી કાવ્યશક્તિ પણ વિકસવર હતી અને જેઓ માટે આખા ગુજરાતને નહિ પણ આખાએ ભારતવર્ષને પોતાની પ્રતિભાથી ચમત્કૃત કરનાર કલિકાલ સર્વજ્ઞ **શ્રીહુમયંદ્રાચાર્ય** પણ સ્વોપજ્ઞ વ્યાકરણ સૂત્રમાં “**અનુસિદ્ધસેનં કવયઃ**” ઉદાહરણ આપી તેમને શ્રેષ્ઠતમ કવિ તરીકે ઓળખાવે છે, તે **સિદ્ધસેન** દિવાકરે કોઇનું કાવ્ય બનાવ્યું હોય તેમ જણાતું નથી. તો શું તેઓને કાવ્યશાસ્ત્રથી અજ્ઞાત કહેવા ? ન્યાય (દર્શન) વિષયના અનેક છન્દોમાં બનેલી તેઓની **દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા** માંથી જે અત્યારે ૨૧ **દ્વાત્રિંશિકાઓ** મળી છે તથા શ્રીપાર્શ્વનાથનું ભક્તિમય ‘**કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર**’ મળે છે, તે બધાની રચના રસવત્તા તથા ચાક્ષુષી જોઈને કોઈપણ સાચો વિદ્વાન કવિ કહેશે કે “તેઓમાં કવિત્વશક્તિનો ઘણોજ વિકાસ થયો હતો.” અને આચાર્ય **હુમયંદ્રમહારાજે** “**અનુસિદ્ધસેનં કવયઃ**” કહીને **શ્રીદિવાકરાચાર્યને** ખરેખર આલેખ્યા છે. ન્યાયાચાર્ય **શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય** મહારાજ પણ ઉપર કહેલ કવિ વિદ્વાનો પૈકીના એક હતા. તેઓ દર્શન-તર્ક શાસ્ત્રના ખૂબ રસિયા હોવાથી તેઓએ એક મહા-

૧ હૈમવ્યાકરણ ૨-૨-૩૯ નવી છપાણી હૈમલલ્લુત્તિ નું પૃ. ૭૨

૨ આ ૨૧ દ્વાત્રિંશિકા, ન્યાયાવતાર અને સન્મતિતર્ક મૂલત્રન્થો શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરકૃતપ્રશ્નમાલા” પુસ્તકમાં શ્રીજૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગરથી છપાયા છે.

૩ આ ૨૧ દ્વાત્રિંશિકાઓ ઉપજાતિ, વસન્તતિલકા, પૃથ્વી, વૈતાલીય, અનુષ્ટુપ, આર્યા, શાલિની, શિખરિણી કાદિ છન્દોમાં છે.

૫૧૨

શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

કાવ્ય બનાવ્યું હોય એવું જણાતું નથી. **खण्डनखाद्य, न्यायालोक, स्याद्वादकल्पलताटीका, नयोपदेश, भाषापरिच्छेद, ज्ञानविन्दु** જેવા નવ્ય અને પ્રાચીન ન્યાય ગ્રંથોના કર્તા તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે, એટલે ઘણા લોકો સમજે છે કે તેઓ શુદ્ધ દાર્શનિક પંડિતજ હતા, પરંતુ હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં ઉપલબ્ધ થયેલ તેમના રચેલા ત્રણ સ્તોત્રો-કે જેનો ટુકો પરિચય ‘જૈન સાહિત્યોપયોગી વાતો પત્ર લેખાંક ૪) ‘જૈનપત્ર’ માં હું આપી ચૂક્યો છું. તે જેવાથી તેમની કાવ્યશક્તિ, અલંકાર, વિજ્ઞાન, રસપરિચય, અનુપ્રાસ કુશલતા શબ્દાર્થ ઘટના, શક્તિ અને ભક્તિનો ઘણો સારો પરિચય થાય છે. આ ત્રણે સ્તોત્રો વાંચ્યા પછી તો શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર પછી “**अनुयज्ञोविजयं कवयः**” કહેવા-લખવા હૃદય અને લેખીની તત્પર થાય છે.

આ ત્રણે સ્તોત્રોની એક પ્રેસ કોપી શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજ **श्रीजयंतविजयज्ज महाराज** પાસે કેટલાક વર્ષો પહેલાં મેં જોયેલી, મને તે સ્તોત્રો બહુ ગમ્યાં, તેમની અનુમતિ મલવાથી મેં આ ત્રણે સ્તોત્રની નકલ કરી લીધી. તેમની પાસેની નકલ ઘણું કરીને ન્યાય વ્યાકરણ તીર્થ શ્રીયુત પં. હરગોવિન્દદાસ ત્રિકમદાસ શેઠના હાથે કરેલી છે, એવું સાંભળેલું મારા સ્મરણમાં છે. આ સ્તોત્રો હજી સુધી કોઈ પ્રેસમાં છપાયા નથી. કેટલાક ભંડારોમાં આની પ્રતિઓ મળે છે એમ સંભળાય છે. આજે ઘણા વર્ષે **श्रीजयंतविजयज्ज महाराज**ની આજ્ઞાથી આ ત્રણ સ્તોત્રો સંબંધી લખવા મારો વિચાર થયો છે. જૈનોનું સ્તોત્ર સાહિત્ય ઘણું રસિક સુંદર અને ઉન્નત છે તેનો કેટલોક પરિચય સાહિત્યસેવી મિત્રવર શ્રીયુશ **चतुरविजयज्ज महाराज**ને અનેકવાર અનેક પત્રોમાં આપી જૈન સમાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને **जैनस्तोत्र समुच्चय** ગ્રન્થને સુંદર રીતે સંપાદિત કરી **निर्णय सागर** પ્રેસ

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

૫૧૩

યી પ્રકાશિત કરાવ્યો છે. બીજા સ્તોત્રોને તેઓ ખંતપૂર્વક સંગ્રહી તૈયાર કરી રહ્યા છે. મારી પાસેના પ્રસ્તુત ત્રણ સ્તોત્રોને પણ તેઓએ મંગાવ્યા છે. આ લેખમાં તો હું ત્રણ સ્તોત્રો પૈકી પ્રથમ ‘શ્રીશંખેશ્વરપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર’ નો પરિચય જ આપું છું.

શ્રી શંખેશ્વરસ્તોત્રનો પરિચય

સ્તોત્ર બનાવવાની પદ્ધતિ-પ્રથા ઘણા જુનાકાલથી પ્રચલિત થઈ છે. આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર કે જેઓ પ્રથમ વિક્રમ (વિક્રમ સર્વત્ પ્રવર્તક ઉત્તરયિનીના રાજ શકોને હરાવનાર) ની પંડિતસભાના માનવંતા સભ્ય હતા, તેમનું બનાવેલ શ્રીકલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર જગત્ પ્રસિદ્ધ છે, તે પછી સમન્તભદ્ર વિદ્યાનન્દસ્વામી, હરિમદ્ર, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વાદિદેવસૂરિ, હેમચંદ્ર, શોભન-મુનિ, ધનપાલ, જિનપ્રભસૂરિ આદિ વિકાન ભક્ત કવિઓએ અનેક વિચિત્રતાવાળાં સ્તોત્રો બનાવ્યાં છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્રના કર્તા ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી મહારાજ છે. મારી પ્રાપ્તિ જે શંખેશ્વર સ્તોત્ર છે તેમાં મુખ્યત્વે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર અને આચાર્ય ‘શ્રીહેમચન્દ્ર’ની અસર સાફ જણાય છે. એ સ્તોત્રનો મંગલ શ્લોક-

૧ અનન્તવિજ્ઞાનમપાસ્તદોષ મહેન્દ્રમાન્યમહનોયવાચમ્ ।

ગૃહં મહિમ્નાં મહસાં નિધાનં શંખેશ્વરં પાર્શ્વજિનં સ્તવીમિ ॥૧॥

૧ જુઓ ‘અનન્તવિજ્ઞાનમતીતદોષમવાધ્યસિદ્ધાન્તમમર્ત્યપૂજ્યમ્ ॥ ૧ ॥’ અન્યથોગ વ્યવચ્છેદિકા.

૨ અનન્તજ્ઞાનવાલા (રાગદ્વેષાદિ) દોષોને નાશ કરનાર, મોટા ઇન્દ્રોથી પૂજવા યોગ્ય, પૂજનીય શ્રદ્ધેય વાણીવાલા, મહિનાના આરપદ, તેજના ધર શ્રીશંખેશ્વરપાર્શ્વનાથ ને હું સ્તવું છું.

૫૧૪

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

શ્રી હેમાચાર્યકૃત અન્યયોગ વ્યવચ્છેદિકાના પહેલા શ્લોકની સ્મૃતિ કરાવે છે.

આ સ્તોત્રના કેટલાક શ્લોકો શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિની અયોગ-વ્યવચ્છેદિકા અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકાદ્વાત્રિશિકા ની જેમ અને કેટલાક શ્લોકો મહામાન્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરની દ્વાત્રિ-શિકાઓ તથા કલ્યાણમંદિર, ભક્તામરસ્તોત્રના શ્લોકોની સદૃશ આનંદ-ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ આ સ્તોત્રમાં ઘણો ચમત્કાર છે. ખાસ કરીને પ્રસાદ ગુણની સાથે શબ્દાનુપ્રાસ ધ્યાન ખેંચનારો છે. ખીજા સ્તોત્ર શ્રીગૌડીપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર માં તે પ્રથમ સ્તોત્ર કરતાં એ અનુપ્રાસાલંકાર ને છન્દ, શ્રીહર્ષકવિના નૈવધ-કાવ્યની સ્મૃત કરાવે છે. પ્રાયઃ કરીને આ શ્લોકોમાં અર્થાન્તર-ન્યાસ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા શ્લેષ, અનુપ્રાસાદિ અલંકારો પૈકી કોઈને કોઈ અલંકાર જરૂર મૂક્યો છે. ભગવાનની આજ્ઞા પાલવી કેટલી જરૂરની અને લાભકારી છે, તેનું દિગ્દર્શન શ્લોક ૧૧ થી ૨૦ સુધી ઘણી ખૂબી પૂર્વક કર્યું છે. સંઘ સાથે સંબન્ધ રાખનાર વર્ણન શ્લોક ૬૩ થી ૬૯ સુધી લબ્ય મનુષ્યોને હર્ષધેલા બતાવે તેવું છે. શ્રીમેરુતુજ્ઞાચાર્યે જેમ ભક્તામરમાં ચ્યોતનમ્દાવિલવિલોલક-પોલમૂલ—(શ્લોક ૩૮ માં) થી આપાદકઠમુરુશૃંગલવેષ્ટિતાજ્ઞા

૧ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ શ્રી સિદ્ધસેનના અનુકરણથી શ્રીમહાવીરસ્તુતિ ૩૫ ખે દ્વાત્રિશિકાઓ અયોગવ્યવચ્છેદિકા અને અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદિકા નામથી બતાવેલી છે. ખીજી દ્વાત્રિશિકા ઉપર શ્રીમલ્લિષેણસૂરિ ની જગત્પ્રસિદ્ધ સ્યાદ્વાદમંજરી ટીકા છે. નિર્ણયસાગર થી પ્રકાશિત સપ્ત-મગુચ્છકના ૫૪ ૧૦૨ થી ઉપર્યુકત બંને મૂલ દ્વાત્રિશિકાઓ છપાણી છે.

(૪૬ શ્લોક) સુધી હાથી, સિંહ વગેરેના આઠ પ્રકારના ભયનું વર્ણન કરી ભગવત્ સ્તોત્રથી તેઓનું નિવારણ બતાવ્યું છે, તેમ પ્રસ્તુત સ્તોત્રમાં શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે મદામ્બુલુખ્યાદ્ભ્રમરાડ્ડ-રવેણ પ્રવૃદ્ધરોષ ગિરિતુલ્ગકાયમ્ (શ્લોક ૯૪) થી આપાદ-કળ્ઠાર્પિતશ્ચ્છલોઘા વ્રણૈર્વિશીર્ણાઃ પ્રતિગાત્રદેશમ્ (૧૦૮ શ્લોક) ઇત્યાદિ ૧૫ પદોમાં વિસ્તારથી સુંદરતા પૂર્વક વર્ણન કર્યું છે, તે પછી જેમ ભક્તામરમાં ઉપસંહાર છે, તેમ આઠ પ્રકારના ભય નિવારણનો ઉપસંહાર કર્યો છે. જુઓ—

^૧ઈત્યષ્ટીતિ દલનપ્રથિતપ્રભાવં નિત્યાવબોધમરવુદ્ધસમ-
પ્રભાવમ્ ।

વિશ્વાતિશાયિગુણરત્નસમૃદ્ધધામ ! ત્વામેવ દેવ !
વયમીશ્વરમાશ્રયામઃ ॥ ૧૧૦ ॥

સ્તોત્રકારની શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ઉપર એવી અનેરી ભક્તિ છે કે અનેક રીતે કલ્પના કરી તે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ૯૩ માં શ્લોકમાં શ્રી શંખેશ્વર ભગવાનનો નામોલ્લેખ કર્યો છે તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે—

^૨વિધાય સૂધાનમધસ્તપસ્યયો કિમુચ્ચમન્ત્રવ્રતશીલ
શીલનૈઃ ।

૧ સરખાવો મત્તદ્વિપેન્દ્રમૃગરાજદવાનલાહિસદ્ગ્રામવારિધિમહોદરબન્ધનોત્થમ્ । તસ્યાડ્ડશુનાશમુચ્યાતિ મયં મિથેવ યસ્તાવકં સ્તવમિમં મતિમાનધીતે ॥ (ભક્તામરસ્તોત્ર શ્લોક ૪૭)

૨ શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું પ્રસિદ્ધ નામ સાંભળ્યું નથી તો નીચે માથું કરી (અને હંથા પગ કરી) તપ કરવાથી કે હંથા પ્રકારના મંત્ર વ્રત અને આચાર પાળવાથી યે શું ? તથા વિદ્યાસમૃદ્ધનું ઉન્નવલ બીજ પણ શું કામનું ? અર્થાત્ શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથના નામ સ્મરણ સિવાય બધા અનુષ્ઠાનો નકામા છે. વિદ્યાવ્રજબીજમુજ્જ્વલમ્ ને શંખેશ્વર નામનું વિશેષણ પણ બનાવી શકાય છે,

૫૧૬

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

શ્રુતં ન શક્તેશ્વરનામ વિશ્રુતં કિમત્ર વિદ્યાત્રજવીજમુ-
જ્જવલમ્ ॥ ૧૩ ॥

અંતિમ પદ્યમાં સ્તોત્રકારે શ્લેષ દ્વારા પોતાનો પરિચય આપ્યો છે તે આ પ્રમાણે:--

इति जिनपतिर्भूयोभक्त्या स्तुतः शामिनामिन--
‘स्त्रिदशहरिणीगीतस्फातस्फुरद्गुणमण्डलः ।

प्रणमदमरस्तोमः कुर्याज्जगज्जनवाञ्छित--
प्रणयनपटुः पार्श्वः पूर्णं यशोविजयश्रियम् ॥
(शङ्खेश्वरस्तोत्र ૧૧૩)

આ સ્તોત્રમાં અનુપ્રાસ-શબ્દ રચના સારી છે. તેના થોડા ઉદાહરણો આપું છું--

गुणास्त्वदीया अमिता इति स्तुताबुदासते देव ! नधीधना
जनाः ॥ ૪ ॥

कलौ जलौघे बहुपङ्कसङ्करे ॥ ૮ ॥

खलैः किमेतैः कलिकाललालितैः ॥ ૯ ॥

मूर्तिस्तव स्फुर्तिमती जनार्ति ॥ ૩૦ ॥

૧ દેવાંગનાઓ વડે ગવાયો છે વિસ્તૃત વિકસિત ગુણ સમૂહ જેનો, દેવોથી પૂજિત મુનિઓના સ્વામી, જગતના લોકોના અભીષ્ટ પૂરવામાં સમર્થ શ્રીપાર્શ્વજિનેન્દ્રની આ પ્રમાણે ભક્તિથી ઘણી રીતે સ્તુતિ કરી છે તે ભગવાન યશ અને વિજયની સંપૂર્ણ લક્ષ્મીને કરે-આપો. આમાં યશોવિજયશ્રીયમ્ માં સ્તોત્રકારે પોતાનું નામ પણ ગોઠવ્યું છે.

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની ઝોંક કૃતિ

૫૧૭

ફળામળોનાં ધૃણિભિર્ભુવીશ !	॥ ૩૧ ॥
પુષ્પાણિ પાણિર્ન લલૌ	॥ ૪૨ ॥
વિશક્કમક્કે દધતે	॥ ૪૨ ॥
વૃથા કથાઽસૌઃપરદોષઘોષિણૈઃ	॥ ૬૧ ॥
જગજ્જનાનન્દનચન્દનદ્રવૈઃ	॥ ૬૭ ॥
સમુન્નમન્ મેઘધિયા	॥ ૬૮ ॥
તમાલહિન્તાલરસાલતાલવિશાલસાલવ્રજદાહધૂમૈઃ	॥ ૯૮ ॥
મિથો મિલજ્જાલજટાલમૂર્તિર્દવાનલો વાયુ જયાત્ કરાલઃ	॥ ૯૯ ॥
પ્રતિભવં ભવતો ભવતાત્ કૃપારસમયે સમયે પરમા રતિઃ	॥ ૧૧ ॥

સ્તોત્રના છન્દો.

આ સ્તોત્રનો મંગલ શ્લોક ઉપજાતિ છન્દમાં છે, તે પછી ૧૧૦ સુધી દ્વિતીય પદો ૧ વંશસ્થવિલ છન્દમાં અને દ્વિતીય ૨ ઉપજાતિ વૃત્તમાં છે. ૧૧૧ મું પદ = દ્રુતીવિલમ્બિત વૃત્તમાં છે. ૧૧૩ મું ૩ હરિણી વૃત્તમાં છે.

૧ આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિ પ્રમુખ અને વંશસ્થ છન્દ કહે છે. હૈમચન્દોઽનુશાસનમાં આનું લક્ષણ જતજ્ઞા વંશસ્થમ્ ॥ (અધ્યાય ૨) આપેલું છે.

૨ હન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રાના મિશ્રણનું નામ ઉપજાતિ છે । =આનું લક્ષણ દ્રુતવિલમ્બિતમાહ નભૌ ભરૌ ॥ (છન્દોમજ્જરી દ્વિતીયસ્તવક-માં) છે.

૩ ન્તોમ્ત્રૌસ્કૌગો હરીણી ચઘૈઃ । હૈમ છન્દોઽનુશાસન અ ૨-૨૬૩ ।

૫૧૮

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

ત્રુટિત ભાગ.

આ સ્તોત્રની પ્રેસ કૉપી બીજી નકલ ઉપરથી મેં કરી છે એમ હું પહેલા લખી ચૂક્યો છું. મેં આની હસ્તલિખિત મૂલ પ્રતિ જોઈ નથી. જેના ઉપરથી મેં નકલ કરી છે તે નકલ કરનાર મહાશયને પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરતા ફેટલોક ભાગ અશુદ્ધ ફેટલોક ત્રુટિત અને ફેટલોક ભાગ સંદિગ્ધ મલ્યો હશે, એટલે તેઓએ ત્રુટિત અને સંદિગ્ધ ભાગને છોડી દીધો હશે. તે નકલ ઉપરથી નકલ કરતા મને જે પાઠ અશુદ્ધ લાગ્યો તે તો મેં અક્ષરશઃ લખી લીધો છે; પરંતુ જે ભાગ મને ખરાબર નિશ્ચિત રીતે વંચાયો નહીં અને ત્રુટિત હતો તે ભાગ મારી નકલમાં પણ નથી આવ્યો. એટલે શ્લોક નંબર ૮૫, ૧૦૬ તથા ૧૧૨, મારી નકલમાં મેં પૂરા લખ્યા નથી. શ્લોક નં. ૭૯, ૮૯, ૯૨, ૧૦૦, અને ૧૦૫ માં શ્લોકોમાં ફેટલોક ભાગ લખાયો નથી. તે સિવાય ફેટલાક વાક્યો પદો શબ્દો એવાં છે કે જેના અર્થો સંદિગ્ધ છે.

અંબાલા શહેર (પંજાબ)થી પ્રકાશિત થતા “શ્રીઆત્માનંદ” નામના હિન્દી માસિકમાં છપાયેલ “જૈન સાહિત્ય ઔર પ્રકાશનકી આવશ્યકતા” નામના મારા લેખમાં આ શબ્દેશ્વરસ્તોત્ર વગેરે ત્રણે સ્તોત્રો છપાવવા માટે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

(સ્તોત્રની કવિતાનો નમૂનો)

ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજીના શબ્દેશ્વરપાર્શ્વનાથસ્તોત્રનો વિસ્તૃત પરિચય જૈનજ્યોતિના ગત અંકમાં લખી ચૂક્યો છું. આ સ્તોત્રની આટલી પ્રશંસા કર્યા પછી તેની કવિતાનો નમૂનો પાડકા આગળ ન

૧ આ લેખ આત્માનંદના વર્ષ ૨ અંક ૯, ઈ. સ. ૧૯૩૧ સપ્ટેમ્બરમાં છપાયો છે.

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

૫૧૯

મૂકું તો એક જાતો અન્યાય જ કહેવાય. એવા અન્યાયથી મુક્ત રહેવા માટે આ સ્તોત્રની થોડી કવિતા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત આ લેખમાં આપવા પ્રયત્ન કરું છું. મને આશા છે કે મારી આ પ્રવૃત્તિ સાહિત્યપ્રિય પાઠકોને વિનોદકારક થશે—

**‘મહાનુભાવસ્ય જનુર્જનુષ્મતાં ગુણસ્તવૈરેવ દદ્યાતિ હૃદયતામ્ ।
ઘનં વનં કાન્તવસન્તસંપદાં પિકીરવૈરેવ સમૃદ્ધમીક્ષ્યતે ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ— મહાપુરુષના ગુણોની સ્તુતિથી પ્રાણિઓનો જન્મ સુંદરતાને પામે છે. (સફલ અને છે.) [કેમ કે] સુંદર વસન્ત ઋતુની શોભાથી ભરેલું વન કોલીલાના મધુર શબ્દોથી—ગીતોથી જ સમૃદ્ધ દેખાય છે—(શોભિત થાય છે)

ભગવદ્ગુણ સ્તુતિથી કવિની વાણીની નિર્મલતા—

**અવર્ણ્યઅંવર્ણનકદમલાડઽવિલઃ સ્વકાર્યરક્તસ્ય કવેર્ગિરાં રસઃ ।
ગુણસ્તવૈર્દેવ ! તવાડતિર્નિર્મલો ભવત્યવશ્યં કતકોત્કરોપમૈઃ ॥ ૩ ॥**

હે ભગવન્ ! નહીં વર્ણન કરવા યોગ્ય (રાજ્ય વગેરે અયોગ્ય—દોષો પુરૂષો)ના વર્ણન (પ્રશંસાત્મક) કરવાના પાપથી મલીન થએલ સ્વાર્થી કવિની વાણીનો રસ કતકૌષધીના સમૂહ જેવી તારા (પ્રભુના) ગુણોની સ્તુતિથી નિશ્ચિત રીતે નિર્મલ અને છે—નિષ્પાપ અને છે.

૧આ પહેલાંનો ‘પ્રથમ શ્લોક’ અનુવાદ સહિત ગયા લેખમાં આવ્યો હોવાથી ફરી અહીં આપ્યો નથી.

૨ કતક નામની એક વનસ્પતિ છે, તે મેલા વાણીમાં નાખીએ તો વાણી સ્વચ્છ થઈ જાય છે. શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજે ‘શ્રી વિમલસ્વામિનો વાચઃ કતકક્ષોદસોદરાઃ’ સકલાર્હત્ સ્તોત્રમાં કતક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

૫૨૦

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

ગુણાસ્ત્વદીયા અમિતા इति स्तुताबुदासते देव ! नयीधना जना
मणिष्वनन्तेषु महोदधेरहो ! न किं प्रवृत्तेरुपलम्भसम्भवः ॥४॥

હે પ્રભો ! તારા ગુણો અસંખ્ય છે; છતાં પંડિત પુરુષો તે ગુણોની સ્તુતિમાં ઉદ્ધાસીન-હતાશ થતા નથી. સમુદ્રમાં અનન્ત રત્નો હોવા છતાં શું રત્નો મેળવવા લોકોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી ? (અર્થાત્ થાય છે.)

कलौ जलौधे बहुपङ्कसङ्करे गुणव्रजे मज्जति सज्जनिर्जिते
प्रभो वरीवर्ति शरीरधारिणां तरीच निस्तारकरी तव स्तुतिः ॥८॥

હે દેવ ! બહુ પાપ-ક્રીયડથી ભરેલા કલ્પયુગથી સમુદ્રમાં સત્પુરુષો-વડે પ્રાપ્ત કરાએલા ગુણો પુણ્ય-નષ્ટ થએ છે, તારી સ્તુતિ પ્રાણી-ઓને માટે નાવની માફક ભવ સમુદ્રથી પાર પમાડનારી છે.

खलैः किमेतैः कलिकालकालितैर्विपश्चितां नाथ ! यदि प्रसीदसि
पराक्रमः कस्तमसां महीयसां तनोति भासं महसां पतिर्यदि ॥९॥

હે પંડિતોના સ્વામિન્ ! જો આપ પ્રસન્ન થાઓ તો પછી કલિકાલના પ્રસાદથી વધેલા આ ખલપુરુષોની શી જરૂરત છે ? અથવા તેઓનો મને શો ભય છે ? [કેમકે] જો સૂર્ય પ્રકાશ કરે તો પછી મોટા અંધકારની શી શક્તિ છે ? અર્થાત્ તે પોપણા (ત્રદ્ધિ) પામે નહીં.

शमो दमो दानमधीतिनिष्ठा वृथैव सर्वं तव भक्तिहीनम् ।
चमत्क्रियां नैव कविप्रवन्द्यो रसं विना यच्छति चारुबन्धः ॥

તારી ભક્તિ વગરની શાંતિ, ઇન્દ્રિયદમન, દાન અને અધ્યયન તત્ત્વપરતા અધું બ્યર્થ નકામું છે; [કેમકે] સુંદર રચનાવાલો પણ કવિનો ગ્રંથ રસ (અંગારાદિ) વિના ચમત્કારને પામતો જ નથી.

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

૫૨૧

જ્ઞાનક્રિયા વિના કાર્યસિદ્ધિ નથી—

**ન જ્ઞાનમાત્રાદપિ કાર્યસિદ્ધિર્વિના 'ચરિત્ર' ત્વદાગમેઽસ્તિ
અગીક્ષમાણઃ પદવીં ન પઙ્કુર્વિના ગતિં હન્ત પુરં પ્રયાતિ ॥ ૧૮ ॥**

તારા આગમમાં ચારિત્ર (આચરણ) વિના એકલા જ્ઞાનથી
કાર્યસિદ્ધિ (મોક્ષ) નથી [કેમકે] માર્ગને જ્ઞેતો-જાણતો છતો પણ
પાંગળો માણસ ગમન સિવાય (ચાલ્યા સિવાય) ધ્રુવગામમાં પહોંચતો
નથી.

ભગવાનની આજ્ઞાની મહત્તા—

**સંસારસિન્ધાવિહ નાસ્તિ કિશ્ચિદાલમ્બનં દેવ ! વિના ત્વદાજ્ઞામ્
તયા વિહોનાઃ પરકષ્ટલીના હ્રદા ! મહામોહહતાઃ પતન્તિ ॥ ૧૯ ॥**

હે પ્રભો ! આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તારી આજ્ઞા સિવાય કંઈ પણ
આલંબન-આધાર નથી, તે (તારી આજ્ઞા) સિવાય કહીન કષ્ટમાં
ફસાએલા મોટા મોડથી દણાએલા ખીચારા લોકો પડે છે. અથવા
મહા મોડથી દણાએલા મોટા કષ્ટમાં ફસાઈને પડે છે.

**મહૌષધિર્જનમજરાઽઽમયાનાં મહાર્ગલા દુર્ગતિમન્દિરસ્ય
ચ્ચનિઃ સુખાનાં કૃતકર્મહાનિરાજ્ઞા ત્વદીયાઽસ્તિ જિનેન્દ્રચન્દ્ર ! ૨૦ ॥**

હે જિનેશ ! તારી આજ્ઞા જન્મ જરારૂપી રોગોને માટે મોટા
ઔષધ તુલ્ય છે, નરકાદિ દુર્ગતિને રોકવામાં મોટી અર્થલા સમાન છે,
સુખોત્તી આણુ છે. અને કરેલ કર્મોનો નાશ કરનારી છે.

૨ શાસ્ત્રાપ્યધીત્યાઽપિ ભવન્તિ મૂર્ખાં યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ॥
સંચિન્ત્યતામૌષધમાતુરં હિ ન જ્ઞાનમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્ ॥

૫૨૨

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

ભગવાનમાં ગુણો શા માટે છે ?—

પરેષુ દોષાસ્ત્વયિ દેવ ! સદ્ગુણા મિથોઽવલેપાદિવ નિત્યમાસતે ।
સ્ફુરન્તિ નેન્દાવપતન્દ્રચન્દ્રિકાસ્તમોભરાયા કિમુ સિદ્ધીકાસુતે ।

હે ભગવાન, ખીજા દેવોમાં (જૈનમતથી સિત્તમતના-મનાતા આત્મ પુરુષોમાં) દોષો (રાગદ્વેષાદિ) અને તારામાં સારા ગુણો એકખીજાની ધર્મ્યાથી હંમેશા રહે છે (અર્થાત્ ભગવાનમાં ગુણો છે એટલે ધર્મ્યા-દ્વેષથી દોષો ભગવાન પાસે ન ટક્યા. ભગવાનના વિરોધી-ઓમાં જોઈને રહ્યા) ચંદ્રમાંમાં સ્વચ્છચન્દ્રિકા (ચાંદની) અને રાહુમાં અધકારનો સમૂહ નથી રહેતો શું ?

સંધનો પ્રસંગ—

અવેક્ષ્ય ધૂમં તવ ચૈત્યમૂર્દ્ધનિ પ્રસર્પિકૃષ્ણાગુરુધૂપસભવમ્ ।
સમુન્નમન્મેઘધિયા કલાપિનામુદેત્યવિશ્રાન્તમકાણડતાણ્ડવમ્ ॥

તારા મંદિરના શિખર ઉપર ફેલાયેલા કાલા અગુરુ ધૂપથી ઉત્પન્ન થયેલ ધૂમાડાને જોઈને ચડેલા મેઘની બ્રાંતિથી અનવસરે (વર્ષાના સમય સિવાય) મયૂરોતું નૃત્ય થાય છે.

વનં યથા પુષ્પભરેણ પાવનં ગ્રહવ્રજૈર્વા ગગનં પ્રકાશિભિઃ ॥
તથા સદા સજ્જનૈરલકૃતૈર્વિરાજતે ત્વન્નવનં શ્રિયા ઘનમ્ ॥૬૧॥

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

૫૨૩

જેમ પ્રુલોના સમૂદયથી પવિત્ર વન શોભે છે, તેજસ્વી ગ્રહોના સમૂહોથી આકાશ શોભે છે, તેવી રીતે આભૂષણોથી યુક્ત સંધના માણસો વડે શોભાથી ભરેલું તારૂં પવિત્ર મંદિર હંમેશા શોભે છે.
ભગવત્પ્રસાદ વર્ણન—

ત્વત્તઃ પ્રસીદન્તિ હિ કામધેનુકલ્પદ્રુચિન્તામણિકામકુમ્ભાઃ।
ત્વદપ્રસન્નો ચ તદપ્રસિત્તિરિતિ ત્વમેવાઽસ્ય (સી ?) બુદ્ધૈર્નિષેઘ્યઃ

તારાથી—(તારા પસાયથી) કામધેનુ, કલ્પદ્રુક્ષ, ચિન્તામણિરતન અને કામધટ પ્રસન્ન થાય છે. (મલે છે—ફલ આપવા તત્પર થાય છે), તારી (પ્રભુની) અપ્રસન્નતામાં તેઓની (કામધેનુ વગેરેની) અપ્રસન્નતા (નારાજી) છે, એથી પાંડિતો વડે તુંજ સેવવા—આરાધવા યોગ્ય છે.

ભગવાનની સેવાથી ભોક્ષ સાથે સાંસારિક સુખ પણ છે—

ત્વદીય સેવા વિહીતા શિવાર્થ દદાતિ ભોગાનપિ ચાનુષક્ષાન્।
કૃષીબલાઃ શમ્યકૃતે પ્રવૃત્તાઃ પલાલજાલં ત્વનુષક્ષસક્ષિ ॥૭૭॥

ભોક્ષના માટે કરાએલી તારી સેવા ભોગોને (સાંસારિક—વૈષયિક સુખોને) સુતરાં પ્રયત્ન વગર આપે છે. [જેમ] ધાન્યને માટે પ્રવૃત્ત થએલા કૃષીસાનોને પરાણ (ઘાસ વિશેષ) તો આનુષંગિક જ મળે છે.

ભગવાનની વાણી અનુપમ છે—

રસૈર્ગિરસ્તે નવર્મિર્મનૌરમાઃ સુધાસુદૃષ્ટા વહુધાઽપિ ષડ્ રસાઃ
અત્તોઽનયોઃ કઃ સમભાવમુચ્ચરેદ્ ¹ વરેણ્યહીનોમિતિર્વિંડમ્બના

¹ હિતમ વસ્તુ સાથે હીન—અધમ વસ્તુની હિપમા આપવી તે હીનોપમા નામને! ઉપમાલક્ષ્યારદોષ છે, જેમકે ‘ વિભિન્નલિઙ્ગવચના નાઽતિ-હીનાધિકાં ચ તામ્ । નિબઘ્નન્તિ બુદ્ધાઃ ક્વાપિ લિઙ્ગ-ભેદં તુ મેનિરે ॥ (વાગ્મટાલંકાર પરિચ્છેદ ૪ શ્લોક ૫૮) પ્રસ્તુતમાં “કાગડાના જેવી

૫૨૪

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

નવરસો (શ્રંગાર, વીર, કરુણ, હાસ્ય અહમુત, ભયાનક, રૌદ્ર, ખીલસ, શાંત,) કરતાં તારી વાણી વધુ મનોહર છે. [અને] અમૃતમાં તો વધારેમાં વધારે છ રસો (મધુર કટુ તિક્તતાદિ) જોવાય છે— સંભળાય છે, એથી કરીને આ એ (શ્રંગારાદિ નવરસ અને અમૃત સુધાની સાથે તારી વાણીની સદૃશતા (સરખામણ) દ્રાણ કરી શકે— કહે ? [કેમકે તેમ કરવામાં] અધિક હીનોપમાની મુશ્કેલી થાય છે. અર્થાત્ તારી વાણી નવરસ અને અમૃત જેવી છે, એમ કહેવું તે હીનોપમા દોષ છે.

ખીજ દર્શનનો ભગવાનના દર્શનમાં સમન્વય—

**‘સ્ફુરન્તિ સર્વે તવ દર્શને નયાઃ પૃથગ્ નયેષુ પ્રથતે ન તત્ પુન ।
કળા ન રાશૌ કિમુ કુર્વતે સ્થિતિ ? કળેષુ રાશિસ્તુ પૃથગ્ ન વર્તતે**

તારા (જૈન) દર્શનમાં ખીજ નથા નયોન્દર્શનો (નૈગમ સંગ્રહ, વ્યવહાર ઋણુસૂત્રાદિ) દેખાય [પરન્તુ] ભિન્ન ભિન્ન નયોમાં—દર્શનોમાં (નૈયાયિકાદિ સ્વીકૃત નયાડડલાસોમાં) તારું અપેક્ષાવાળું, (વસ્તુના અનન્તધર્મેને ખંડન નહીં કરનારું,) દર્શન (જૈનદર્શન) દેખાતું નથી. [કેમકે] [અનાજના] સમૂહમાં [અનાજના] દાણા નથી રહેતા શું ? અર્થાત્ રહે છે. અને અલગ દાણાઓમાં તો [અનાજનો] સમૂહ ઢગલો રહેતો નથી.

તારી ચતુરાઈ છે” ની જેમ બધા રસ અને સુધા કરતા વિશિષ્ટ ગુણવાળી ભગવાનની વાણી અધિક છે અને તે હીન ગુણવાળા છે માટે હીનોપમા વિહમ્બના છે. ૧ મેળવે શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર ના પ્રથમદ્વાવિશિકા ને ‘સુનિશ્ચિત’ ન પરતન્ત્રયુક્તિષુ ૩૦ મે ૧લોક.

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ

૫૨૫

તવોપદેશં સમવાપ્ય યસ્માદ્ વિલીનમોહાઃ સુખિનો ભવામઃ ।
નિત્યં તમોરાહુસુદર્શનાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તવ દર્શનાય ॥૮૬॥

જે (દર્શન) થી તારા ઉપદેશને પ્રાપ્ત કરીને [અમે] મોહ વગરના સુખી થઈએ છીએ તે પાપ—અજ્ઞાનરૂપી રાહુને [નાશ કરવા] માટે સુદર્શન એક સમાન તારા દર્શન (જૈનદર્શન) ને હંમેશા નમસ્કાર હો ॥

આમાં મૂલ કર્તા ના ૧૧૩ શ્લોકો છે. જ્યારે ‘જૈન ગ્રંથાવલી’ માં ૧૧૨ શ્લોક લખ્યા છે; કદાચ છેલ્લો શ્લોક પ્રશસ્તિરૂપ હોવાથી તે નહીં ગણીને તેમાં ૧૧૨ શ્લોક લખ્યા હશે.

આ સ્તોત્ર સંપૂર્ણ થયા પછી પણ મારી નકલમાં એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

ન્યાયસ્ય વૈત્તુર્મુનિતલ્લજસ્ય યશોવિજેતુર્ગુણયુક્તનામ્નઃ ।

इमां कृतिं भक्तिकवित्वयुक्तां प्रापं विलिख्याहमनल्पभाग्यम् ॥

મુનિઓમાં એક ગુણવાળું નામ જેનું; ન્યાયના પારગામી યશોવિજયજી ની ભક્તિ અને કવિત્વ યુક્ત આ કૃતિ (ગ્રંથ) ને લખીને—નકલ કરીને મેં મોટું પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ઉપરના શ્લોકથી સાફ જણાય છે કે પ્રસ્તુત સ્તોત્રની નકલ કરનારે તે (છેલ્લો) શ્લોક બનાવ્યો છે.

उपसंहार

મહાતુલાવો ! શ્રીશંકરેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર નો આંતરિક અને બાહ્ય પરિચય સંક્ષેપમાં મારી લઘુશક્તિથી આ લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખથી પ્રસ્તુત કાવ્ય (સ્તોત્ર) અને કાવ્યકર્તાશ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયને મહાકવિ તરીકે તમે ઓળખો. અને આ કાવ્ય સુંદર રીતે મુદ્રિત થઈ પ્રજના હાથમાં છુટી આવો એટલું ઇચ્છી વિરમવા પહેલાં આટલું કહેવું આવશ્યક સમજું છું કે આ સ્તોત્ર સિવાયના બીજા એ સ્તોત્રો સંબંધી વખત મળે થોડો પરિચય કાલાન્તરે આપવા જરૂર થતું કરીશ.

: ૬૬ :

આજનું સ્ત્રીશિક્ષણ ^૧

મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે તેને ઘણી બાબતોનું અજ્ઞાન હોય છે. તેની ઘણીખરી શક્તિઓ અવિકસિત દશામાં હોય છે. આત્માણ કે ક્ષત્રિય, ભારતીય કે ઇતર દેશીય, જૈન કે જૈનેતર તમામ પ્રાણીઓના જન્મ વખતે એકજ સરખા પ્રાય હોય છે. પણ જેને ઉચું શિક્ષણ મળે છે, તે ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ કરતો જાય છે. અક્ષરજ્ઞાન મેળવવું એટલું શિક્ષણ નથી; તેના અનેક પ્રકારો અને વિધિવિધ ઉપાયો છે. પણ અહિં માત્ર અક્ષરજ્ઞાન શિક્ષણની વાત છે.

શિક્ષણથી ઘણી બાબતોનું અજ્ઞાન ટળે છે. આત્મામાં છુપાઈ રહેલી શક્તિઓ વિકસે છે. આ લોક અને પરલોકનો વિકાસ સધાય છે. યાવત્ ઇશ્વર સ્વરૂપી પણ શિક્ષણથીજ થવાય છે.

શિક્ષણનું ફળ ઘણું વિશાળ અને રમણીય છે. તેના પ્રકારો અનેક છે. તેના સ્વરૂપનો ઉકેલ આણવો ઘણો અઘરો છે.

૧ સ્ત્રીબોધ. ઓગસ્ટ, ૧૯૩૪, અમદાવાદ.

શિક્ષણનું લક્ષણ

મહારી નાનકડી મતિ પ્રમાણે તો શિક્ષણનું લક્ષણ ‘કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને પરતંત્રતાથી મુક્ત થવું’ છે હું ધારું છું કે આ લક્ષણમાં કોઈ વાંધો લઈ શકે તેમ નથી. પરતંત્રતાના ભેદો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારના હોઈ શકે, તેમ તેના અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ કારણો પણ અનેકવિધ હોય; પરંતુ શિક્ષણથી અંધન મુક્ત થવાની લાયકાત તો આવવી જ જોઈએ. પછી ભલે કોઈ જાણી જોઈને પરતંત્રતાથી મુક્ત ન થાય, તે માટે ઉપાયો ન કરે, તે વાત જુદી છે. શિક્ષણથી કર્તવ્ય-જ્ઞાન અને અંધનથી છૂટવાની લાયકાત નથી આવતી, તે શિક્ષણ શિક્ષણ નથી, તે જ્ઞાન જ્ઞાન નથી, તે તો ફક્ત શરીર, મન અને સમયને બરબાદ કરનારો, ધનનો નાશ કરનારો એક ભરમગ્રહ જ કહેવો જોઈએ. સૂર્ય ઉગ્યા પછી અંધારું ન મટે, અગ્નિથી ટાઢ ન ઓછી થાય અને શીતલ નીરથી શાંતિ ન મળે તો પછી ગળબ જ કહેવાય ને !

પ્રાચીનકાળનું શિક્ષણ

શિક્ષણ સંબંધી ઉદાપોહ કરતાં આપણે પ્રાચીનકાળના શિક્ષણ તરફ દૃષ્ટિ તો જરૂર કરવી જોઈએ. દરેક વસ્તુમાં પૂર્વના કાળની થોડી ઘણી યોગ્ય મદદ જરૂર લેવી પડે છે, અથવા લેવી જોઈએ. જુના અને નવા બંને કાળના ગુણદોષોનો વિચાર કર્યા પછી જ યોજના ઘડાય છે તેમાં સંગીનતા અને સુંદરતા વધુ હોય છે, એમ મહાર્ મોહનવું છે.

જેટલો જૂનો સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ છે તેટલો જ જુનો લગભગ શિક્ષણનો પણ છે. દરેક દેશ કે કાળમાં થોડા ઘણા અંશે શિક્ષણની

૫૨૮

આગનું સ્ત્રીશિક્ષણ

જરૂર અવશ્ય પડે છે. ભારતમાં શિક્ષણની ઉત્પત્તિ અને પૂર્ણવૃદ્ધિ ઘણા લાંબા કાળથી થએલી. હવે મોહનજોડેરો અને હરપ્પાની શોધખોળોથી ઇતિહાસ પ્રમાણને જ સાચું માનનારા લોકો પણ છ હજાર વર્ષના જુના કાળને ઇતિહાસકાળ ગણવા લાગ્યા છે. કારણ કે તે બંને શહેરોનો અસ્તિત્વકાળ છ હજાર વર્ષ પહેલોનો છે. તે બંને શહેરોમાં અનેક મુદ્રા, સિક્કા અને બીજા અનેક એવી વસ્તુઓ મળી આવી છે કે જેથી ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાનું હિંદુ શિક્ષણ અને કળામાં બીજા દેશો કરતાં મોખરે હતું એમ સિદ્ધ થાય છે.

જુના કાળમાં શિક્ષણનું કાર્ય મુખ્યત્વે બે જાણ કરતા હતા. એક ત્યાગીઓ અને બીજા રાજાઓ.

ગુરૂ શિષ્યનો સંબંધ

ત્યાગીઓમાં વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધોના ઋષિઓ, નિર્ગ્રંથો ભિક્ષુઓ અને બ્રાહ્મણોનો સમાવેશ થાય છે. આ વર્ગ દેશકાળને ભક્ષમાં લઈને શિક્ષણનો ક્રમ ગોઠવતો. જેથી પ્રજા પોતપોતાના ગુણ-કર્માનુસારે કર્તવ્ય, જ્ઞાન અને સ્વતંત્રતા મેળવી મહાન વિજયી અને વિશ્રાંત થતી. અહીં જુના સમયમાં જાતિભેદનું જોર ન હતું, દરેક જાતિના સભ્યો ભેગા કરી આ ત્યાગીઓ વિદ્યાર્થીઓને અનેક વિષયોનું ઉંડું અને દીપતું જ્ઞાન આપતા. વિદ્યાર્થીઓ પણ હૃદયના ઉગ્રાણથી ઉત્પન્ન થએલી જિજ્ઞાસા અને સેવાવૃત્તિથી ગુરૂઓ પાસે જ્ઞાન મેળવી મનન અને નિદિધ્યાસન કરી આચરણમાં મુકવા તરફ વધારે ચીવટ રાખતા. ગુરૂશિષ્ય બંને પોતાની ફરજ ઉત્સાહપૂર્વક અદા કરતા. તે બંને વચ્ચે મીઠો સંબંધ જોડાતો.

આજનું શ્રીશિક્ષણ

પરદ

વિદ્યાપીઠોનો કાળ

બહુ જુના કાળ પછી એટલે કે ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના પછીનો ઇતિહાસ વિદ્યાપીઠોના ઇતિહાસથી ભરેલો છે. આ જમાનામાં સાધારણ નાના મોટા આશ્રમો ઉપરાન્ત વ્યવસ્થિત અને મોટા પાયા ઉપર યોજાયેલા મહાન વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં. તેની યોજના ઘડનાર બહુશ્રુત અને વિચારક પુરુષો હતા. તેમાં એક એક વિદ્યાપીઠમાં દશ દશ હજાર સુધી છાત્રો અને પંદરસો સુધી અધ્યાપકો સરસ્વતી દેવીની પવિત્ર ઉપાસના કરતા. હિન્દના દૂર દૂર પ્રાંતોનાજ નહિં, પણ ચીન, જાપાન, જાવા, અફઘાનીસ્તાન અને કાબૂલ જેવા દેશોથી પણ અનેક વિદ્યાર્થીઓ ભારતના આ વિદ્યાપીઠોમાં અધ્યયન કરવા આવતા, અને ભણીને ગયા પછી પોતાનું મોટું ગૌરવ માનતા. ચીની યાત્રી હુએનત્સંગ અને ઇત્સંગ જેવા પણ આપણા આ વિદ્યાપીઠોમાં ભણવા રહ્યા હતા. આ વિદ્યાલયોની યોજના, તેની પદ્ધતિ, તેનો પાઠ્યક્રમ, તેના વિષયો અને ફજો, ઓકસફર્ડ કે કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટી કરતાં વધારે ઉન્નત અને સુંદર હતા એમ કહેવામાં હું અતિશયોક્તિ જરા પણ કરતો નથી. તેવા મહાન વિદ્યાપીઠોમાં નાલંદા, તક્ષશિલા, વિક્રમશિલા, ધનકટક, મથુરા. ઉજ્જૈન, કાશી, જગદ મહાવિહાર, ઉદંતપુરી અને નવદીપના વિદ્યાપીઠો ખાસ ઉલ્લેખનીય છે, જે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં હતાં. આ આશ્રમો અને વિદ્યાલયોનો ઘણો ખર્ચો ખર્ચનો ભાર રાજ્યો અને બૌદ્ધ, જૈન અને વૈદિક ધર્મીક ગૃહસ્થો ઉપાડતા. શ્રીમાન ગૌરીશંકર ઓઝાજીએ એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે “ નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારમાં બસોથી વધારે ગામો હતાં, જે અનેક રાજ્યોએ દાનમાં આપ્યા હતાં ” ચીની યાત્રીઓના ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે સાતમી સદીમાં પાંચ હજાર મઠો પણ ભારતમાં હતા. જેમાં ૨૧૨૧૩૦ વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા હતા. સત્તરમી સદી સુધી,

૫૩૦

આજનું સ્ત્રીશિક્ષણ

એકલા બંગાલમાં એંસી હજાર નાની મોટી પાઠશાળાઓ હતી; પણ આમ પંચાયત યોજના તોડી પાડ્યા પછી તેમાં ઘટાડો અને વિકાર થતો ગયો.

આ રીતે હિતૈષી વિચારક ત્યાગીઓના હાથમાં જે વખતે શિક્ષણનું કાર્ય હતું, રાજ્ય અને ધનાઢ્યોની ન્યારે દરેક રીતની જોષ્ટી સહાયતા હતી, ત્યારે ભારતદેશ સાચો શિક્ષિત હતો. સુખી હતો અને ખીજ દેશોમાં પંક્રતો હતો. ત્યારેજ આપણે ત્યાં ઋષભ, રામ, કૃષ્ણ, મહાવીર બુદ્ધ જેવા ધર્મોદ્ધારકો અવતરતા; ભીમ, અર્જુન, પ્રતાપ, શિવાજી, તેજપાલ જેવા વીરો પાકતા; ગૌતમ, કણ્ણદ, સિદ્ધસેન, મહાવાદિ, હરિભદ્ર, વિદ્યાનંદિવાદિ, દેવસૂરિ, ગંગેશોપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ, પદ્મવર અને યશોવિજયજી જેવા ન્યાયના પારગામીઓ જન્મતા; કાલિદાસ, ભવભૂતિ, હેમચંદ્ર, શ્રીહર્ષ જેવા કવિઓ; ભરત અને રામચંદ્ર જેવા નાટ્યજ્ઞો તથા આણક્ય જેવા રાજનીતિજ્ઞો અસ્તિત્વમાં આવતા. જુદી જુદી વિદ્યા અને કળાઓના આવિષ્કારો થતા, રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી તેવા વિદ્વાનોને મોટી સહાયતા મળતી, પ્રોત્સાહન મળતું, તેમની કીર્તિગાથાઓ ગવાતી. તેનું નિયમન કે વિધન નહોતું થતું. તેમની બુદ્ધિ કે શક્તિ કુદિત નહોતી કરાતી, તેમના ઓજારો અને હસ્તાદિ અવયવોનો નિર્દયતાપૂર્વક નાશ નહોતો કરાતો. જે દેશમાં તમોગુણવાળા સ્વાર્થી રાજ્ય અને વ્યાપારિઓ હોય છે તે દેશનો ઉદ્ધાર કદી થાય જ નહિં. તે દેશમાં વિદ્યા, કળા અને હુનર ઉદ્યોગમાં પ્રગતિ થઈ શકેજ નહિ, એ લખી રાખવું જોઈએ.

સ્ત્રીશિક્ષણ

પ્રાચીનકાળની શિક્ષા સંબંધી સર્વ સાધારણ લખ્યા છતાં સ્ત્રી-

શિક્ષણ સંબંધી કંઈક જુદું લખવું પણ જરૂરનું છે.

પૂર્વકાલમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓ

જો કે વેદ મંત્રોમાં સ્ત્રી અને શૂદ્રોને ભણાવવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વેદોના કેટલાક મંત્રોથી જ જણાય છે કે વેદકાળમાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ વિદુષી હતી. વૈદિકા સિવાય જૈનો અને બૌદ્ધ હમેશાં સ્ત્રી શિક્ષણના તરફેણમાં રહ્યા છે. બહુ જૂના કાળમાં પણ બ્રાહ્મી સુંદરી જેવી અનેક સ્ત્રીઓ અકંગ વિદુષીઓ હતી, તેવા ઉલ્લેખો જૈન શાસ્ત્રોમાં મળે છે. શકુંતલા, સીતાદેવિને હિન્દુ નાટકો પણ એજ પ્રમાણે જણાવે છે.

વેદકાળ પછી એટલે કે અઢી હજાર વર્ષના વયલા ગાળાની અંદર વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધોમાં અનેક સ્ત્રીઓ જુદા જુદા વિષયની પારંગત હતી, તે વાત કાળિદાસ, ભવભૂતિ, બાણના ગ્રંથો-તિલક-મંજરી, પાંચઅલચ્છી નામમાળા, પરિશિષ્ટ પર્વ, અંગણાસુંદરી ચરિત્ર જેવા અનેક પુસ્તકોથી પુરવાર થાય છે. છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષના ઇતિહાસકાળમાં થએલી વિદુષીઓ પૈકી કેટલીક આ છે:—

વિદુષી સ્ત્રીઓ

વિજ્ઞાનકા, સુભદ્રા, સુલસા, વિકટનિતંબા, યક્ષા, યાકિનીમહત્તરા, ગુણમહત્તરા, અવન્તિસુંદરી, તિલકમંજરી, સુંદરી, રાજેમતિ, મંડન-મિશ્રની સ્ત્રી, લીલાવતી, ઇન્દુલેખા, મદાલસા, માણ્ડા, મોરિકા, શીલા, અનૂપા.

પહેલાં સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ અપાતું. કાવ્ય, સંગીત, શીલ, આરોગ્ય, પતિભક્તિ વિગેરે ઉપર ખાસ ભાર મૂકતો.

૫૩૨

આજનું સ્ત્રીશિક્ષણ

જેથી સ્ત્રીઓ દેવીઓ થતી. પોતાનાં સંતાનોને પણ સાચાં દેવદેવીઓ બનાવી ધર્મ અને દેશની સેવા કરતી.

વર્તમાન શિક્ષા

વર્તમાન શિક્ષા કેવી છે ? તે વિષે વધુ લખવાની જરૂર જ નથી. આપણે અથા વર્તમાન શિક્ષા અને તેનાં ફળો નજરે જોઈએ છીએ. વર્તમાન શિક્ષણની દોરી અત્યારે રાજસત્તાના હાથમાં છે. રાજસત્તા જ રજા-તમેગણવાળી હોય છે. લગભગ દોઢસો વર્ષમાં આપણે ફક્ત અક્ષર જ્ઞાન મેળવી આપણી બુદ્ધિ બગાડી છે, ધર્મને ખોયો છે, નીતિ અને સદાચાર ઓછાં કર્યાં છે. આરોગ્ય અને ધનમાં મોટી હાની પહોંચાડી છે એમ મને લાગે છે.

વર્તમાન શિક્ષણનું ફળ

ખીહાર દેશમાંથી નિકળતા ગંગા નામના હિન્દી માસિકમાં “શિક્ષા ઔર પરીક્ષા” નામના મહારા લેખમાં મેં એક ટેકાણું લખ્યું છે કે “રાતદિવસ મહેનત અને શરીરને નષ્ટ કરવા છતાં આંખો અને માનસિક શક્તિઓ કુંકિત કરવા છતાં, મોટો ધન વ્યય થવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને (વર્તમાનિક) શિક્ષણનું પરિણામ દુઃખ, દરિદ્રતા, રોગ અને અશાંતિમાં મળે છે.”

અનેક વર્ષો ભણ્યા પછી અનેક પદવીઓ મેળવ્યા પછી પણ આપણને કર્તવ્ય જ્ઞાન અને સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ શિક્ષણ શિક્ષણ કહેવાય ખરું ?

આ પરિસ્થિતિમાં એકલો રાજ્યનો જ દોષ છે એમ પણ માનવા હું તૈયાર નથી. થોડો ઘણો પ્રગ્નનો પણ દોષ છે કે જે જ્ઞાન ભૂલીને

વિખરાત શિક્ષા લે છે.

સ્ત્રીઓની યોગ્યતા

સાચા શિક્ષણથી પુરૂષ દેવ બને છે, સ્ત્રી દેવી બને છે. સ્ત્રીઓનું હાર્દ ક્રોમળ અને પવિત્ર હોવાથી પુરૂષો કરતાં પણ સ્ત્રીઓ ઉપર શિક્ષણની અસર ઘણી વધારે પડી શકે છે. સ્ત્રી-શિક્ષાનો સાચો ઉદ્દેશ તો તેઓમાં સાચું માતૃત્વ અને ગૃહિણીત્વ આવે એ જ હોવો જોઈએ. જગતના ઉદ્ધારની જવાબદારી સ્ત્રીઓ ઉપર વધુ છે. સ્ત્રીઓ સાચી શિક્ષિતા હોય તો જ જગતનો ઉદ્ધાર કરી શકે, પુરૂષોને પણ ઠેકાણે લાવી શકે. તેમને ક્રોમળતા શિષ્ટતા વિગેરે દૈવિક ગુણો કુદરતી બક્ષીસથી મળ્યા છે. તે પતિને કે પુત્રને, પિતાને કે સસરાને, નોકરને કે રાજાને, ગુરૂને કે અવતારી પુરૂષને પણ પોતાના ગુણોથી સમજાવી શકે છે, ક્રોમળ બનાવી શકે છે. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીના ઉપદેશની અસર ઘણી વધારે થાય છે. એટલે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે સાવચેતીથી શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. સ્ત્રી શિક્ષિતા હોય તો આખું આલમ સહેલાઈથી સાચું શિક્ષણ મેળવી શકશે; એટલા માટે જ તો નેપોલીયન બોનોપાર્ટે કહ્યું છે કે:—દેશને આપાદ કરવા સહુ પહેલાં માતાઓને જ્ઞાન આપવું.

વર્તમાન સ્ત્રીશિક્ષણ

ગમે તેવી સારી વસ્તુનો ઉલટી રીતે ઉપયોગ કરવાથી તેનું પરિણામ પણ ઉલટું જ આવે છે; એ હિસાબે શિક્ષણ ગમે તેવું સાઈ છે પણ તે ઉલટી પદ્ધતિએ લેવાથી મહાન ભયંકર થાય છે. ધર્મ, દેશ સમાજ અને આત્માની ઉન્નતિને બદલે અવનતિ કરનાર થાય છે.

૫૩૪

આજનું સ્ત્રીશિક્ષણ

વિપરીત શિક્ષણ લેનાર કરતાં અશિક્ષિત વધારે સાફ હોય છે. સરલ અને પવિત્ર હોય છે એમ મને લાગે છે.

વર્તમાનનું લગભગ ધણું ખર્ચ શિક્ષણ રાજસત્તાના હાથમાં છે. તેની દૃષ્ટિ હિન્દુસ્તાન માટે જુદા પ્રકારની છે. એટલે શિક્ષણદ્વારા પોતાની દૃષ્ટિએ વર્તમાન રફૂલો અને કાલેજોમાં પોતાના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરાય છે એમ વિચારક શિષ્ટ પુરૂષોને કેટલાક વર્ષોથી જણાયું છે. તેમાં સ્ત્રીઓના હૃદય કામળ અને કમળોર હોવાથી પુરૂષો કરતાં તેઓ ઉપર વર્તમાન શિક્ષણની અસર વધારે ખરાબ થાય છે. તેમના ઉપર સંસ્કારો જલ્દી પડે છે.

આપણે છાપા દ્વારા કે બીજી રીતે જાણી ખુશી થઈએ છીએ કે “વર્તમાનમાં સ્ત્રીઓ કિંચુ” (લાઈસ્ટ્રૂલો અને યુનિવર્સિટીઓનું) શિક્ષણ લેવા માંડી છે એટલે દેશનો ઉદ્ધાર જલ્દી થશે. ભારતમાં સાચી દેવીઓ થશે.” પણ મને માફ કરવામાં આવે તો હું કહીશ કે આપણી આશા મૃગ તૃષ્ણિકા જેવી છે. આધુનિક શિક્ષણથી પુરૂષ કરતાં વધારે સ્ત્રીઓમાં અનારોગ્ય, દારિદ્ર્ય, વિલાસિપાત્રું અને અશાન્તિ આવે છે. તેમના જીવન ઉપર જે સદાચારને ધાર્મિક ભાવનાની અસર પડવી જોઈએ તેના કરતાં ઉલ્ટી અનિષ્ટ અસર પડે છે. તેમનામાં શિક્ષણથી માતૃત્વનો વિકાસ, પતિ ભક્તિ, લજ્જાશુભતા, અને બીજા સારા ગુણોના સંસ્કારો પડવા જોઈએ તે નથી પડતા.

આપણે જોઈએ છીએ કે મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ જેવા અનેક ગામોમાં વર્તમાનિક ઉચ્ચ શિક્ષણથી સ્ત્રીઓ ઉપર કેવી અસર પડે છે? આ શિક્ષણથી ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ વિલાસી, આળસુ અને અસહિષ્ણુ નથી થતી શું? તેમનામાં અનિચ્છનીય

આજનું સ્ત્રીશિક્ષણ

૫૩૫

સ્વચ્છંદતા નથી આવતી શું ? એટલો અનાવશ્યકીય ખર્ચનો ભાર દેશને માટે ગરીબાઈ વધારનાર નથી થતો તો શું ? વર્તમાન શિક્ષણથી અમારી બહેનો પિતા કે પતિ માટે પણ ભારભૂત નથી થતી શું ?

પદ્ધતિ ફેરવવી જોઈએ

કોલેજો અને હાઈસ્કૂલોમાં એમ. એ. સુધીનો કોર્સ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને માટે એક સરખો હોય છે તેમાં પરિવર્તન કરવાની જરૂર છે. અમારી ભારતીય સ્ત્રીઓને માટે ભૂમિતિ, ભૂગોળ, ગણિત અને એવા બીજા નકામા વિષયો કરતાં સ્ત્રીઓને માટે સંગીત કળા, સીવવા ગુંથવા ભરવાની કળા, સંતતિ શાસ્ત્ર, આરોગ્ય શાસ્ત્ર, પુત્રપાલન કળા વિગેરે વિષયો ઘણા જરૂરના અને હિતકારી વિષયો છે. આ વિષયોનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓને પહેલાં આપવાની આવશ્યકતા છે. હું પહેલાં લખી ગયો છું તેમ સ્ત્રી શિક્ષાનો યુખ્ય ઉદ્દેશ માતૃત્વ અને ગૃહિણીનો વિકાસ હોવો જોઈએ. તેમનું મુખ્ય સ્થાન આ જ છે. તેમનામાં ભલે ટ્રાન્સની સ્ત્રીઓ જેવી વિલાસિતા કે સ્વચ્છંદતા ન આવે, પુરૂષો સાથે ટુટબોલ કે હોકી રમવાની શક્તિ ન આવે, પણ ઉપરના ગુણો આવે તો તેમની શિક્ષા ફળવતી થાય. જે સ્ત્રી પતિની ભક્તા નથી, પુત્રની પ્રેમપૂર્વક પાલિકા નથી, સહાયારી નથી, વિનમ્રા નથી, ધર્મ-નિષ્ઠા નથી તે સાચી શિક્ષિતા કેમ કહેવાય ?

વર્તમાન શિક્ષા દૂષિત હોવાથી આપણે કૌશલ્યા, મરૂદેવી, ત્રિશલા, માયાદેવી, લક્ષ્મી અને દુર્ગાદેવી જેવી સાચી સ્ત્રીઓ જોઈ શકતા નથી, છતાં ખુશીની વાત એ છે કે આ દૂષિત શિક્ષામાં પણ પોતાની જવાબદારી સમજી કેટલીક સ્ત્રીઓ ધર્મ, દેશ અને સમાજની મહાન્ સેવિકાઓ થઈ છે. પોતાના આચારને વધારે પવિત્ર બનાવનારી વિદુષી

૫૩૬

આજનું સ્ત્રીશિક્ષણ

અને લેખિકાઓ નિકળી છે. પણ તે અપવાદ સમાન છે. કેમકે તેમની સંખ્યા ખુબજ ઓછી છે.

વર્તમાન શિક્ષાથી વૃણા થતાથી આર્યસમાજીઓ અને કેટલાક દક્ષિણીઓએ સ્ત્રીઓને સાચી શિક્ષા મળે, તેમનામાં પવિત્રતા આવે તે માટે કેટલાક પ્રયત્નો આદર્યા છે. પ્રાચીન અને નવીન સુધારાઓને એક સાથે મેળવી સ્ત્રીઓ માટે આદર્શ ગુરૂકુલો, સ્કૂલો અને વિદ્યા-પીઠોની યોજના થઈ છે એ એક સદ્ભાગ્યની નિશાની છે.

સરકારી સ્કૂલો અને યુનિવર્સિટીઓમાં સ્ત્રીઓને માટે તેમને ઉપયોગી અભ્યાસક્રમ અને, સ્ત્રીઓ માટે સ્વતંત્ર કોલેજો ખુલે અને તેમના સ્વભાવ તથા ભારતીય રિવાજો પ્રમાણે બધો જુદો બંદોબસ્ત થાય એ માટે ભારતની સ્ત્રીઓએ અને નેતાઓએ હિલચાલ જરૂર ચલાવવી જોઈએ.

કહેવાય છે કે “આપણો દેશ સ્ત્રી-શિક્ષા તરફ હંમેશા બેદરકાર રહ્યો છે. પણ તે હવે ચાલે તેમ નથી.” આપણે સ્ત્રી શિક્ષા તરફ વધારે લક્ષ આપવું ઘટે. હું તો સ્ત્રી શિક્ષાનો પક્ષપાતી છું. તેમનામાં સાચી શિક્ષાનું સાફ જ્ઞાન આવવાનું. માટે આપણે સ્ત્રીઓને યોગ્ય સાચી શિક્ષાનાં સાધનો ઉભાં કરવાં જ જોઈએ. રાજ્ય તેમાં પૂરો સહયોગ આપે તો ભારત દેશ કેટલો આગળ વધે? તે દિવસ જલ્દી આવો કે આપણા દેશના બધાં સ્ત્રી પુરૂષો શિક્ષિત અને. મનુષ્ય લોક સ્વર્ગલોક અને.

: ૬૭ :

શિક્ષણ અને 'પાઠ્ય ક્રમ'

આ લોક અને પરલોકની ઉત્તતિ માટે અને સંસ્કૃતિની વિશુદ્ધિ માટે શિક્ષણનીજ જરૂર હંમેશાથી રહી છે અને રહેશે. શિક્ષણની સિદ્ધિમાં તેના પાઠ્યક્રમનો મોટો હિસ્સો રહે છે. પ્રાચીન જોવી રીતે કૃષ્ણવધી હોય, કે સંસ્કૃતિથી રંગવી હોય, તેવી રીતનો પાઠ્યક્રમ સ્વયં જોઈએ. જોવો પાઠ્યક્રમ હોય છે તેવું કૃષ્ણ નીપજો છે. પાઠ્યક્રમની ઉપયોગિતા, અનુપયોગિતા અથવા પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતાથી શિક્ષણના પરિણામમાં અપૂર્ણતા પૂર્ણતા થાય છે. લગભગ સોએક વર્ષ પહેલાં જે વખતે વિદેશી પ્રજા ભારતવર્ષમાં પોતાની સત્તાના પાયા નાંખવાના સ્વપ્નાં સેવતી હતી તે વખતે સૌ પહેલાં શિક્ષણના નિષ્ણાતો પાસેથી ભારતને ગુલામ બનાવા યોગ્ય પાઠ્યક્રમ (Course) બનાવી પોતાના ઢંગની કાલેજો અને સ્કૂલો જારી કરી અને વખતો વખત તે ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરવા માટે પાઠ્યક્રમ-શિક્ષણના પ્રકાર વિગેરેમાં પરિવર્તન કર્યા

૧ જૈન જ્યોતિ, વર્ષ ૨, અંક ૩૩.

૫૩૮

શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ

જેથી લગભગ અર્ધી પોણી શતાબ્દીમાં તેમનું ધારણું પરિણામ આવ્યું. ભારતીય લોકો નિર્મલ, વ્યસની, ધર્મ-દેશપ્રેમથી રહિત અને ધંધા ઉદ્યોગ વગરના થઈ ગયા.

આજે અમેરિકા જર્મન વિગેરે સ્વતંત્ર અને સ્વાભિમાની દેશોમાં પોતાની સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિને પ્રુષ્ટ કરનારો પાઠ્યક્રમ થાય છે. દર વર્ષે કે બે વર્ષે તેમાં સુધારો વધારો થાય છે. ઉત્તમ પ્રકારના નવા સાહિત્યને પાઠ્યક્રમમાં સ્થાન મળે છે. પ્રતિભાશાળી લેખક ગ્રંથકારોને વાંચવાનો પ્રસંગ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

શિક્ષણ વિષયમાં હીન દશા

આપણો દેશ શતાબ્દીઓથી પરાધીન થયો છે ત્યારથી તેની બુદ્ધિ પણ બેર મારી છે. આપણે પ્રાચીન કાળનો ઉલ્લેખ કરી અભિમાન કે સંતોષ ધારણ કર્યા વગર બીજું કંઈ કરી શક્યા નથી. શિક્ષણના વિષયમાં તો હજી આપણી નોંધવા લાયક પ્રગતિ થઈ નથી. તે વિષે વિચારો કે પ્રયોગો આપણે કર્યા નથી, તેમ કરવામાં આપણે લાલ પણ નથી સમજતા; તેજ કારણથી આપણી પ્રજા અક્ષરજ્ઞાન મેળવીને સાક્ષર (!) થવા ઉપરાન્ત કંઈ વધુ કરી શકતી નથી. દિવસે દિવસે આપણી સંસ્કૃતિ ભૂસાતી જાય છે. ધર્મ ભૂલાતો જાય છે. સદાચાર અને નીતિનાં તત્ત્વો વિસરાતાં જાય છે. ઉદ્યોગ અને કળા ઓસરતી જાય છે તથા સ્વતંત્રતાની ભાવના નિર્મૂલ બનતી જાય છે.

“શિક્ષણ માટે કેટલાક પ્રયાસો”

જમાનાના પ્રભાવથી કહો કે, કેટલાક શિક્ષણપ્રેમી સાધુ અને ગૃહસ્થોના પ્રયાસથી કહો, ગમે તે કારણે ત્રણેક દશકાથી આપણી

શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ

૫૩૯

સમાજમાં શિક્ષણની આવશ્યકતાનું ભાન થયું છે. થોડા ઘણા તે માટે પ્રયોગો પણ થયા છે. પણ મને તો લાગે છે કે એથી આપણી સમાજમાં જૈન સંસ્કૃતિના સંસ્કારો દૃઢ નથી થતા. છાત્રોમાં ધર્મ પ્રેમ નથી જાગતો. સ્વતંત્રતા, સદાચાર તથા સદ્વિચારનું વાતાવરણ ઉભું નથી થતું. તેનું કારણ મને તો એજ લાગે છે કે આપણો પાઠ્યક્રમ સ્વતંત્ર નથી તથા અપૂર્ણ છે.

પાઠ્યક્રમ

જો સમાજને સુસંસ્કારી બનાવવી હોય તો પાઠ્યક્રમ બનાવવા બહુ જ કુશળતા, સાવચેતી અને જાગૃતિ રાખવી જોઈએ. પાઠ્યક્રમ એ કાંઈ આટલો દાલ વેચવાવાળાથી કે દુકાને બેસી ‘સોલ પંચા બીઆસી’ અથવા ‘લીયા લીયા કરી છકા પંચાના’ સદા બેલનારથી બને નહિ. તેઓ તો સંસ્થાઓને જોઈતી આર્થિક મદદ આપીને જ છૂટા થવાને યોગ્ય છે. પાઠ્યક્રમ બનાવવા માટે તો જેઓ શિક્ષણના ઉંડા અનુભવી અને રસીયા હોય, તેના નિષ્ણાત કાર્યકર્તા હોય, તેવા તે તે વિષયના વિદ્વાનો જ પસંદ કરવા જોઈએ. પાઠ્યક્રમ એક જ દિશાથી બનવો ન જોઈએ. તેમાં પ્રાચીનતા ભૂલાવી જોઈએ, તેમ અર્વાચીનતાના ઉપયોગી શિક્ષણ તરફ બેદરકારી જરાપણ હોવી ન જોઈએ. તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારે પુરુષાર્થની ભાવના (જુદા જુદા પાત્ર અધિકારીઓ માટે) સુસંસ્કારિત વ્યવસ્થિત રીતે વિકસિત થાય તે તરફ પૂરતું લક્ષ હોવું જોઈએ. એકાન્ત કોઈ પક્ષ કે દિશાના જ્ઞાનને આગ્રહ છોડી દ્રવ્ય દેશ કાલ અને સંસ્કૃતિના પ્રવાહ સાથે પાઠ્યક્રમનો શિક્ષણનો પ્રવાહ બદલતાં રહેવું જોઈએ. જુદા જુદા દરેક જૂના અને નવા વિદ્વાના ઉપયોગી વિષયોના ગ્રંથોને સ્થાન આપવું

૫૪૦

શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ

જોઈએ, જે નવીન ગ્રંથકારો દ્વારા ઉત્તમ-ઉપયોગી સાહિત્ય સર્જાય છે તેને પણ સ્થાન આપવું જોઈએ, જેથી સમાજના પ્રતિભાશાલી ગ્રંથકારોની બુદ્ધિનો છાત્રોને લાભ મળે. વર્તમાન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ લાવને યોગ્ય નવીન પ્રેરણા થાય અને ગ્રંથકારોને પણ ઉત્સાહ તથા સમાજ પ્રત્યે પ્રેમની લાગણી ઉપજે.

પાઠ્યક્રમ કર્યા પછી કુંભકર્ણની જેમ સંચાલકોએ વર્ષો સુધી ઘેર નિદ્રા ધારણ કરવી નહિ જોઈએ; પણ તેના પરિણામની તપાસ કરવી, છાત્રોની મુશ્કેલી, તેમની ફરીયાદો, તેમની રૂચિ-અરૂચિ, ગ્રંથોની ઉપયોગિતા કે અનુપયોગિતા ઇત્યાદિ અનેક બાબતો સંબંધી સીધી કે આડકતરી રીતે તપાસ કરતાં રહેવું જોઈએ અને પરિવર્તનની જરૂર જણાય તો એ વર્ષે કે ચાર વર્ષે પાઠ્યક્રમ ફેરવતાં રહેવું જોઈએ. તેમાં આલસ્ય કે બેદરકારી કરવાથી છાત્રસમાજ દુઃખી થાય છે, નિઃશ્વાસ મૂકે છે, અને તેમની પ્રગતિ રૂંધાય છે.

પાઠ્યક્રમ ઘડતી વખતે પોતાના ધર્મની પદ્ધતિ, સમાજની સંસ્કૃતિ અને સ્વદેશના વાતાવરણ ઉપર પૂરતું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જે દરજ્જા કે છાત્રો માટે પાઠ્યક્રમ ઘડવો હોય, તેના માટે પાઠ્યક્રમ તેવો ઘડવો કે જેથી તે પ્રમાણે ભણનારમાં પોતાના ધર્મના મજબૂત શુદ્ધ સંસ્કારો સ્થાન પામે, સદાચાર નીતિના તરવો ઉત્પન્ન થાય, સ્વતંત્રતાનો ભાવ પેદા થાય અને યોગ્ય ઉદ્યોગ હુન્નર-કળા શિલ્પમાં કુશળતા આવે અર્થાત્ નૈતિક રીતે પોતાની બધી આવશ્યકતાઓને પૂરી કરી શકે.

કૌર્સમાં પુસ્તકો કેવાં રાખવાં ?

પાઠ્યક્રમમાં પુસ્તકોની પસંદગી કરતી વેળાએ પુસ્તકના લેખકની યોગ્યતા, વિચારશક્તિ, પુસ્તકનો વિષય, તેની કીંમત, તેની પદ્ધતિ,

શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ

૫૪૧

અને તેના આકાર પ્રકાર ઉપર પણ લક્ષ્ય પહેલાથી આપવું ઘટે, જે પુસ્તકો સારામાં સારા હોય, સરલ ભાષા અને સરલ પદ્ધતિનાં હોય, અને જેની કિંમત ગરીબ વિદ્યાર્થીને પણ પરવડી શકે તેવી હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદ કરવાથી છાત્રોને લાભ અને તેનો પ્રચાર પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. પાઠ્યક્રમમાં સમય કાળના પ્રમાણમાં જ પુસ્તકો રાખવાં જોઈએ. વધારે રાખવાનો મોહ કદી પણ રાખવો ન જોઈએ. કાળના પ્રમાણમાં વધુ પુસ્તકો રાખવાથી છાત્રોમાં યોગ્યતા વધારે આવશે એવી ભૂલ આપણે કરીએ છીએ તેમાં સુધારો કરવો ઘટે.

વળી જે પુસ્તકની કિંમત પાંચથી વધારે રૂપિયા જેટલી છે તે પુસ્તકમાંથી થોડો ભાગ (પ્રકરણ) રાખવાથી થોડા ભાગ માટે મોટી કિંમતવાળું તે આખું પુસ્તક વિદ્યાર્થીને ખરીદવું પડે છે. ભારતદેશ ગરીબ છે અને દિવસે દિવસે વધુ કંગાલ થતો જાય છે. આવી દશામાં આવો રાક્ષસી ખર્ચ અસહ્ય થઈ પડે છે; જેથી ઘણાખરા શિક્ષણપ્રેમી છાત્રો પણ આ ખર્ચેલી કેળવણીથી મુક્ત થઈ શિક્ષણમાં આગળ વધતા અટકી પડે છે. ભારત વર્ષના પાઠ્યક્રમ તો સસ્તો સુંદર સરલ અને સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ, તેમાં જ ભારતનો ઉદ્ધાર હું સમજું છું.

જે પુસ્તકો વર્તમાનમાં ચાલુ કીમતે મળતાં ન હોય તેવાં અલભ્ય કે દુર્લભ (Out of Stock) પુસ્તકો પાઠ્યક્રમમાં રાખવાં નહિ. પાઠ્યક્રમમાં પહેલાનાં હોય તો પણ તે કાઢી નાખી તે બદલે લભ્ય, યોગ્ય પુસ્તકો દાખલ કરી લેવાં. ઘણીવાર એવું બને છે કે અમુક પુસ્તક બહાર પાડવાનું છે એવા સમાચારથી પાઠ્યક્રમમાં તે દાખલ પહેલાથી કરી લેવાય છે. પણ ગમે તે કારણે જો તે પુસ્તક બહાર

૫૪૨

શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ

પડતાં ધારવા કરતાં ઘણો જ વિલંબ થાય છે તો છાત્રો તેની વાટ જોયા કરે છે. વારંવાર પુસ્તકના લેખક કે પ્રકાશક ઉપર પત્ર લખી પુછાવે છે. આથી નકામો, ખીચારા છાત્રોને ખર્ચ કરવો પડે છે, વિષાદ-દુઃખ અનુભવવાં પડે છે, માટે પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી જ તેને પાઠ્યક્રમમાં રાખવું વધારે સારું છે.

ઘણીવાર એમ પણ અને છે કે પાઠ્યક્રમ અનાવનાર-મહાનુભાવો ધન કે કીર્તિની ભૂખથી ગમે તેવાં લાયક કે નાલાયક પોતાનાં કે પોતાના લાગતા વળગતાનાં પુસ્તકોને પાઠ્યક્રમમાં દાખલ કરી લે છે. તે મહાન પાતક છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમાં નકામો ખર્ચ-મગજમારી અને દુઃખ સહવાં પડે છે. તેથી નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓ દુઃખના નિસાસા મૂકે છે, કે જે પાઠ્યક્રમ અનાવનારના હિતમાં વિઘ્ન કરનાર નિવડે છે.

જે વિષય કે વર્ગનો પાઠ્યક્રમ તૈયાર કરવો હોય તે તે વિષયના કે વર્ગના માનસને પારખનાર વ્યક્તિઓ પાસે જ તૈયાર કરાવવો જોઈએ. એક વિષયમાં વિદ્વાન કે અનુભવી થયો એટલે દરેક વિષયમાં તે ટાંગ લગાવવાનો હકદાર છે એમ માનવા કે કરવામાં મોટી હાનિ થવાનો ભય રહે છે. દાખલા તરીકે પી. એચ. ડી. (P. H. D.) પરીક્ષામાં પાસ થયો એટલે તે ડોક્ટરી (દવાના) કામમાં કે ધારાશાસ્ત્રમાં તો વિદ્વાન ન જ કહેવાય, એવી રીતે કાવ્યમાં નિખળાત થયો એટલે દર્શન શાસ્ત્રનાં ગૂઢ રહસ્યોમાં તો મૂર્ખ જ કહેવાય અને ‘આલશિક્ષણ’ ના કાર્યમાંય પારંગત ન જ કહેવાય.

પાઠ્યક્રમ જે સમાજ, દેશ કે સંસ્કૃતિ માટે ઘડવો હોય તેના ઘડનાર તે જ સમાજ, દેશ કે સંસ્કૃતિના-નિખળાત હિતૈષી માણસો

શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ

૫૪૩

હોવા બેઠયો. તેમ કરવાથી જ સાચો પાઠ્યક્રમ બની શકે અને તેથી શિક્ષણનું ધ્વનિત પરિણામ નિષ્ણ શકે.

શિક્ષણના વિષયમાં અહીં હું ખાસ લખતો નથી તે વિશે મેં મારા થોડાક વિચારો ‘કેળવણી અને પરીક્ષા’ ના લેખમાં રજુ કર્યા છે. કે જે લેખ ‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ’ ના સિલ્વર જ્યુબીલી અંકમાં પ્રકાશિત થયો છે.

પાઠ્યક્રમ એ ખરી મહત્વની વસ્તુ છે. દરેક ધર્મ-સમાજ કે દેશના લોકો પોતાની સંસ્કૃતિ માટે હિતકારી સ્વતંત્ર કોર્સ બનાવી સ્વતંત્ર અને એટલું હું ઇચ્છું છું.

: ૬૮ :

શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનું સ્થાન^૧

‘શિક્ષણ એ સંસ્કૃતિનું ધડતર કરનાર છે, “સંસ્કૃતિ” એ પ્રજાનું જીવન છે. ‘જીવન’ તે માત્ર શ્વાસોશ્વાસ લેવા એટલું જ નથી પણ સાચી સંસ્કૃતિ અને ક્ષણે ક્ષણે પ્રગતિ સાધવામાં તથા પોતાનાં કર્તવ્યોને અદા કરવામાં છે. એથી જ શિક્ષણનું મહત્વ સભ્ય દેશ, જાતિ અને સમાજમાં વધુ ને વધુ છે. જે પ્રજા, દેશ, જાતિ કે વ્યક્તિ પોતાની તરકકી કરવા ચાહે છે તે શિક્ષણનો આદર અને વિકાસ કરવામાં અનેકાનેક પ્રયાસો કરે છે. તેનાં ઉદાહરણો વર્તમાન કાળથી પણ આપણે જોઈએ તેટલા સાંપડી શકે છે, માટે જૂના કાળનાં દૃષ્ટાંતો ને તેના પુરાવા આપવાની જરૂરત જણાતી નથી.

ખીજા શિક્ષણોની અંદર ધાર્મિક શિક્ષણ પણ એક મોટો ભાગ ભજવે છે. આપણા નૈતિક-આત્મિક જીવનનો સુધાર આલોક અને પરલોકની દૃષ્ટિએ બહુ જરૂરનો છે. આપણે પરલોક, પુણ્ય, પાપને

૧ જૈન, ભાવનગર, વર્ષ ૩૩, અંક ૩૮

શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનું સ્થાન

૫૪૫

માનનાર આસ્તિક હોઈએ તો આત્મિક સુધાર તરફ આંખમીંચામણાં કરી શકીએ નહિ. એથી તે શિક્ષણ પણ આપણી ઇષ્ટ સિદ્ધિ કરનાર વધુ ને વધુ સરલ નિવડે તેવા પ્રયાસો આસ્તિક સમાજ, તેના નેતાઓએ અવશ્ય કરવા જોઈએ.

‘શિક્ષણ’ નો આધાર તેના પાઠ્યક્રમ (કોર્સ) ઉપર રહેલો છે, તેથી પાઠ્યક્રમનું મહત્વ કટલું છે ? તેના ઘડનાર કેવા જોઈએ ? તેમાં પુસ્તકો કેવાં રાખવાં જોઈએ ? વિગેરે બાબતો સંબંધી હું મારા ‘શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ’ નામના પુર્વના લેખમાં જતાવી ચુક્યો છું, જે લેખ ‘મુંબઈ સમાચાર’ અને ‘જૈન જ્યોતિ’માં તા. ૨૦-૭-૩૫ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

જૈનસમાજ પૂર્વકાલમાં હરેક રીતે ઉન્નત હતો એમ આપણને ઇતિહાસ અનેક વાક્યોથી કહે છે, પણ છેલ્લા એ ત્રણ સદીઓની આપણી કારકીર્દી, આપણી પ્રવૃત્તિ તો અસંતોષ ઉપજાવે એવી હતી અને છે. શિક્ષણના વિષયમાં આપણે આ મુદતમાં બહુ જ કંગાળ રહ્યા છીએ. ધાર્મિક સંસ્કારો આપણામાં સદીઓથી જે કે ચાલ્યા આવ્યા છે, છતાં તેમાં જોઈએ તેટલી દૃઢતા યુક્તિ કે વિવેક ઘણાં જ જુજ રહ્યાં છે અને હવે ફરી જલ્દી વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ આપણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાને મજબુત નહિં કરીશું તો મને પૂરો ભય છે કે એક બાજુ સ્પષ્ટ રીતે આપણો સમાજ સંખ્યાબળમાં જેમ વેગથી નિર્બળ થઈ રહ્યો છે તેમ બીજી બાજુ બાહ્ય ક્રિયા ને ચિહ્ન કે ભાષાપૂરતું જ જૈનેત્વ, અવશિષ્ટ સંખ્યામાં રહેવા પામશે. અમદાવાદ, સુરત, મુંબઈ, ભાવનગર જેવી કહેવાતી જૈનપુરીઓમાં રહેનાર ધર્મના ઠોકરાર કુટુંબોમાં પણ આજે કયાં સાચા જૈનવર્ચ છે ? કયાં સાચી અનન્ય જૈનતત્ત્વો ઉપર (સુલસા જેવી) શ્રદ્ધા છે ? કયાં સ્વાઠાદ, નય નિલેપ અને

૫૪૬

શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનું સ્થાન

સમ્પલંગીનું જ્ઞાન છે ? ક્યાં બીજા અસત તત્વોનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરવામાં વૃત્તિ છે ? આ બધું જ્ઞાનું પરિણામ છે ? આપણા ધાર્મિક સંસ્કારો ઢીલા પડ્યા છે તેનું, આપણું જ્ઞાન દબાઈ ગયું છે તેનું, આપણી તત્વજ્ઞાનની રૂચિ મટી છે તેનું. ધર્મનાં તત્વ તો સાધુ મહારાજ જ જાણે, તેઓ પ્રચાર કરે, આપણે તો સામાયિક-પડિચ્છમણ કરવા સિવાય બીજું કશુંય કર્તવ્ય નથી, એવી પરાવલંબી ભાવના આપણા શ્રાવકોમાં ઘર ઘાલી બેસી છે તેનું. આ ભાવનાથી આપણા સમાજમાં ગૃહસ્થ વર્ગ જૈન ધર્મના મૌલિક ગહન તત્વોથી પરાંગમુખ રહે છે, તેથી સામાન્ય રીતે પણ ધર્મપ્રચારમાં તે કામ આવતો નથી. બીજા બાણ, જે સાધુઓની બધી આશા રખાય છે, તે પણ શ્રાવક-વસ્થાના પોતાના નબળા સંસ્કારો સાથે લાઇને સાધુ અવસ્થામાં આવે છે, તેથી તેઓમાં ઘણાખરા સતત મહેનત, અનવરત પ્રયત્ન અને સાચી મહત્વાકાંક્ષા વગરના હોય છે, એટલે તેમનામાં પણ સ્વયરશાસ્ત્રનું પારંગતપણું, ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, અલંકાર, જ્યોતિષ, અધ્યાત્મકલા, વિજ્ઞાનાદિનું ઉંડું તાત્વિક જ્ઞાન આવતું નથી. તેના પરિણામે તેઓ શિક્ષિત બુદ્ધિમાન જૈન જૈનેતર વર્ગમાં જોઇએ તેવો ધર્મપ્રચાર નથી કરી શકતા, એમ આપણે અનુભવીએ છીએ.

આમ સાધુ અને શ્રાવક વર્ગ બન્ને તરફથી ધાર્મિક જ્ઞાન સંસ્કાર માટે પૂરો અસંતોષ છે. પુરૂષ જાતિની આવી કફોડી દશા છે તો સ્ત્રીજાતિમાં સાધ્વી અને શ્રાવિકાવર્ગમાં તો કહેવું જ શું ? દિવસે દિવસે સાધ્વીઓ વધતી જાય છે અને તેઓ ધારે તો સ્ત્રીસમાજમાં ધર્મપ્રચારનું, નીતિ સમજાવવાનું, કુરૂઢિઓનું નિકંદન કરવાનું કમાલ કાર્ય કરી શકે, બહુ વર્તમાનકાળની દેશસેવિકાઓની જેમ પુરૂષ સમાજમાં પણ પોતાના ઉંડા જ્ઞાન, ચારિત્ર અને શીલના તેજથી ઘણાખરા સુધારા કરી શકે, પણ વર્તમાનમાં નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારી

શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનું સ્થાન

૫૪૭

ઉંડી દશા છે. તેમની પોતાની દશા હીયમાન છે. શ્રાવિકાવર્ગમાં ઘણે ભાગે તો અક્ષરજ્ઞાન પણ (મારવાડ-મેવાડ-માલવા વિગેરે દેશોમાં,) નથી અને જે થોડી ઘણી સંખ્યામાં (ગુજરાત વિગેરેમાં) અક્ષરજ્ઞાન થયું છે તેનું ફલ ફેશનમાં, ઘાસલેટી સાહિત્ય વાંચનમાં કે બીજા નકામાં કામો કરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે.

જો જૈનધર્મ ભવિષ્યમાં હજારો વર્ષ જીવતો જગતો રાખવો હોય, જો પાંચમા આરાના છેલ્લા સમય સુધી જૈનધર્મની સત્તા ટકાવવી હોય, જો દેશવિદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવો હોય, જો જૈનધર્મ પ્રવર્તક જૈનશાસન-સાહિત્યનો મહિમા જગતમાં ફેલાવવો હોય તો આપણી સમાજમાં ધાર્મિક શ્રદ્ધા મજબૂત થાય, તેના સંસ્કારો પેઢીયો સુધી ચાલી શકે, બુદ્ધિશાળી શિક્ષિતવર્ગમાં પણ જૈનતત્ત્વોની સમ્યક્તા ધર કરે તેવી ઢબનાં શિક્ષાલયો, છાત્રાલયો કે ગુરૂકુલો સ્થાપી તેમાં વૈજ્ઞાનિક ઢબથી ધાર્મિક શિક્ષણ દાખલ કરી નાનપણથીજ પ્રજાને ધર્મચુસ્ત બનાવવી જોઈએ. જૈનસમાજમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓ ઘણી છે, ગુરૂકુલો પણ (નામથી) થયાં છે, છાત્રાલયો પણ સ્થપાયાં છે, શ્રાવિકાશાળાઓ પણ હસ્તીમાં આવી છે, ધાર્મિક પાઠશાળાઓ પણ ઘણી છે; પણ તેમાં જોઈએ તેવા ધાર્મિક-તાત્ત્વિક જૈનધર્મના સંસ્કારો નથી મળતા. ધર્મનો અભ્યાસ વિસરાઈ જાય છે, સંસ્કારો ભૂંસાઈ જાય છે. કર્મગ્રંથ સુધી ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ પણ સાચી શ્રદ્ધાથી, સાચા આચરણથી વંચિત દેખાય છે.

એટલે સમાજે હવે પછી આપણી તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા પોષાય, તેમાં વધારો થતો રહે તેવું શિક્ષણ મળે તેવી દરેક રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી જરૂરની છે. આપણા લેખકાએ, નેતાઓએ આ વિષયમાં પોતાની શક્તિ વાપરતાં શીખવું જોઈએ.

૬૯

ધાર્મિક શિક્ષણ અને તેની પરીક્ષા^૧

અત્યારે શિક્ષણનો પ્રશ્ન અધ્યાયને મુંઝવી રહ્યો છે. તેમાં પણ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન તો વધુ વિકટ થઈ ગયો છે. હોવાથી વધુ મુંઝવી રહ્યો છે. કોઈપણ દેશમાં કે સમાજમાં ધર્મની જરૂર છે, એમાં બે-મત નથી. ધર્મની વ્યાખ્યામાં અનેક મત ભેદો છે, પણ ધર્મની સાદી અને સરલ વ્યાખ્યા એ છે કે જીવનને સદાચારી બનાવવું, સાદું કરવું, પરોપકાર તથા નૈતિક તત્વોથી ઓતપ્રોત કરવું. આ વ્યાખ્યાથી ધર્મના શિક્ષણની દરેક દેશ, જાતિ કે રાષ્ટ્રમાં એક મતે જરૂરીયાત સ્વીકારાય છે, અર્થાત્ આ વ્યાખ્યામાં હું ધારું છું કે કોઈનો મત-ભેદ નથી.

ધર્મ એ એક આત્માનો સ્વભાવ-ગુણ છે. આર્યદષ્ટિથી આત્મા રૂપ વગરનો છે, એટલે તેના ગુણ-ધર્મનું પણ રૂપ નથી તેથી તેના પરિણામ-ફળથી તે જાણી શકાય છે અર્થાત્ જેમ સંસારના લાડી-

^૧ જૈન ભાવનગર, વર્ષ ૩૩, અંક ૪૪

ધાર્મિક શિક્ષણ અને તેની પરીક્ષા

૫૪૯

વાડી-ગાડી વિગેરે રૂપી પદાર્થો પ્રત્યક્ષ થઈ જીવોને મોહમાં નાંખે છે તેમ ધર્મ પ્રત્યક્ષથી-આંખો વગેરે ઇન્દ્રિયોથી-જોઈ શકાતો નથી એટલે રાજસિક, તામસિક કોટીના જીવોને ધર્મ તરફ સાચું આકર્ષણ થતું નથી.

જૈનોમાં અત્યારે ધાર્મિક શિક્ષણ જે પ્રદ્ધતિથી અપાઈ રહ્યું છે તે ઘણી ખામીઓવાળું છે. સમજણ શક્તિ વિનાનું છે, હૃદયની સાથે સ્પર્શ કરનારું નથી. ખીજી તરફ વર્તમાનની ઘણીખરી પ્રજા આલ્પકાળથી તરૂણાવસ્થા સુધી ઘણેભાગે સરકારી સ્કૂલોમાં જે કેળવણી મેળવે છે ત્યાં કોઈ પણ જાતનું ધાર્મિક શિક્ષણ કે તેનું વાતાવરણ હોતું નથી અને ત્યાંનું શિક્ષણ મોટે ભાગે ભારત માટે અનિતિ-અધર્મ-દરિદ્રતા-કલેશ તથા નબળાઈ વધારનારું છે એમ આપણને અંગ્રેજી રાજ્યના પ્રારંભથી અત્યાર લગીનો અર્થાત્ લગભગ સત્રાસો વર્ષનો ઇતિહાસ તથા અનુભવ આંકડા તથા તેના અનિષ્ટ પરિણામોથી પોકારીને કહી રહ્યો છે. આથી જ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઘણો વિકટ થઈ રહ્યો છે.

જૈનોમાં છેલ્લા વીસેક વર્ષથી આ સ્થિતિ ઉપર ટેટલાકનું ધ્યાન ગયું છે, જેના પરિણામે જૈનોના ત્રણે ફિરકાના આગેવાન સાધુ તથા શ્રાવકોના ઉદ્યોગથી કેટલીક સંસ્થાઓ હસ્તિમાં આવી છે. યોગ્ય આહ્વાન તથા સાચી લાગણીઓવાળા સંચાલકોની ખામી, આદર્શ ઉચ્ચ શિક્ષકોની ઉણપ તથા ખીજી કેટલીક ન્યૂનતાઓના કારણે તે સંસ્થાઓ ખર્ચના પ્રમાણમાં તથા સમયના પ્રમાણમાં કદાચ કાર્ય નહિ કરી શકી હોય, પણ તેમનો ઉદ્દેશ સારો છે, તેમનો રાહ ઉત્તમ છે અને સાડું ફળ થાય એવી તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ છે; માટે તે વસ્તુને ખૂણથી ઉખેડી નાખવી કોઈ રીતે જીવિત નથી; પણ સમાજે

૫૫૦

ધાર્મિક શિક્ષણ અને તેની પરીક્ષા

સારો રાહ બતાવી, પ્રગતિકારક ઉત્તમ યોજનાઓ ઘડી, સાધનો પૂરાં પાડી, તેમની માંગણીઓ પૂરી કરી તે સંસ્થાઓને મદદગાર-આલ-બનરૂપ થવું ઘટે. એમ થવાથી ભવિષ્યમાં આપણને જોઈતું ફળ મળી શકે બાકી અત્યારે શિક્ષણનું પરિણામ સાફ નથી એમ લખવાથી કે બરાડા પાડવાથી સેંકડો વર્ષો પછી પણ સાફ ફળ મળવાનું નથી. એકલી કલ્પના યોજનાઓથી કે લખવા-બોલવાથી કોઈ પણ કાર્ય સાધી શકાતું નથી.

બીજી બાબુ આપણામાં એવી સંસ્થાઓ પણ સમાજની પ્રગતિ સાધવા-ધાર્મિક અભ્યાસ અને તેની સંસ્કૃતિના વિકાસ અર્થે સ્થપાઈ છે કે જેના નિયત કરેલ, ધાર્મિક પાઠ્યક્રમ (Course) પ્રમાણે છાત્રો અન્યત્ર-ગમે ત્યાં અભ્યાસ કરી નિયત સમયમાં તેની પરીક્ષા આપી શકે છે. જેમ સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે કલકત્તા સંસ્કૃત એસોસીએશન તથા બનારસની પરીક્ષાઓ છે, તે પદ્ધતિથી ધાર્મિક પરીક્ષા લેનારી ત્રણે ફિરકામાં થોડીક સંસ્થાઓ હસ્તિનામાં આવી છે. જેમ દિગંબરોમાં મુંબઈ, સોલાપુર, બિજનોર, બનારસ, મુરેના વિગેરે; સ્થાનકવાસી-ઓમાં મુંબઈ, રતલામ વિગેરે તથા મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોમાં મુંબઈમાં જૈન શ્વેતાંબર એન્ડ્યુકેશન બોર્ડ વિગેરે. જૈન મૂળ શ્વેત એન્ડ્યુકેશન બોર્ડ એ ધાર્મિક પરીક્ષા માટે આપણી મુખ્ય સંસ્થા છે કે જેના નિયત પાઠ્યક્રમ પ્રમાણે અધ્યયન કરી દેશના હજારો વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેસે છે. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક ગ્રંથોની પરીક્ષા લેવાનો છે. વર્ષોથી આ સંસ્થા દરવર્ષે પરીક્ષા લઈ-લેવાની ઉચ્ચ નંબરે ઉત્તીર્ણ થયેલા છાત્ર-છાત્રીઓને યોગ્ય ધનામો આપે છે, જેથી તેમના ઉત્સાહમાં સારો વધારો થાય છે. સદર સંસ્થાની મુખ્ય ઓફીસ મુંબઈમાં છે ને તેનાં દરેક પ્રાંતમાં અનેક સેન્ટરો છે અને નવા ઉદ્વડતાં જાય છે, જેથી સંસ્થાની જવાબદારી વધી છે, એમ

ધાર્મિક શિક્ષણ અને તેની પરીક્ષા

૫૫૧

ધારી સંસ્થાના સંચાલકોએ એના પાઠ્યક્રમમાં પરિવર્તન કરવાનો વિચાર કર્યો છે.

૨૧. જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડ એ આપણી સમાજમાં મહત્વની અજોડ સંસ્થા છે, તે પ્રમાણે આ સંસ્થાથી લોકોની દૃષ્ટિમાં આવે, સમાજને સ્પષ્ટ રીતે મદદગારી નિવડે તેવા વિદ્વાનો તૈયાર થઈ શક્યા નથી. જેટલો ધન તથા સમયનો વ્યય થયો તેટલો લાભ મળ્યો નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે, પણ તેથી તે સંસ્થાના સંચાલકોએ નાસી પાસ થવાની જરૂર નથી. હવે પછી સારા સાધનો મેળવી, સારો પાઠ્યક્રમ કરી એવડા ઉત્સાહથી કામ ચાલુ રાખવું જોઈએ જેથી થોડા વર્ષોમાં જૈન વિદ્વાનોના ટોળે-ટોળા ફરતા દેખાય અને સમાજ સાહિત્ય-ધર્મની સારી જાહેરાતલાલી થતી આપણી સગી આંખે આપણે જોઈ શકીએ. વાત એ છે કે સદર સંસ્થાના તમામ સંચાલકોએ પોતાના માથે રહેલી જવાબદારી ભૂલવી જોઈએ નહિં. તેને સફળ બનાવવા રાતદિવસ તન-મન-ધનથી પ્રયાસ કરતાં રહીએ તો ફળ જરૂર પ્રાપ્ત થાય જ. સમાજની પણ ફરજ છે કે આ ઉપયોગી સંસ્થાને જોઈતી દરેક જાતની મદદ કરવામાં પાછીપાની ન કરે. આમ ઉભયની મદદથી, ઇચ્છાથી કાર્ય થઈ શકે. એક હાથે તાળી વાગે નહિ, એક પૈડે ગાડું ચાલે નહિ, તેમ એકલા ધનની મદદ કરનારથી કોઈ પણ કાર્ય પૂરું પાડે નહિં.

સમાજને ઘણાં કાર્ય કરવાનાં છે. એક કાર્ય પૂરું કરતાં જવું જોઈએ. હવે ભૂતકાલની વાતો કરી બેસી રહેવાથી કામ સરે તેમ નથી. જે કાંઈ થઈ શકે તેણે તે કામ પૂરું કરી સમાજ, ધર્મ અને દેશના ચરણે પોતાની ફલ-પુષ્પ સમ સેવા ચઢાવી કૃતજ્ઞ થવું એ સિદ્ધિનો અને હાપણનો માર્ગ છે.

: ૭૦ :

જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા^૧

મુંબઈમાં જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડ નામની જૈ. શ્વે. મૂ. કોન્ફરન્સની અંદર પ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી સંસ્થા છે. તેનો ટુંક પરિચય હું પહેલાં આપી ગયો છું, જે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

સદર સંસ્થાના સંચાલકોએ સમયને ઓળખી ચાલુ જમાનાને ઉપયોગી ધાર્મિક કોર્સ નવો બનાવવાનો વિચાર કર્યો

હું જ્યારે ગયા વર્ષમાં વૈશાખ મહિનામાં આશુ (દેસવાડા) માં હતો ત્યાં મારા ઉપર જૈન શ્વેતાંબર એજ્યુકેશન બોર્ડના કાર્યવાહકોએ સદર સંસ્થાના પાઠ્યક્રમમાં ઘટતો સુધારો વધારો કરી નવો કોર્સ

^૧ જૈન, ભાવનગર, પું. ૩૩, અંક ૫૫,

જૈન એજ્યુકેશન ઓર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

૫૫૩

અનાવવા સંબંધી મને સૂચના કરી હતી. કેટલાંક વર્ષોથી હું કેળવણીના વિષયમાં થોડોધણો રસ લઈ રહ્યો છું. મારા પ્રિય વિષયો પૈકી કેળવણી પણ એક વિષય છે, તેથી મેં આ સૂચનાને સ્વીકારી લીધી.

નૂનો પાઠ્યક્રમ અને સમાજની આવશ્યકતા તથા સંસ્કૃતિ જોતાં મને લાગ્યું કે હવે તેમાં પરિવર્તન કરવું જરૂરનું છે, પહેલાં જેટલી જિજ્ઞાસા હતી તે કરતાં હવે વધી છે અને વધતી જશે, તેથી જ્ઞાનની દિશા ગ્રહણ કરવાની શક્તિમાં પણ વધારો થયો છે. પહેલાં એવો જમાનો હતો કે લોકો એ પડિક્કમણામાં રતવન, સજ્જા અને ભજનો ભણવાથી પણ સંતોષ માનતા અથવા વધારેમાં વધારે પાંચ સુધી કે માર્ગોપદેશિકાના એ ભાગ, હિતોપદેશ, સુવંશથી પોતાને સંસ્કૃતના નિષ્ણાત સમજતા; પણ હવે તો તે બિલકુલ સાધારણ વાત થઈ છે. એટલા જ્ઞાનથી જરાય ચાલે નહિ. દશ-દશ કે બાર-બાર વર્ષના છાત્રો પણ તે કરતાં વધુ યોગ્યતા મેળવે છે અથવા મેળવવાની ભાવના રાખે છે. બીજી વાત એ છે કે જૈન સમાજમાં શિક્ષણ સંસ્થા, ગ્રંથ પ્રકાશન સંશોધન સંસ્થાઓ પણ પહેલાં કરતાં ઘણી વધી છે, અને તેમાં દરવર્ષે સારા સરખો વધારો થતો જાય છે. મુનિરાજો કે જેઓ પહેલાં સારસ્વત જેવું વ્યાકરણ ભણી એક-એ ગદ્ય-પદ્ય ચરિત્ર કાવ્યો વાંચી ઘણો સંતોષ માનતા અને પબ્લિકમાં કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા જેવી ટીકા વાંચી અભિમાન ધારણ કરતા, તેમનામાં સમયના પ્રભાવે હૈમ-વ્યાકરણ, તેની લઘુ-ગ્રહવૃત્તિ, સન્મતિતર્ક, રચાદ્રાદરનાકર જેવા વ્યાકરણ-ન્યાયના ગ્રંથો, કાવ્યાનુશાસન, હીરસૌભાગ્ય જેવા કાવ્યો વાંચવા-ભણવાની તથા જૈનેતર દર્શન-કાવ્યના ગ્રંથો ભણવાની તમન્ના જાગી છે. વિદ્યાર્થીઓ સમાગમ કરવાની, શાસ્ત્રાર્થો કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી છે. એ અધું જોતાં આપણી સમાજમાં સારા સારા સંસ્કૃત પ્રાકૃત જૈન જૈનેતર દર્શનના ગ્રંથો ભણાવી શકે, તેનું

૫૫૪

જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

સંશોધન કરી શકે, સારા ભાષાન્તરો-વિવેચનો, ભાષ્યો રચી શકે તેવા શાસ્ત્રી-ધાર્મિક વિદ્વાન્ શિક્ષકો તૈયાર કરવાની નિતાન્ત આવશ્યકતા મને જણાય છે. ચારે બાબુથી જૈન વિદ્વાનોની માંગ છે. આપણી પાસે તેવા વિદ્વાન્ શિક્ષકો નહિ હોવાથી આપણી સંસ્થાઓમાં તથા મુનિરાજોને ભણાવવામાં આપણને અજૈન પંડિતો રોકવા પડે છે જેથી ઘણી વખત આપણી સંસ્કૃતિને ધક્કો પહોંચે છે, આપણને ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે અને હજીય સહન કરવું પડે છે. તેનું સ્પષ્ટ ભાન હજીય આપણને થતું નથી, કારણ કે આપણી જૈન સમાજનો ઘણો ખરો વર્ગ વ્યાપારની વિચારણામાં જ રહી ધર્મનાં કાર્યમાં નાની-મોટી રકમની મદદ આપ્યા વગર કાંઈપણ સક્રિય ભાગ કે તેનું પરિણામ જાણવા તરફ લગભગ બેદરકાર રહે છે. સાધુઓમાં મોટે ભાગે કેળવણીના કાર્યમાં ભાગ લેવાની રૂચિ ઘણીજ ઓછી છે, બહુ કેટલાક સાધુઓ તો કેળવણીનો વિરોધ કરવામાં, તેની સારી-નરસી સંસ્થાઓને તોડી પાડવામાં ઉત્સાહથી ભાગ લે છે અને પોતાના ભક્તોને ઉશ્કેરે છે.

સદર પાઠ્યક્રમ વખતે જૂના પાઠ્યક્રમને જોધને મેં જૈન સંસ્કૃતિ જૈનોની આવશ્યકતા. વર્તમાન કાળને દૃષ્ટિમાં રાખીને નવો ક્રમ ઘડ્યો છે. આ હજી પૂર્ણ ડ્રાફ્ટ નથી, તેમાં ઘણી ખામીઓ હશે. મેં જે દૃષ્ટિથી આ ડ્રાફ્ટ ઘડ્યો છે તે દૃષ્ટિથી ખીજાઓ પણ પોતાના વિચાર પ્રગટ કરે એમ હું ચાહું છું.

પુરૂષ ધોરણ પહેલાથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીનો આ પાઠ્યક્રમ (Course) છે. પરીક્ષાના કેટલાક નિયમો તથા પદ્ધતીઓ લખી મેં સદર પાઠ્યક્રમને એજ્યુકેશન બોર્ડની ઓફીસ ઉપર મોકલી આપ્યો હતો. ખીજા કેટલીક સૂચનાઓ લખી મોકલવા મેં ઉક્ત સંસ્થાને વચન આપ્યું

જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

૫૫૫

હતું. જે કોર્સ મેં ઘડ્યો છે તે સમસ્ત પ્રજાની જાણ મારે અહીં આપવો સમુચિત લાગે છે. પાછળથી કેટલીક સૂચનાઓ પણ લખીશ.

શ્રે. જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડનો નવો અભ્યાસ ક્રમ

૧ પુરુષ ધોરણ પહેલું.

૧ પંચ પ્રતિક્રમણા—(મૂલ, અર્થ, વિધિ તથા મોટા અતિ ચારે સાથે કંઠસ્થ)

૨ ધર્મચિંદુનાં ત્રણ પ્રકરણો. (ભાષાન્તર)

૩ સામાયિકના પ્રયોગો (સંપૂર્ણ)

૪ ભક્તામર સ્તોત્ર સંપૂર્ણ (કંઠસ્થ)

૫ ઐ સ્તવન, ઐ સઝાય અને ઐ થોય

વાંચન માટે ભલામણ:—૧ અભયચર્ય દિગ્દર્શન ૨ જગત્શેઠ (ધીરજીલાલ ટોકરશીવાળું)

નોટ:—જનરલ જ્ઞાન વધારવા માટે દરેક ધોરણમાં વાંચનના પુસ્તકો મરજ્યાત રાખવામાં આવ્યા છે.

૨ પુરુષ ધોરણ બીજું.

૧ જીવવિચાર સંપૂર્ણ (અર્થ સાથે)

૨ નવતરવ સંપૂર્ણ (, ,)

૩ ત્રણ ભાષ્ય (, ,)

૪ ધર્મચિંદુ સંપૂર્ણ (ભાષાન્તર)

વાંચન માટે:—૧ નમોકકાર કરેમિભંતે ૨ ધર્મોપદેશ.

૫૫૬ જૈન એન્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

ધર્મ વિભાગ ૩ પુરુષ ધોરણ ત્રીજું.

- ૧ કર્મગ્રંથ પહેલો (અર્થ સાથે)
- ૨ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર સંપૂર્ણ (અર્થ સાથે પં સુખલાલજીવાળું)
- ૩ જૈનદર્શન
- ૪ જ્ઞાનસારના બાર અષ્ટક (અર્થ સાથે)
- ૫ દંડક અને સંગ્રહણી પ્રકરણ (સંપૂર્ણ)

સાહિત્ય વિભાગ (સંસ્કૃત)

- ૧ હેમલઘુપ્રક્રિયા પૂર્વાર્ધ
અથવા
સિદ્ધાન્તરત્નિકા પૂર્વાર્ધ
અથવા
સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા ભાગ પહેલો
- ૨ ધનંજય નામભાગાના ૧૦૦ શ્લોકો (કંઠસ્થ)
- વાચન માટે:- ૧ મહાવીરના દશ ઉપાશિકો. ૨ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન.
૩ મહાવીર ચરિત્ર દશમું પર્વ (ભાષાન્તર)
- નોટ:-—૧ આ ધોરણમાં સંસ્કૃતનો પ્રારંભ થયોછે. આ ' પ્રવેશિકા ' અથવા પ્રથમા પરીક્ષા કહેવાશે.
- ૨ આ ધોરણથી તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય એમ બે વિભાગ રાખ્યા છે.

૪ પુરુષ ધોરણ ચોથું.

(ધર્મરત્ન પરીક્ષા)

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

- ૧ કર્મગ્રંથ ૨-૩-૪ (અર્થસહિત)
- ૨ ગુણસ્થાનક્રમારોહ (સંપૂર્ણ અર્થ સાથે)

જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

૫૫૭

૩ જૈની સમપદાર્થી સંપૂર્ણ (ન્યાય)

૪ પદ્મવ્ય વિચાર

સાહિત્ય વિભાગ (સંસ્કૃત)

૧ હૈમલધુપ્રક્રિયા સંપૂર્ણ

અથવા

સિદ્ધાન્તરત્નિકા સંપૂર્ણ

અથવા

સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા બીજો ભાગ

૨ હિતોપદેશ-મિત્ર લાલ સુધી

૩ યશોધર ચરિત્ર સંપૂર્ણ (ગદ્ય)

૪ ધનંજયનામમાળા સંપૂર્ણ (જસો શ્લોકનો કોષ છે)

૫ સંસ્કૃત ભાષાના ૨૫ શ્લોકો

વાંચન માટે:-૧ પરિશિષ્ટ પર્વ સંપૂર્ણ, ૨ અર્પણ, ૩ જિનવાણી

નોટ:-૧ આ ધોરણમાં ઇચ્છા હશે તો સિદ્ધાન્તરત્નિકા ભણી કલકત્તાની

જૈન શ્વે. વ્યાકરણ પ્રથમા પરીક્ષા આપી શકાશે.

૨ આ ધોરણમાં ન્યાય અને કાવ્યોનો અભ્યાસ શરૂ થયો છે.

૩ આ ધોરણમાં પાસ થયેલને ધર્મરત્નની પદવી આપવી.

૫ પુરુષ ધોરણ પાંચમું

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

૧ કર્મગ્રંથ ૫-૬ (અર્થ સાથે)

૨ યોગસાસ્ત્ર પાંચમાંથી ૧૨ મા પ્રકાશ સુધી

૩ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

૪ સપ્તભંગી પ્રદીપ

૫૫૮

જૈન એન્જયુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

૫ ન્યાયાવતાર મૂલ

૬ પ્રમાણુનયતત્ત્વલોક સંપૂર્ણ (પં. રામગોપાલાચાર્યની બાલબોધિની ટિપ્પણી સાથે)

સાહિત્ય વિભાગ

૧ સિદ્ધહેમચન્દ્ર રાજદાનુશાસન લઘુવ્રત્તિ, સાત અધ્યાય (શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીથી પ્રકાશિત)

૨ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૧થી નવ સુધી

અથવા

ભટ્ટિકાવ્ય સર્ગ ૧થી નવ સુધી

૩ વ્રતબોધ સંપૂર્ણ

અથવા

શ્રુતબોધ સંપૂર્ણ

૪ ભટ્ટરી નીતિશતક અથવા સંસ્કૃતના ૧૦૦ શ્લોકો

૫ સત્ય હરિશ્ચન્દ્ર નાટક

૬ નેમિનાથ મહાકાવ્ય સર્ગ ૧થી પાંચ સુધી (કીર્તિરાગ્નેપાધ્યાયકૃત)

૭ હૈમપ્રાકૃત વ્યાકરણ અષ્ટમાધ્યાયના પાદ બે

વાંચન માટે—૧ સન્મતિ તર્ક ભાગ છઠ્ઠો. (પં સુખલાલજી કૃત ભાષાન્તરવાળો) ૨ મહાવીર ચરિત્ર દશમું પર્વ.

૩ જૈનિઝમ (જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાવાળું) ૪ ૪ વક્તા ખનો.

નોટ:—૧ આ ધોરણમાં બે વર્ષમાં કોર્સ પૂરો કરવાનો છે.

૨ આ ધોરણમાં પાસ થએલને સાહિત્ય વિશારદ નું પદ આપવું.

જૈન એન્જયુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

૫૫૯

- ૩ આ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યા પછી ઇચ્છા હશે તો કલકત્તાની જૈન શ્વે. વ્યાકરણ સમ્યક્ષ પરીક્ષા અથવા જૈન શ્વે. ન્યાયની પ્રથમા પરીક્ષા આપી શકાશે.
- ૪ આ ધોરણથી પ્રાકૃત-અર્ધમાગધિ નો અભ્યાસ શરૂ થયો છે.

૬ પુરુષ, ધોરણ છઠું.

(સાહિત્ય સ્નાતક પરીક્ષા)

વર્ષ પહેલું

તત્ત્વજ્ઞાન

- ૧ સ્યાદાદમંજરી સંપૂર્ણ
- ૨ પદ્મદર્શન સમુચ્ચય સંપૂર્ણ (શ્રી મણિરત્નની ટીકા સહિત)
- ૩ પ્રમેય રત્નકાપ
- ૪ કમ્મપયડી (અર્થ સહિત)

સાહિત્ય વિભાગ

- ૧ ક્રિયારત્નસમુચ્ચય સંપૂર્ણ (વ્યાકરણ)
- ૨ હૈમપ્રાકૃત વ્યાકરણના છેલ્લા બે પાદ
- ૩ પ્રબુદ્ધ રોહિણીય (નાટક)
- ૪ વાગ્ભટ્ટાલંકાર (અલંકારશાસ્ત્ર)
- ૫ કુમારપાલ ચરિત્ર (પ્રાકૃત હયાશ્રય) સર્ગ ૪
- ૬ ચન્દ્રપ્રભ ચરિત્ર સર્ગ ૮-૯-૧૦-૧૩-૧૫
- ૭ જૈન ગુર્જર કવિઓ (ભાગ ૧) ની પ્રસ્તાવના

૫૬૦

જૈન એન્જયુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

ધોરણ છઠું :: વર્ષ બીજું

તત્ત્વજ્ઞાન

- ૧ પ્રમાણભીમાંસા ૧૥ અધ્યાય
- ૨ ગૌતમસૂત્ર વિશ્વનાથ વૃત્તિ (સંપૂર્ણ)
- ૩ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ,,
- ૪ પાતાંજલયોગસૂત્ર મૂલ ,,
- ૫ વિશતિવિંશિકા સંપૂર્ણ (પ્રો. અભ્યંકરસંપાદિત)
- ૬ અષ્ટસહસ્રી (અર્ધી)

સાહિત્ય

- ૧ કુમારપાલચરિત્ર (પ્રાકૃતકથાશ્રય કાવ્ય) સર્ગ ૫-૮
- ૨ સમરાષ્ટ્રચક્રહા ચાર ભવ સુધી
- ૩ પાદઅલચ્છીનામમાળા સંપૂર્ણ
- ૪ કુમ્ભાપુત્તચારિયં સંપૂર્ણ
- ૫ પઉમચરિત્ર બે સર્ગ
- ૬ નળવિલાસ નાટક સંપૂર્ણ
- ૭ વાગ્ભટ્ટકાવ્યાનુશાસન મૂલ સંપૂર્ણ
- ૮ જૈન મેઘદૂત સંપૂર્ણ
- ૯ અભિજ્ઞાનશાકુંતલ
- ૧૦ ઉત્તરંધ્યયનસૂત્ર મૂલ, અધ્યયન ૨૧ થી ૨૬
- ૧૧ જિનાગમ કથાસંગ્રહ (પ્રો. બેચરદાસસંપાદિત)

જૈન અભ્યુદયન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

૫૬૧

સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં લખવા-બોલવાનો અભ્યાસ:—

વાંચન માટે—

- ૧ કિરાતાર્જુનીય કાવ્ય સર્ગ
- ૨ વીતરાગસ્તોત્ર
- ૩ મોહપરાજય નાટક
- ૪ મુદ્રારાક્ષસ નાટક
- ૫ નંદિસૂત્ર
- ૬ જૈનતત્ત્વાખ્યાન પૂર્વાર્ધ

નોંધ:—

- ૧ આ ધોરણનો અભ્યાસ ઓછામાં ઓછો બે વર્ષમાં પૂરો કરવાનો છે.
- ૨ આ ધોરણમાં ઉત્તીર્ણ થનારને સંસ્થા તરફથી 'સાહિત્ય સ્નાતકનું' પદ આપવામાં આવશે.
- ૩ આ ધોરણના પાઠ્યક્રમમાં અર્ધમાગધી-પ્રાકૃત જૈનેતર દર્શનના સાહિત્ય-કાવ્યના અભ્યાસ તરફ વધુ લક્ષ્ય આપવામાં આવ્યું છે.

કેટલાક સાધારણ નિયમો માટે સૂચના:—

- ૧ આ ધોરણમાં પરીક્ષા આપનાર પુરૂષે પહેલાના ધોરણની પરીક્ષા આપેલી હશે તો જ આગળના ધોરણમાં તેને બેસાડવામાં આવશે.

૫૬૨

જૈન એન્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

- ૨ એક સાથે એક વર્ષમાં બે ધોરણની પરીક્ષા આપી શકાશે નહિં, પાંચમા તથા છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા એક જ સાથે આપી શકાશે.
- ૩ ચોથા ધોરણથી છઠ્ઠા સુધી સંસ્કૃત અને માતૃભાષામાં અનુવાદ ફરજિયાત રહેશે.
- ૪ પાંચમા ધોરણથી છઠ્ઠા ધોરણના બીજા વર્ષ સુધી પ્રાકૃતમાં પણ અનુવાદ ફરજિયાત રહેશે.
- ૫ છઠ્ઠા ધોરણના બીજા વર્ષમાં મૌખિક પરીક્ષા પણ આપવી જોઈએ.
- ૬ પરીક્ષાના પેપરો ગુજરાતી કે હિન્દીમાં કાઢવા જોઈએ.
- ૭ પ્રશ્ન-પેપરોના ઉત્તર ગુજરાતી, હિન્દી કે સંસ્કૃતમાં લખી શકાશે.

અપવાદ

૧ જોણે કલકત્તા કે કાશીની પ્રથમા પરીક્ષા આપી હશે તે ચોથા ધોરણથી (પહેલાના ધોરણમાં પરીક્ષા આપ્યા વગર પણ) પરીક્ષામાં બેસી શકશે અને મધ્યમા આપી હશે તો પાંચમા ધોરણથી પરીક્ષા આપી શકશે; પણ પ્રાકૃત કોર્સ પૂરો કરવો પડશે.

૨ કોઈપણ મુનિરાજ કે યતિ ચોથા ધોરણથી પરીક્ષા આપી શકશે. તેમના આચારને બાધા ન આવે તેની ગોઠવણ કરવામાં આવશે.

૩ કોઈપણ સંસ્થાના ધાર્મિક શિક્ષક કે સંસ્કૃત તથા અર્ધમાગધી લખને એફ. એ પરીક્ષામાં પાસ થયેલને પણ ચોથા ધોરણથી સીધા પરીક્ષામાં બેસવા માટે અનુમતિ મળી શકશે.

જૈન એન્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

૫૬૩

૪ આ સંસ્થાના કોઈપણ ધોરણમાં પાસ થયેલ સાધુ, યતિ કે ગૃહસ્થને નિર્ણિત થયેલી ઉપાધિ તથા યોગ્યતા મુજબ ઇનામો આપવામાં આવશે.

૫ કોઈપણ મુનિરાજ-યતિ, શિક્ષક કે એન્યુએટ એક જ વર્ષમાં બે ધોરણની પરીક્ષા આપવાની સંમતિ મેળવી શકશે, તે માટે સંસ્થાને અરજી કરવી જરૂરની છે.

૬ જ્યાં ધોરણમાં બે વર્ષનો ફાર્સ છે તો તેની દર વર્ષે જુદી પરીક્ષા આપવી હશે તો પણ આખી શકાશે, પણ સાહિત્ય સ્નાતકની પદવી તથા ઇનામ તો બીજા વર્ષની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી જ મળી શકશે.

ફોર્સમાં નવીનતા તથા સૂચનાઓ,

સદરહુ સંસ્થાનો પહેલા જે પાઠ્યક્રમ હતા તેમાં પાંચ ધોરણો પુરૂષવિભાગના હતા. પાંચ ધોરણોમાં ત્રણે એટલા બધા હતા કે તે એક વર્ષમાં કદી પણ પૂરા થઈ શકે નહિ. ખાલી મોટા મોટા ત્રણેના નામથી કામ ચાલી શકતું નથી. શક્ય અને આવશ્યક છે કે નહિ તેનો વિચાર પણ પાઠ્યક્રમ વખતે કરવો જરૂરનો છે.

આ નવા ફોર્સમાં તે ત્રણેમાં ફેટલાક ઝોજા કરી બે વર્ષમાં બહેચી નાંખ્યા છે, તથા સમયની આવશ્યકતા ઉપર લક્ષ્ય આખી ફેટલાક વિષયો અને ત્રણે નવા ઉમેર્યા હોવાથી પુરૂષવિભાગના પાંચને બદલે છ ધોરણ રાખ્યાં છે, તેમ પાંચમાં અને છઠ્ઠામાં બે વર્ષ રાખ્યાં છે.

જે ત્રણે વાંચન માટે લખ્યાં છે તે ફક્ત લલામણુ તરીકે જ લખ્યાં છે, જેથી તે તે ધોરણના વિષય અને ત્રણેને ઉપયોગી

૫૬૪

જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

હોવાથી તેના અર્થોથી વિકાસ થાય અર્થાત્ તેનું અધ્યયન, વાંચન જાણનારની મરજી ઉપર જ રાખ્યું છે; આવશ્યક નથી.

સદર સંસ્થાની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ ભાષાના જૈન-જૈનેતર દર્શન, કાવ્યાદિ અર્થોનો મધ્યમ કોટીનો તો સર્વદેશીય વિદ્વાન થાય એ હેતુથી આ કોર્સ બનાવ્યો છે જેથી સંસ્થાની પણ શોભા વધી શકે, પરીક્ષા આપનારાઓ માન મેળવી શકે અને સમાજને પણ લાભ મળે, એ દૃષ્ટિગિંદુ રાખવું જરૂરું છે. એ હિસાબે તો મારા ધારવા પ્રમાણે તો હજુ એક ધોરણ વધારી તેમાં સિદ્ધાન્ત, ન્યાય, કાવ્ય પ્રાકૃતાદિના આકરઅર્થો રાખી પરીક્ષા લેવી જોઈએ, જેની પહેલાંને અભ્યાસ સંપૂર્ણ પાકો થાય, પણ દરેક કામમાં વ્યાપારિક દૃષ્ટિ રાખનારી આપણી સમાજમાં આટલી ધીરતા અને મહત્ત્વકાંક્ષા ક્યાંથી હોય એમ ધારી મેં ૭ ધોરણ જ રાખ્યાં છે.

ચાલુ વાતાવરણને લીધે કોઈ જાતના પ્રલોભન વગર મનુષ્યો આવા સાત્વિક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી એટલે ત્રીજા ધોરણથી છટ્ટા સુધી પાસ થનારને મેં જુદી જુદી પદવીઓ આપવાની સૂચના કરી છે. છેલ્લા બંધારણોમાં પાસ થનારને સાડ સરખું ઇનામ આપવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

જૈન કામ મોટે ભાગે વ્યાપાર કરનારી છે. કેટલાક લોકો અંગ્રેજી ભણવામાં આગ્રહ કરે છે કે જેની થોડી ઘણી જરૂર વ્યવહારમાં પ્રાયઃ દરેકને પડે છે, એટલે આ કોર્સમાં એક એક ધોરણમાં એક એક પુસ્તક યોગ્યતા મુજબ રખાય તો સારું. જે કે આ ધાર્મિક કોર્સ છે પણ આમાં અંગ્રેજી રાખવાથી કેટલાક એકાંતવેદીયા ચૌદમી સદાના લોકોપણ ઇન્દ્રીયથી પણ કાંઈક જાગૃત થશે.

જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

૫૬૫

દરેક ધોરણ (પુરુષ તથા સ્ત્રી બન્ને ધોરણોમાં) અથવા ત્રીજા ધોરણથી છટ્ટા સુધી ગુજરાતી-સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં યોગ્યતા મુજબ બોલવા-લખવાની પ્રેક્ટીસ રખાય અથવા પરીક્ષાલય તરફથી તે માટે થોડોક નિયમ થાય તો ભણનારાઓનું જ્ઞાન બોલતું-લખતું થઈ શકે તે વિનાનું જ્ઞાન સમાજ, ધર્મ કે દેશને માટે જરાય કામ આવતું નથી.

જે પુસ્તકો ઉપલબ્ધ નથી કિંવા જ રૂપીયાથી વધુ કિંમતના છે તેવાં મેં આ પાઠ્યક્રમમાં રાખ્યાં નથી, કેમકે તેથી છાત્રોને હાડમારી ભોગવવી પડે છે.

સદર સંસ્થામાં પહેલાં પુરુષ તથા સ્ત્રીઓ માટે પાંચ ધોરણ (કક્ષા) હતાં. બાલ વિભાગ માટે બે ધોરણ છે મેં અહીં પુરુષ ધોરણનો જ પાઠ્યક્રમ લખ્યો છે. સ્ત્રી ધોરણ તથા બાળધોરણનો પાઠ્યક્રમ મેં અહીં લખ્યો નથી, કારણ કે તેમાં મારો ખાસ અનુભવ નથી, તેથી તે વિષયના ખાસ અભ્યાસીઓની મૌલિક સલાહ તથા મદદથી તેમાં પણ સમય-આવશ્યકતાને ધ્યાનમાં લઈ જરૂર ફેરફાર કરવો. હવે સ્ત્રીઓની પણ બુદ્ધિ તથા જીજ્ઞાસા પહેલાં કરતાં ઘણી વધી છે. સ્ત્રીધોરણમાં પાઠ્યક્રમ કે વાંચન માટે મંજૂર કરવા યોગ્ય થોડાક ગ્રંથો મારી જાણમાં છે તે અહીં લખું છું: ૧ સતી ચેલણા, ૨ શાણી સુલસા, ૩ સતી સુરસુંદરી ચરિત્ર, ૪ જૈનોનાં સ્ત્રીરત્નો, ૫ મહિલા મહોદય, ૬ સ્ત્રી આરોગ્ય દીપક, ૭ ધર્મોપદેશક, ૮ બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન ૯ સામયિકના પ્રયોગો ૧૦ જૈન ગરબાવળી (પં. ચંદુલાલવાળી) ૧૧ ભવકથાઓ ૧૨ વિજ્યધર્મસૂરિનાં વચન-કુસુમ. ૧૩ અર્પણ ૧૪ જૈન બાલગ્રંથાવળીનાં ઉપયોગી પુસ્તકો (ધીરજલાલ ટોકરશી શાહવાળા,) ૧૫ ગૃહશિક્ષા ૧૬ પાકશાસ્ત્ર ૧૭ સ્ટવનું શાસ્ત્ર ૧૮ તરંગવતી વિગેરે.

૫૬૬

જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

પુરૂષ ધોરણની જેમ સ્ત્રી ધોરણ માટે ત્રીજીથી કેઠ સુધી પ્રવેશિકા, ધર્મવિશારદા, ધર્મભૂષણા એવી અથવા બીજી સારી પદ્ધતિઓ રાખતી જોઈએ તથા પાંચને બદલે છ ધોરણની પરીક્ષા રાખવી.

છઠ્ઠા પુરૂષ ધોરણમાં દાર્શનિક (ન્યાય તથા આગમના) ગ્રંથોની પરીક્ષા એક દિવસ માટે મૌખિક લેવાનો નિયમ થાય તો તેમાં નહકરતા વધુ આવશે. અર્થાત્ તે વિષય સંબંધી પાંચ મિનીટ કાંઈ પરીક્ષક પ્રશ્ન કરે, તેનો ઉત્તર પણ તે જ વખતે મોટેથી જ આપવો. પણ તેમ કરવાથી તેવા પરીક્ષકો પરીક્ષાના સ્થાનોમાં મોકલવા જોઈએ. આ કાર્ય ચાલુ સ્થિતિ જોતાં જૈન સંસ્થા માટે દુઃશક્ય છે, તેથી એમ પણ કહી શકાય કે છેલ્લા ધોરણની છેલ્લી પરીક્ષા મુંબઈ તથા અમુક જ સેન્ટરોમાં લેવાય. જો આમ થાય તો શક્ય અને લાભકારી છે.

જૈનધર્મનો પ્રચાર ગુજરાત ઉપરાંત મારવાડ, મેવાડ, માલવા, પંજાબ, દક્ષિણ વિદેશોમાં પણ છે. તે દેશોમાં પણ એજ્યુકેશન બોર્ડના સેન્ટરો ઉઘડતા જાય છે તથા ત્યાંના લોકો પરીક્ષામાં ઉત્સાહથી ખેસવા લાગ્યા છે. તો સદર સંસ્થાના કાર્યો, નિયમાવાળીઓ તથા પ્રશ્નપેપર હિન્દી ભાષામાં છપાવવામાં આવે તો તે દેશોના લોકોને વધુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ મને લાગે છે.

ઘણીવાર આગળ ભણી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ તથા માસ્તરો ઇનામ લેવાની લોભવૃત્તિથી સદર સંસ્થાની પહેલાં બીજાં વિગેરે નાના ધોરણોની પરીક્ષામાં ખેસી વધુ માર્ક્સ મેળવી પાસ થાય છે અને ઇનામ મેળવી લે છે; તેથી બીજા લોકોને લાભ મળતો નથી તેમ

જૈન એન્જયુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા

૫૬૭

સંસ્થાનો ઉદ્દેશ સરતો નથી તો દરેક ધોરણની યોગ્યતા મુજબ પરીક્ષા આપનારની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવે તો સાફ થાય.

આ લેખમાં સૂચનાઓ કરી છે તે કેટલીક એન્જયુકેશન બોર્ડને, કેટલીક સમાજને, કેટલીક વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી તેમના માટે લખી છે. દરેકે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવી.

આ પાઠ્યક્રમ વર્તમાનકાળ, સમાજ, તેની જીવિત્તા, શક્તિ, સંસ્કૃતિ અને ધીરતાને અનુસરીને લખી છે. સમય ફરતાં બધું ફેરવું પડે છે. શ્રવે. એન્જયુકેશનબોર્ડના સંચાલકો ઉપરાંત જૈનના શિક્ષાલયો વિદ્યાલયો, મંડળો, ગુરૂકુળો અને સ્થાનકવાસી પરીક્ષાલયોના સંચાલકો પણ આ કાર્સ તરફ સાવધાન દૃષ્ટિ રાખી પોતાને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરે એમ ઇચ્છી આ લેખને અહીં સમાપ્ત કરું છું.

શ્રી હિમાંશુવિજયજ્ઞનાં પુસ્તકો

૧	મહાકવિ શોભન અને તેમની કૃતિ	(ગુજરાતી)	૦—૩—૦
૨	ધર્મવિયોગમાલા	(સંસ્કૃત)	૦—૨—૦
૩	પ્રમાણુ નયતત્વાલોક (સમ્પાદિત)	,,	૦—૧૪—૦
૪	જ્યન્ત પ્રબંધ	,,	૦—૩—૦
૫	જૈની સપ્ત પદાર્થો	,,	૦—૫—૦
૬	શ્રી પર્વ કથા સંગ્રહ	,,	૦—૬—૦
૭	શ્રી આરવત કથા	,,	૦—૬—૦
૮	પ્રમાણુનયતત્વાલોક પ્રસ્તાવના	,,	૦—૩—૦
૯	શ્રી હિમાંશુવિજયજ્ઞના લેખો	મિશ્રિત	૨—૦—૦

લેખો—

શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા

છોટા સરાફા, ઉજ્જૈન (માલવા)

